

10.15773/EKE.2017.006

ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Bóna László

**„A nemzetiségi viszonyok változásai a magyar-szlovák kontaktzóna
kiválasztott városaiban a dualizmus idején. (Gazdasági, politikai,
demográfiai, társadalomtörténeti elemzés)”**

Témavezető:
Dr. habil. Pap József főiskolai tanár

Eger, 2017

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	6
I. 1. Historiográfiai áttekintés	7
I. 2. Nemzet és etnicitás problémaköre.....	13
I. 3. Az etnicitás és nemzetiségi identitás modern szemléletmódban	14
I. 4. Az identitás	18
I. 5. A színezett statisztikák – az etnikai térképek	21
I. 6. Adatbázis felépítése.....	27
I. 7. Regionális és vármegyei eltérések.....	33
I. 8. Az esettanulmányok kutatási módszerei.....	37
II. Besztercebánya etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján és az azt megelőző évszázadokban.....	38
II. 1. A szláv jelenlét kezdetei.....	39
II. 2. Besztercebánya az egyenjogúsítási küzdelmek tükrében	41
II. 3. A szlávtság demográfiai túlsúlyának kezdetei.....	42
II. 4. Besztercebánya a 1848/49-es szabadságharcot megelőző évtizedekben	43
II. 5. Besztercebánya a szabadságharc idején.....	47
II. 6. A Besztercebánya mint a szlovák nemzetépítés átmeneti központja	48
II. 7. Besztercebánya iskoláinak nemzetiségi összetétele	49
II. 8. Besztercebánya a kiegyezést megelőző években.....	52
II. 9. Besztercebánya a dualizmusban.....	54
II. 10. Besztercebánya etnikai változásai a dualizmus évtizedeiben	56
II. 11. Az egyesületek és a hivatalok nyelvváltása	59
II. 12. A tér nemzetiesítése és a szabadságharc évfordulói.....	64
II. 13. Az iskola, mint a magyarosítás fő eszköze	68
II. 14. Közösség, erkölcsi normák, rendeletek	70
II. 15. A hadsereg	73
II. 16. Besztercebánya, a FMKE felemás bástyája.....	74
II. 17. Gazdasági helyzet	77
II. 18. A pánszlávizmus üldözése a helyi politikában és a sajtóban	78
II. 19. Az adminisztráció.....	81
II. 20. Csesznák Gyula polgármester sikertörténete.....	82

II. 21. Egy besztercebányai értelmiségi asszimilációs életpályája	84
II. 22. Figusch Vilmos élete és munkássága a szlovák történeti emlékezetben	85
II. 23. Figusch Vilmos asszimilációs életpályája naplója tükrében	90
II. 24. Figusch Vilmos levelei Paul Gálnak	97
II. 25. Összegzés	100
III. Késmárk etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján	102
III. 1. Késmárk városa a hosszú 19. századig	103
III. 2. Késmárk etnikai változásai a dualizmus évtizedeiben	104
III. 3. Zipser német adminisztrációjának „államhűsége”	107
III. 4. A tér nemzetiesítése	111
III. 5. A helyi szlovákság.....	116
III. 6. A magyarosító törekvések	122
III. 7. Iskola, mint a magyar identitás reprezentációjának kiinduló pontja	127
III. 8. A magyarosodás lehetőségei a helyi német elit szemszögéből, egy sajtóvita tükrében	134
III. 9. Vallási ellentétek.....	136
III. 10. Egy késmárki értelmiségi asszimilációs életpályája	143
III. 11. Egyesület a lokálpatriotizmus jegyében	147
III. 12. Közösség, erkölcsi normák, rendeletek	150
III. 13. Gazdasági helyzet	155
III. 14. Katonaság.....	159
III. 15. Összegzés	160
IV. Losonc etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján.....	162
IV. 2. Losonc, mint kisebbségi-etnikai határváros a dualizmus évtizedeiben	163
IV. 3. A tér nemzetiesítése	168
IV. 4. Losonc és a szabadságharc évfordulói.....	171
IV. 5. A losonci iskolák nemzetiségi viszonyai.....	174
IV. 6. FMKE és a hasonló közművelődési egyesületek tevékenysége	178
IV. 7. Egy losonci értelmiségi asszimilációs életpályája	183
IV. 8. „Nemzetiségi izgatás”, a Losoncz és Vidékének sovinizmusa	189
IV. 9. Gazdaság.....	194
IV. 10. Losonc harca a megyeszékhelyi pozícióért.....	196
IV. 11. A közösség, és az erkölcsi normák.....	198
IV. 12. A katonaság és az adminisztráció	202

IV. 13. Az izraelita lakosság.....	203
IV. 14. Összegzés.....	207
VI. Következtetések, összehasonlítások	208
FORRÁSOK.....	215
SAJTÓ	217
HIVATKOZOTT IRODALOM.....	218
MELLÉKLETEK.....	233

I. Bevezetés

A közép-európai modern polgári nemzetek kialakulásának folyamata – a régió soknemzetiségű birodalmainak keretei közt – rendkívül bonyolult, összetett folyamat volt. A szlovák és magyar polgári nemzeti társadalom létrejöttének döntő szakasza, egymástól eltérő politikai, intézményi, területi, gazdasági adottságaik ellenére jórészt azonos korszakban, azonos birodalmi és „nemzetállami” keretek között zajlott a 18. század végétől 1918-ig. Munkámban a két társadalom egymás közötti viszonyát a felső-magyarországi szlovák etnikai régió városainak környezetében vizsgálom, és főképp kölcsönös asszimilációjukkal foglalkozom. Fontos tehát, hogy a két nemzeti közösség egyazon államalkulaton belül, ám teljesen más körülmények között fejlődött. Két másik közösséget, a német és a zsidó közösség fejlődését is megvizsgáltam. A multietnikus állam és a multietnikus városok 19. századi fejlődését hatalmas nemzetközi irodalom vizsgálta. Számos elemzési fogalom, elmélet és koncepció fogalmazódott meg az interetnikus viszonyok, a városi többnyelvű közösségek és a városi olvasztótégelyek asszimilációs szerepéről. Mindezek mögött a nemzet, nacionalizmus, etnikum és etnicitás, identitás elméleteinek könyvtári irodalma jelenti az egyik réteget. Számomra Benedict Andersen és Miroslav Hroch, Rogers Brubaker nacionalizmus tanulmányai, illetve az akkulturációs folyamatra vonatkozóan Gyáni Gábor stb. elemzései bizonyultak fontosnak. A bevezető rész éppen ezért ennek a kérdéskörnek az általános ismertetésével foglalkozik a magyar, a cseh és a szlovák illetve az angol szakirodalom segítségével.

A disszertáció fő témája kvantitatív adatokból kiinduló, ám kvalitatív városelemzés. E két teljesen eltérő, egyes vélemények szerint összeegyeztethetetlen módszertan összehangolása, számos kihívással járt. Fontos szemléltető eszköznek tartom az etnikai térképeket is, ezért egy rövid alfejezet erejéig ezek problematikájába is betekintést nyújtok. Az szakirodalomból származó idézeteket saját fordításban közöltem.

A munka tehát egy népszámlálási és egyéb adatokat tartalmazó Microsoft Access adatbázis alapján épül fel. Az adatbázisom és az SPSS statisztikai adatelemzési program segítségével próbáltam racionalizáltan, előre definiált kritériumok alapján kiválasztani azokat a városokat, amelyek a statisztikai adatrögzítések értelmében megfelelnek egy adott nemzetiségi változást jelentő csoportnak. A vizsgált régió városait a klaszterelemzés módszerének segítségével öt csoportra osztottam. Az így keletkezett három legnagyobb elemszámú csoportból, melyekbe a hasonló asszimilációs tendenciát mutató városok kerültek, egyet – egyet esettanulmány keretében vizsgáltam meg (Besztercebánya, Késmárk, Losonc). A kutatásom tényleges kiindulópontját tehát az adott korabeli város társadalmi, etnikai,

gazdasági és oktatási szerkezetének a feltérképezése jelentette, amit levéltári anyagok és a helyi sajtó segítségével végeztem el. A városokban a lehetőségekhez mérten egy értelmiségi életpályát is megvizsgáltam, és mint kiderült ez pozitívan járult hozzá a helyi viszonyok megismeréséhez. A kutatásom tehát a számszerű adatokból kiindulva, ám azokon túl, azokkal párhuzamosan a legkülönfélébb kvalitatív adatokat felhasználva a helyi sajtó, a szakirodalom és levéltári források segítségével próbálja meg a népszámlálások adatait árnyaltabbá tenni. Munkám során a Korall Társadalomtudományi folyóirat lábjegyzetelési szabályait tartottam mérvadónak, a szlovák levéltárak hivatalos elnevezését az első említés után nagyban egyszerűsítettem. Lássuk hát először a munkám során leginkább használt, általános érvényű művek bemutatását.

I. 1 Historiográfiai áttekintés

Mivel a nacionalizmussal foglalkozó irodalom részletes elemzése túlfeszítené a disszertáció kereteit, ebben a bevezető részben csak a számomra legfontosabb irodalom rövid bemutatását vállalom. Először a gazdag nemzetközi szakirodalmat ismertetném, melyeket munkám megírása során olvastam, illetve használtam. Fredrik Barth 1969-ben megjelent „*Etnikai csoportok és kötődések*” című munkája új megközelítésben mutatta be a szociális szerveződést és a kulturális különbségeket.¹ A Barth féle értelmezésben különválik az egyén, a csoport és az állam szintje. A közös eredettudat, a közös nyelv, önelnevezés vagy külső elnevezés, a közösen elszenvedett siker vagy trauma identitásképző tényező lehet. A kollektív identitás Barth szerint tehát különleges eseményekkor működik, főképp hatványozott öröm és félelem esetén. Benedict Anderson „*Elképzelt közösségek*” főcímű műve a nacionalizmus keletkezését és terjedését vizsgálja.² A szerző azt a kérdést teszi fel, ha a nemzet csak egy elképzelt közösség, hogy lehet, hogy ennyi ember életét adta érte. Andersen vezeti be a hivatali nacionalizmus fogalmát, melynek látványos megnyilvánulásait a vármegyei megyeszékhelyek adják a 19. századi Magyarországon. Milton J. Yinger 1994-ben megjelent kötetében úgy látja, hogy nincs olyan állam a földön, amely ne küzdene valamilyen kisebbség jelenlétével.³ A szerző vizsgálja az etnicitás összetartó, egységesítő és integráló erejét is. Elméletébe beépíti a disszimiláció fogalmát is. T. H. Eriksen „*Etnicitás és Nacionalizmus*” című könyve megkülönbözteti az etnikai csoportot a nemzetiségtől. Eriksen szerint az etnikai csoport csupán akkor válik nacionalista mozgalommá, mikor annak vezetői az állam feletti

¹ Barth 1969. 1-153.

² Benedict 1983. 1-190.

³ Milton 1994. 1-494.

hatalom gyakorlására formálnak igényt.⁴ Anthony D. Smith, kinek az elméleteit gyakran idézik a nemzet és nacionalizmus kapcsán, így szól: „Nemzet olyan emberek csoportja, akik egy közös hazában egységes mítoszokkal és emlékekkel, egységes kultúrával és gazdasági környezetben valamint jogrendben élnek.”⁵ Smith a nacionalizmust ideológiai mozgalomnak tekinti, melynek célja az egységes nemzet megalkotása vagy fenntartása. Rogers Brubaker 2006-ban megjelent könyve, a „*Nacionalizmus új keretek között*” elutasítja a primordialista elméleteket, és a nemzetiesítő államok nacionalizmusát valló kutatók elméleteit.⁶ Szerinte az etnicitás folyamatosan változó tényező, melyet sem korrektül mérni nem lehet, sem pedig determinisztikusan nem lenne szabad kezelni. Brubaker a nemzetállamok fogalom helyett a sokkal találóbb nemzetiesítő államok kifejezést használja. Eric Hobsbawm *Feltárt tradíció* című könyvében bemutatja a nemzetállamok módszereit és eszköztárát.⁷ Leírja, hogyan intézményesítették a saját kultúrájukat és tradícióikat alapjaik stabilizálása érdekében. Eric Hobsbawm vezette be a „kitalált hagyományok” c. fogalmat, amelyet a főképp 19. század végén zajló hagyományteremtés és hagyományalkotási folyamatok és nemzeti szimbólumképzések kapcsán használt. W. P. Robinson Henry Teufel az identitás szociológiai értelmezését és kölcsönhatásait vizsgálta.⁸ Könyve a pszichológiai értelmezésben vizsgált személyi identitásra koncentrál, megkérdőjelezve a születés pillanatától fogva létező, természetes és spontán folyamatként definiált identitást. Robinson kísérletében a véletlenszerűen kialakított csoportokban fokozatosan kialakult az együvé tartozás érzése, az egyének elfogadták csoportjuk identitását. Nemcsak, hogy máshogy kezdenek viselkedni a csoportba nem tartozókkal, de cselekedeteikkel is preferálták saját csoportjuk tagjait. Pierre Bourdieu 1985-ben magyarul is megjelent tanulmánya az identitás regionális színhelyét, a tér nemzetiesítését és a lokális vezetők és csoportok szerepét boncolgatja.⁹ Legújabban olyan mélyreható analitikus munkák születnek, mint például Kanchan Chandra amerikai politológus által szerkesztett *Konstruktivista teóriák az etnikai politikában* című munkája, melyben átdolgozott, analizálható kereteket nyújt az etnikai identitás tartalmi vizsgálatához.¹⁰ Értelmezésében az etnikai identitás szubjektív kategória halmaz, melynek az egyén csak úgy lehet részese, ha birtokol az identitás aktiválásához szükséges attribútumokat. Egyszerűbben fogalmazva birtokolja a nem domináns nemzethez tartozó nyelvet, és ehhez társulhat egy

⁴ Eriksen 1993. 1-256.

⁵ Smith 1999: 13.

⁶ Brubaker 2006. 1-216.

⁷ Hobsbawm – Ranger 1983: 1-323.

⁸ Robinson 1996. 1-372

⁹ Bourdieu 1985. 7-21.

¹⁰ Chandra 2012. 1-500.

olyan közeg vagy változás, melyben a háttérbe szorult nemzet dominánssá válik. Az egyének így máris lehetősége nyílik identitás attribútumának megváltoztatására.

A következőkben a magyar szakirodalomból emelek ki néhány fontos művet. Katus László mintegy fél évtizede megjelent munkája, a „*Modern Magyarország születése*” a Szatmári békétől az első világháborúig tartó korszak egyik legkiválóbb összefoglalója.¹¹ A rendkívül részletes és pontos számításokat tartalmazó mű kellőképpen érzékeny a nemzetiségi – etnikai csoportok helyzetére, és az asszimilációra. Katus professzor művének ismerete elkerülhetetlen a korszakról szóló kutatásoknál. Szintén megkerülhetetlen alapmunka Gyáni Gábor és Kövér György szerzőpáros „*Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*” című kötete.¹² Gyáni Gábor „*A tér nemzetiesítése, elsajátítás és kisajátítás*” című tanulmánya felhívja a figyelmet a dualizmus kori tájak, lokális térségek nemzeti otthonná transzformálásának folyamataira.¹³ Gyáni tanulmányában ismertetett módszerek alkalmazása tette lehetővé a gyakorlatban a vizsgált városok helyi sajátosságainak, emlékeinek, regionális és nemzeti szinten való érvényesülésének a mérését. Ring Éva az „*Államnemzet és kultúrnemzet választóján*” főcímű kötetében számos érdekesítő kérdést tett fel, melyek a nacionalizmus egyes főbb ismertetőjegyeinek francia forradalom előtti izolált felbukkanásáról szólnak.¹⁴ Ezen ismeretek csokorba gyűjtését kiválóan elvégezte a szerző „*Az államnemzet és kultúrnemzet választóján*” című művében. Niederhauser Emil tollából származó 1987-es füzet a nemzeti megújulási mozgalmakat vizsgálja.¹⁵ A szerző felvette azt a fontos kérdést, hogy vajon a történetírók mennyiben felelősek a nemzeti narratíva és nemzeti mozgalmak kialakításában. Az informatika és a földrajzi szemléletmód segítségével Keményfi Róbert kiváló értekezést tett le az asztalra, mely a klasszikus történelmi szemléletmód földrajzi szempontú alternatíváját – nem pedig ellensúlyát – kínálja.¹⁶ A munka, amely „*A nemzeti tér építésének lokális útjait, mitikus képzeteit és térképi megjelenítési formái*” címet viseli inspirációként szolgált e disszertáció születésénél.¹⁷ Szarka László és Štefan Šutaj, magyar és szlovák történészek együttműködésének pozitív példája az a tanulmánykötet, amely a „*Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelemben*” címet viseli.¹⁸ A kötet Eperjesen jelent meg, és számos kiváló tanulmányt tartalmaz, mely az

¹¹ Katus 2009. 1-629.

¹² Gyáni–Kövért 2003. 1-395.

¹³ Gyáni 2010. 239-257.

¹⁴ Ring 2004. 1-212.

¹⁵ Niederhauser 1987. 1-23.

¹⁶ Keményfi 2010. A munka számos újdonságot tartalmaz a hasonló tematikájú, 2006-ban kiadott kötethez képest.

¹⁷ Lásd Keményfi 2006. 1-186.

¹⁸ Szarka – Šutaj 2007. 1-188.

ún. Felső-magyarországi régióra vonatkozó, elméleti alapokat nyújt. Csakugyan Szarka László és kollégái szerkesztésében jelent meg az „*Etnikai identitás, politikai lojalitás nemzeti és állampolgári kötődések*” című tanulmánykötet.¹⁹ Az etnikum, a nemzetiség vizsgálata helyett, a kötetben publikáló kutatók inkább az állampolgársági lojalitást tekintették mércének, a korabeli viselkedésminták kiindulópontjának. Szarka László rövid, de annál jobb összefoglaló tanulmánya a „*Magyarosodás és magyarosítás a Felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában*” címmel jelent meg Hanák Péter 70. születésnapjára kiadott tanulmánykötetben. A kötetben szereplő tanulmányból kiderül, közel három millió asszimilánst írhatunk a magyarság javára, akiket főképp a városiasodás, az iparosítás, és az iskola változtatott kettős identitásúvá. Szót ejt a „hungarofil” a „magyarón” a „renegát” fogalmakról is. Karády Viktor zsidóságról és modernizációról szóló kötete egy másik szempontot kínál a térség lokális vizsgálatához.²⁰ Ez az ún. „zsidóság társadalmi szerződése” azonban más kutatók szerint csak helyi-közzel alkalmazható a hosszú 19. századi német közösségekre. Ezekkel kapcsolatban máig használható Pukánszky Béla elemzése.²¹ Pukánszky három asszimilációs modellt vázolt fel a Magyarországi szász-cipszer-német közösségre vonatkozóan, amelyek a 19. század elejétől a század végéig végigkövethetőnek tartott. A többségi etnikumhoz való identifikáció, két német eredetű, ám rendkívül eltérő életpályát futott polgár esetét vázolja fel Gerhard Péter, „*Asszimiláció és disszimiláció az önéletrajzírásban*” című kötete.²² A 19. századi helyi elit és adminisztráció nemzetépítő törekvéseinek manifesztációit, tehát például nemzeti ünnepek lefolyását is vizsgálja Klimó Árpád „*Nation, Konfession, Geschichte*” című könyvében.²³ A Klimó kötethez hasonló tematikájú könyv Miskolczi Ambrus, „*Mítoszképzés és történetírás a Duna-Tájban*” című tanulmánykötet, benne Gergely András „*1848 hagyománya*” című tanulmányával.²⁴ Faragó Tamás „*Bevezetés a történeti demográfiába*”-c. könyve a Kárpát-medence demográfiai változásaira vonatkozó főbb folyamatokat próbálja összegezni és értelmezni, úgy hogy kapcsolódási pontokat képez más, érintkező tudományterületekkel is.²⁵ Mezei István, „*Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén*” című, 2008-ban megjelent monográfiája a 20. századra koncentrál.²⁶ A harmadik, „*A Felvidék városai 1918 előtti*” fejezet viszont mintegy két

¹⁹ Szarka – Kovács – Osvát 2005. 1-409.

²⁰ Karády 1997. 1-324

²¹ Pukánszky 1940. 1-189.

²² Gerhard 2008. 1-45.

²³ Klimó 2003. 1-453.

²⁴ Gergely 1991. 1-357.

²⁵ Faragó 2011. 1-365.

²⁶ Mezei 2008. 1-175.

tucat oldalon jellemzi és csoportosítja a térség városait, jól összefoglalva a régió településszerkezetét.

A három város egy az egyben való összehasonlítása során leginkább ezek a munkák voltak orientálók számomra. Az államszervezet a közigazgatás általános működésének megértéséhez nagy segítséget nyújt Kozári Mónika „*a Dualista rendszer*” című összefoglalója.²⁷ A könyv rendszerezi az eddigi ismereteket, és felüdülésként hat az olvasóra, hogy nem csak a magyar, hanem az osztrák fél álláspontját is bemutatja. A „*Küzdelem a Kárpát-medencéért*” című összefoglalást Gulyás László írta 2012-ben.²⁸ A szerző áttekinti a magyarországi regionalizációt és az etnoregionalizmust, vagyis a nemzeti és a nemzetiségi kérdés területi aspektusait 1690 és 1914 közötti időszakban. A kötetben az összes magyarországi nemzetiség teret kapott, számos térkép és analitikus jelleggel pontokba szedett összefoglaló teszi hasznossá ezt az egyébként erősen nemzeti irányvonalú kötetet. Romsics Ignác a „*Múltról a mának*” című kötetében nemzet, nemzetiség és állam feszültségekkel teli viszonyrendszerét vizsgálja a 19. és 20. századi magyar és közép európai államok történelmének példáján.²⁹ Az Albert Réka, Czoch Gábor és Erdősi Péter által szerkesztett „*Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*” című munka az elképzelt közösséglátással, láttatással és reprezentációval foglalkozik, de kitér a 19. század előtti náció és a 19. századi nemzeti percepció különbségeire is.³⁰ Mindezek mellett a táj és tér fogalmát is elemzi, és megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy a konstruktivizmus hozzájárult-e a modern nemzetek születéséhez.

A Kalligram kiadó szlovák nyelvű kötetei nem sorolhatóak egyértelműen a szlovák szakirodalom közé, hiszen a kiadó történeti részlege az interpretációk közelítését, és a nemzetállami dogmatizmusok és történetek dekonstrukcióját tekinti egyik céljának. A Kalligram kiadónál jelent meg Ivan Halász, „*A hosszú 19. századi szlovák identitásformák Magyarországon*” [*Uhorsko a podoby Slovenskej identity v dlhom 19. storocí.*] című kötete, mely definiálja a magyarón, a hivatali szlovák, és számos egyéb, ma is pejoratívan értelmezett korabeli jelzőt.³¹ Ezeket az asszimilációs mintákat kontextusba helyezi, magyarázza és felhívja a figyelmet a fekete–fehér alapú nézőpontok mellőzésének szükségességére. Andrej Fidor, szintén a Kalligram gondozásában megjelent könyve a nemzeti történelem kezdeteiről

²⁷ Kozári 2005. 1-319

²⁸ Gulyás 2012. 1-283.

²⁹ Romsics 2004. 1-466.

³⁰ Albert-Czoch-Erdősi 2010. 1-376.

³¹ Halász 2011. 1-233.

szól.³² Többek között mítoszok teremtéséről, azok nemzetépítésben játszott szerepéről és szükségességéről és napjainkig továbbélő fenoménjáról ír. Fidor szerint az elavult rokoni kapcsolatokon alapuló rend helyett a nemzet komplexebb képződmény és effektívebben működik. Zemko Milan szlovák történész „*Polgár, Társadalom, Nemzet a szlovák történelem mozgásában*” [*Občan, Spoločnosť, Národ v pohybe Slovenských Dejín*] című, a Szlovák Tudományos Akadémia szárnyai alatt megjelent kötetében a történelmet a teológiához és a filozófiához hasonlítja.³³ Amíg az előzőekhez képest jóval óvatosabban fogalmaz, kerüli a konkrét párhuzamokat és legújabb kori példákat, a históriát a filozófia és teológia után – még ha nem is önszántából való – a politika legújabb szolgájának, inasának nevezi. Miroslav Kmet’ 2008-ban megjelent tanulmánya számomra azért fontos, mivel a magyarországi iskolaüggyel és az asszimiláció mintákkal foglalkozik, teszi ezt a 19. századi Besztercebánya példáján, ahol rendkívül sikeresen zajlott a magyarosítás. A Matica Slovenská által kiadott *Historický Zborník* című történelmi lapba írt cikkében az – „Erőszakos magyarosítás – a hivatalos magyarosítás” címszavakkal ellátott cikkében az iskolaügyben tapasztaltak bemutatása mellett így fogalmaz: „szinte biztos, hogy a magyarosodást főképp a szlovákok közvetítik, „odrodilecek“ vagy lefizettek, kik jobb pozícióra vágnak. Természetesen a magyaroktól jön a parancs, de a magyarizációt a gyöngye, alárendelt szlovákság tette lehetővé.”³⁴ Miroslav Hroch cseh történész a „*Nemzetek nem a véletlenek művei*” [*Národy nejsou dílem náhody*] című nagyszabású kötete a legjobb magyar modern szakirodalomhoz hasonló nivójú, a nemzetközi szakirodalom legújabb ismereteit ötvöző írás.³⁵ Ez nemzetek kialakulásának törvényszerűségeit, fokozatait mutatja be. A kötet, mely megérdemelne egy magyar fordítást, képes a szlovák és a magyar nemzetté válással kapcsolatban pártatlanul nyilatkozni, de nézetei nem tűnnek olyan távolinak a magyar és szlovák nemzetállam nézőpontjától, nem úgy mint a hasonló német vagy angol szerzők munkái. „*A „mi” és „ők” a modern társadalomban*” [*My a tí druhí v modernej spoločnosti*] címet viselő többszerzős szlovák kötet, mely a konstrukciók és a kollektív identitás transzformációi alcímet viseli, gyakorlatilag a modern nemzetközi irodalom legújabb kutatásait teszi elérhetővé szlovák nyelven.³⁶ Hrivíková Tatiana 2010-ben megjelent „*Nyelv és identitás európai kontextusban*” [*Jazyk a identita v európskom kontexte.*] c. könyve inkább nyelvészeti,

³² Fidor 2011. 1-263.

³³ Zemko 2010. 1-280.

³⁴ Kmet 2008: 17.

³⁵ Hroch 2009. 1-315.

³⁶ Kiliánová – Kowalská – Krekovičová 2009. 1-722.

mint történeti mű.³⁷ A Pozsonyban megjelent kötet írójának nem okoz gondot megállapítani a szlovák nyelv keletkezésének viszonylagos kései eredetét.

František Bokeš, 1944-ben megjelent kötete rendkívüli részletességgel mutatja be a szlovák nemzetépítők a „szlovák tér” definiálásának fejlődését.³⁸ Művéből kiderül, hogy a szlovák nemzetépítőknek mindig is sokkal nagyon gondot okozott elhelyezni a térképen a német nyelvszigeteket, és a ún. „szlovják” keleti megyéket, mint kezelni a relatíve „nyelvhatárként” funkcionáló szlovák magyar kontakzónát.

A sajtó felhasználása is elengedhetetlen volt számomra, jól használható Michal Potemra sajtóbibliográfiája, melyet azt hiszem, hogy az elmúlt fél évszázadban nem múlt felül senki.³⁹ Bár a cím arra utal, hogy Potemra csak a mai Szlovákia területén szlovákul megjelent folyóiratokkal foglalkozik, a magyar periodikák is megtalálhatóak a bibliográfiában. Buzinkay Géza munkája betekintést nyújt a 19. században Magyarországon tömegessé váló országos és helyi sajtó történetére.⁴⁰ A munka ismerete rendkívül hasznos volt akkor, amikor mintegy 70 évnyi sajtóanyag olvasást végeztem el. A szlovák nemzetelméletet, Svätolpukot és Pribinát, az áldozat mítoszát és a „szlovák királyt” Csák Mátét is görcső alá veszi „*A mi szlovák mítoszaink*” [*Mýty naše Slovenské*] nevű 2005-ös kiadvány. Nem riad vissza Andrej Hlinka, Jozef Tiso és Gustáv Husák köré font mítoszok dekonstrukciójától sem.⁴¹ Ehhez a kötethez hasonló, az előző munka szerkesztésében is feladatot vállaló, Elena Mannová „*Kollektív emlékezetek*” [*Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*] című tanulmánykötete, melyben a közép európai kollektív emlékezetet és a demagógiát vizsgálják a szerzők.⁴² Hasonló tematikájú Ladislav Vörös „*Analitikus histográfia*” [*Analytická historiografia versus národné dejiny*] versus nemzeti történelem köteté is, amely azonban nemcsak a nemzeti történetírás hibáira mutat rá, hanem afféle kidolgozott útmutatót is kínál a nemzeti szemlélet csapdáit elkerülni kívánó kutatóknak.⁴³ A kutató által leírt „steril” megközelítés hasonlít a Gyáni Gábor által anacionálisként jellemzett, a nemzeti perspektívát tudatosan háttérbe szorító történetírási módszerrel.

I. 2. Nemzet és etnicitás problémaköre

Az áttekintést követően áttérek a nemzet és a nemzetiség gyakran használt fogalmának problematikájára, hiszen jelentésük korántsem egyértelmű. Ez nem meglepő, hiszen ezernyi

³⁷ Hrivíková 2010. 1-121.

³⁸ Bokeš 1944. 65–127.

³⁹ Potemra 1958. 1-145.

⁴⁰ Buzinkay 1993. 1-119.

⁴¹ Krekovič – Mannová – Krekovičová 2005. 1-246.

⁴² Mannová (ed.) 1999. 1-212.

⁴³ Vörös 2010. 1-230.

más fogalom is vita tárgyát képezi vagy képezte a jelenben és a múltban. Pontos definícióra nem lelhettem én sem, hiszen a legtöbb szerző másképp definiálja őket, nincs végső konszenzus. Meg sem próbálkozom növelni a káoszt azzal, hogy egy újabb definíciót alkotok. Véleményem szerint az a meghatározóbb, ami a köztudatban él. Szerencsés esetben ez a kollektív tudás nem áll messze a valóságtól, vagyis legalább attól, ami a szakemberek többségének álláspontjával megegyezik, legalábbis a tudomány jelenlegi állása szerint. Kérdés azonban, melyik tudományág nézeteit tekintem mérvadónak. Irodalom, történelem, földrajz vagy talán néprajz, s még mennyi más kimaradt a felsorolásból.

Ha azt mondom történettudomány, akkor felvetődik a következő költői kérdés: nem kellene néha a közép-európai nemzetfogalmon túl is gondolkozni? Provincializmussal vádolni semmiképp sem szeretném a Kárpát-medencei gondolkodókat, ám kétségtelen, hogy kevés figyelem irányul a világ más értelmezéseire. És itt nem a nagybetűs „Nyugatra” gondolok, hanem például a korábbi afrikai gyarmatok fejlődése során bekövetkezett nemzeti tendenciákra, vagy az ázsiai nemzet – és kultúra – felfogásra. Ezek a nézetek olyannyira távol állnak Európától, és az általam ismerni vélt nyugati civilizációtól, hogy be kell vallanom, csupán egy korlátolt szemszögből tudom a tematikát érinteni.

Az önkritika után visszatérek az európai szemszögre. Elvégre mégis csak az adott történeti specifikumoknak felelnek meg fogalmi hálónk. Ismeretesek és ma is használatosak az alábbi modellek: a francia politikai és a német mintájú nyelvi–etnikai nemzet felfogás. Míg a franciánál az egyenlőség, a szolidaritás és a közösen kivívott polgári jogok alkotják a keretet, addig a németnél az örökölt tulajdonságok és a származás köti össze az egyéneket.⁴⁴ Amíg az előbbi receptív és ezáltal beolvasztó, addig az utóbbi (német) típus zárt. A szimuláció vagy beolvadás az utóbbi esetekben nehezkesebb, és többnyire a hatalmon lévő elittől függ. Hanák Péter szerint ez a modell az etnikum mitizálására, végső soron pedig rasszizmusra hajlamos.⁴⁵

I. 3. Az etnicitás és nemzetiségi identitás modern szemléletmódban

Az etnicitás – a nemzethez közel álló fogalom – meghatározásában jelenleg két irányzat a mérvadó. Az ún. konstruktivista és esszencialista elmélet azonban csupán a főbb kutatási kereteket érinti. A konstruktivista elmélet megalkotója Fredrik Bart, aki 1969-es kötetében vázolta fel elméletét, melyet az azt ért kritikák eredményeképp újragondolt és a 1990-es évek folyamán publikált. Elmélete szerint az etnikai identitás mindenkor társadalmi és hatalmi

⁴⁴ Más választása nem is nagyon volt, ugyanis 1790-ben a lakosság több mint 80% a mindennapi életben nem a francia nyelvet beszélte. Mégis, 1833-ban teljesen kiszorították az oktatásból ezeket a nyelveket. Idézi: Ring Éva 2004: 176, 184.

⁴⁵ Hanák 1997: 1–5.

meghatározottságú, tehát konstruált, amely keretében az etnikai identitás folyton áramlásban, „termelődőben” van. A kritikai hangokra reflektálva árnyalta ezt a meghatározását is, és megalkotta a hármas (makro-, mezo- és mikro szintű) felosztású modelljét, amellyel az identitás különböző (társadalmi, kulturális, etnikai) rétegei értelmezhetők.⁴⁶

A konstruktivista irányzat szerint nem lehet az „eticitást” statikusan, és változatlanul kezelni, ebből következik tehát, hogy az etnicitás gyakorlatilag alkalom és nézőpont kérdése. Nyilvánvaló, hogy az etnicitás még a 21. században is erős politikai mozgósító erővel bír, amikor a nemzetállami igények próbálják kisajátítani. A más öntudatú, etnicitású egyének és csoportok – Brubaker szóhasználatával élve hálózatok – között kialakult kontaktus azonban magában hordozza a megismerést, a kölcsönös egymásra hatást. Ebből adódóan következik, hogy az egymásra ható hálózatok eredményeképp az etnicitás nem is állandó, tehát nem statikus jelenség. Bart elméletének bírálói szerint a konstruktivista megközelítés túlságosan is az egyénre koncentrál, és ezáltal nem veszi figyelembe a kollektív és egyéni szint szétválását.

Mivel azonban a statisztikának, a földrajznak és a nagypolitikának mérhető adatokra van szüksége, az „eticitást” – mint identitást – gyakran nem szubjektív, hanem objektív módon, hosszabb időre fennálló, statikus állapotként kezeli. Ezt nevezzük primordialista vagy esszencialista irányzatnak. E szerint az egyén etnicitása nem társadalmilag vagy történelmileg meghatározott, hanem csupán a mástól való eltérés megfogalmazása, azaz a „mátság” mindennapi folyamata a lényeg. Tehát a „Mi” és az „Ők” konstrukciója.⁴⁷ Mindkét elméletnek nyilván kifinomultabb érvrendszere van, konszenzusra juttatni őket aligha lehetséges. Ahogy Keményfi Róbert őszinte valóságérzettel megfogalmazta: „mindenki a saját kutatási céljai számára alakítja a fogalmat és keresi (és fesztelensége miatt találhatja is) meg benne a számára szükséges elméleti alappilléreket.”⁴⁸

Rogers Brubaker egyenesen „rutinszerű szalmabábok világában élőknek” nevezi a primordialista eszméket, és a nemzetiesítő államok nacionalizmusát támogató kutatókat.⁴⁹ Ennek értelmében úgy vélem, a konstruktivista elmélet áll közelebb a valósághoz azzal a kitételrel, hogy a népesség nagyobb hányadában az etnicitás jobbra állandó. Tehát lassabban változó, ám semmiképp sem változatlan. A hálózat mindegyik tagja kisebb – nagyobb, ámde folyamatos változásban éli meg ezt a nemzetiségi „állapotot”. Brubaker utal arra, hogy ez

⁴⁶ Barth 1969. 1-153.

⁴⁷ E megközelítés magában hordozza az egyszerűsített, kötelező érvényű, kategorikusan démonizáló „ők” szerepet. Brubaker 2006: 30.

⁴⁸ Keményfi 2006: 93.

⁴⁹ Brubaker 2006. 25-26.

„nem a nemzetek világa [...] [mégis] a nemzeti dimenzió hirtelen és hatalmas erővel képes megtörténni.” E paradoxon ellenére mégis készülnek nemzetiségi térképek, nemzetiségei hovatartozást tudakolnak népszámlásainkon stb. Nem állítom, hogy erre nincs szükség, sőt. Véleményem szerint az identitás, mindennemű dimenziója és folyamatos változása mellett, egy viszonylag hosszabb ideig transzformálódó jelenség. Probléma ott és akkor adódik, ha egy csoport két klasszikus értelemben vett nemzet identitásának határán lavírozik, és ezt a politika nem hajlandó tudomásul venni.⁵⁰ Sőt, Eric Hobsbawm könyvében azt is leírja, hogy hogyan használják, intézményesítették a nemzetesítő államok a tradíciót, a közös eredetet saját maguk erősítésére.⁵¹ A nemzetiséget tehát nem szigorúan kell mérni, hanem inkább csak regisztrálni.

Tudatosítanunk kell, hogy mindkét elmélet, mint ahogy az térségünkben már hagyománynak számít, alapjában véve a „nyugati” világra értelmezhető, tehát Észak-Amerikára és Európára vonatkoztatva alkották meg. E két modell mellett az utóbbi évtizedekben teret nyert egy harmadik is, amely az „etnicitás” és a vallás közötti összefüggések elemzéséből fakadt. Azok az államok kerültek így a figyelem középpontjába, amelyekben a valláshoz való tartozás a nemzetiség attribútuma. A vallási hovatartozás ebben az esetben nem teológiai tartalom vagy doktrína jelzője, hanem etnikai mutató, amely a „társadalmi határokat” szabja meg: a boszniai háború például a katolikus ateisták, az ortodox ateisták és muzulmán ateisták között folyt.⁵² Az iszlám országokban, Európa pravoszláv, és Ázsia hindu államaiban körvonalazódó vallási nemzetek esetében a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos nemzetépítő és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt államvallás. Ezekre a közösségekre, az „etnicitás harmadik modelljére” vezette be Anthony D. Smith a „szent etnicitás” (sacred ethnicity) fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan mintájára utal, amelyben nem az etnikai dimenziók jelentik a fő összekötő kapcsolatot, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális” hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak.⁵³

Lehet, értelmetlennek tűnik ezen elmélkedni, mégis mikor mi történészek, akik a 21. századi nemzetfogalommal, és egy bizonyos tudományág nézőpontjából tekintünk vissza a 19.

⁵⁰ Brubaker elmélete szerinti hármas kapcsolatrendszer, mely a befogadó ország nemzetesítő politikája, az anyaország nemzeti politikája, és a nemzeti kisebbségek saját önmeghatározását kibővítő globalizáció okozta nemzetek feletti gondolatának térnyerésével.

⁵¹ Hobsbawm - Ranger 1983. 1-14.

⁵² Keményfi 2006: 29.

⁵³ Lásd: Nations, National Narratives and Communities in the Asia-Pacific. Edited by Norman Vasu, Yolanda Chin and Kam-ye Law. New York, 2014.

századi nemzeti mozgalmakra, hibát követünk el. Előfordul, hogy történészként megmosolyogjuk a korabeli elsöprően etnocenrikus histográfiai műveket, de mikor pusztán népszámlálási adatokból, anyanyelv alapján definiáljuk, ki magyar és ki nem, észre sem vesszük, hogy mi is milyen torzítást követünk el. Talán vázlatosan mindenki ismeri a Római Birodalom és a „barbár” gallok történetét. Nemzet, mint a mai és a 19. századi fogalom ugyan nem létezett, volt viszont törzsiségi, nemzetségi és „vérbeli” öntudat. Asszimiláció sem létezett a mai fogalmi ismereteink szerint, mégis a római polgári jog, a kulturális nyelv és gazdasági érdekek tömegeket „asszimiláltak”.

Vajon csak a fogalmak jelentése, interpretálása változott volna, és minden ciklikusan ismétlődik az emberi társadalmakban? A kérdés megválaszolása újabb hosszú és befejezhetetlen vitába torkollhatna, ami nem lehet célom. Csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy magát az öntudatot egy-két népszámlálási adat ismerete alapján nem lehet stabil tényként tekinteni. Ez hatványozottan igaz a 19. századi állapotokra, de napjainkban is teljességgel érvényes.

Eötvös József megfogalmazása alapján a nemzetiséget az összetartozás tudata, a múlt emlékei, közös sors és érdekek, illetve a „közös szenvedések” képezik.⁵⁴ Ennek első hallásra népiépp ellentmond a magyar valóság, hiszen a Ring Éva által említett Mohácsot, a törökellenes harcokat, a vallásszabadság védelmét stb. a magyar etnicitású nép közösen élte meg a szlovákokkal, románokkal, németekkel stb. Mégis, ezen közös szenvedések kisajátításának kísérlete volt az egyik tényezője a nemzeti ébredések folyamatának. Fontos tényező még a nyelv és persze a fajrokonság, – amit 19. századi kutatók előszeretettel alkalmaztak, melytől Eötvös sem akart vagy tudott elvonatkoztatni. Megemlítette viszont, hogy a nemzetiségi érzés korántsem új dolog, csupán akkor nagyon erősen befolyásoló tényezőnek számított. Megjelent nála a kettős öntudat jelensége is, pontosabban egy olyan fenomén, melyben a nyelv nem esik egybe a nemzeti öntudattal: „Az Elzásban vagy Magyarországon lakó német, ki politikai nemzetiségért áldozatra kész mégis megsértve érzi magát minden által, mi a német nemzet nevére homályt von.”⁵⁵ Persze egy modern kutatás Eötvösből nem indulhat ki, de nem is tekinthetünk nézeteire úgy, mint egy általános, 19. századi hazai, uralkodó és jellemző eszmére. Eötvös felvilágosult, korát meghaladó gondolkodásmódja ugyanis kisebbségben volt Magyarországon.

⁵⁴ Ring Éva 2004: 151.

⁵⁵ Eötvös 1865: 73.

I. 4. Az identitás

Az identitás értelmezésében különösen fontos tudatosítani, hogy mely tudományág definícióját, megközelítést alkalmazzuk. Az identitás legtriviálisabb szinten is két rétegű: belső és külső identitásról beszélhetünk. A belső kifelé nem mindig nyilvánul meg, vagy csupán itt–ott egy két eleme teszi azt. Az sem biztos, hogy a környezet azokat úgy értelmezi, mint ahogyan mi értelmezzük, vagy szeretnénk, hogy a környezetünk értelmezze. Másik réteg alapja a már előző, etnicitás alfejezetnél előbukkanó, „mi” és az „ők” bináris oppozíció. Mint ahogy fénysugár is legszebben a sötétben ragyoghat, identitás is legkönnyebben a máshoz való viszonyulásban, vagy a csoporthoz való viszonyban jelenhet meg.

Lássunk pár rövid értelmezést! Az identitás szociológiai értelmezése szerint az egyén hálózatokhoz való tartozásának és azok kölcsönös együtt hatásait jelenti. A pszichológiai értelemszerűen a személyi identitásra koncentrálnak. Ez az identitás a születés pillanatától fogva hatással van az egyénre, és az mivel természetes és spontán folyamat, adottnak és változatlanul vesszük. Valóban oly változatlan, tegyük fel a kérdést. A véletlenszerűen kialakított kísérleti csoportokban fokozatosan kialakul az együvé tartozás érzése, az egyének elfogadják a csoportjuk identitását. Nemcsak, hogy másképp kezdenek viselkedni a csoportba nem tartozókkal, de cselekedeteikkel is preferálni fogják a csoportjuk tagjait.⁵⁶ A „Mi” és az „Ők” lineáris oppozícióihoz kapcsolódó kulcsfogalmak pl.: mi magyarok; történelmi lakosok; mindenhol jó, de legjobb otthon; vendéglátó nemzet; Magyarország aranyat nyert stb. A Barth féle értelmezésben az egyén, a csoport és az állam szintjét különböztetjük meg. Csoportszinten a közös eredettudat, a közös nyelv, önelnevezés vagy külső elnevezés, a közösen elszenvedett siker vagy trauma is identitásképző tényező lehet. Az egyén szintjén ez kiegészül a csoporthoz való tartozás elismerésével.⁵⁷

A kollektív identitás tehát különleges eseményekkor működik, hatványozottan pedig az öröm és a félelem esetén. Az identitás rétegződésének értelmezésére egy interaktív személyes kapcsolati példát hozok fel: máshogy beszélünk egy hivatalban, és máshogy egy alsó kategóriás vendéglátóhelyen, hiszen amíg az egyiknél ugyanazzal a beszédmóddal valószínűleg pozitív, másiknál kevésbé pozitív reakciót válthatunk ki. A nemzeti identitás a közösségi identitáshoz tartozik, funkcióját tekintve pedig a fő identitások közé.⁵⁸ Egy államban természetesen nem mindenki ismeri a másikat, mégis él az összetartozás érzése. De állam sem kell ahhoz, hogy különálló nemzeti–etnikai identitás kialakuljon, példaként álljon

⁵⁶ Robinson 1996: 75.

⁵⁷ Barth 1969: 34.

⁵⁸ Hrivíková 2010: 79.

itt a ruszinok vagy kurdok helyzete. Kétségkívül a nyelv és az állam a legmeghatározóbb tényezője az identitásnak, de vannak kivételek, ilyen például a brit „kettős” identitással. Az angol, a walesi, a skót, az ír; mégis legtöbbjük egyben britnek is érzi magát. A skótoknak két nyelvük is megmaradt, mely bár lassan feledésbe merül, Hrivíková szerint mégis egynek tekintik magukat, a folyamatos harcok kovácsolták őket a 17. században egy nemzetté.⁵⁹

A 17. században? Nem a 18–19. századi nemzeti konstruktivizmusról szól az elfogadott nézet? Miért próbálta Dante a 14. században a latin helyett afféle olasz nyelven írni műveit? Vagy ott vannak a 1615-ös cseh rendi gyűlés nyelvi határozatai stb. Nem a francia forradalom hozta el tehát a nemzetállamok korát, hanem csupán akkor vált először széles tömegeket érintő „rendező elvvé?”⁶⁰ Ez a probléma tette szükségessé, hogy a három kiválasztott város közül legalább az egyik esetében megvizsgálom, hogy a korai középkortól fogva, hogy vajon a „nemzetségi” etnikai kérdés milyen szerepet játszott a város fejlődésében. Ezen a ponton joggal merülhet fel a kérdés: voltaképpen hogyan konstruálódik és rekonstruálódik az utókori vizsgáló számára a nemzeti identitás? A válasz megadásához ma már nem elégséges a nemzetiségi összetétel szokványos strukturális elemzése, de még a politikai orientációk vizsgálata sem. Hasznos metodikai támpontot nyújt a kitűnő francia történész, Roger Chartier egyik tanulmánya, amelyet az 1995. évi montreali kongresszuson ismertetett.⁶¹ Az identitás ilyesfajta fogalmát a többértelműség homálya veszi körül, amelyből hol egy közösséget másoktól elválasztó másság fogalma, hol a tudatos azonosulás értelmezése világlik elő.

Korábban a tudatosan vállalt kötődés megjelölésére a nemzettudat szót használták, amely ugyan kétségtelenül egyértelműbb, de egyben szűkebb is az identitásnál. Az identitás érzelmi motívumokat, lojalitást, honszerelmet, nemzeti büszkeséget is tartalmazó konstruált fogalom, amely nemcsak a hovatartozást, hanem a cselekvő lojalitást is tartalmazza. Chartier a mikroközösségekre, a rokonságra, a családra, az egyénre és környezetére irányította a figyelmet. A rétegződés – és ezzel együtt az identitáskonstrukció – tényezői között nem csupán és nem főként a foglalkozási és a termelési viszonyok által meghatározott hely szerepel nála, hanem egy területhez, egy testülethez, fajhoz, nemhez és valláshoz való hozzátartozás is figyelembe veszi. Mindezek ellenére talán a legtöbb esetben a nyelv a legfőbb identitás képző, ám sosem egyedüli tényező, hanem számos komplex alkotóelemmel

⁵⁹ Idézi: Hrivíková 2010: 80.

⁶⁰ Lásd: Ring Éva 2004: 29. Miroslav Hroch cseh történész hármass periódizációja ekkor lépett a „tömegmozgalmak” fázisba. Hroch azóta finomította periódizációját, egy 6 lépcsős modellre. Lásd: Miroslav Hroch. 2009. 120-121. (nemzeti agitáció-tömegmozgalom-politikai program-államiság megszerzése-demokratizálás-ipari forradalom).

⁶¹ Hanák 1997: 5.

együtt működik. E mellett a nyelv az identitás egyik leglátványosabb alakja is. Gondoljunk csak a szépirodalmi művekre, mikor pusztán a nyelvezet segítségével a főszereplőket szinte tökéletesen megismerjük, legalábbis megismerni véljük. Sok esetben talán jobban is sikerül ez a folyamat, mint a környezetünkben lévő emberekkel kapcsolatban annak ellenére, hogy a környezetünk esetében a testbeszéd, a hangerősség és sok egyéb identitásalkotó ill. közvetítő tényező primer alakban is szemlélhető.

Az etnikai csoportok identitásának alapja, mélyrétege az etnikai identitás. Minden kettős vagy többes identitású csoport között kölcsönhatás lép fel. Amíg a domináns szerepben lévő csoport kis mértékben, a legtöbb kisebbségben lévő etnikai közösség, amely hosszabb időt töltöt el egy többségi dominanciájú közösségben, óhatatlanul valamilyen szintű kettős identitással, kettős vagy többes kultúrával kell hogy rendelkezzen. M. Gordon szerint ezek a kisebbségi csoportok kétnyelvűek. A másik csoport tulajdonságainak megítélése attól is függ, hogy azok „pozitív vagy negatív referenciacsoportként jelennek-e meg a többség nézőpontjában. Az USA viszonyaira kiválóan felállított elmélet azonban némi módosításra szorul, ha más korszakban és térben szeretnénk alkalmazni. Magát az asszimilációs folyamatot Gordon hétlépcsős sémában foglalta össze. Az identitásváltozás, és az asszimilációs folyamatok leírásához a módosított Gordoni modellt, a Yinger-féle koncepciót tartom a legalkalmasabbnak. Milton J. Yinger a gordoni modellt továbbfejlesztett változatának kidolgozásával az asszimilációt afféle határcsökkentő folyamatnak tekintette. Ez a folyamat akkor következik be, amikor két közösség tagjai kapcsolatba kerülnek egymással. Yinger szerint az asszimiláció csak ritka esetben válik teljessé. Ha a folyamat befejeződik, akkor az asszimiláció a korábban megkülönböztethető szociokulturális csoportok egy csoporttá történő összeolvadását jelenti. Ez a folyamat azonban nem egyirányú, ezért Yinger asszimilációelméletébe beépíti a disszimiláció fogalmát, mely a csoporton belüli különbségek fennmaradását és vagy megerősödését jelenti.⁶² Magát a folyamatot, négy analitikai alapelv segítségével közelíti meg: Az asszimiláció inkább leíró, mint értékelő fogalom, vizsgálata egyben a disszimiláció vizsgálata is. Az állapota változó és nem ismérv, egy olyan folyamat, mely az interakció és a kulturális csere elejétől a csoportok mélyreható fúziójáig terjed. Minden egyes szakasz visszafordítható. Az akkulturációt és a strukturális asszimilációt felosztja az elsődleges és másodlagos csoportok szintjén zajló folyamatokkal, ez utóbbin belül elkülöníti az individuumok és a csoportok szintjén zajló folyamatokat. Az akkulturáció esetében a szubsztitutív és az additív akkulturáció közti különbséget emeli ki, melyek az

⁶² Yinger 2002.: 24-44.

asszimiláció kimenetele szempontjából eltérő jellegűek. Amíg az additív gazdagítja, a szubsztitutív elszegényíti a csoport kultúráját, és ezáltal gyorsítja az asszimilációt. Ugyanakkor az individuális és a közösségek szintjén zajló integrációnak is megvannak a feltételei. Az előző feltételezi, hogy az interakcióba kerülő, különböző etnikai csoportokhoz tartozó egyének ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz kötődjenek, beleértve a személyes kapcsolataikat is, és ezeken a csoportokon belül az egyenlőség alapján hassanak egymásra. A csoport szinten zajló integráció feltételezi, hogy a részt vevő egyéneknek vagy csoportoknak megadják ugyanazokat a jogokat, főképp ugyanazokhoz a gazdasági előnyökhöz való hozzáférési lehetőségeket, miközben ugyanolyan felelősség hárul rájuk, mint a "domináns társadalom" tagjaira. Egyúttal elfogadják őket mint a társadalom legitim "alrészlegeit", akik részben eltérő kultúrával és identitással rendelkeznek. Maga a folyamat nemcsak a kisebbségi, hanem a domináns csoportokban is változást tételez fel. A kölcsönhatás azonban távolról sincs egyensúlyban. A kultúra fő összetevőinek vonatkozásában – nyelv, vallás, politikai nézetek stb. – kicsi a kölcsönösség.

I. 5. A színezett statisztikák – az etnikai térképek

A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel” – a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan – a nyelv és a kultúra kérdése után, a „saját etnikai tér” kiterjedését, és ennek fontosságát. Sőt, az egyre erősödő nacionalizmus keretei között kezdetét vette e tér mitologizálása, szakralizálása. „Ennél fogva a Közép-Kelet és Délkelet-Európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem jelent mást, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet.”⁶³

Az etnikai térképészet az etnikai földrajz tudományágába tartozik, s újabban, a Közép- és Kelet-Európai rendszerváltások óta, ismét virágkorát éli. Az etnikai térképek egyik legfőbb törekvése, hogy az etnikai határt, az egyes nemzetek közötti választóvonalat megtalálja. A legnagyobb probléma éppen az, hogy a kevert vagy vegyes etnikai sávban található települések milyen arányszámtól minősülnek vegyes etnikumúnak.

Ez a probléma létezik egy olyan korban is, amikor már viszonylagosan pontos statisztikák állnak rendelkezésünkre. Még ha ezeket többé-kevésbé el is fogadjuk kiindulópontként, számos részletkérdés, elemzési szempont vetődik fel. A hibátlan, ellenőrzött forrásokra támaszkodó és elfogadott módszerrel alkotott térkép készítésekor – a szubjektív elemeket kivéve – igazából a megfelelő források kiválasztása és kritikája tűnik a döntő szempontnak. Tehát nem közvetlenül a térképet magát vitatjuk, hanem annak forrását,

⁶³ Keményfi 2006: 3.

esetleg elkészítési módszerét. Pedig önmagában a nemzetiségi térkép akár politikai megnyilvánulásnak tekinthető. Miként azt Keményfi Róbert, az etnokartográfia egyik legjobb mai magyarországi szakértője írja, az etnikai viszonyoknak a „[...] pusztán népszámlálási adatokon nyugvó etnikai térszerkezeti bemutatása [...] Európa ezen részét képező államok számára a legplasztikusabban azonnal jelzi, hogy az államalkotó népek legfőbb nemzetállami törekvései nem sikeresek, nevezetesen, hogy az államhatárok még csak megközelítőleg sem esnek egybe az etnikai határokkal.”⁶⁴ Ezért használja Rogers Brubaker a nemzetállamok fogalom helyett a találó nemzetiesítő államok kifejezést.⁶⁵ Ez pontosabban kifejezi a 20. századi nemzetállamok törekvéseit is.⁶⁶

Etnikai határ helyett helyesebb, ha inkább egzakt módon megfoghatatlan kulturális kontaktzónáknak tekintjük a különböző etnikai csoportok, nemzeti társadalmak érintkezési területeit. Sajnos, a legtöbb térkép egyszerű vonallal, színátmenet nélkül ábrázolja ezt a „nyelvhatárt”. Holger Fischer német kutató, aki relatíve külső szemlélőként, komolyabb nemzeti előítélet nélkül áttekintette a Magyarországon készült egykori és mai etnikai térképeket, kritikával illeti e kontaktzóna ábrázolásának szinte teljes hiányát. Bírálja azokat a térképeket, amelyek még a szakképzett földrajzkutató szemével is „túl statikusak” és amelyeken a „köztességet”, „eldönthetetlenséget” egy „pici bizonytalanságot”, tehát éppen a feljebb említett kontaktzónát sem véli felfedezni.⁶⁷

Ennek függvényében természetesen esély sem nyílik arra, hogy figyelemmel kísérjük az etnikai térszerkezet állandó változását. Ennek ellenére a térképkészítőnek nem mindig van lehetősége a megfelelő módon jelölnie ezt a komplex területet, részben a méretarány, a három vagy több etnikum jelenléte, s részben a megrendelő igényeinek figyelembevétel-e miatt. Elkoptatott közhelynek számít a tény, hogy a nemzetiségi térképek készítését alapvetően a gyakorlati politikai célok határozzák meg. Ez a hatás, elvárás lehet erős, vagy kevésbé erős. „Tanulmányaikban, memoárjaikban maguk a térkép készítői (a teljesség igénye nélkül: Györffy István, Teleki Pál, Rónai András, Fodor Ferenc, Jakabffy Imre) ismerték el a térképek alkalmazásának és szerkesztésének szándékolt politikai céljait.”⁶⁸ Ennek ellenére kevésbé esik szó a konkrét indokról, okozatról. Valahogy erre nincs igény, ami például a történeti magyar állam felbomlását, az új nemzetállamok kisebbségi magyar népességét ábrázoló térképek esetében mindenki számára kimondva- kimondatlanul érthetőnek tűnik. „A magyar nemzetet

⁶⁴ Keményfi 2006: 26.

⁶⁵ Brubaker 2006.

⁶⁶ Walker Connor 1972-es számításai szerint az akkori világ 132 állama közül csupán tizenkettő volt etnikailag homogén. Idézi: Brubaker 2006: 34.

⁶⁷ Idézi: Keményfi 2006: 26.

⁶⁸ Keményfi 2010: 7.

ért 1920-as trianoni döntés borzasztó sérelme és következményei miatt tulajdonképpen hallgatólagosan tudomásul is vesszük az etnikai térképek nemzetpolitikai szerepét, azaz a politikai mozgatórugók a nemzeti kartográfia »néma hagyományának« részei.»⁶⁹

Az „etnikai tájat” a politika felhasználhatja a terület legitimitásának hangsúlyozására is, pedig ennek geográfiai szempontból nem sok létjogosultsága van. E szerint a tájakat feloszthatnák vallási meggyőződés, vagy akár gazdasági kereset szempontjából is, az eredeti csapadék, talaj, erdőségek, klíma stb. teljes mellőzésével. A nacionalizmusok közép-európai kibontakozásával megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek arra törekedtek, hogy a nép és a fizikai tér között kapcsolatot keressenek. Tehát arra az adott területre formálunk igényt, ahol a nyelvünk elterjedt. Mondhatnánk, hiszen ők a saját nemzettestvéreink, esetleg rokonaink. Sajnos ez jobbára nem igaz. Közép- és Kelet-Európában a népek olyan szinten keveredtek, asszimilálódtak, s olvadtak be egy másikba, hogy ez a felfogás teljesen értelmetlen.

A megfelelő „tájteltetés” eléréséhez a korábbi térképészet gyakran olyan tényezőket is beemelt az etnikum meghatározásába, amelyek nem etnikum-specifikusak, hanem csak annak tűnnek. Erre jó példa az életmódbeli sajátosságok hangsúlyozása. „Az életmód térbeli megnyilvánulásai közül legtöbbször a gazdálkodás és az építkezés formáit hangsúlyozzák előszeretettel tipikus nemzetiségi módozatokként, holott ezeknél is elsősorban a természeti környezethez való alkalmazkodás és a lokális adottságok mutatkoznak meg.”⁷⁰ Erre tipikus példa lehet az a triviális, általánosító megállapítás, hogy ahol hegység terül el, szlávok, ahol dombság vagy alföld, ott magyarok élnek. További hasonló érvként szokták használni az építkezési anyagok kapcsán, miszerint a szlovákok fából, majd később kőből építkeztek, a magyarok viszont az agyagot preferálták. Ilyen és ehhez hasonló általánosításokat véleményem szerint csak kiegészítő forrásként, és csak mezoszinten alkalmazhatunk.

A nemzetiségi térképek alkotóinak további nagy kihívást jelentenek a szórványterületek. Az ábrázolás mikéntje körüli módszertani kérdések és a méretarány határai között lavírozva kell megalkotni a legjobban leolvasható, és a legkevésbé torzító ábrázolást. A szórvány kifejezést napjainkban teljesen otthonosan használják a vallási és az etnikai kisebbségekre irányuló társadalomtudományi vizsgálatok. Az utóbbi időben egyre pontosabbá válik ez a kifejezés, hiszen egyre több elvárásnak kell megfelelnie. Kelet-Európa viharos évszázadai alatt tarka etnikai és felekezeti rendszerek alakultak ki, így nincs hiány szórványterületekből, sőt néhol háromnál is több etnikum él egymás mellett. Hol húzzuk meg a „nyelvhatárt” a nyelvi szigeteknél, 50% alatt vagy netán a felett? Mi a helyzet a három vagy

⁶⁹ Keményfi 2006: 7.

⁷⁰ Idézi: Keményfi 2006: 64.

annál is több etnikumú területekkel? Az abszolút többség alapján járjunk el? Mit jelent az, hogy abszolút többség? Georg Brunner egykori kiváló magyar származású németországi jogtörténész szerint akkor tekintünk egy települést relatív többségűnek, ha a legnagyobb népcsoport a helység népességének kevesebb, mint 50%-át, a második legnagyobb pedig több mint 10%-át teszi ki. De ez csak egy vélemény, számos másik mellett. Látható, hogy a nyelvhatár, abszolút többség stb. kérdése számos jogos kérdés vet fel.⁷¹

Ami azt illeti, magának az etnicitásnak, mint kifejezésnek is megváltozott az értelmezése.⁷² „Az etnicitás nem kulturális, hanem társadalmi struktúra, azaz az általa (eticitás) „termelődő” etnikai közösségek azután is létezhetnek, ha már elvesztették megkülönböztető kulturális jegyeiket.”⁷³ A nemzeti identitás klasszikus történelmi hagyományai, szokásai, valljuk be, fokozatosan jelentőségüket veszítették. A mai nemzeti identitást jórészt az önkormányzatok, és az állam közvetíti könyvtárak, várjátékok, nemzeti ünnepek stb. segítségével. „Az eleven, generációról generációra öröklődő történelmi tapasztalat-átadási utakat a modernizáció felváltotta a tudományos, szisztematikus történetírással, archiválással megszabott emlékezeti keretekkel.”⁷⁴ Ez a tézis Brubaker művében is megjelenik, aki a nemzeteket J.P. Nettel alapján, intézményesült formaként írja le.⁷⁵ Sőt arra is figyelmeztet, „az egyén nem csak a nemzetiségéhez, hanem más etnikai, regionális, vallási, [...] képzettségi, foglalkozási [...] csoportokhoz, és kommunikációs hálókhoz is tartozik.”⁷⁶

Mindezen nézeteltérések, hiányosságok, pontatlanságok ellenére miért készülnek máig nemzetiségi térképek? Minden módszertani és terminológiai kérdés ellenére fontos szerepet kap napjaink és múltunk etnikai szerkezetének bemutatása, az interetnikus folyamatok ábrázolása, melyek segítségével megkísérelhető a tendenciák előrejelzése a jövőre nézve. A rendszeres, törvények által elrendelt népszámlálások kora óta viszonylag pontos – ám statikus és torzított – adatok állnak a térképkészítők rendelkezésére. A nemzetiségi térkép segít abban, hogy az első ránézésre hatalmas mennyiségű statisztikai adathalmazt azonnal területi összefüggéseiben láthassuk. „Alkalmas eszköz arra is, hogy a nemzetiségi demográfiai

⁷¹ A számításba jöhető módszereket kritikailag vizsgálta felül Farkas György, aki a lévai járás etnikai viszonyait dolgozta fel etnodemográfiai és etnokartográfiai módszerekkel: Farkas György: *A népesség nemzetiségi megoszlásának változási tendenciái a lévai járásban 1880–1980 között*. Területi Statisztika. 1. évf. (1998), 1. sz. 44-64.

⁷² Lásd: I.3 Etnicitás alfejezet.

⁷³ Idézi: Keményfi 2006: 93.

⁷⁴ Keményfi 2006: 5.

⁷⁵ Brubaker 2006: 26.

⁷⁶ Idézi: Keményfi 2010: 104. A finomabb, mikroszintű kutatások is ezt hangsúlyozzák. Keményfi 2006: 104.

folyamatok térbeli kihatásait összegzően mutassuk fel, tehát egyszerűen átlátható háttérként szolgálhat a politikusok és közigazgatási vezetők számára a mindennapi döntéshozatalhoz.”⁷⁷ Kerülni kell az egyszerű, könnyen elkészíthető országos léptékű, többségi–kisebbségi relációra leegyszerűsített térképeket, amelyek főként az 1910-es népszámlálás adatai alapján készültek.⁷⁸ További probléma, hogy ezek legtöbbször gyakran megyei összesítések alapján készült. Így nem mutatják a vegyes területeket, melyeknek – mint feljebb utaltam rá – hatalmas szerepe van a nemzetek közötti érintkezésben. Törekedni kell a minél pontosabb jelmagyarázatra, a minél nagyobb felbontásra, olvashatóságra, és kitüntetett figyelmet kell szentelni a „nyelvhatárok”, etnikai kontaktuszónák értelmezésének, elemző bemutatásának. Véleményem szerint az ilyen jellegű térképekhez minden esetben egy-két oldalas, szakszerűen összeállított magyarázatot kellene mellékelni. Nem előnyös leragadni egyfajta ábrázolásmódnál, módszertannál, lehetőleg minél több átgondolt újítást kell belevinni a munkába. Ilyen újítás lehet a nyelvismeret alapján is meghatározott nyelvhatár.⁷⁹ Eddig csak makroszinten hasznosították az anyanyelvi és nemzetiségi bevallások különbözetének elemzését.⁸⁰ Az eltéréseket nyilván a kettős vagy többes identitású népesség okozza, amelynek tagjai az identitásváltás különböző fázisaiban állnak, de népszámlálásokkor többnyire az államalkotó nemzetiség számát gyarapítják.⁸¹

A történelmi magyar állam területén ilyen területek voltak „Nyitra-Bars-Hont, ÉK-Abaúj, Közép-Zemplén, Kelet-Ugocsa, Közép-Szatmár stb. és a magyar etnikai tömbökön belül lévő kis, szétszórta – főként szlovák és német – nyelvszigetek.”⁸² Az anyanyelvi és nemzetiségi bevallás különbözetéből bizonyos etnikai folyamatokra is következtethetünk. A szomszédos országok többségében jelenleg a magyar anyanyelvűek száma jelentősen meghaladja a magyar nemzetiségűekét. Érdekes lehet az identitásszerkezetek egyes elemeinek összehasonlító vizsgálata: például a nemzetiségi kötődés vonatkozásában érdemes összehasonlítani a nemzetiségi statisztikákat a választási eredményekkel. Természetesen ennél a módszernél nem szabad elfeledkeznünk a mindenkorai politikai helyzetről, a pártok arculatát meghatározó vezetőkről, a vizsgált régiók népességének korösszetételéről, szociális helyzetéről stb.⁸³ Továbbá az eredmények nagyban függenek a választási részvételtől, és a helyi politikusok népszerűségétől. A magam részéről tehát tartózkodnék a messzemenő

⁷⁷ Keményfi 2006: 11.

⁷⁸ Az 1910. évi népszámlálás adatai számos kettős identitású lakost tartalmaz, akik a befejezetlen asszimiláció következtében a Párizs környéki békek után viszonylag sikeresen visszatért korábbi nemzetiségéhez.

⁷⁹ A legfrissebb, 2011. évi népszámlálási adatok szerint 458 467 – 508 714, a különbség egy tized híján 11%-os!

⁸⁰ Tátrai 2010: 5.

⁸¹ A kettős identitás közül az egyik látens formában van jelen. Lásd: Szarka 2005.

⁸² Kocsis 1996: 89.

⁸³ A tapasztalatok azt mutatják, hogy az idősebb lakosok nagyobb arányban járulnak az urnákhoz.

következtetésektől, ami ezt a módszert illeti. Az iskolaválasztás, iskolalátogatás, a könyvtárak magyar és szlovák könyveinek kölcsönzési statisztikája, a magyar és szlovák kultúrafogyasztás más mutatói azonban jelzik, hogy a többes szempontrendszer legalábbis ellenőrzési módszerként jól alkalmazható lehet.

Ilyen jellegű kutatáshoz alkalmasabb a lokális vagy a mezoszint, tehát ha a községi vagy járási közigazgatási határokat vesszük alapként. Nagyjából járásnyi területre gondolunk, vagy egy közepes város vonzáskörzetére. További részletesebb, finomabb kutatásra, felmérésre nyílik lehetőség a mikroszinten elvégzett kutatásoknál. A mikrovizsgálat jelentheti egy kisközség lakóházakra való lebontását; a módszer elnevezése „társadalmi minősítés”. Lényege, hogy a helyi viszonyokat jól ismerő informátorok segítségével állítják össze az adott település nemzetiségi adatait. A vizsgálatban 3 kategóriát hoznak létre: nemzetiségi család, nemzetiségi kultúrához kötődő család, nem nemzetiségi család. Az eredményként kapott két szám az adott nemzetiséghez tartozók minimális és maximális számát adta meg. Tátrai Patrik tapasztalata alapján az adatközlő–informátor nemzetisége befolyásolhatja a válaszadást. Ezt nagyon találóan több helyi személy jelenlétével oldotta meg az interjú során.⁸⁴ Nyilván az elvégzendő interjúk, a szükséges szervezés biztosítása lehetetlenné teszi a túl nagy települések tanulmányozását.

Tegyük fel, hogy van egy tökéletesen végrehajtott, teljesen hiba nélküli népszámlálásunk. Ezeket az adatokat számítógépre visszük, amely mindent megrajzol helyettünk, még hozzá egy alapos, a valóságban soha meg nem történt geográfus-történész konferencia után, melyben minden fogalom, módszertani kérdés tisztázódik. A programunk alkalmazza a geográfiai határokat, a lakatlan területeket, feltünteti a népsűrűséget, egyszóval minden elkészül hiba nélkül, ami praktikus okokból fogva lehetetlen. Van egy tökéletes, megtámadhatatlan nemzetiségi térképünk? Sajnos nincs, az a kérdés is felmerül például, hogy milyenek legyenek a felhasznált színek. A véletlenszerű kiválasztás, az afféle „random” kiosztás nem megfelelő, az emberi érzékszervek ezt nem engedik. Melyik nemzet tűnik fel majd jobban, a rózsaszín, vagy a vérvörös? – tehetnénk fel a kérdést. „Az alapvető szinten alapján a kartográfus meg tudja határozni, hogy a szín hol legyen feszült, hol keltsen figyelmet, hol koncentrálja a térképolvasó figyelmét, és például hol csökkentse a térképre irányuló érdeklődését.”⁸⁵

A vörös olyan kulcsszín, amely meghatározó helyet foglal el a frekvencia-tartományban. Emellett az emberiség legősibb festékszíne, mely a vadászó-gyűjtögető

⁸⁴ Tátrai 2010: 7.

⁸⁵ Keményfi 2010: 138.

életmódban a vérre asszociál, amely életet vagy halált jelentett. Ha a közös tudat ténye nincs is kellő mértékben bizonyítva, a vörösnek aktivizáló, energikus hatása van. Ezért is készült el Teleki Pál híres vörös térképe, vagy a Varsik-féle térképen ezért is jelenik meg vörösben a „csehszlovák nemzet” de ugyanezt tapasztaljuk a román és a Szerb- Horvát-Szlovén Királyság térképein. A szórványban is hatásos növelést érhetünk el a vörös használatával. Ami pedig az extrém ábrázolást illeti előfordul az is, hogy a nemzetiségek fekete fehéren, a kiemelni kívánt pedig vörössel jelenik meg. „A kisebbségbe szorult szín, amely mondhatni bajba kerül, védekezik, s aránylag erősebben világít, mint olyankor, ha harmonikus mennyiségben van jelen.”⁸⁶

Tehát minden igyekezet ellenére, mint már korábban is szó volt róla, a térképek politikai „megrendelésénél” a térképek magukkal hordozzák saját „elbeszélte terhes örökségüket”.

Nem alkalmazhatunk térképeket úgy, hogy nem vagyunk kellőképpen kritikusak készítésük korával, politikai viszonyaival szemben. Jó példa erre a második bécsi döntést megelőző magyar-román könyvkiadási és nemzetiségi térkép dőmping, vagy a szovjet-éra alatti Ázsia periferiájú Közép-Európa elhelyezés. „Az elfelejtett történetek igenis az adott – jelen esetben térképekhez kötöttek – érvényes hatóerővel jelen vannak.”⁸⁷ Tehát, akárhogyan is igyekeztek a térképkészítők analitikusan eljárni, egyszerűen „nincsenek semleges etnikai térképek.”⁸⁸ Ami a magyar szakirodalmat illeti, a feljebb felhozott művek példásan mutatják a magyar etnikai térképészet kritikai önreflexióját, analitikus voltát. Sajnos a szlovák szakirodalom ezen a téren még mai napig adós maradt.⁸⁹ A nagyszámú adatok térbeli elhelyezése végett én is készítettem három végtelenül triviális térképet. Sajnos, az összes város olyan szintű felviteléhez, amely a felsorolt kritériumok legalább kétharmadát teljesíti, nem jutott idő.

I. 6. Adatbázis felépítése

A doktori munkám keretében tehát egy népszámlálási adatokat tartalmazó Microsoft Access adatbázis segítségével próbáltam racionalizáltan, előre definiált kritériumok alapján kiválasztani azokat a városokat (mező-, rendezett tanácsú-, és törvényhatósági jogú), melyek a

⁸⁶ Keményfi 2006: 148.

⁸⁷ Keményfi 2006: 12.

⁸⁸ Általában is a térképek politika általi meghatározottságáról: Idézi: Keményfi Róbert 2006: 136.

⁸⁹ Pl. Ján Pravda: Stručný lexikón kartografie, SAV, Bratislava 2003. Kiváló analitikus mű, sőt bemutatja a korabeli és újkori térképeket, így természetesen az etnikaiakat is, ám magáról az etnikai jellegű térképészet kritikájáról nem találunk benne semmit sem. Csak úgy, mint Historické Mapy Zborník z vedeckej konferencie. Kartografická spoločnosť SR, Slovenský národný archív. Bratislava 1997. ahol egy darab, három oldalas előadásszöveg mutatja be a térképek etnológiai-etnikai felhasználásának lehetőségeit. Kovačevićová, S.: Využitie historických máp v etnológii na Slovensku 137-140.

statisztikai adatrögzítés értelmében megfelelnek egy adott nemzetiségi változást jelentő csoportnak. Fő kutatási kiindulópontom tehát az 1880-as és az 1910-es népszámlálás közötti „anyanyelvi” változások rendszerszerű követése a „Felvidék” városaiban. Fő céljaim közé tartozott az asszimilációs minták kimutatása, városi és részben megyei szinten, mely típusonkénti esettanulmányok segítségével meg is történt. A hipotézis beigazolódott, a minták jól elkülönülnek egymástól. Az elemzés során is nyilvánvalóvá vált, hogy elsősorban a városok voltak az „asszimilációért felelősek”. Az adatbázis az 1880. és az 1910. évi népszámlálás adatait tartalmazza a mai Szlovákia területére eső vármegyék településeire. Ez mintegy 3300 települést jelent. Az elemzéshez szükség volt a helynevekről szóló törvény (1898: IV. tc.) miatt történt névváltozás beazonosítására.⁹⁰ Ezután történt meg a városi jogállású települések kiszűrése. A terület kijelölésekor a dualizmus kori statisztikai kerületeket vettem figyelembe, azon belül is a Duna bal partján és a Tisza jobb partján elterülő vármegyékre. Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc és Zólyom illetve Abaúj- Torna, Bereg, Gömör és Kis-Hont, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén terjedt ki vizsgálatom. Nem tartottam célszerűnek megbontani a vármegyék közigazgatási határait, és például a mai szlovák-magyar határra szűkíteni a kutatást. A térség teljes egészében fedi a Katus László által definiált „felső-magyarországi szlovák régiót” illetve Grünwald Béla Felvidék- „asszimilációs terét”. Az egyéb szlovákok által is lakott városokat, a kompakt szlovák lakosságtól való távolságuk miatt nem vizsgáltam.⁹¹ Az adatbázis segítségével kiszűrtem továbbá azokat a városokat, melyekben 1880. évi népszámlálás legalább 10%-nyi szlovák lakosságot talált. Ezen városok száma közel kétharmadát teszik ki a vizsgált régió városainak. A kompakt kép érdekében azonban az összes várost az adatbázisunkban hagytam,⁹² ám esettanulmánynak a 10%-alatti szlovák lakosságú várost nem választottam. A városok jogállása az 1880. évi népszámlálás adatai alapján határoztam meg.⁹³

⁹⁰ Az azonosításhoz főképp a következő helységnévtárakat használtam fel: Lelkes György 2011: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Argumentum Kiadó valamint a KSH könyvtár 2011. Majtán, Milan 1972: *Názvy obcí na Slovensku za ostatnych dvesto rokov*. Vydavateľstvo akadémie vied, Bratislava, és az Arcanum 1913-as helységnévtára.

⁹¹ A délvidéki szlovákok kései telepítési jellegű városai szintén ezt a döntést támogatták. A vizsgált régió, az 1861-es szlovák memorandumban szereplő vármegyék mindegyikét tartalmazza.

⁹² Ezt a tényt a rendkívül sok érv és ellenérvet megfontolva úgy döntöttem, hogy a – specifikumokat elkerülve és a későbbi összehasonlítás érdekében – mindegyik város benne marad a csoportos összehasonlításban.

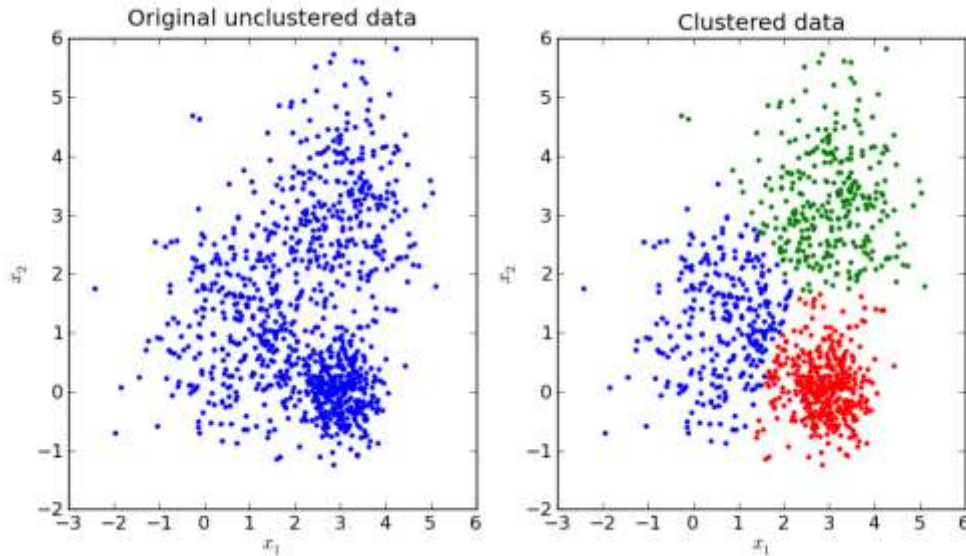
⁹³ 1871-ben a 18. törvénycikk módosította az alsószintű igazgatást és sok mezőváros fennakadt a községi rendezés szűrőjén. Az 1840-es évekre a fálvak közül többnyire csak kiváltságaik révén kiemelkedő mezővárosok és a gazdasági jelentőségüket veszített szabad királyi városok jogi elhatárolását megszüntetve a törvény a községek három típusát különböztette meg: „a rendezett tanácsú városok, melyek élén a polgármester állt; a nagyközségek, melyek „a törvény által rájuk ruházott teendőket saját erejükből teljesíteni képesek“ (ennek megfelelően saját jegyzőjük volt) és a kisközségek, amelyek erre nem voltak képesek, ezért más községekkel együtt körjegyzőséget alkottak. A városok azonosítása és adatbázisunkban való szerepeltetés során – a specifikus

Ez az eljárás nyilván vitatható, hiszen számos régi, a középkorban vagy a kora újkorban még nagyobb jelentőségű városka a 19. század végére gyakorlatilag faluvá degradálódott. Ennél a döntésnél szintén az az elv érvényesült, hogy a kompakt kép érdekében ne alkalmazzak sajátos szelekciót. Természetesen, éppen ezért a városi lét kérdéskörének meghatározásakor afféle ellenőrzésként, lefutattam a vizsgálatot a térségben található és a Beluszky-féle városhierarchiában szereplő, valóban város jellegű települések esetében is. Természetesen ügyeltem arra, hogy esettanulmánynak csupán olyan települést válasszak, amely a Beluszky-féle városhierarchiában is szerepel, elkerülve a marginális jellegű városokat.

A vizsgált régióban tehát összesen 249 városi jogállású település volt. Az 1880-as és az 1910. évi nemzetiségi adatok közötti arányeltolódást vizsgáltam. Tehát, vegyünk egy egyszerű példát. Legyen egy fiktív város, ahol 1880-ban mondjuk 30% volt a magyar lakosság aránya, 40% a szlovákok aránya és 25% a németek aránya. Ez 1910-ben módosult a magyarok javára 35%-ra, a szlovákok aránya 29%-ra míg a németek aránya 23%-ra. Így tehát +5% a magyarok arányváltozása, - 1 % a szlovákoké és - 2% a magukat németnek vallók arányának változása. Ezen adatokat hasonlítottam össze valamiféle minta után kutatva. Természetesen számos egyéb kérdés is felmerül ebben az esetben, mint a migráció, természetes szaporulat, katonaság jelenléte stb., ám úgy vélekedem, mindezek együtt alkották a dualizmus kori felvidéki városok képét, így ezeket kizárni a vizsgálatból nemcsak hogy szinte lehetetlen, de egyenesen ellentmondana a vizsgálat céljaival – mely éppen a városok (– nemzetiségi) változási formáit hivatott feltárni. A nyelvi-nemzetiségi változásokat tehát első körben háromtól egészen hét nagyobb csoportra osztottam az SPSS statisztikai adatelemző program segítségével.⁹⁴ A klaszterelemzés lényegét az alábbi egyszerű színes ábra kiválóan mutatja:

kritériumokat (népességszám, Beluszky Pál hierarchiája, Bácskai Vera leírása) megfontolva – az összes városi jogállású települést benthagytam.

⁹⁴ Ezen belül a K-Cluster analízist használtam. Lásd: Sajtos – Mitel 2007: SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó.

1. Ábra: Egy három csoportra osztott adathalmaz látható

A 249 város esetében a három csoport rendkívül kevésnek, míg a hét túl soknak bizonyult. Már hat különböző típusra osztásnál előfordultak két-három tagú (várost tartalmazó) csoportok, melyek nem voltak arányosak a többi csoporthoz mérten. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy néhány extrém értékű aránymódosulást megért város is szerepelt a statisztikában (pl. Forró -68,4%, Vágselye -57,5%, Nógrád -44,9%, Felka +33,3%, Duránd +31,1% stb.).⁹⁵ Természetesen esettanulmányként való felhasználásuk kizárásra került.

A legrelevánsabb csoportok tehát öt különböző minta esetén születtek:

Final Cluster Centers Összes Város

	Cluster				
	1	2	3	4	5
Szlovák	-37.23	-0.88	12.55	7.60	-12.41
Magyar	44.53	5.50	7.91	27.01	21.21
Német	-3.37	-1.58	-18.10	-33.18	-6.70
Darab	17	157	22	8	43

1. Táblázat: Final Cluster Centers Összes Város

Az 1. csoport tagjai olyan városok, melyben nagyon jelentősen csökkent a szlovákság aránya (-37,23%), a magyarok aránya exponenciálisan nőtt (+ 44,53%) a németek aránya stagnálást, illetve csökkenést mutatott. A 17 elemszámú a csoport legismertebb tagjai Bárfa, Vágselye, Zólyom, Nagymihály, Kassa. Rövid elnevezésnek a „rendkívül gyorsan magyarosodó” csoportot választottam.

⁹⁵ Példának a legnagyobb kilengéseket produkáló szlovákok kisebbség százalékarányának csökkenését, illetve növekedését jelöltem.

2. Csoport olyan városok kerültek, melyekben kisebb – nagyobb stagnálás tapasztalható (+/- 6% alatti változás) Ebbe 157 db település került, pl. Rimaszombat, Somorja, Malacka, Rózsahegy és az egyik esettanulmányom **Losonc**. A „stagnáló vagy állandó etnikai viszonyú” csoport elnevezést kapta.

3. csoportba olyan városok kerültek, melyben növekedett a szlovákok (+12,55%), és a magyarok egyaránt növekedett (+ 7,91%), a németeké pedig jelentősen csökkent (-18,10%). Itt 22 települést találunk. Pl.: Gölnicbánya, Vágújhely és az esettanulmányom **Késmárk**. A csoport elnevezése a szlovák és a magyar etnikum térnyerése folytán, főképp „inkább szlovákosodó” csoport lett.

4. csoportban kisebb mértékben növekedett ugyan a szlovákok aránya (+7,60%) de a magyaroké is jelentősen nőtt (+27,01%), ezzel párhuzamosan a németeké óriásit csökkent (-33,18%). Ide 8 település került, Például: Szepesszombat, Dobsina, Liptószentmiklós, Pozsony stb. Ez a „inkább magyarosodó” csoport.

5. csoport esetében csökkent a szlovákság (-12,41%), és a németek aránya (-6,70%) a magyaroké viszont nőtt (+21,21%). Itt 43 település csoportosul: Selmecebánya, Zsolna, Trencsén és esettanulmányom **Besztercebánya**. Ez az úgynevezett „a magyarosodó” csoport.

Disszertációmiban tehát a három legnagyobb csoportból választott esettanulmányt dolgoztam fel. A vizsgált városok kiválasztásánál ügyeltem arra, hogy a csoportátlagtól lehetőleg ne nagy távolsággal bíró településre essen a választás. További szempont volt a dualizmuskori városok levéltári anyagának elérhetősége, illetve nem volt szándékomban olyan várost választani, mely viszonylag jól fel dolgozva a magyar szakirodalomban (pl. Kassa, Pozsony). Vessük egy pillantást most erre 74 városra, melyek a Beluszky-féle városhierarchiában városi funkciójú településékként jelent meg. Ezen 74 város öt csoportra bontása során a következő csoportértékeket kaptam:

Final Cluster Centers Beluszky városhierarchiája alapján

	Cluster				
	2	3 - LC	1 - KS	5	4 - BB
Szlovák	-27.40	-3.53	9.36	-5.53	-11.31
Magyar	35.34	1.85	19.16	1.85	23.07
Német	-5.21	-2.84	-26.05	-22.44	-10.22
Darab	11	38	8	1	14

2. Táblázat: Final Cluster Centers Beluszky városhierarchiája alapján

Összehasonlításként lássuk az eredeti, az összes felvidéki várost tartalmazó csoportokat vertikálisan összepárosítva:

Final Cluster Centers Összes Város

	Cluster				
	1	2 - LOSONC	3 - KÉSMÁRK	4	5 - BESZTERCE B.
Szlovák	-37.23	-0.86	12.55	7.60	-12.41
Magyar	44.53	5.47	7.91	27.01	21.21
Német	-3.37	-1.57	-18.10	-33.18	-6.70
Darab	17	159	22	8	45

3. Táblázat: Final Cluster Centers Összes Város

Ebből azonnal kitűnik, hogy egyrészt nincs teljes egyezés a csoportok terén, de három csoport megfelelően illeszkedik. Ezek a magyarosodó (5), a főképp magyarosodó és szlovákosodó (4) és stagnáló – állandó csoportok (2). A (3) főképp szlovákosodó csoport egyik attribútuma kissé nagyobb kilengést mutat, ám jól felismerhető a minta. Nyilvánvaló azonban, hogy a fő minták megmaradtak, de a túl kisszámú, szürkével jelölt (5) Beluszky “csoport” nem is nevezhető annak, hiszen egy tagja van csupán. Belátható, hogy amíg a 247 város öt csoportra osztva hozott releváns adatokat, 72 város esetében kisebb, afféle low – medium – high, tehát hármas csoportosulás a célszerűbb. Fontos azonban megjegyezni, hogy a három esettanulmányunk kiválasztott város ugyanabban a csoportba került az adathalmazok csoportosítás során. Lássuk tehát a hármas csoportosítást:

Final Cluster Centers Beluszky féle városhierarchia alapján

	Cluster		
	1	2	3
Szlovák	2.43	-23.47	-4.03
Magyar	21.57	31.92	9.46
Német	-21.80	-6.33	-2.54
Darab	13	16	43

4. Táblázat: Final Cluster Centers Összes Város

A hármas csoportosítás lekerekíti, és némiképp megváltoztatja a csoportok tulajdonságait, de nem alakultak ki egy – két tagú csoportok, mint az ötös felosztásnál. A markáns eltérések azonban megmaradtak. Az első inkább magyarosodó és alig szlovákosodó csoportba tartozik Késmárk. A második csoportba Besztercebánya tartozik, amelyben a rendkívüli magyarosodó és magyarosodó városok összevonódtak. A harmadik, a stagnálást jelképező csoportban található Losonc városa. Ez azt jelenti, hogy a két megközelítés esetén létrejövő csoportok

azonosíthatóak egymással és az esettanulmányaim mindét mintában különböző csoportba kerülnek. Így vizsgálatunk makroszempontról is relevánsnak minősíthető.

Tisztában vagyok a nemzetiségi statisztika hiányosságaival, ennek tényét a bevezető, elméleti alfejezetekben kifejtettem, ámde kiindulópontnak és vizsgálati alapnak – a hiányosságok tudomásulvételével – megfelelő.

I. 7. Regionális és vármegyei eltérések

Ami a vizsgált régióban lévő városok nemzetiségeit illeti, nagy eltéréseket tapasztalunk az 1880. évi adatok és az 1910. évi adatok között. Egyrészt a városok lakossága átlagban mintegy 22% növekedett, másrészt a magukat magyarnak vallók részaránya emelkedett a legmarkánsabban, mintegy 12%-al. A városi szlovákok aránya mintegy 4%-al, a németeké ennél is többel, 5%-al csökkent a vizsgált terület városaiban.⁹⁶ Az átlag igazából a csoportosítás segítségével értelmezhető, hiszen a csoportok közötti eltérések már nem magyarázhatóak egyszerű természetes folyamatként. Három évtized alatt több mint egy tucat város gyakorlatilag elvesztette szlovákságát, a németeket ennél is súlyosabb veszteségek érték. Több városban a kisebbség marginalizálódott, arányuk 10% alá csökkent. Az arányok módosulása első ránézésre is nyilvánvaló, a legnagyobb összefüggés a szlovák magyar arány eltolódásánál tapasztalható:

Proximity Matrix

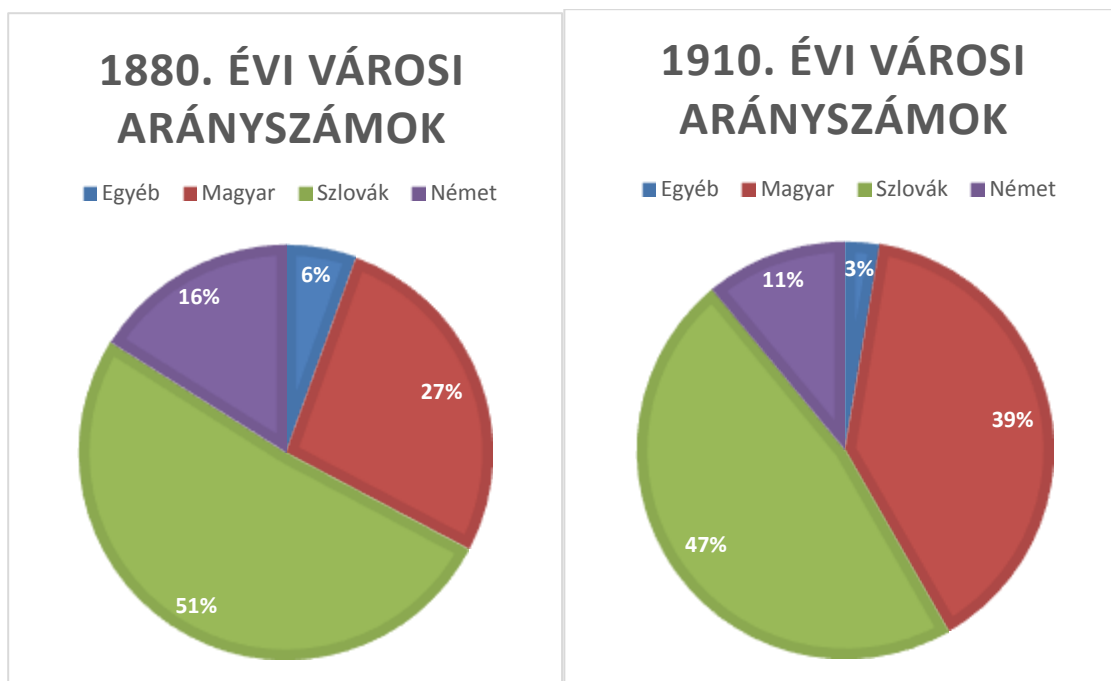
	Correlation between Vectors of Values		
	Szlov	Magy	Német
Szlovák	1.000	-.760	-.382
Magyar	-.760	1.000	-.274
Német	-.382	-.274	1.000

5. Táblázat: Proximity Mátrix

Tekintsük meg az arányeltolódásokat, két kördiagram segítségével:⁹⁷

⁹⁶ Szlovákság az 1880. évi népszámlálás szerint 1.855.422, 1910. évi népszámlálás szerint– 1.946.165). Katus 2009: 386.

⁹⁷ Sajnos, mikor az analitikus vagy a bevett színek között kellett dönteni, én sem tudtam elvonatkoztatni a hagyományos színektől, tehát mind a megyei térképeken, mind a diagramokon a magyart pirossal, a szlovákokot zölddel és a németet kékkel jelöltem.

2. Ábra: Felső-Magyarországi városi népességének etnikai (anyanyelvi) arányai.

A következő lépésben a megyék szerinti elosztást tekintetem át. Legfőbb kérdés, hogy van-e összefüggés a csoport térbeli elhelyezkedése, nyelvi kontaktzónától való távolsága, a vasútfejlesztés stb. tekintetében. Mivel ilyen nagyszámú városnál, nincs lehetőségem mélyfúrást végezni, csak a hivatalos statisztikákra tudok támaszkodni.

A vármegyék közötti eltérések nyilvánvalóak. Megfigyelhető, hogy az észak nyugati vármegyék tradicionálisan a cseh-morva hatás, illetve a štúristák és a szlovák „nemzetépítők” befolyása alatt álltak. Nem szabad elfeledni azonban, hogy ez a térség tradicionális bázisa a szlovákságnak, míg ettől keletebbre a németek, a gorálok, a szlovjások és a magyarok jelenléte is markánsabb. A regionális identitástudat különbségét sem szabad lebecsülni, illetve a nyelvi eltérés is létezett, hiszen mai napig – a közel száz évig fennálló cseh-szlovák állam ellenére – markáns a keleti szlovák és a nyugati szlovák nyelvjárás eltérése. A szlovákság arányának legnagyobb csökkenése Nógrád, Sáros és Abaúj – Torna vármegyékre és ezek városaira tehető, hasonlóképpen a magyarok növekedése is itt a legnagyobb. A következő térképeken és a táblázatokban áttekinthetőbbek az adatok.

	Össz.Növ	Szlovák +	Magyar +	Német +
Abaúj-Torna vármegye	107.13%	-10.09	19.78	-6.40
Árva vármegye	94.93%	-3.19	9.61	-3.95
Bars vármegye	120.12%	-1.34	10.78	-5.21
Gömör és Kis-Hont vármegye	120.35%	-8.14	13.57	-2.93
Hont vármegye	116.07%	-5.09	10.40	-2.50
Liptó vármegye	163.72%	0.51	7.65	-7.10
Nógrád vármegye	145.70%	-12.44	17.61	-0.91
Nyitra vármegye	127.01%	-3.29	11.73	-5.39
Pozsony vármegye	123.12%	0.61	10.03	-7.04
Sáros vármegye	104.76%	-11.21	13.41	-0.92
Szepes vármegye	108.21%	8.05	9.70	-15.75
Trencsén vármegye	126.97%	-1.71	7.78	-3.66
Túróc vármegye	113.68%	0.36	6.06	-3.05
Ung vármegye	126.27%	-4.75	10.02	2.24
Zemplén vármegye	129.42%	-9.13	13.21	-2.21
Zólyom vármegye	115.88%	-7.47	12.71	-2.77
Felső-Magyarország városainak átlaga	121.54%	-3.92	11.83	-5.09

6. Táblázat: Felső-Magyarországi városi népességének etnikai (anyanyelvi) arányai megyei szinten.⁹⁸

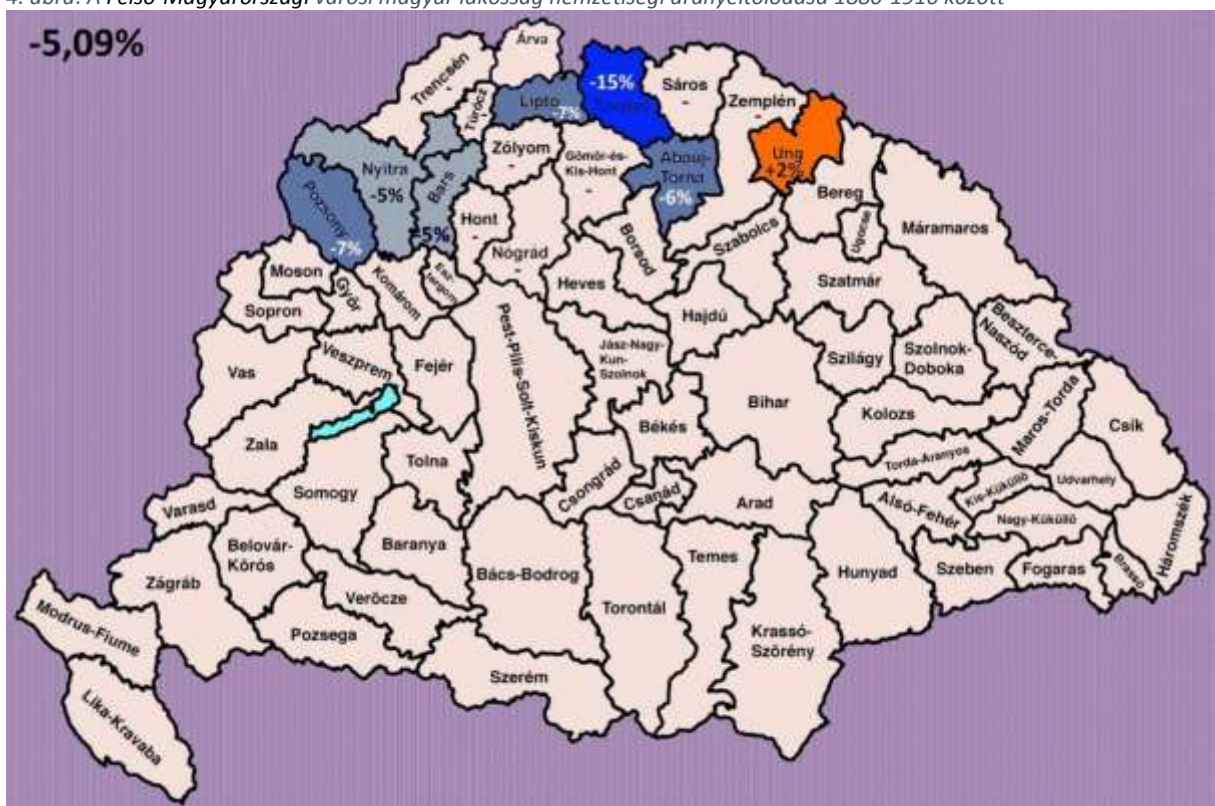

3. Ábra: A Felső-Magyarországi városi szlovák lakosság nemzetiségi arányeltolódása 1880-1910 között

⁹⁸ Nem súlyozott, lakosságszámból levezetett súlyozott, hanem városi darabszámra vetített átlag

4. ábra: A Felső-Magyarországi városi magyar lakosság nemzetiségi arányeltolódása 1880-1910 között

5. Ábra: A Felső-Magyarországi városi német lakosság nemzetiségi arányeltolódása 1880-1910 között

I. 8. Az esettanulmányok kutatási módszerei

Miután az adatbázis elkészült, beazonosítottam a településeket, kialakultak a csoportok, kiválasztottam a megfelelő városokat. Ekkor kezdődhetett a történelmi kutatómunka, mely során a felmerült történelmi-demográfiai, társadalom- és nemzetiségtörténelmi kérdésekre különböző módszerekkel próbáltam megadni a választ. Elsőként áttekintettem a kiválasztott városok társadalmi-gazdasági fejlődését vizsgáló szlovák és magyar szakirodalmat. Besztercebánya esetében – amelynek nemzetiségi történetét a kora újkortól végigkövettem – főleg szakirodalmi elemzésekre, összevetésekre és kisebb részben levéltári források vizsgálatára támaszkodtam. Az eredmények a következő, második fejezetben kaptak helyet. A 19. századi kutatás tényleges kiindulópontját azonban a korabeli város társadalmi, etnikai, gazdasági és oktatási szerkezetének feltérképezése jelentette. Átvizsgáltam a várossal kapcsolatos okiratokat, iskolai felügyelői jelentéseket, minisztériumi fel- és leiratokat, polgármesteri és megyei levelezéseket, orvosi jelentéseket, rendőrségi jelentéseket, városi szabályrendeleteket, házassági szerződéseket, szabálysértési eljárásokat, felvételi kérvényeket, egyesületek szabályzatait és tevékenységeit, valamint a helyi Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FMKE) egyesületi tevékenységét.⁹⁹ A sajtó elemzésére is sor került, amit nehezített a helyi sajtó rendkívüli sokszínűsége. Az egymást gyakran váltó, rövid életű lapok közül ki kellett választani azt, amely a legtovább fennmaradt.

Az asszimilációs folyamat egyéni érvényesülésének és értelmezésének bemutatására igyekeztem egy konkrét értelmiségi életpályát is megvizsgálni. Azt feltételeztem, hogy az adott személy a családi környezet esetleges identitásváltásán keresztül az egész folyamat és annak kulcsmomentumai is jobban megragadhatóak, illetve hogy a csoportok közötti különbség valamilyen mértékben ezen a szinten is elemezhető lesz.¹⁰⁰ Ez a többlépcsős, sok helyen jórészt befejezetlenül maradt értelmiségi magyarosodás mintát mutatott a helyi közösségek feltörekvő polgári rétegei számára. Többek között ez tette lehetővé, hogy a korábban évszázadokon át nem magyar többségű városokban a 20. század elején a magyarság számára kedvezőbb népszámlálási adatok születtek. A kutatás során alapkövetelmény volt a szlovák szakirodalom hasznosítása is.

A városok bemutatásánál a statisztikai adatok ismertetése a kiindulópontom.¹⁰¹ Előtte pár mondattal a város korábbi történetét ismertettem. A városok etnikai jellegű forrásait

⁹⁹ Az 1870-es évektől a nemzetiségi alapon működő egyesületek nem foglalkozhattak politikával, a Matica Slovenská felszámolása (1875) után címükben sem használhatták a nemzeti kifejezést.

¹⁰⁰ Bővebben lásd: Lejuene Philippe 2002: *Az önéletírás definiálása*.

¹⁰¹ A magyar népszámlálások az etnikai hovatartozást az anyanyelv, míg a csehszlovák népszámlálások nemzetiségi bevallás szerint regisztrálták, továbbá a zsidó lakosságot is külön nemzetiségként regisztrálták.

szintén bemutatom. Ezt követik a város gazdaságát, iskoláit és a tér nemzetiesítését ismertető alfejezetek. Az eltérő viszonyok miatt az elemzésekben egyedi alfejezetek is helyet kaptak, ilyen például az egyedül Késmárkban tapasztalt vallási ellentéteket bemutató rész. Másutt, ahol a vallási különbségek kevésbé, vagy alig jelentek meg a forrásokban, egy másik alfejezetben lett a kérdés egy-két bekezdés erejéig kifejtve. Az is előfordult, hogy egy bizonyos forrásanyag, mely két városi kutatás során elérhető volt, a harmadiknál sajnos nem készült el, vagy nem volt megtalálható.

II. Besztercebánya etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján és az azt megelőző évszázadokban

Amint már a bevezető fejezetemben említettem, a kutatásom kezdetén Besztercebánya etnikai viszonyait nemcsak az 1880-1914 közötti időszakban vizsgáltam meg, hanem a korábbi adatokat is számba vettem. A német betelepülés előtti mintegy fél tucat felszíni bányáról, és lakosság összetételéről a zólyomi uradalom, illetve a magyar birtokosok tulajdonáról egyes korabeli források dűlőnevei tesznek tanulságot.¹⁰² A besztercebányai ring telepeseinek – kiknek első locatora, a konzorcium vezetője András comes volt – IV. Béla 1255-ben adott bányászati és városi privilégiumot.¹⁰³ A 12-13. században főképp aranyat és ezüstöt (illetve némi higanyt) bányásztak, majd a 14. század második felétől a réz kitermelése vált dominánssá, olyannyira, hogy a város komoly kereskedelmi kapcsolatokat épített ki, illetve ezáltal jelentős kereskedelmi központtá is vált.

A közvetlen környék idegen, főképp szláv jellegéről a környékbeli falvak névváltozása is tanúskodik: Az 1250-ben még Lypcsa nevű települést például 1516-ban Lypcz

¹⁰² Idézi Jurkovich Emil 2005: 16: „arbor Jegenie, arbor Nirfa, sub una arbore Sylffa vocata. In: a Badin család birtokhatár leírása, ill. a 1380-as Breznóbányai privilégiumi levélben említett Hideghavas, vagy a IV. Béla idejéből ismert Luczató stb.

¹⁰³ Paulinyi 2005: 141.

Sclavonicalis-ként, 1524-ben pedig Thotlypcha-ként említik a források.¹⁰⁴ Az 1387-ben Haynczdorf nevezetű község (mely ma már a város része) 1398-tól Sclavonicalis villa-ként illetve W. Dorf ként említődik.¹⁰⁵ A városi számadáskönyvek tanulsága szerint az első szláv nevek 1386-ban bukkannak fel Besztercebányán. Ilyen például Laczkovicz Stephan, Laczó Koler, Pumpan, Sclavus Orton, Rohaczynn.¹⁰⁶ Természetesen a város falain kívül élő, kevés számú és alacsony jogállású idegen lakosság ekkor még a város életére semmilyen – dokumentálható – befolyással nem volt.

II. 1. A szláv jelenlét kezdetei

A kiváltságos német közösség teljes autonómiája egészen 1541-ig tartott. Ekkor ugyanis a Királyi Magyarország területén maradt városok a bányakamarák hatásköre alá kerültek. A nyitott völgyeken át húzódó utak mentén munkavállalók és új lakosok érkeztek városba. A reformáció és a humanizmus következtében lassú társadalmi változások kezdődtek. 1510-ig 19 besztercebányai diák látogatott európai egyetemet. A humanizmus térnyerése pedig segítette a dogmák ledöntését, a reformáció későbbi terjedését.¹⁰⁷ Az első ismert evangélikus tanító „Erasmus” 1529-ben jelent meg a városban.¹⁰⁸ Ebben az időben azonban még nem volt megengedett a német nyelv iskolai használata – nem hogy a szláv – sőt büntették is azt.¹⁰⁹ Luther tanai, miszerint a „nép nyelvén kell hirdetni isten tanait” elősegítette a városi és közvetlen környék fejlődését. Kétségtől, más jelegű hatások is érték e tanokkal kapcsolatba kerülőket, ilyen volt például azok szellemi és morális (kritikai) üzenete. A bányavárosok szövetsége már 1536-ban konstataálta, hogy a szövetség lutheránus értékkel bír, sőt 1568-tól évenként egy-két ízben találkoztak a városok vallási előjárói, melyeken a közös vallási ünnepeket koordinálták.¹¹⁰ A mindenkori uralkodóknak természetesen érdekében állt jó kapcsolatot tartani a gazdag bányavárosokkal. Így válhattak a felső-magyarországi bányavárosok a reformáció fellegráivá. A könyvnyomtatás terjedése folytán a latin nyelvű irodalom mellett, főképp német nyelvű énekeskönyvek, imádságok és a „köznép” nyelvén, a szláv nyelvű

¹⁰⁴ Ivanič 2004: 43.

¹⁰⁵ Ivanič 2004: 43.

¹⁰⁶ Fejérpataky 1885: 9.

¹⁰⁷ Martuliak 2006: 4.

¹⁰⁸ Martuliak 2006: 5.

¹⁰⁹ Richter a kol. 1983: 16.

¹¹⁰ Jurkovich 2005: 168.

Jurkovich kiadott művének 371 oldalán városi jegyzőkönyvek forrásaira hivatkozva írja, hogy a vezetőség körülbelül 1585-ig próbálta titkolni lutheránus vallását a közvélemény előtt, mégpedig úgy, hogy külsőségekben a katolikus szokást követték, s csupán nagyon lassan, tudatosan hagyták el a régi szokásokat.

nyomtatványok is kezdtek megjelenni. A szláv művekben a cseh hatás volt érzékelhető. A szláv környék ekkoriban egyre jobban bekapcsolódott a város ellátásába, és a távolabbi erek, bányák és tárnák felfedezése is elősegítette a szlávok a bányavárosi közösségbe való beszívárgását. Ehhez kétségkívül hozzájárult az is, hogy a 14-15. században a korábbi „főtéren” házat birtokló családok kis volumenű kereskedelmi és bányászati tevékenysége megtorpant. Ezeket a vállalkozásokat lassan bekebeleztek a középkori „multinacionális” Fuggerek (és a Thurzók), kik egy kézben egyesítették a bányászatot. Ennek az lett a következménye, hogy a családi örökség szerepe a korábban oly fontos szászországi és türingiai rokoni kapcsolatok veszítettek jelentőségükből, és a német betelepülés mértéke is alábbhagyott. A Fuggerek, ahol lehetett az olcsóbb munkaerőt alkalmazták, ami nem a német munkásoknak, hanem főképp a szlávoknak és a magyaroknak kedvezett.¹¹¹ Erre utal az is, hogy 1542-ben az adósok névsora között már elnémetesített magyar neveket is találunk: Stephan Wasch, Kaspar Schandor, Andreas Kolbasz, Paul Haynal, Jakob Kisch, Gregor Swdár, Blasius Rawaz stb.¹¹²

A szászok demográfiai helyzetét kezdetben a soltészfalvak létesülése ugyan támogatta, később azonban a hegyvidéki szláv kolonizáció, illetve a huszita betelepülés módosította a környék etnikai arculatát. A 14-15. századi számadáskönyvek bizonyossága szerint a szlávok már jelen voltak az alsóbb néprétegekben (aranyosók, segédmunkások).¹¹³ Ez a jelenség Besztercebánya közvetlen környékét is érintette. 1524-ben a városi rendeletekben egy új jogszabály jelent meg, miszerint a főtéren csupán német nemzetségből valók birtokolhatnak házat.¹¹⁴ Amit korábban természetes volt, az ekkor már védelemre szorult. A 15. század végén már a város északi falai mentén „Besztercebánya nem német lakosai, melyben a szlávok voltak többségben egy második templomot építettek (kostol svätého Kríža).”¹¹⁵ Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy az építők etnikuma végett kezdték aztán a városi és a környékbeli regiszterekben szláv templomként emlegetni azt (die windische kirche).¹¹⁶ Az első „tót”, vagy „tótul” is tudó Biber János 1530-ban bukkant fel evangélikus káplánként.¹¹⁷ Jurkovich Emil monográfiájában ez a bizonyos tót prédikátor Bisactius János néven szerepel.¹¹⁸ Mivel nem maradtak fent énekeskönyvek, csak feltételezhető, hogy a szlávok a német evangélikus

¹¹¹ Jurkovich 2005: 337.

¹¹² Idézi: Nagy 1943: 9. In: Relkovic Neda közli az adózók 1542-ből származó névsorát. Karpathenland 1934.

¹¹³ Máté 2007: 185.

¹¹⁴ Graus 2000: 25.

¹¹⁵ Graus 2000: 25.

¹¹⁶ Jurovičková 1997: 42. A szlovák szerzők előszeretettel használják a „szlovák” templom terminust.

¹¹⁷ Rosenauer 1876: 22.

¹¹⁸ Jurkovich 2005: 287.

énekeket bibliai cseh nyelvre fordítva énekelték, mint ahogyan azt bizonyíthatóan tették a korban Bártfán. A templomban tehát a második kántor szláv volt, akinek minden vasárnap, illetve a közösségi alkalomkor, joga volt szláv evangélikus segédeivel kántálni.¹¹⁹

Paulinyi Oszkár a város lakosságát az 1495-ös adóösszeírásokból, Bücher féle becslés alapján mintegy 2600–2900 főre tette.¹²⁰

II. 2. Besztercebánya az egyenjogúsítási küzdelmek tükrében

A következő mintegy két évszázadot (1541–1711) az állandósult oszmán jelenlét, a vallási ellentétek, a lakosság északra húzódása és a magyar nemesség Habsburg – ellenes küzdelmei jellemezték. Jurkovich Emil szerint a 16. század kezdetén egyértelmű a városban a német többség. A számadáskönyvek, a hivatalos okiratok, a liturgikus nyelv is német volt. A magánlevelek, a végrendeletek németül íródta és e mellett Jurkovich alacsonyabb rangú szlávokról is említést tett, ők a bányamunkások, kézművesek (ládások, kovácsok, szabók, mészárosok) voltak és a mellékutcákban lakhattak. A korszak kezdetén már nagyon kevés magyar lakott a városban, a számuk a török megszállás után növekedett meg.¹²¹ A város környékén a szlávok és a magyarok már nem csupán egyszerű bányász napszámosként éltek, hanem kisiparosként, sőt a város peremterületein belül is letelepedtek. Egy, valószínűleg I. Ferdinánd és Mária királyné korából származó városi katonai rendszabályozás, melyet Besztercebánya szabad királyi városa nyújtott be a törökellenes harc kapcsán a bányavárosi szövetségnek, többek között így rendelkezett: „Ezért gyűltünk itt össze, hogy a harc szükségleteiről meghallgatassanak azon tapasztaltan Németek, Magyarok, és Csehek [...] egyformán, attól függetlenül, hogy magyar, német vagy cseh eltávolodna kapitánya szavától [parancsától] nem maradhat megtorlatlanul.”¹²² A szöveg utalt a bányavárosok környékén szolgáló katonaság nyelvére, akiket a dokumentum szerint a beszélt nyelv alapján különböztettek meg.

II. 3. Az első szláv teljes jogú „ringburger” (körtéri) belső tanácsos

A város főterét övező házak a változások ellenére továbbra is a németek hatalmát és jogállását tükrözték, erről tesz tanúságot az 1675. július 27-i városi jegyzőkönyv: Beniczky, már főtéri házzal rendelkezett, azonban az automatikus bormérési jogot nem merte alkalmazni. Ezért külön kérvényezte ezt a városi tanácstól, amely azonban kimondta, hogy a bormérési jogot „csak német származású körtériek gyakorolhassák...” Beniczky egy év múltán perrel fenyegetőzve újra próbálkozott, mikor is dülőre jutottak. Ebben az időben 34 körtéri ház volt a

¹¹⁹ Hulková 2000: 54.

¹²⁰ Paulinyi 2005: 128.

¹²¹ Jurkovich 2005: 172.

¹²² Jurkovich 2005: 171.

főtéren, mely szám az évszázadok során alig változott.¹²³ Valószínűleg Beniczky volt az első szláv származású, aki házat tudott vásárolni a főtéren. A házak lakóinak és tulajdonosainak névelemzése alapján elmondható, hogy a tulajdonosok több mint 90%-a német eredetű névvel rendelkezett, és a két évszázad folyamán csupán öt esetben fordult elő, hogy nem német kézben voltak a házak.¹²⁴

Besztercebányai főtéri tulajdonosok és bérlők, 15–16. század				
Családnév valószínűsíthető eredete	Darab	%	Ebből tulajdonos	%
Német	82	80,39%	46	90,20%
Szláv	9	8,82%	2	3,92%
Magyar	2	1,96%	1	1,96%
Egyéb, nyugat európai	5	4,90%	1	1,96%
Szláv vagy német	2	1,96%	0	0,00%
Magyar vagy szláv	2	1,96%	1	1,96%
Összesen	102	100,00%	51	100,00%

7. Táblázat: Besztercebányai főtéri háztulajdonosok és bérlők névelemzése a 15-16. században.

Jurkovich Emil kisszámú magyart is említett a 17. századi Besztercebányán. Egy 1650-ben keletkezett forrás szerint „A polgárság Besztercebányán megmaradt, helyt állt a szláv többség támadásnak.” Tehát e forrás szerint ekkorra a város közvetlen környéke már szláv többségű volt.¹²⁵

II. 3. A szlávság demográfiai túlsúlyának kezdetei

1751-re azonban a helyi szláv elitnek a szászok vezető szerepe már kevésbé felelt meg. Valószínűleg közrejátszott ebben az is, hogy a németek tovább veszítettek demográfiai súlyukból. A választásokon elbukó Michal Jesenovský ugyanis egy 23 pontból álló panaszt nyújtott be a városnak „gravamina nationis Hungaro-Schlavonicae” címmel.¹²⁶ Az ügy végeredménye egy királyi végzés lett, mely kimondta, hogy minden városi hivatalt, de még képviselői mandátumot is kizárólag arra megfelelő képességű egyének tölthetnek be, tekintet nélkül azok nemzetiségére. Egyedül a külső tanácsban volt joga a szlávoknak azonos számban megjelenni.¹²⁷ 1752-ben a „sine discrimine nationis” értelmében újra hat szláv tag került a belső tanácsba a hat német mellé. A katolikusok azonban kétszer annyian voltak, mint az evangélikusok. Ez a rendelkezés azonban csupán látszátmegoldást hozott, hiszen megszűnt a szlávok egyetlen törvényi biztosítója arra nézve, hogy a náció alapján legalább

¹²³ Pl. 19 században 36 Ringhauser ház volt.

¹²⁴ Paulinyi 2005: 117. Paulinyi főbb utcákra bontva közöli a házak és lakosainak adatait.

¹²⁵ Die burgerschaft zu Neusohl (bestehet) meistenils von Windischen.”, Idézi Markov 1973: 139. In: Index oder Register über das Kais. Kammerprotokol etc. 1649 f. 332. Selmecebányai Bányahivatal könyvtára. Egy Körmecebányai kamarai gróf levele az udvari kamarának, Kelt: 1650. Március 12.

¹²⁶ Markov 1973: 99.

¹²⁷ Idézi Markov 1973: 220. Besztercebnyai levéltár 456. (75 sz.)

megközelítőleg legyen meg a paritás elve a tanácsban. A bíró inntól kezdve csak katolikus lehetett, illetve az elkövetkező évtizedekben először két, majd hamarosan három évre választották meg. Tényként kezelhetjük, hogy az ellenreformáció sikeressége egyértelműen összefüggött a városi pozíciók és hivatalnoki állások katolikus kézbe való átcsoportosulásával. A továbbiakban vizsgálendő kérdés, hogy miként érzékelhető az evangélikus szlávság és az evangélikus németek viszonya, illetve hogy a németek(re) katolizálhattak-e csak azért, mert a városban hovatovább csak a nép vallásává „süllyedt” az evangélikus hit. A következő harminc évben tehát a szlávok – és ezzel párhuzamosan az evangélikusok – pozíciói tovább hanyatlottak. Alig pár városi bírót adtak, belső tanácsosuk pedig ötről egy-két főre olvadt II. József uralkodásának kezdetére.¹²⁸ A külső tanács súlytalanságának további bizonyítéka, hogy ellentétben a belső tanáccsal, az arányok itt alig változtak. Az első magyarországi népszámlálás idejére egyébként mintegy ezerötyszáz fő körülire csökkenhetett az evangélikusok száma a több mint ötezer lelket számláló Besztercebányán.¹²⁹

II. 4. Besztercebánya a 1848/49-es szabadságharcot megelőző évtizedekben

II. József halála után az ellentétek újra fellángoltak, és a szlávok a fennálló viszonyokra beadvánnyal válaszoltak.¹³⁰ Az új választások eredményeként a városi tanácsban nyolc katolikus és négy evangélikus tanácsos foglalt helyet. Az ezt követő években a város vezetősége és a választások rendszere soha nem látott mértékben stabilizálódott. A következő mintegy másfél évtizedben háromévenként újítták meg a városi orgánumok összetételét. 1806-tól egészen 1841-ig viszont már csak hétszer választottak.¹³¹ Sőt, a városi bírók tisztét 1798 és 1848 között csupán három polgár töltötte be. A német polgárság tehát sikerrel őrizte pozícióit, és az időnkénti kisebb evangélikus szláv ellenállásnak nem volt jelentős sikere. A hatalom biztosításában nem kis szerepe volt a korabeli választási rendszernek, melyben a lakosság kevesebb, mint egy százaléka rendelkezett a városi tanácsosok választásának jogával. Az elit körében akkora volt az összhang, hogy pl. az 1827-es bíróválasztáson a jelölt mind a 70 szavazatot megkapta.¹³² Markov munkájában fokozatos elnémetesedésről ír, melyet a kétnyelvű német-szláv dokumentumok fokozatos egynyelvűvé válásával próbál

¹²⁸ Markov 1973: 109-110.

¹²⁹ A város lakossága mintegy 5053 fő, melyből 2007 a keresztény férfi, és 2723 a nem specifikált női lakos. Dányi 1960: 368-369.

¹³⁰ Idézi: Markov 1973: 160. In: Besztercebányai Levéltár, 456. Az 1792. május 30-i beadvány készítői szerint a városban letelepedett polgárok közül 786 családfő fizet adót, melyből csupán 358 katolikus és 428 evangélikus. Sőt, amíg az evangélikusok 4594 aranyat fizettek be, a katolikusok csupán 1886-at.

¹³¹ Markov 1973: 132.

¹³² Markov 1973: 130.

alátámasztani. Valójában az elit más kiváltságolt településekhez hasonlóan elszakadt a várostól, tehát egy még zártabb oligarcha réteg alakul ki, a város középrétege és az egyre inkább elszlovákosodott városlakók felett.

A város mindennemű ellenállás nélkül fogadta a magyar nyelv közigazgatási nyelvként való bevezetését. 1845-től kezdve magyarul vezették a tanács üléseinek jegyzőkönyveit, a gazdasági bizottság és egyéb albizottságok jegyzőkönyvét viszont továbbra is németül írták.¹³³ Véleményem szerint ebben a Vass Éva által leírt, a „reformkornak mindenkit asszimiláló lendülete” mellett, az is szerepet játszott, hogy a helyi német elit nem látott reális veszélyt a magyar elem befolyásának növekedésére.¹³⁴ Úgy vélem, ebben a szláv környezetben sokkal inkább egyfajta fegyvertársra lelt a hanyatló latin helyére kerülő magyar nyelvben. 1846-ban már csupán magyarul találjuk meg a tanács jegyzőkönyveit.¹³⁵ Szóban azonban bárki olyan nyelvet használhatott melyet a legjobban „bírt.”¹³⁶ A németiség tehát több évszázados szláv-német küzdelmek után beadta a derekát a feltörekvő magyar nyelvnek, és az afféle „csendes kiegyezés” révén tett kitérő mozdulatot az „alantas, segéd, és pórnép” nyelv jellegűnek tekintett szláv elől. Az 1848-as választások már az új törvénycikk jegyében zajlottak, mely jelentősen megnövelte a választók létszámát. Bár az új választójogi törvény még mindig egy szűkebb vagyoni rétegre koncentrált, arra azonban mégis elég volt, hogy a régi elit erejét végleg megtörje.¹³⁷

Vályi András a 18. század legvégén így írt Besztercebánya nemzetiségeiről: „elegyes lakosú szabad királyi város [...] lakosai leginkább katolikusok és evangélikusok.”¹³⁸ Korabinszky János szerint „a német polgárság gyermekei hamarabb tanulnak meg szlávul, mint németül a szláv cselédség hatására.”¹³⁹ A zsidóság azonban, a bányavárosokból ki volt tiltva. Ha két mérföldön belül közelítették meg a várost, azzal halálbüntetésüket kockáztatták.¹⁴⁰

Mária Terézia oktatási rendelete előtt a városban működő gimnáziumban az 1690-es években Ján Pilárik és Ján Búrius szláv eredetű rektorok is tevékenykednek, sőt már Bél Mátyás hat éves rektorsága idején az alsóbb osztályokban szlávul is oktattak.¹⁴¹ A régi

¹³³ ŠABB, Magistrát mesta Banská Bystrica 26: A városi iratok még 1857-1859 között is szinte teljesen német nyelvűek, elvéve találni csak magyar és latin, illetve kevés szlovák nyelvű iratot.

¹³⁴ Vass 1943: 90.

¹³⁵ Markov 1973: 136.

¹³⁶ In quacumque, quam melius callet lingua sensa sua exprimere aut eorsum officiosam relationem praestare Markov 1973: 136.

¹³⁷ 1848. évi XXIII. törvénycikk, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5291> Letöltés: 2014.11.24

¹³⁸ Vályi 1799: 161.

¹³⁹ Korabinszky 1786: 176.

¹⁴⁰ Jurkovich 2005: 159.

¹⁴¹ Richter 1983: 18.

prefektusok (rektorok) névsora szerint, melyet névelemzésnek vettem alá, 1648-1773 között 31 német, 6 cseh illetve szláv, maximum két magyar, egy angol és egy olasz eredetű családnév szerepel.¹⁴² A város kulturális élete a 18. században – a könyvtárakat leszámítva – jobbra kimerült a vándorszínházak és a gimnáziumi diákszínházak tevékenységében. Ezeket azonban a lakosság szívesen látogatta, hiszen nem volt városi színház. Az előadók „néha magyar történelmet is játszottak melyet olykor magyar nyelven is adtak elő.”¹⁴³ 1777-ben a Ratio Educationis bevezetése jelentős változást hozott, hiszen 1780-tól azok a népi iskolák, ahol legalább 100 tanköteles (6-12 éves) gyermek volt, nemzetiségi nyelven is oktattak. II. József 1784. július 8-án adta ki rendeletét, miszerint a gimnáziumokban és középiskolákban latin helyett német nyelven kell oktatni, továbbá az iskolába felvételt csak az nyerhetett, aki szóban és írásban is bírta a németet. Ez azonban csupán 1788-ban került bevezetésre, és egy iskolai generáció sem élte meg teljesen, hiszen két évre rá visszaállították a latint nyelvű oktatást. 1792-ben viszont II. Lipót szentesítette a magyar nyelv oktatását.¹⁴⁴ Besztercebányán a magasabb gimnáziumban magyar tanszék alakult, melyet József Grigely és Ferenc Gábor tanárok vezettek. 1832-ben és 1844-ben két hullámban is megerősítették a magyar nyelv szerepét, és a magyar lett a fő tanítási nyelv. Zólyom vármegyében a magyar nyelv bevezetését Zay Károly hathatós közbenjárása segítette. Ekkoriban a város gimnáziumiban már magyarul zajlott a tanév nyitása és zárása, az agenda és bizonyítványok nyelve is a magyar lett.

Egy 1797-ben alakult temetkezési egyesület, a „*tisíc bratov v Banskej Bystrici*” alapszabályzata még latinul, németül és szlávul íródott.¹⁴⁵ Mivel az egyesület célja a tisztességes temetésre való gyűjtés, illetve az elhunytak hozzátartozóinak való egyszeri segély kifizetése volt, nyilvánvaló, hogy tagja az egyszerű, nép köréből kerültek ki. Dušan Škvarna és más szlovák történészek véleménye szerint Besztercebánya azon négy város közé tartozott – Pozsony, Nagyszombat és Selmecebánya mellett – , melyekben a 18. század 80-as éveitől kezdve „érzékkelhető nemzeti mozgolódás tapasztalható.”¹⁴⁶ Ez a mozgolódás – az általam ismert források szerint – ekkoriban még nem érzékkelhető, hiszen csupán a magyar nyelv ügye kezdett fel-fel bukkanni, és a szláv reakciók csupán később kerültek napvilágra. Mégis, ez indíthatta el végül is a hungarus tudat lassú bomlását, melynek lényeges állomása az nacionalista magyarok 1822-es nyelvi követelménye volt, miszerint elvárták más nyelvű

¹⁴² A rektorok névsora In: Lévay 1876: 27.

¹⁴³ Lévay 1876: 24. Jurkovich Emil azonban 1824-ra teszi. Jurkovich 2005: 87.

¹⁴⁴ 1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4957>. Letöltés 2014. Május 27.)

¹⁴⁵ Marčeková 2006: 275.

¹⁴⁶ Škvarna 2006: 281.

kortársaiktól a magyar nyelv ismeretét.¹⁴⁷ A latin nyelv magyarra cserélése Magyarországon túl későn történt, és ezáltal az etnikumokat szembeállította egymással. Ebben az időben adták ki Besztercebányán a *Staré noviny literního umení* című lapot is, és szabadkőműves páholya is létezett a városnak.¹⁴⁸ A városban 1822-ben kórházat alapítottak. 1829-ben pedig Magyarországon az elsők között Brunszvik Teréz kisdedővót hozott létre, melyet a városi tanács pénzzadománnyal is támogatott.

1830-as években alakult meg a városban a *Mlado Bernolákovské centrum*, amely együttműködött a pozsonyi Štúr csoporttal, J. Sentický-vel, Tomás Červen-el. A püspök, Jozef Belanský, pénzzel is támogatták a fiatal szláv írók munkáit.¹⁴⁹ 1830-as években adta ki Karol Kuzmányi a *Hronka* című folyóiratot. A magyar hegemonia idejében, Lévay István katolikus gimnáziumi igazgató így emlékezett vissza a csoportok tevékenységére, és a magyar nyelvtörvényekre adott reakciójára a gimnáziumban: „Néhány lőcsei, eperjesi és pozsonyi protestáns tót eredetű tanár új eszméket hirdetett tanítványainak, tót társaságokat alakított, s ezekben a szláv egység” tanait hirdették.¹⁵⁰

1845-ben a városban alakult a Garam mentén élő papok *Pohronský spolok* nevezetű egyesülete, melynek szociális feladatok ellátása mellett többek között célja volt a „Štúr féle szlovák nyelv ápolása.”¹⁵¹ Az egyesület egyébként könyvtárat is létrehozott. Megalakult továbbá a szlovák katolikus diákok *Cirkevno-literárneho Spolok* nevű szervezete, melynek célja anyanyelven való művelődés volt.¹⁵² 1847-ben *Spolok všeobecnej vzdelanosti v Banskej Bystrici* címmel alakult meg egy általános műveltséget ápoló társaság Karol Kuzmányi vezetésével. Pavol Martiniak szerint „öntudatosabb tagok a nemzeti alapokat helyezték előtérbe a birodalmi platform helyett, melyet a következő években is folytatott a város és iskolái földjén.”¹⁵³ Bár a városban 1841-ben színházi épületet is építettek, azt továbbra is főképp német és magyar nyelvű vándorszínházak látogatták.¹⁵⁴ Az 1860-as évek végén

¹⁴⁷ Soós 2007: 17.

¹⁴⁸ Javor 2006: 206. Martin Heinzeli (1735-1798, Eperjesi páholy vezetője, valószínűleg svájci eredetű volt, 1787-ben Hanzélire magyarosított, a besztercebányai szabadkőműves páholy megalakítója és vezetője. A páholy 54 tagból állt, 1775 alakult, és közel tíz éven át vannak róla feljegyzések. 1790-ben újra felbukkan 1794-ig, ám ekkor Bertchold František (1730–1793) besztercebányai püspökkel feszült volt a kapcsolata, ám a páholy nemzetiségi ügyekben nem volt aktív.

¹⁴⁹ Martuliak 2006: 21.

¹⁵⁰ Lévay 1876: 93.

¹⁵¹ A nemzeti eszmék mellett „a katolikus egyházat a magyar parlament liberalizmusa is kedvezőtlenül befolyásolta” Caban 2005: 107.

¹⁵² 1851. 11.2 6 diák alapításával. A szerzők szerint a besztercei kulturális fejlődés ezekben az években példaértékű volt a többi szlovák város számára. Michalová 1998: 45.

¹⁵³ Martuliak 2006: 23.

¹⁵⁴ Michalová 1998: 24.

„magyar társulat” érkezett, hogy kitöltse a város kultúrájában tátongó űrt.”¹⁵⁵ A szlovák elit pozíciója a nagyszámú szláv jellegű egyesület ellenére korántsem volt uralkodó, hiszen pl. Paul Emil Szumrákot hiába választották meg 1848-ban Besztercebánya polgármesterévé, nem léphetett hivatalba, mivel nem tudott magyarul.

A város nemzetiségi állapotához ezekben az években Christian Andreas Zipser és Fényes Elek adatai szolgálhatnak támpontul. Andreas 1842-ben írt munkájában Zólyom megye lakosságáról ekképp ír: „A megye lakosai általán tótok [...] a városokban sok német és itt ott magyar szót hallhatni. Zsidót a megyében nem tűrnek, de helyettök elég sok a cigány...”¹⁵⁶ Fényes a megye 1847-es leírásakor a következő szavakkal jellemezte a területet: „Nyelvökre, kevés bányász németeket, s mintegy 200 magyar ajku nemest és honoratiort kivéve, mind tótok; cigányok számosan vannak.”¹⁵⁷ Fényes egy későbbi, 1851-es művében a következő adatokat közölte: 5228 lakosa és 478 ház (ebből 249 a városban és 229 az elővárosban) van 2987 fő katolikus és 2241 fő evangélikus. Nemzetiségét tekintve „most többnyire tótok, kevés németekkel s még kevesebb magyarokkal vegyest.”¹⁵⁸ Ezek a számok természetesen csupán tájékoztató jellegűek voltak, de jelzik számunkra, hogy a terület dominánsan a szlovák nemzetiség által volt lakott.¹⁵⁹ Fényes adatai alapján tehát arra következtethetünk, hogy „az abszolutizmus idején a városban 192 fős hivatalnok gárda” javarészt magyar vagy magyar érzelmű, és ők tették ki a városban a magyarság helyi bázisát.¹⁶⁰

II. 5. Besztercebánya a szabadságharc idején

A 1848–49-es eseményeket, Jurkovich Emil Besztercebánya történetírója szerint, a város általános örömmel fogadta. Március 16-án háromnyelvű röpirattal ünnepelték a cenzúra megszüntetését, 23-án pedig az egész várost ünnepi módon világították ki, és ünnepséget szerveztek. Az első „pánszláv” eset április végén történt Zólyom megyében agitátorok jelentek meg, melynek hatására Beniczky Lajos kormánybiztos szlovák röpiratban szólította fel a lakosságot, hogy ne hallgasson az izgatásra. Mikor L. Štúr a városba érkezett, a városi tanács nem adott neki engedélyt, hogy röpiratokat nyomtasson, illetve hogy a városháza épületét használhassa. Štúr ezért 1849. február 3-án az utcán agitált, ennek hatásairól azonban

¹⁵⁵ Michalová 1998: 25.

¹⁵⁶ Andreas 1842: 15.

¹⁵⁷ Fényes 1847: 161.

¹⁵⁸ Fényes 1851: 128.

¹⁵⁹ Az adatok kiszámításának a módjáról, az 1850–1851-es és az 1857-es népszámlálás felhasználásáról lásd: Fényes 1867. 11-12. Becsült népességszáma – 93,927 fő – nagyságrendileg megfelel az 1869-es népszámlálásnak, attól csupán 5%-al tér el.

¹⁶⁰ Chromeková 2006: 43. A városi hivatalnoki gárdát 192-főre becsüli.

nincs érdemi bejegyzés A. Zipser naplójában. A későbbi harcok során a város több ízben is gazdát cserélt.¹⁶¹ A magyar seregek – melyekben számos szlovák katona is szolgált a közös haza ügyét – a Štúr és Hurban – féle, a bécsi udvar által támogatott, alig két-három ezres kontingens, és az osztrák csapatok egymás kezébe adogatták a város kilincset. A lakosság pragmatikusan reagált az eseményekre. Magyar zászlókat tót színű szalagokra cseréltek, s vissza.¹⁶² Beszterce egyébként július 9-én kerül az orosz csapatok kezére. A városi jegyzőkönyveket egészen 1849. február 5-ig magyarul írták, majd május 9-ig németül és szlovákul, majd világosig ismét magyarul, melyet egészen 1861-ig a német-szlovák nyelv követett.¹⁶³ Ebben a korszakban, a reformkor hatására, a hungarus tudat újra fellángolt, de a nemzeti öntudat már erősebbnek volt mondható a lakosság egyes magasabban képzett köreiben.

II. 6. A Besztercebánya mint a szlovák nemzetépítés átmeneti központja

A szabadságharc utáni években, mikor is a magyar ügy vereséget szenvedett, egyre erősödtek a törekvések a *Matica Slovenská* székvárosának kiválasztására. A városban uralkodó szlovák nacionalisták hangulatának jó mutatója az alábbi idézet: „amióta a magyarok legyőzettek, nyugalom honol a városban. Most jó szlováknak lenni, [...] úgy hírlík szerencsére, hamarosan Beszterce nagy központ lesz: technikum, akadémia létesül itt.”¹⁶⁴ A szlovák nemzetébredők egy olyan általános szlovák központ kialakítására törekedtek, mely a szlovák kultúra összpontosult fellegrá lett volna. A magyar nacionalizmus erősödésével Pest és Pozsony a 40-évek folyamán kikerült a szlovák nemzetépítők látóköréből. Ekkor fordult figyelmük a szlovák nyelvterületen lévő városok – közülük Besztercebánya – felé. Majlát János gróf 1848-49 fordulóján Bécsnek címzett szlovák kerületi kérvényében Besztercebányát javasolta kerületi fő központnak.¹⁶⁵ Itt ugyanis, Štefan Moyses püspök tevékenysége miatt, speciális körülmények adódtak a szlovák kultúra művelésére, mivel Moyses a „szlovák nemzetébredés

¹⁶¹ Jurkovich Emil Christian Andreas Zipser a városi leánynevelő intézet tulajdonosának naplója alapján írta meg, melyet Zipser 1848. november 14. – 1850. január 7. között napi bontásban vezetett, és a helyi plakátokat, felhívásokat is gyűjtötte. Jurkovich a napló olvasása és a naplóban található utalások alapján feltételezte, hogy korábban is vezetve volt, ámde nem találta meg annak első részét. Lásd: Kiss 2006.

¹⁶² Jurkovich Emil érezhetően elfogult a szlovák törekvések ellen.

¹⁶³ Jurkovich 2005: 450.

¹⁶⁴ M. Dohnány levele, kelt: 1849. szeptember. 20. In: Škvarna 2006: 20. „Ešte aj v septembri 1849, práve v čase, kedy sa začala vo Viedni konferencia politických a vojenských špičiek o usporiadaní Uhorska, prechovávali niektorí vlastenci nádej, že sa Banská Bystrica stane „co nejdříve srdcem Slovenska, jako Praha bývala někdy srdcem Evropy.“ (Még 1849 szeptemberében is, pont mikor a bécsi konferencia elkezdődött a politikai és katonai elit részvételével, amely Magyarország elrendezéséről fog dönteni, néhány hazafiban még élt a remény, hogy Besztercebánya lesz »a lehető leghamarább Szlovákia szíve, mint egykoron Prága volt Európáé«)

¹⁶⁵ Škvarna 2006: 284.

vezető egyéniségévé vált.”¹⁶⁶ Az 1850-es évek elején azonban jobbra még saját politikai útkeresésükkel foglalkoztak a szlovák nemzetépítők. Ilyen volt például a bibliai cseh nyelv támogatói és Štúristák közötti, az egész szlovák régiót érintő csatározás, mely helyileg a városi gimnáziumokban, a cseh és szlovák származású tanárok között zajlott.¹⁶⁷ A város szlovák értelmisége kezdetben a cseh nyelvhez húzott.¹⁶⁸ 1851-ben a Záhorský által szerkesztett, az új püspök védnöksége alatt futó, *Cyril a Method* folyóirat szerkesztőségét is Besztercebányára helyezték. 1852-ben Martin Hattala „*Krátkej mluvnice slovenskej*” c. művében konszenzusra jutatta az addig széthúzó szlovák nemzetébredőket, legalábbis a *Matica Slovenská* égisze alá tartozó kiadvány szerzőjének állítása szerint.¹⁶⁹ 1854-től az udvar megpróbálta az iskolarendszert és a hivatalokat németesíteni, ennek eredményeképpen a besztercebányai hivatalnokok közül párat áthelyeztek. Ez a törekvés azonban 1857-ben elgyengült.¹⁷⁰ Ebben az időben a szlovák nemzetépítők is szintizta szlováknak titulálták Zólyom megyét, és két szlovák tanítóképző alapítását is kérték a Bécsi udvartól, melyből az egyiket Besztercebányán tervezték létrehozni.¹⁷¹ A osztrák népszámlálás szerint 1857-ben Besztercebányának 4221 szlovák, 978 német, és 44 magyar lakosa volt.¹⁷²

II. 7. Besztercebánya iskoláinak nemzetiségi összetétele

A városban történt nyelvváltás mikéntjét jól érzékelteti Andreánszky Sándor cs. kir. kerületi főbiztos levele, melyet 1849. december 13-án vetett papírra: a „magyar nyelv supremáciáját megtiltom, [az evangélikus gimnáziumot] tót nyelvű tanintézeté nyilvánítom.”¹⁷³ Sőt, ami a városi katolikus gimnáziumot illeti, az 1849–50-es tanévkezdésnél – tehát még a királyi kerületi főbiztos levele előtt – főigazgatói rendeletre szlovák nyelven imádkoztak a diákok, és elmaradtak a magyar egyházi énekek is. A rendelet azonban ugyanabba a gyakorlati problémába esett, mint ami alig egy évtizeddel ezelőtt a latinról magyarra való átállás során történt: nem voltak ugyanis szlovák tankönyvek. Ennek okán az előadásokat szlovák magyarázat kellett, hogy megelőzze. Elkezdték azonban a szlovák grammatika elemeit

¹⁶⁶ Mokry 1998: 11.

¹⁶⁷ Mokry 1998: 11.

¹⁶⁸ List Jána Palárika Martinovi Hattalovi o pokusoch založiť Maticu slovenskú a o prípravách na založenie Spolku sv. Vojtecha. 1857. (Ján Palárik levele Martin Hattalának a Matica Slovenská megalapításának kísérleteiről, és a Szent Adalbert társaság megalapításának előkészületeiről) In: Bokes. (szerk.) 1962: 174–175. Természetesen a csehszlovakizmus támogatójaként kell értelmezni a szerző állítását, a valóságban a besztercei szlovák értelmiség inkább a Hattala - féle grammatikát, tehát a Štúr - féle csoportot támogatták.

¹⁶⁹ Michalová 1998: 21.

¹⁷⁰ Richter a kol. 1983:58-64.

¹⁷¹ Návrh Priateľa ľudu na riešenie národnostnej otázky v Uhorsku „Ako sa môže slušným a spravodlivým žiadostiam a potrebám každej národnosti vyhovieť?” [A nép barátjának javaslata a nemzetiségi kérdés megoldására. “Hogyan lehet a nemzetiségek igazságos és szolid kérvényeinek és igényeinek megfelelni?”] Megjelent a Priateľ ľudu-ban, I. évfolyam, 10. szám, Pest május 1. 1861. 281.

¹⁷² Hof-und Stadts-Handbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1858. 136 Idézi Kmet’ 2008: 177

¹⁷³ Kmet’ 2008: 160.

tanítani. A jegyzőkönyveket és a hivatalos levelezéseket továbbra is latinul vezették. A tanítás innentől tehát főképp szlovák és cseh nyelven, illetve néhány tantárgy esetében németül folyt. Elmondható tehát, hogy a dualizmus előtti évtizedekben a város erősödő szlovák kulturális jelleggel is bírt.¹⁷⁴ Pedig még ezelőtt pár évvel tilos volt szlovákul beszélni a gimnáziumban, legalábbis K. G. Zechenter emlékei szerint. Zechenter Besztercebányán volt evangélikus gimnazista, (1836-40) és ezekről az évekről így írt: „aki szlovákul beszélgetett, rovást kapott, majd ha összegyűlt magolnia kellett, vagy írni, esetleg egy ideig nem játszhatott labdajátékokat.”¹⁷⁵ Az 1850–60-as években a katolikus főgimnáziumot körülbelül 110-130 diák látogatta. A diákok közül mintegy 80-90 szlovák, 1-3 cseh, 1-2 horvát, 7-8 magyar, és mintegy 20-25 német volt.¹⁷⁶

Tanév	1852-53	1853-54	1854-55	1855-56	1856-57	1857-58	1858-59	1859-60	1860-61	1862-63	1863-64	1864-65	1865-66
cseh, szlovák	91												
szláv					112	87	103	126					
szlovák		107	99	102					130	194	216	217	238
cseh, szlovák		2	2	3								5	4
szlovén	1	1	1										
horvát	2												
német	5	10	17	27	17	41	41	44	44	27	41	33	33
magyar	4	9	8	10	8	7	8	9	6	13	15	28	16
lengyel		1	1										

8. Táblázat: a katolikus gimnázium diákjainak nemzetisége az 1850–60-as években

Sőt Štefan Moyses¹⁷⁷ – a *Matica Slovenská* későbbi elnöke – azt kérvényezte, hogy a körmöcbányai gimnázium legyen német, a besztercebányai főgimnázium pedig legyen tiszta szlovák, mivel ez a város javarész szlovák lakosságú. A besztercei püspökség 111 vallási közösség etnikai adataival támasztotta alá kérését. Eszerint csupán 17 német közösség mellett a többi mind szlovák nyelvű.¹⁷⁸ Ezt a tényt Lévay István az intézmény dualizmuskori igazgatója is elismerte, miszerint: „a tót nyelv a tanulók legnagyobb részénél még anyanyelv is.”¹⁷⁹ 1861. október 21-én azonban történt, változás, ekkor elrendelték a magyar oktatást, és a tanári kar lecserélését. A cseh-morva tanárokat felmentették és „magyarabb” tanári kart

¹⁷⁴ Kamasszy igazgató, ki az 1880–90-es évek egyik meghatározó magyarosítója volt a városban ezt „megadással tűrte.” In: A Besztercebánya-Egyházegei Róm. Kath. Népiskola És Néptanítók Történeti Névtára (szerk.) 1896: Az Ezredéves Országos Kiállítás Alkalmából. MDCCCXCVI. [=1896] Machovich Antal r. kat. tanító előszavában az 1000 millenium lázának megfelelően írt!

¹⁷⁵ Richter a kol. 1983: 38.

¹⁷⁶ Richter a kol 1983: 53.

¹⁷⁷ Az 1850–1851-es években Bécs a magyar katolikus egyház gyengítése végett három szlovák püspököt is kinevezett (Ladislav Záborský, Štefan Kollarčík), J. Moyses 1851. július 23-tól haláláig, 1869. augusztus 5-ig volt a Besztercebányai egyházmegye élén.

¹⁷⁸ Banskobystrický biskup Štefan Moyses odôvodňuje uhorskému kráľ. miestodrziteľstvu potrebu slovenského vyučovania na banskobystrickom gymnáziu a nemeckého na reálke v Kremnici. Pôvodina v madarskom znení v archíve miestodrziteľskej rady. Slovenský preklad uverejnili PbV, roč. I, č. 83 z 31. decembra 1861 [Štefan Moyses besztercebányai püspök érvei a magyar királynak a szlovák nyelvű tanítás mellett a besztercebányai gimnáziumban és a német reáliskolában Körmöcbányán] In: Bokes. (szerk.) 1962: 389.

¹⁷⁹ Lévay 1876: 96.

hoztak létre, a német és a szlovák nyelvet csupán segédnyelvként engedélyezték.¹⁸⁰ Moyses püspök ez év december 12-én királyi védelemért is folyamodott, ám hosszútávon nem volt sikeres a próbálkozása. 1863-ban a szlovák elit még megpróbált a besztercebányai szlovák akadémia ügyében kampányolni, de nem sok sikerrel jártak.¹⁸¹ Ezekben az években tanult itt többek között S. Zachej, a Znióváráljai gimnázium későbbi igazgatója és Svetozár Hurban Vajanský költő. Ekkor hozták létre a gimnáziumi alumneumot is, melyet elsősorban a szegény paraszti származású diákok számára létesítettek.¹⁸² A hatvanas években tehát „a gimnázium oktatási nyelve kétharmad részben szlovák, egyharmada német-magyar nyelven folyt.”¹⁸³ Az igazgató Martin Čuleň lavírozva próbálta védeni ezt az állapotot, a hivatalok azonban fizetésesökkentésekkel válaszoltak, egyre feszültebbé vált a hangulat, mely végül a szlovák párt kapitulációjával ért véget.

Még Štefan Moysesnek 1856-ban sikerült a városban megszervezni a katolikus tanítóképzőt, mely kezdetben két osztályos volt, és a katolikus fiúiskola épületében működött. Kezdetben a gimnáziumi tanárok oktattak itt, ám hamarosan saját tanári gárdára tett szert az intézmény. Itt oktatott például Ján Egry, Ján Munkay, Anton Halúzka és az igazgató Fraňo Mrázek. Az 1860-as évek tehát a nyelvi pozíciók körüli csatározás jegyében teltek. A tanítóképzőben 1868-ig németül, csehül és természetesen szlovákul oktattak, azután már nem tudtak a magyar nyelv nyomásának ellenállni, pánszláv vádakkal illetve 1874-ben végleg bezárta kapuit.¹⁸⁴

A városi gimnázium nyelvi adatainak megtekintése után, a sokkal relevánsabb – jobbára csupán besztercebányai diákokat magába foglaló – városi fő elemi fiú és alsó elemi lányiskola adatait tekintetem át az 1860–61-es iskolai évben. Az iskolának négy tanára volt, ebből egy a leányiskolában tanított, illetve külön hitoktatói voltak. Az öt tanárból mind tudott szlovákul és németül is, három fő latinul, két fő magyarul, illetve egy fő egy kicsit tudott magyarul. A fiú diákok száma 132 fő, a lányoké 115 volt. A tanítási nyelv „tót és német” [...] az elsöben „szükség esetében magyar is” a többi osztályban és leányiskolában csak tót és német volt.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Lévay 1876: 281

¹⁸¹ Článok Michala Chrásteka „Slovo o nižších gymnáziách a k našej milej mládeži”. Uverejnili PbV, TOČ. III, č. 95. Budín 27. novembra 1863. [Egy cikk Chrástek Michaltól: Egy szó az alacsonyabb gimnáziumokról és mi kedves ifjúsághoz] In: Bokes. (szerk.) 1962: 408.

¹⁸² Kamenský 1990: 124-126.

¹⁸³ Erre vonatkozó iratok, tantárgyjegyzék, hivatali levélváltás: ŠABB, Magistrát mesta Banská Bystrica, 26 kartón, illetve. Kamenský 1990: 125.

¹⁸⁴ Az iskola hiába váltott oktatási nyelvet 1868-ben. Grünwald Béla hathatós tevékenységének „köszönhetően”.

¹⁸⁵ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 105. Végeleges jelentés a sz. kir. Besztercebánya városi fő elemi fiú és alsó elemi lány iskola állásáról az 1860–61 iskolai évben, 1861 augusztus 15. Wachtter Kázmér igazgató.

Mi volt a helyzet az 1850-es és 1860-as években a városi liturgikus nyelvvel? Vladimír Gajdoš kutatásai szerint a következő megállapításokkal jellemezhetők a besztercebányai templomok:¹⁸⁶ Katedrálisban (*Katedrálny chrám*) jellegéből adódóan, kizárólag latin egyházi énekek szólaltak fel. A Rendi templomban, (*Farský kostol*), szintén a latin egyházi énekek domináltak, később azonban megjelentek a német, majd a magyar népi énekek, sőt elvétve szlovákul is énekeltek. A Feltámadás templomában, (*Kostol povýšenia sv. Kríža*) főképp népi énekek domináltak, és mivel csak egyszerű, egypedálos orgonája volt, itt főképp az énekkarra hagyatkozhattak. Itt a helyi G. Egry szlovák zeneszerző esküvői énekeskönyvét, az (*Obradny spevník*) is használták. Az Erzsébet templomban (*Kostol sv. Alžbety*) a helyi női kolostor tagjai jártak, így itt főképp női énekkar tevékenykedett. A zenei archívuma nincs meg, az ének kizárólagosan latin volt. A Szentlélek templomról (*Kostol sv. Ducha*) nincsenek információk. Sajnos a város evangélikus templomaira vonatkozó kutatásokat nem találtam. Valószínűsíthető azonban, hogy az evangélikus templomokban nagyobb arányban jelent meg a köznép nyelve, a szlovák. A város ekkor már rég elvesztette német többségét és szlovák többségű, ám német jellegű városként tarthatjuk számon, élen pár tucat magyar – vagy magukat magyarnak valló – hivatalnokkal. Mindezek ellenére, a dualizmus végére a német nyelvű istentisztelet teljesen megszűnt. A város fejlett iskolarendszerrel, polgársággal és kereskedőréteggel rendelkezett, gazdag társasági életet élt, és ebben az időben sok neves szlovák érzelmű polgárnak adott otthont.¹⁸⁷ Moyses mintegy két évtizednyi püspöksége során „adományaival csak a cseh – tót nyelvű diákok előmenetelét segítette”, pontosabban kívánsága szerint erre fordíthatták az iskolának szánt adományait.¹⁸⁸ Az 1860-as évekre Besztercebánya tehát a szlovák nemzeti mozgalom egyik központja” lett.¹⁸⁹

II. 8. Besztercebánya a kiegyezést megelőző években

1857-ben 440 kisiparos 432 segéddel tevékenykedett a városban. Ezek a számok jól mutatják a helyi kisipar gazdasági állapotát. Hiába korlátozták minisztériumi rendeletek a céheket, „bár jogilag megszűntek az iparosok még évtizedekig meghatározták a város ipari életét.”¹⁹⁰ Az 1860-as években a zsidók is kezdtek nagyobb számban betelepülni a városba, ezt az 1860.

¹⁸⁶ Gajdoš 1998: 24-25.

¹⁸⁷ Andrej Sládkovič, Karol Kuzmány, Ján Egry, Ján Levoslav Bella František Váray, František Sašinek és mások.

¹⁸⁸ Lévay 1876: 99.

¹⁸⁹ Štilla 2005: 43.

¹⁹⁰ Chromeková 2006: 46.

január 10-én rendelet tette lehetővé.¹⁹¹ 1863-ban modernizálták a máig működő Harmanci Papírgyárat, ugyanebben az évben állandó postakapcsolat létesült.¹⁹²

1861-től tehát a városi iratok mintegy bő kétharmada magyar volt. A másik egyharmad felén a német, másik felén főképp a szlovák, és a latin osztozott. A levéltárban, a hivatalos iratokba keverten, jobbra feljegyzésekre használt, különböző helyi német nyelvű újságszelvények találhatók.¹⁹³ A városi-megyei iratok egyébként tele vannak körözött személyek személyleírásával, betiltott sajtótermékek listájával, mezőgazdasági jelentésekkel.¹⁹⁴ Országos pánszláv „akciókban” részt vevő csoportok esetlegesen megyébe tévedő tagjai elleni elrendelt megfigyelési felszólítások is gyakran előfordulnak, ám konkrét városi esetre csupán egy alkalommal bukkantam. 1865-ben Radvánszky Antal főispán leiratban közli Besztercebánya polgármesterével, hogy „ismét egy tót vers került napvilágra [...] melyre bár más van ráírva, mégis alaposan okkal gyanítom, hogy Machold Besztercebányai nyomdájából való és [...] negyedik verse világos lázítást foglal magába.”¹⁹⁵ A polgármester válasza jobbra semmitmondó, miszerint tudomásul vette, és az ő véleménye szerint az adott versszak nem tartalmazott lázító elemeket.¹⁹⁶

Az októberi diploma után már megmutatkozott, hogy „a [szlovák] nemzeti mozgalomnak Besztercebányán nincs akkora háttere, hogy a város vezetői, hivatalai és a nyilvánosság elfogadja a Maticát a méhébe.”¹⁹⁷ Hiába a szlovák többség, a törekvés megtört a magyar „közvélemény” – mely ebben az értelemben inkább a város vezető rétegére érhető – ellenállásán. Ennek egyik konkrét jele volt, hogy 1861-ben a város felszólította a környező településeket, hogy ettől kezdve már csak magyar nyelvű leveleket fogadnak el. Ezzel kapcsolatban Libetbánya Város Tanácsa panaszkolva írta Besztercebányának: „május 14 válaszból [...] fájdalommal azt vettük ki, hogy Nemes Városi Tanács azon nép anyanyelve iránt mellyet képviseli, igen csekély vagy éppen semmi szívhajlammal viseltetik, olyannyira, hogy méltán kételkedünk arról [...], hogy az országos törvény a szlovák nemzet és nyelv

¹⁹¹ Az első említés 1847-ből származik bizonyos Samu és Hermann Kohn, Abraham König, Rudolf Abeles, Samu Klein. In: Markov 1973: 257.

¹⁹² Chromeková 2006: 46.

¹⁹³ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 23. 1860-as évek városi jegyzőkönyvei, iratai. 1860-as években a magyar iratoknál szembeűnő, és viszonylag gyakran előfordul, hogy a s-t németesen írják. (Polgármester Szigethy Károly)

¹⁹⁴ A korszakban a hirdetések jellemzőn háromnyelvűek, magyarul nagyban, németül és szlovákul pedig külön-külön feleakkora hirdetőlapon.

¹⁹⁵ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 26. Radvánszky Antal főispán levele a Besztercebányai polgármesternek, „Követválasztásra...” tárggyal, kelt. 1865. november 22. Besztercebányán.

¹⁹⁶ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 26. Radvánszky Antal főispán levele a Besztercebányai polgármesternek, Követválasztásra...” tárggyal, kelt. 1865. november 22. Besztercebányán. Ugyanott a levél hátulján, 3 nappal később.

¹⁹⁷ Škvarna 2006: 286.

irányában igazságosabb fordulatot vegyen, [...] formalitásokhoz ragaszkodni és magyar levelezést hogy csak csekélyebb időre is követelni szükségesnek találja. [...] baráti szomszédi viszonyra való tekintettel magyarul írunk.”¹⁹⁸ Az 1863-as Cyril és Metód ezeréves évfordulójának ünnepélyes mámorát hamar elfeledtette a tény, miszerint: „a besztercei aktív szlovák értelmiség a Matica Slovenská befogadásának kérelmét a városi tanács elé be sem merte nyújtani.”¹⁹⁹ A kiegyezést követően tehát „a tót világnak vége szakadt...”²⁰⁰

II. 9. Besztercebánya a dualizmusban

Besztercebánya etnikai képének 16-19. századi elemzése után elmondható, hogy a 19. század előtt a nációk–etnikumok harmadlagos szerepet tölthettek be az elit életében. Jobbára gazdasági, hatalmi pozíciók, illetve vallási indíttatások motiválták a 16-18. századi városi tanács körüli küzdelmeket. Ezekről a csatározásokról a köznép aligha értesült, és az etnikai alapú szervezkedés kimerült az egyházi közösségek nyelvi alapú elkülönülésében. Tehát a lakosság azon rétegére, kik a környék abszolút többségét adták, a források alig hivatkoznak, ha mégis, akkor is csupán romantikus ábrázolásmódban. A szűk elit etnikai jellegű törekvései egy bizonyos pontig valóban etnikai jellegűek voltak, ám a vallást és a beszélt nyelvet is arra használták fel, hogy a zárt, szász német családok gazdasági pozícióhoz hasonló előnyökre tegyenek szert. Ezen törekvések értékelésénél nem szabad elfeledni, hogy a nacionalizmus térségünkben csupán a 19. században fejlődött szervező, domináns kvalitássá, ebben a korban az egyenjogúsítás mögött még nagyobb hányadban anyagi érdekek álltak. Ilyenek voltak a város gazdasági életébe való beleszólás, jogok és hatalmi kapcsolati hálók, vámmentesség, árusítási jog, bormérési jog, jegyző delegálásának joga, saját bíróság, pallosjog stb. A városi tanács tagja csak az a polgár lehetett, aki házat birtokolt a főtéren. A főtéren házat birtoklók egészen a 19. század közepéig a városi elithez tartoztak. Ekkorra Besztercebánya már elvesztette német többségét, és szlovák többségű, ám német jellegű városként tarthatjuk számon, élen a pár tucat magyar – vagy magukat magyarnak valló – hivatalnokkal. A magyar szabadságharc utáni években beszélhetünk arról, hogy Besztercebánya a szlovák nemzeti mozgalom egyik központja.”²⁰¹ Besztercebánya fejlett iskolarendszerrel, polgársággal és kereskedőréteggel rendelkezett, gazdag társasági életet élt, és ebben az időben sok neves szlovák érzelmű polgárnak adott otthont.²⁰² Az 1860-as évek elején azonban a német jellegű,

¹⁹⁸ Besztercebánya levéltár, városi magisztrátus 105. Libetbánya Város Tanácsa, Szabad Királyi Besztercebánya Tekintetes Tanácsának, Besztercebányán, 1861. június 31, 494 irat.

¹⁹⁹ Škvarna 2006: 29.

²⁰⁰ Jurkovich 2005: 18.

²⁰¹ Štilla 2005: 43.

²⁰² Andrej Sládkovič, Karol Kuzmány, Ján Egry, Ján Levoslav Bella František Váray, František Sasinek és mások.

szlovák többségű város életében jelentősebb változás történt, mely során a magyar nyelv egyre erőteljesebb térnyerésbe kezdett. A nacionalizmus tehát ebben a régióban csupán a 19. század folyamán erősödött meg. A 19. század elején még csupán a felsőbb, illetve középréteget érintette, a század közepétől azonban egyre szélesebb néprétegeket kezdett mozgatni. Kétségtelen, hogy a Hroch-féle tézis, miszerint az eredendően multietnikus kistérségekben, városokban jól kivehető, komoly történeti előzményei vannak az etnikai történelemnek, beigazolódott, azonban a korábbi századok elitjének náció-etnikai jellegű, valójában hatalmi-gazdasági törekvéseit kizárólagos igénnyel egyik nemzeti történetírásnak sincs joga kisajátítani, újrakonstruálva nemzetté transzformálni.²⁰³ A besztercebányai, a dualizmust megelőző korszakok vizsgálatánál, arra szerettem fényt deríteni, van-e létjogosultsága a városok ilyen mélyreható vizsgálatára nemzetiségi szempontból. Úgy vélem, Besztercebányán a helyi szláv elit egy része ugyan megpróbálta kihasználni gazdasági és hatalmi pozíciószerezéshez a nyelvi különbségeket, mégis a kora újkori lakosság csupán elenyészően kis hányada értékelte azt meghatározó tényezőnek. A további esettanulmányokban ezért már csak a dualizmus korát kutattam az 1870-es évektől egészen a nagy háború kitöréséig.

A további alfejezetek a város dualizmus kori etnikai változásaival foglalkoznak.²⁰⁴ Besztercebánya szerepe kettős, bár az ötödik, magyarosodó csoport tagja, annak mediánjától távol helyezkedik el, ugyanis a rendkívüli gyorsan magyarosodó csoport határán áll. Ugyanis a szlovákság arányának csupán 2-3%-al magasabb csökkenése kellett volna ahhoz, hogy a rendkívüli magyarosodó csoportba tartozzon a város. Így szerepe ebben a kutatásban kettősnek mondható. A szlovák–magyar etnikai kontaktzónától északra fekvő település a dualizmus kezdetén kevesebb, mint hétezer lelket számláló hanyatló bányavárosnak számított, mely a középkori dicső múltjához képest évtizedek óta alig fejlődött.²⁰⁵ Az 1880. évi népszámlálás szerint szlovák többségű volt, ámde emellett mintegy 20% némettel és 16%

²⁰³ A 20. századi szlovák szerzők – leszámítva a legújabb évtizedben írottak némelyikét – kiknek műveit e tanulmányban felhasználtam, kétségkívül erre törekedtek. Véleményem szerint, szinte teljesen nyilvánvaló, hogy a Besztercebánya környéke, később pedig maga a város is szláv többségű, ám az elit harcát úgy feltüntetni, mint a szláv többség érdekében végzett törekvést, teljességgel történelmietlen. A szláv lakosság java megelégedett a szláv liturgikus nyelv használatában, és a vallási és főképp jogállási helyzete mögött messze lemaradva értékelte nyelvi-etnikumbeli eltérését együvértartozását. A kevés kivétel pedig is jobbára csak akképp érzekelte, hogy a más nyelvű szász lakosság nyelvvel további kiváltságok is jártak.

²⁰⁴ A város dualizmus kori jelentőségét jól mutatja, hogy egyik legismertebb kutatója, Paulinyi Oszkár a magyarországi városok legrégebbi rétegéhez sorolta: „A több mint félszáz Árpád-kori „város” közül alig ha féltucatnyi – Pest, Buda, Esztergom, Győr, Pozsony és a bányavárosok közül talán Selmec- és Besztercebánya – került bele már a XIII. század folyamán a gazdasági értelemben vett város fogalmát megközelítő, előrehaladottabb fejlődés sodrába.” Paulinyi 2003: Paulinyi Oszkár műveinek szép válogatást jelentette meg a Corvinus Egyetem: *Gazdag föld – szegény ország* címmel, Búza János szerkesztésében.

²⁰⁵ A Fuggerek által a 15. században világhírűvé tett rézbányászat éppen a dualizmus korában ért véget: az utolsó bányát 1888-ban zárták be.

magyarral tehát tipikus háromnyelvű felvidéki közösség volt. A dualizmus évtizedeiben gyors ütemben nőtt a magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya. Az 1910-es népszámlálás – legalábbis papíron – már relatív többségben találta a magyar anyanyelvű népelemet, 49%-nyi magyart mutatva ki.²⁰⁶ Ezt a tendenciát nézve az elkövetkező évtizedben valószínűleg át is lépte volna a lélektani 50%-os arányt, s akár abszolút magyar többségűvé is válhatott volna.

II. 10. Besztercebánya etnikai változásai a dualizmus évtizedeiben

A városnak a 19. század közepén mintegy 5 ezer lakosa volt. A dualizmus végére ez a szám több mint kétszeresére nőtt. A kiegyezést követően a betelepülők két hullámban érkeztek, majd az 1890-es évektől kezdve tízévenként több mint 1500 fővel gyarapodott a település lakossága. A magyar elem növekedése alig marad el ettől sőt, 1900 és 1910 között meg is haladta ezt a mértéket. Kétségtelen, hogy az egy évtizedre eső 2100 fős magyar gyarapodás rendkívül sok asszimilált egyént tartalmazott. A város lakosságának dualizmus kori önreprodukciója az 1880-as években még rendkívül alacsony volt, évenként mintegy 10–20 fő.²⁰⁷

Forrás	Év	Összes népesség	Magyar	Magyar %	Szlovák	%	Német	%
Fényes Elek	1851	5228	-		-	-	-	
Hof-und Stand	1857	5243	44	0.84	4221	80.51	978	18.65
Osztrák Népsz.	1869	5950	-		-		-	
Magyar Népsz.	1880	7159	1165	16.27	4342	60.65	1396	19.50
Magyar Népsz.	1890	7485	1799	24.03	4229	56.50	1389	18.56
Magyar Népsz.	1900	9264	3132	33.81	4852	52.37	1179	12.73
Magyar Népsz.	1910	10776	5261	48.82	4338	40.26	879	8.16
Karol Fremal	1919	10734	1565	14.58	8265	77.00	406	3.78
CsehSzl. Népsz.	1921	10587	890	8.41	8222	77.66	454	4.29
CsehSzl. Népsz.	1930	11347	435	3.83	9250	81.52	483	4.26

9. Táblázat: Besztercebánya nemzetiségi összetétele 1851–1930

²⁰⁶ A németek aránya 8,2%-nyit esett vissza.

²⁰⁷ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 30. 1887. Kj. 38 sz. 887. Közegészségügyi jelentés. 1887. február 14. „népesedési viszonyok nem kielégítőek” ez évben 131 katolikus született – 143 meghalt, 57 evangélikus hitvallású született – 71 fő meghalt, 0 helvét szül, egy meghalt, 30 izraelita született, 20 meghalt, 218 fő született összesen, 235 halott. Ebből 29 nem városi a megyei börtönben és a megyei kórházban, tehát a szaporulat 12 fő. 15 haláleset írható a himlő és a vörheny számlájára.

A magyar nyelvismeret (lásd lejjebb) és a magyarok számarányának gyors növekedését egymás mellé téve, feltételezhető, hogy az 1880-ban magyarul tudók, ám magukat még más nemzetiségűnek vallók egy része 1910-ben már a magyar anyanyelvű lakosság számát növelte. Ugyanakkor tény, hogy a magyar nyelvismeret a 20. század elejére általánossá vált a városban. Kérdés persze, mit kell érteni a magyar nyelvismeret alatt. Az 1898-1905 közötti, besztercebányai egyházi házassági szerződések is rámutatnak a nyelvtudásbeli hiányosságokra, és sok egyébásra.²⁰⁸ A 66 házassági jegyzőkönyv alacsony társadalmi mobilitásról, valamivel több mint 40%-os falusi bevándorlásról és 16% körüli analfabetizmusról ad tanúbizonyságot. Ami a nyelvet illeti, a két leggyakoribb név előfordulási alakjait megfigyelve, az alábbi következtetések vonhatók le. A Zsuzsanna tíz esetben fordult elő: 5 „Zúza”, 1 „Zsužina”, 2 „Žsužsy”, 1 „Zsuzsi” és 1 „Zsuzsanna”.²⁰⁹ Látható, hogy csupán két esetben volt a névalak magyarul írva.²¹⁰ Az Anna hat esetben fordul elő, ebből négyszer „Ana”, egy „Anička” és csupán egyszer „Anna”-ként.²¹¹ Tehát ezek az adatok arra utalnak, hogy az iparos munkás lakosság sokkal kevésbé bírta a magyar nyelvet, mint ahogy azt a statisztikák számára bevallották.

Főképp a német elit és a jiddis német anyanyelvűként regisztrált zsidó polgárság asszimilálódott, mely lassan, de biztosan nemcsak a magyar politikai nemzet része volt, hanem a „grammatikai asszimiláció” révén is mindinkább magyarrá vált. A kivándorlás kevésbé érintette Besztercebánya városát, az 1910-es állapotok szerint a lakosság alig 0,2%-a tartózkodott külföldön.²¹² A szlovák–magyar etnikai kontaktzónától messze lévő Zólyom megye ennek ellenére a dualizmus végig megtartotta markáns szlovák jellegét, a magyarosodás több mint „69%-át egyébként a megye három rendezett tanácsú városa, úgynevezett modernizációs központja – köztük Besztercebánya – adta.”²¹³

A város mint a szabadságharc utáni szlovák nemzetépítés egyik legígéretesebb központja Zólyom megye székhelyeként a FMKE-féle magyarosító politizálásban is fontos szerepet kapott. A szlovák regionális környezet gazdasági, társadalmi modernizációjának

²⁰⁸ A dualizmus kori házassági szerződések, amelyek „általában a feleség által a házasságba bevitt vagyronról tájékoztatnak”, a nyelvismereti adatok mellett például a társadalmi mobilitásra, az analfabetizmus mértékére, a város és vidék kapcsolatára, a katolikus és evangélikus egyház befolyására vonatkozó adatokat is szolgáltatnak. Természetesen ez a házassági minta nem tekinthető reprezentatívnak, és csak egy bizonyos réteget érintett. A történészek azonban ritkán adatik meg az a luxus, hogy felállítson egy módszertanilag közel kifogástalan kutatási modellt, és két kattintással kiszűrje a nem releváns összetevőket. A dualizmus kori házassági szerződésekről lásd. Güntner 2000: A vagyon kutatásának nominális forrásai.

²⁰⁹ A „Žsužsy”-nál egyszer az első Z-n másszor a második Z-n van a szlovák melléjel.

²¹⁰ Az egyik Zsuzsanna városi polgár, a másik Zsuzsi pedig segédmunkás.

²¹¹ Besztercebányai Levéltár, Városi elöljáróság 38.

²¹² Népszámlálási Digitális Adattár. (303 idegen és mindössze 20 külföldön lévő 1910-ben.)

²¹³ Pap 2014: 46.

kiemelt jelentőségű helyszíne így vált a helyi magyar, szlovák, német és zsidó elitek közti konfliktus színterévé. Ezek a konfliktusok azonban jobbra látenszen, kevésbé dokumentálhatóan zajlottak. A helyi sajtó, természetesen támogatta a magyarosítás folyamatát, ám a sovinizmustól valóban elhatárolódott, az állam és a lakosság érdekének állította be a folyamatot. *Besztercebánya és Vidéke* hetilap a magyarság mellett, ám nem kifejezetten a szlovákság illetve német kisebbség ellen orientálódott.²¹⁴

Év	Összes népesség	Magyar anyanyelvűek	Magyarul tudók összesen	Magyarul tudók összesen %
1880	7 159	1 165	2 583	36,1%
1900	9 264	3 132	5442	58,4%
1910	10 776	5 261	7992	74,2%

²¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Mikrofilmtár, FM3/752, *Besztercebánya és Vidéke 1888-1916*. A lap támogatta a magyar nemzetállami eszmét, és mindennemű nemzetiségi élű ügyről tudósít, ami Besztercebányát is érintette. 1888 legvégétől jelent meg, eleinte vegyes tartalmú hetilapként Besztercebányán, első kiadó és laptulajdonos Singer Jakab, főszerkesztő Koroncy Imre tanár volt. Ő 1889. március 24-én így nyilatkozott: „Előfizetőkből több lett mint remélni mertük, de a megszilárdításhoz jelen támogatás még nem elégséges...” Általános nemzeti jellegű cikkekkel itt is találkozhatunk, néha más vidékek pánszlávjaíról is leközltek pár sort. A német és szlovák kifejezéseket, szavakat mindennemű magyarízát és bocsánatkérés nélkül írták (sőt eleinte fordítás nélkül), hiszen legtöbb olvasója értette az említett nyelveket. Előfizetés egészre 4 forintba, míg egy szám tíz krajcárba került. Irodalmi tárca, színház rovat, cikkek az alkoholizmus ellen stb. állandóan visszaköszönnek a lapban. Eleinte német és magyar hirdetések, később jobbra magyarokat találtam egy-két oldal, 1910 években két-három oldal erejéig. A kéthavonta megjelenő *Zólyomvármegyei tanügy* szaklap is e lap keretében jelent meg, ám nem a sovinizmus, hanem az „aki nem halad az lemarad” jegyében. 1889. szeptember 22-án vezércikk: „Értsük meg egymást! „Divatos szólammá lett ma már bizonyos táborokban, hogy erőszakosan magyarosítunk. Igaz! Tanintézeteket, iskolákat, óvókat állítunk mindenfelé [...] Hát bűn-e az, jogtalanság-e ama nemes törekvés, ha alkalmat nyit a magyar haza minden fiának megtanulni az állam nyelvét...” 1903-ban például iróniával jegyzi meg a lap, hogy (1903. augusztus 15. 33 sz.) „minden fiának megtanulni az állam nyelvét...” 1903-ban például iróniával jegyezte meg a lap, a (1903. augusztus 15. 33 sz.) „veszett kutyák” című cikkében, hogy ezúttal „nem a pánszlávoktól van szó”, hanem veszett kutyákról. Ami azért figyelemre méltó, mert hasonló hangnemű cikkeket a lap nem közölt, tehát ezáltal utasítva el a hasonló jellegű összehasonlításokat. 1889. szeptember 8-án például ezt írta a lap: „...meg nem változtatható [...] az idősebb [...] polgártársaknak magyarul tanulása. De ilyesmit szélteben felhányni legfeljebb [...] chauvinistáknak juthat eszébe [...] meg is elégedünk azzal, hogy lelkökben ők is jó hazafiak, magyarul nevelik gyermekeiket...” 1895-ben a M.K.E.Z.O, majd néhol F.M.K.E.Z.O ként feltüntetve a közművelődési egyesület hivatalos közönyévé válik, így nyomban változott a lap iránya. Innentől tudósítgatni kezdett a *Národnie Noviny* sajtópereiről és magyarra fordítja a szlovák címeteket, illetve tudósított néhány pánszláv esetről, és általában véve is élesebbé válik a nyelvezete, a *Losonc és Vidékét* azonban meg sem közelíti) a helyi FMKE-vel való összetűzést követően azonban 1896-ra ismét már csak mint vegyes tartalmú hetilapként van definiálva. 1898-tól társadalmi, szépirodalmi és közigazgatási lapként működik tovább. A lap főképp Libetbányáról, Zólyomról, Körmöcbányáról és Rozsnyóról, több ízben mint mintáról tudósít. Az 1900-as és 1910-es évek sem térítették le az eredeti irányáról a lapot, hiszen például 1900-ban a német nyelv ismerete mellett (1900. július 8.) foglalt állást. Az 1909-es március 15-i ünnepség bankettjének egyik alkalmi beszédét is lehozták: „Mi a különbség közöttünk? Az tán, hogy egyikünk magyarul, másikünk németül vagy szlovákul beszél? Ne emeljen gátakat közénk a beszélt nyelv. Ha a szívünk magyar, ha szeretjük a hazát, ha szeretjük egymást, ha van bennünk tűz és összetartunk, semmi sem veszélyeztetheti magyar hazánkat. (Czikker, Ferenc ünnepi beszéde. 1909. március 18. 11. sz.)

10. Táblázat: A besztercebányai népesség magyar nyelvismerete 1880, 1900, 1910

Év	Összes népesség	Írni olvasni tud	Rk (latin)	(Ágostai hitv. ev.)	Helvét
1880	7 159	4507	4222	2300	65
1900	9 264	7376	5386	2684	69
1910	10 776	9039	6235	2814	248

11. Táblázat: A besztercebányai népesség főbb felekezeti adatai 1880, 1900, 1910²¹⁵

A kiegyezés után a magyarság politikai presztízsnövekedése exponenciálisan nőtt. Emellett a magyar minisztériumok önállósága, a saját költségvetés, a magyar politika „szabadkeze” nagyban megváltoztatta a körülményeket. A szlovák egyházi, a szabad értelmiségi nemzetébresztők és a magyar hivatalnokok nyelvi huzavonája közben a majd fél ezer évig fennálló bányavárosok közössége 1863-ra megszűnt. Ennek oka részben a gazdaság átalakulása, részben pedig a városok jelentőségének csökkenése és lezajlott elitcseréje következtében. Bár ez csupán szimbolikus jelentőségű volt, hiszen a bányászat, bár fokozatosan jelentőségét veszítette, még a 19. században is jelen volt a város gazdasági életében.

II. 11. Az egyesületek és a hivatalok nyelv váltása²¹⁶

A város egyesületeinek nyelvhasználati gyakorlatainak változása jól megfigyelhető a besztercebányai alapítású és székhelyű katolikus tanítóegylet jegyzője által papírra vetett egyesületi jelentésből.²¹⁷ Machovich Antal római katolikus tanító kiadványának előszavában, illetve az egész műben végigkísérhető a millennium és a nemzeti eszme szellemisége.

Ennek ellenére értékelhető információt ad a kiadvány a katolikus egyelet – tehát a város szélesebb környékén fellelhető tanító értelmiségieknek és magának a katolikus egyháznak a magyarosodást elősegítő folyamatban betöltött szerepéről.

²¹⁵ 1910-ben az Rk. latin néven, míg a helvét helyett csak református, Ágostai helyett Ágostai hitvallású evangélikus kategória szerepel.

²¹⁶ Az egyesületek működését miniszteri rendeletekkel szabályozták. Ezek közül megemlítendő a 128/1868-as, 1394/1873-as, 1508/1875-ös, 766/1898-as, 7430/1913-as belügyminisztériumi rendelkezés. Az általános működési feltételeket az 1394/1873-as rendelet szabályozta. Előremutató működésük esélyét megkérdőjelezte az, hogy az 1870-es évektől nemzetiségi alapon szerveződött egyesület nem foglalkozhatott politikával, a szlovák egyesületek működését pedig tovább gátolta, hogy a Matica Slovenská megszüntetése után címükben sem használhatták a nemzeti kifejezést, így nemzetiségük érdekeit sem tudták megfelelően képviselni. Lásd: Lesfalvi 2004: 221.

²¹⁷ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 276.

Az egyesületet alapítását Kamaszy Mátvás apát kanonok, egyházmegyei főtanfelügyelő indítványozta, és Ipolyi Arnold egyházmegyei püspök támogatta.²¹⁸ „Az alapszabályokat, tekintettel az egyházmegyében működő öreg, s a magyar nyelvet nem bíró tagtársakra, magyar és tót nyelven szerkesztettek és kinyomattak.”²¹⁹ Az alapítás idején tehát főképp a szlovák nyelvet használták az együletben, míg az évenkénti közgyűléseket az állam nyelvén, tehát magyarul jegyezték. Az egyesület önmeghatározása szerint harcoltak a „liberális túlkapások ellen, a katolikus tanügy érdekeiért,” illetve meghatározták, hogy az egyesület elnöke mindig az egyházmegyei főtanfelügyelő lesz. Az egyház és az állam is tehát végig meghatározó tényező maradt az egyesület működésében.²²⁰

Az 1886/1887-es tanévben az egyesületi elnöki előterjesztésben azt a problémát vitatták meg, miszerint az öreg tanítók érdekében közben kell járni, mert a magyar nyelvet nem képesek elsajátítani korukból kifolyólag, s „e miatt néhány hivatlan és illetéktelen állami és megyei közeg feljelentése alapján [...] folytonos zaklatásnak, sőt csekély nyugdíj mellett, hivatalvesztésnek van kitéve.”²²¹ A közbenjárás eredményes volt, ugyanis a püspöki kar lobbizása segítségével a nyugdíjba küldendők kijelölésére a kerületi tanfelügyelők és az egyházmegyei hatóság véleményét is kikérték.

1887-ben Bende Imre személyében új megyés püspök került az egyházmegye élére, kinek székfoglaló beszédéből kitűnt a magyar állam és a katolikus egyház szoros kapcsolata: „Én uraim elismerem hazánkban a fajok, a nyelvek különféleségét, de szívet itt e hazában joggal csak egyet ismerhetek el, a magyar közös hazánkért dobogó szívet!”²²² Kiemelte továbbá, hogy az oktatás történjen anyanyelven, de a gyermekek egyúttal tudjanak magyarul is, melyet „közös anyánk nyelvének” nevezett.²²³ Nyilvánvaló, hogy a megyés püspök székfoglalóján illik hangzatos és a politikának is tetsző beszédet mondani, azonban a kispapok, illetve Beszterce környéki tanítók alighanem kevesebb lelkesedéssel viseltettek az egynyelvű ország gondolata iránt.²²⁴ A következő esztendő végén Kamaszy a társulás lendületes fejlődéséről számolt be, ám sajnálattal említette „hogy még mindig akad egy-két olyan kör is, amelyek jegyzőkönyvét tót nyelven szerkesztve küldi az elnökségnek.”²²⁵ Ugyanezen közgyűlésen határozatként kimondták, hogy ezentúl minden kör magyarul

²¹⁸ Kamasszy Mátvás a városi katolikus gimnázium igazgatója is egyben.

²¹⁹ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 4.

²²⁰ Az egyesület csak a katolikus tanítókat tömörítette.

²²¹ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 10.

²²² Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 14.

²²³ Állítólag a beszéd hatása leírhatatlan, „villanyzó” hatású volt.

²²⁴ A nemzeti eszme mellett „a katolikus egyházat a magyar parlament liberalizmusa is kedvezőtlenül befolyásolta.” Čaban 2005: 19.

²²⁵ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 16.

jegyzőkönyvezen. Az 1890-es évek elejére tehető, hogy a mintegy kettőszáz egyesületi tag nagyjából megtanult magyarul írni. Ugyanezt támasztja alá a polgármester levele is 1894-ből: „a város területén lévő vallás felekezetek helyhatósága a magyar nyelvet szóban és írásban is bírják.”²²⁶

A következő évben az egyesület elnöke, Kamaszy úgymond szint vallott, ugyanis az első közgyűlést megnyitni egyedül magyarul nem merte, „mert méltó aggodalma volt, hogy ez által annak eredményét talán kockára teheti [...] most azonban midőn fokozatosan mind közelebb érünk célunkhoz, [a jegyzőkönyvek] egyedül magyar nyelven szerkesztetnek.”²²⁷ Ugyanebben az évben az egyesületi közgyűlés megköszönte, és némi támogatásban részesítette a helyi, Zólyom megyei, FMKE-t és belépett annak alapítói sorába 100 forinttal. Ezek után az egyesület szorosan együttműködött a helyi FMKE-vel.²²⁸

Az egyesület tagjai aggodalmukat fejezték ki, mikor „néhány Túróczi hazafiatlan polgár” a *Národnie noviny*-ban szóvá tette a besztercebányai főpásztor túlzott hazafias buzgóságát, mikor az alkalomadtán lelkészeit, tanítóit és az ifjúságot „édes hazánk nyelvének” megtanulására serkentette. Az egyesület évről évre pályadíjakat hirdetett, melyek közül a magyar nyelv tanításának tematikája esztendőnként ismétlődött.²²⁹ Természetesen mindig voltak más, közművelődési és szociális tematikájú pályázatok is, főképp kertészet, iskola és család témában. Fő témák között szerepelt – korabeli szóhasználatban – a hiányos iskolalátogatás, és az általában vett közoktatás göröngyös területének elemzése.

Az egyelet az 1890-es évek elején új elnököt választott Vissnyovszky László személyben, aki szintén a hazafias szemléletet és a katolikus erkölcs erősítését tartotta az egyesület legfőbb céljának. Ennek ellenére – csakúgy, mint a FMKE Zólyom megyei egyesületénél a későbbiekben – bizonyos problémák merültek fel, hiszen az 1892-es és 1893-as közgyűlésre sem jött el Bende Imre püspök.²³⁰ Ennek okát a jelentés írói – akik egyébként mindketten az egyesület oszlopos tagjai voltak, Machovich Antal és Kelin Jenő – „katolikus

²²⁶ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 20. Min. rendelet Zólyommegye alispán 140 sz. 1894 kéri a papság magyar tudását, Bitterou Kálmán polgármester válasza. 1 sz. 1894. november 6.

²²⁷ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 20. Az alapító szabály 5. cikkelye így rendelkezett: az egyesület nyelve a magyar, de tanácskozáskor használható volt a szlovák és német is.

²²⁸ 25-25 forintnyi tiszteletdíjjal, a díjakat a magyar nyelv oktatásában a kerületi tanfelügyelő bírálta el. További évenként kiírt pályázatok is, a fő tematika: „nem magyar anyanyelvű iskolában hogyan lehetne jobban tanítani.” A pályázat győztese 100 forintot kapott, plusz 100 forint a nyugdíjalapjára. Az ehhez hasonló intézkedéseket vezetett be Wlassics Gyula miniszter a Bánffy- és a Széll kormányban 1898-ban, amikor száz koronás jutalmat ajánlott fel azoknak a tanítóknak, akik az iskolai instruktor szerint jó eredményeket értek el a magyar nyelv tanítása során, természetesen a nem magyar gyermekeknél. 1902-től az egyházi iskolában is heti 17 órát kellett magyarul tartani, ez a szám fokozatosan növekedett 24-re.

²²⁹ Pl. Az 1888–1889-es tanévben 19 mű érkezett be ebben a témában.

²³⁰ Adományát ugyan elküldte, és támogatásáról biztosította az egyesületet... Ezt megelőzően az egyesület megalakulása óta minden évben jelen volt.

tanító egyesület keretébe illeszkedni nem tudó tagok elítélendő viselkedésében” vélték felfedezni.²³¹

A helyi evangélikus egyesület, valamivel később, de hasonló céllal alakult. Alapításakor Gerhard Szethlo kiemelte, hogy az egyesület virágozni fog, ha „két csillag fogja vezetni, az első az evangélikus protestáns tűz, a másik pedig a magyar nemzeti érzés és szellem.”²³² Szethlo a háború végéig meghatározó alakja volt az egyesületnek, az istentiszteleteket felváltva magyarul és szlovákul tartotta, Hajdú Lajossal felváltva a Szent Kereszt templomban.²³³ „Szethlo Gergő” is FMKE tag volt, sőt a háború második felében megválasztották a vármegyei közgyűlés tagjának is.²³⁴ Az egyesület könyvtára 1400 magyar és 1000 német művet tartalmazott, szlovákot azonban egyet sem.²³⁵

A hivatalok nyelváltása már korábban lezajlott. A Bach-korszakban és az 1860-as években a városi iratok némi szlovák nyelvű irat mellett gyakorlatilag csupán német nyelvűek voltak.²³⁶ Ezután a szlovák dokumentumok aránya növekedett, egészen a kiegyezésig.²³⁷ Az 1870-es években a városi adminisztrációs iratok mintegy 20–25%-a német nyelvű, 10–15%-a szlovák nyelvű volt.²³⁸ Az 1880-as évekre azonban tovább növekedett a magyar nyelvű iratok fölénye, csupán elvétve akadtak szlovák nyelvűek, és már csak kb. 15%-uk német nyelvű. Az utolsó, hivatalos közeghez írt, tisztán szlovák dokumentum 1886-ból való.²³⁹ A háromnyelvű formanyomtatványok előbb kétnyelvűvé, majd tisztán magyarrá váltak. A városi belső iratok jellemzően német–magyar nyelvűek, a szélesebb közönség számára írtak azonban szlovák–magyar nyelvűek voltak. A városi plakátok a háború végéig kivétel nélkül háromnyelvűek maradtak. Az 1890-es évektől kezdve azonban szokássá vált a plakát felső felében magyarul nyomtatni, míg az alsó felén a német és a szlovák szöveg osztozott. A százalékarányok értékelésénél azonban figyelembe kell azt is venni, hogy az 1860–70-es években mintegy 20%, az 1880-as években 15% körüli a minisztériumi és egyéb magyar nyelvű leiratok aránya.

²³¹ Iskolai értesítők, Besztercebánya. Róm. Kath. Népiskola 1896: 55.

²³² Cirkevné listy, roč. XII., 1898, č. 10. In: Bokes (szerk.) 1962: 155.

²³³ Hajdú Lajos a háború mellett, magyar nemzeti eszmének megfelelően cikkezik a *Figyelőben* (1915-ös évben)

²³⁴ *Besztercebányai Hírlap* 1917. március 4.

²³⁵ *Figyelő* 1915. február 14.

²³⁶ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 23.

²³⁷ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 105.

²³⁸ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 191.

²³⁹ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 218, 38. 1886. Andrej Welasik Mestky honorácior, prosba úradu Banskej Bystrice (Andrej Welasik városi honorácior kérelme Besztercebánya hivatalához).

Sz. kir. Besztercebánya város tanácsától.			
Kézbesítési iv. — Zustellungs-Schein. — Doručujúci List.			
A kézbesítendő ügydarab Des zu stellenden Aktenstückes <i>Doručiteľ majúceho spisu</i>		Neve és lakása a félnek vagy képviselőnek, a kivel a közbe- sítés eszközendő Name und Wohnort der Partei oder des Vertreters, bei welchem die Zu- stellung zu geschehen hat <i>Meno a bydlisko stránky alebo zástupca u ktorého sa doručenia uskutočnit má</i>	A kézbesítés napja, s az át- vevő aláírása, vagy kézbesítés és aláírás akadályai Tag der Zustellung u. Unterschrift des Empfängers, oder Anstände der Zustellung oder Unterschrift <i>Deň doručenia, a podpis prijí- mateľa, alebo prekážky doru- čenia a podpísania</i>
Iktatói szám Protokoll-Nr. <i>Číslo protokolla</i>	neme és mellékletei száma Gegenstand und Zahl der Beilagen <i>jakost a počet príloh</i>		

6. Ábra: A háromnyelvű formanyomtatványok az 1880-as években kezdtek eltűnni

Valójában az 1880-as évek legvégére tehető az, amikor a magyarosodást támogató adminisztráció úgy döntött, a magyar nyelv használatának terét bővítik. A Bittera Kálmán kir. tanácsos és polgármester által összehívott szűkebb értekezleten a magyar nyelv lehetséges katolikus egyházi bevezetéséről kérdezte az egybegyűlteket.²⁴⁰ Az indoklás szerint a város magyar nyelvű lakói régebben arányban állottak a német nyelvű polgárokkal, ám később ezt a magyaros jellegét szinte teljesen elvesztette. Hosszú évek munkálkodása után sikerült ezt a magyaros jelleget visszaszerezni. A polgármester beszédét a „jelenlévők többszörös éljenzése szakított meg” majd a polgármester felkérte őket véleményük elmondására. Zeisel Vince kanonok plébános örömmel üdvözölte a mozgalmat, és kijelentette, hogy a papság részéről a hazafias kérelem támogatásban részesül. Dr. Gerevich Emil felsőbb leányiskolai igazgató a vártemplomi latin éneklést cserélte volna magyarra, ha a megyés püspök beleegyezik, Zeisel kanonok és Ralevic tanár úr ezzel nem értett egyet, mondván az éneknél a dallam és a szöveg szoros összeköttetésben állnak. Az értekezleten a városban tevékenykedő oktatási intézmények igazgatói is részt vettek. Az értekezlet végén a polgármester által megfogalmazott, a kegyúri székhez intézett kérvényt többen aláírták. A *Besztercebánya és Vidéke* következő számában a mozgalom sikeréről adott hírt, miszerint a 452 polgár által aláírt kérvényt a püspök elfogadva aláírta, sőt mi több, elrendelte, hogy a német templom, a régi nevén, Vártemplomnak neveztesse.²⁴¹

Az evangélikus egyház sem maradt sokáig adós a magyar nyelvű istentiszteletekkel. A helyi lapból kiderült, hogy 1889 nyaratól kezdve, eleinte havonta egyszer, tartottak magyar istentiszteleteket az evangélikus templomban.²⁴² Az 1890-es években felváltva magyar, szlovák és német ismetiszteletet tartottak az evangélikus templomban, és még akkor is előre jelezték a magyar istentisztelet időpontját. Az 1910-as években már nincs hír semmilyen

²⁴⁰ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. január 8.

²⁴¹ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. január 15.

²⁴² *Besztercebánya és Vidéke* 1889. június 30.

magyar istentiszteletekről a helyi hetilapban, tehát ekkora már teljesen szokványos dologgá vált az mindkét egyháznál. Ami a helyi izraelita hitközséget illeti, a lap szerint a hitközség csak olyan kántort választott, aki magyar születésű és a nyelvet tökéletesen bírta.²⁴³ Sőt, a helyi közösség – bőven megelőzve a többit – már 8-9 éve a hónap minden első vasárnapján (sic!) magyarul tartotta istentiszteleteit.²⁴⁴

II. 12. A tér nemzetiesítése és a szabadságharc évfordulói

Besztercebánya városában tehát 1880-as évek legvégére tehető a magyar nyelv megerősödése, és ezzel párhuzamosan megindult a „tér magyarosítása” is. Amint a *Besztercebánya és Vidéke* írta, Besztercebánya városa a magyarosodás terén kivette a maga részét a „felvidéki legjobb hírű városai” között is, „és mégis van valami, a mi árnyat vet magyar városunk magyar külsején. Lépten-nyomon ékes germán nyelven díszlik az üzlettulajdonos neve az üzlethelység fölött.”²⁴⁵ Mielőtt még a *Losoncz és Vidéke* jutna eszünkbe, a folytatásban a hetilap szerint a tábla inkább utalhatott volna a tóra, a vásárlók zömének anyanyelvére, és hogy tessék csak más hazai forgalmú nyelveken is tudtul adni a tudnivalókat, de hogy éppen a magyar legyen elhanyagolt, az szomorú állapot. A lap aztán azt írta, hogy az újabban keletkező üzletek túlnyomó részében már respektálták „a magyar eszme eme csekélyke követelményét.”²⁴⁶

A besztercebányai magyar illetve magyar érzelmű elit a többi dualizmus kori városhoz hasonlóan igyekezett a nemzeti ünnepeket és megemlékezéseket nagy pompával megülni. A márciusi ünnepségek 1887-től kezdődtek, a Ferencz Éder bírósági közjegyző által alapított állandó bizottság szervezésében.²⁴⁷ Lássuk hát, hogyan zajlott az ünnepély az 1889-es évben a *Besztercebánya és Vidéke* tudósítása alapján.²⁴⁸ Az évek óta állandó bizottság által szervezett ünnepély egyre impozánsabb és méltóságteljesebb lett. Már a reggeli órákban mozsarak durrogtak, kilenc órakor pedig az „öreg” vártemplomban tartottak katolikus misét. A közönség, a férfiak és a nők, nemzeti kokárdákkal voltak feldíszítve. Zeisel Vince kanonok plébános celebrálta mise után átvonultak az evangélikus templomba, ahol féltizenegykor Mockovcsák János főesperes hazafias és vallásos beszédet tartott.²⁴⁹ Mockovcsák célzást is tett olyan hamis prófétákra: „kik a haza nyelvének ajkaikra gyakori vételét feleslegesnek

²⁴³ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. június 1.

²⁴⁴ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. január 1.

²⁴⁵ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. szeptember 8.

²⁴⁶ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. szeptember 8.

²⁴⁷ Idézi Kurhajcová: Márczius 15-ike. *Zólyomi Híradó*. március 25. A ünnep lefolyása Besztercebányán.

Zólyomi Híradó. 1888. március 18.

²⁴⁸ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. március 19.

²⁴⁹ Losoncon nem, de Késmárkon pláne nem látogatták meg mindkét katolikus templomot közösen, közgyűlésileg.

tartják.”²⁵⁰ Mindkét templomban a templomi énekkar elénekelt a Himnuszt. Délután különböző egyleti és iskolai programok zajlottak, majd este hat órakor a résztvevők a társas kuglizóban gyülekeztek a felvonuláshoz. A felvonulás a Rákóczi indulóval kezdődött. A lampionos és fáklyás menet a kivilágított városban az Alsó utcán keresztül érkezett vissza a Főtérre, ahol a csak ez alkalomra megalakult dalegylet Adámy Rezső vezetése mellett előadta a Nemzeti Dalt, amit különböző beszédek követtek. A tudósítás mintegy kétezer résztvevőről írt. A *Besztercebánya és Vidéke* a háború kitöréséig minden évben beszámol az ünnepségekről, melyek nagyjából hasonló mederben folytak.²⁵¹

Itt nincs szükség a Losoncihoz hasonló, évtizedes bontásra, hiszen ott az ünnepségekkel kapcsolatban a lelkesedés csökkenése volt megfigyelhető. A reggeli szentmiséket általában délutáni egyleti és iskolai rendezvények követték, sötétedés után pedig fáklyás és lámpás felvonulás indult a Főtérről, amit bankettek, előadások, koncertek követtek a magisztrátus, az iskolák és az egyházak hathatós részvételével és támogatásával. Sőt, a ceremóniális vacsorák esetében valóban széles társadalmi részvételtől adtak hírt a helyi lapok. 1888-ban például, a ma már a város részét képező közeli Olersdorfból egy helyi földműves így szólt: „Engedjék meg, hogy én, Magyar hazánk fia is szóljak pár szót tót nyelven is” majd kiemelte a forradalom jobbagyfelszabadítását.²⁵² 1898-ban a szabadságharc évfordulójára a banketten részt vett néhány 48-as honvéd is.²⁵³ 1894-ig a Kossuth Lajosnak címzett táviratok is évről évre rendszeresek voltak.

Azt hogy a helyi elit milyen erőfeszítéseket tett az országos nemzeti narratíva részévé válásáért, jól érzékelteti Láhner György aradi vértanú emléktáblájának esete. Ma már tudjuk, hogy Lahner György a Turóc megyei Neczpálon született,²⁵⁴ a 19. századi Besztercebányán azonban olyan hírek jártak, hogy a 48-as tábornok ottani születésű volt. Némi szóbeszéd és anyakönyvi kutakodás után a *Besztercebánya és Vidéke* 1889 májusában már a Láhner emléktábla alap gyűjtéséről számolt be.²⁵⁵ A gyűjtésre meglehetősen nagy összeg folyt be, „és így jóformán mi sem állana útjában a terv megvalósításának, ha tisztában volnánk Lahner születési helyére nézve.”²⁵⁶ A lap szerint a megyében három város is magáénak követelte a jeles képzettségű katonát és nagy hazafit. A cikkből kiderült továbbá az is, hogy a lap egy pozsonyi munkatársa és Levitschen Henrik osztrák költő szerint is besztercebányai születésű

²⁵⁰ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. március 19.

²⁵¹ Kivéve az 1901-es évet, melyben „általános megbotránkozás közt elmaradt e szent nap kegyeletes megünneplése.” *Besztercebánya és Vidéke* 1902. március 9.

²⁵² Idézi Kurhajcová 2015: In: *Zólyomi Híradó*. 1888. március 18.

²⁵³ *Besztercebánya és Vidéke* 1898. március 20.

²⁵⁴ Réthy – Takács: Neczpál mintegy 25 kilométerre fekszik Besztercebányától.

²⁵⁵ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. május 26.

²⁵⁶ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. május 26.

volt Lahner György.²⁵⁷ A lap júliusban viszont már arról cikkezett, hogy azt a hírt vették, a tábormok libetbányai születésű, és panaszkodtak a Lahner bizottság tehetetlenégre, mivel az sem a születési helyet nem határozta meg, sem pedig az emléktábla kihelyezése ügyében nem tett semmit sem az asztalra.²⁵⁸ A tudósító szerint az sem baj, ha Lahner csak gyermekkorát töltötte az adott házban, csak „jó lenne már valamit tenni [...] vagy arra várunk, hogy a jó libetbányaiak megellőzenek minket?”²⁵⁹ A lap panaszai korántsem voltak jogosak, hiszen a polgármester és néhány lelkes követője fokozott buzgalommal kutatta az aradi vértanú születési helyét. A helybeli, libetbányai és a neczpáli plébániáknak kiküldött levelekből apránként kiderült, hogy a német eredetű és ajkú Lahner család valóban Besztercebányán és részben Libetbányán élt, a kis György azonban öt fiatalabb testvérétől eltérően nem a városban, hanem még a neczpáli plébániához tartozó Folkuschfalván születhetett 1795. október 22-én.²⁶⁰ A kutatás során az is kiderült, hogy György legkésőbb két és fél éves korától valóban Besztercebányán élt, azt azonban mindenféle telekkönyvi és hagyatéki iratok összegyűjtése után sem sikerült kideríteni, hogy a Lahner család a két házából melyikben, a Pauler vagy a Dr. Raisits – féle házban lakott-e akkoriban. A közelgő márciusi ünnepek alatti nyomás fokozódott, a szóbeli és egyéb eszközök azonban nem vezettek eredményre. A kis híján fél tucatnyi e tárgyú ülés pedig lassan elkedvtelenítette az eleinte szép számmal összegyűlt rendkívüli bizottság tagjait, hiszen az utolsó előtti, elvileg már döntő ülésen mindösszesen hárman jelentek meg az elnöklő polgármestert nem számítva.²⁶¹ Az egy napra rá megtartott pótló ülésen már tizenegy tag jelent meg, ám ez a szám is csupán töredéke volt a bizottság létszámának. Tizenegy taggal is csupán Éder Ferencz indítványára tartották meg az ülést, és határoztak tekintet nélkül a jelenlévők létszámára. Bittera Kálmán előadta a fejleményeket, mire Éder Ferenc indítványát elfogadván, semmilyen emléktáblát nem avattak, hanem az összegyűlt 59 forint és 20 fillért a márciusi 15-i ünnepély alapjához csatolták. Ezzel ért véget a kis híján egy évig tartó kutatómunka, mely Lahner György aradi vértanút szerette volna beemelni a lokális narratívába.

A dualizmus kori Besztercebányán egy ma már vitatott személyiség, Zólyom vármegye volt tanfelügyelőjének és alispánjának, Grünwald Bélának szobra is napirendre

²⁵⁷ Nevezett író 1845-1850 között Pesten tartózkodott, írását Lahner Györgyről a *Pesther Zeitung* közölte.

²⁵⁸ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. július 21.

²⁵⁹ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. július 21.

²⁶⁰ Kovácsik György római katolikus plébános és Markus József libetbányai plébános válasza a Lahner bizottságnak 1889. szeptember 20. és szeptember 5. Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38.

²⁶¹ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38. 63 eln. 1890. február 9.

került.²⁶² 1894-ben a *Besztercebánya és Vidéke* pozsonyi tudósítója, Plachy Bertalan királyi tanácsos, trencsényi tanfelügyelő a Pozsonyi Toldy körben tartott felolvasást Grünwald Béla életéről, eszméiről és műveiről.²⁶³ Ugyanez évben ünnepélyesen leleplezték arcképét Zólyom vármegye törvényhatóságának üléstermében.²⁶⁴ Innétől kezdve fel-fel bukkan Grünwald Béla neve a lapokban, sőt még a *Losoncz és Vidéke* is hírt adott a szobor terveiről, melyre Zólyom városa száz, míg a székesfőváros pedig kétszáz koronát adományozott.²⁶⁵ A FMKE megkeresésére, Répássy Mátyás Zólyom megyei alispán elnöklete alatt tartott Zólyomi törvényhatósági közgyűlés általános lelkesedéssel elfogadta a szobor tervét, és bizottságot jelöltek ki annak létrehozása érdekében. A Grünwald Béla szoborbizottság tombolajátékkal egybekötött táncmulatságokat, előadásokat szervezett, a felülfizetőket illetve az adományozókat pedig hírlapilag nyugtázták. Mindezek ellenére a későbbiekben a szobor felállításáról semmit sem találtam. Valószínű, hogy a gyűjtés sikertelenül zárult, és a helyi lapok inkább elhallgatták a fiaskót.²⁶⁶

Az 1889-es év valóban fordulópontnak számított Besztercebánya nemzeti életében, hiszen ekkor fogadták el a városi tanácsban Holesch István főjegyző beadványát a megalapítandó városi múzeumról.²⁶⁷ Nem kellett sokat várni, hiszen 1890 tavaszára már vezércikket olvashatunk a városi múzeum márciusi megalapításáról.²⁶⁸ Miután a város gazdasági bizottsága és a városi képviselőtestület is elfogadta ezt a „korszerű” indítványt, a főjegyző azonnal hozzálátott, hogy megvalósítsa tervét. 1894-en a besztercebányai történeti és régészeti egyesület is megalakult. 1895-re több mint száz tagja volt, 1918-ra pedig elérte a kétszázat.²⁶⁹ Az egyesület műemlékek felújításával, rekonstrukciójával, múzeumi tárlatok kiválasztásában – gyűjtemény gyűjtéssel, rendezvényekben való közreműködéssel foglalatzkodott.

Az utcák átnevezésére Besztercebánya esetében egészen 1896-ig várni kellett, ugyanis csupán ekkor határozta el az adminisztráció, hogy a régi, egyszerű utcaelnevezések helyett új

²⁶²Grünwald Béla 1874-es *Közigazdaságunk és a magyar nemzetiség* c. kiskönyve - 217 oldalán így nyilatkozik: „a jövő nemzedék jobban fogja magasztalni bölcsességünket, ha egy erős, kompakt magyar államot hagyunk rá, mintha szabadelvűségünk hírét hagyjuk rá - a magyar állam nélkül” 1878-ig alispán, majd Besztercebánya országgyűlési képviselője-ekkor jelenik meg országos visszhangú műve a *Felvidék*. 1888-ban a *Régi Magyarország* című műve jelenik meg, ekkor az akadémia levelező tagjává választja, majd 1890-ban az *Új Magyarország*. Grünwald pánszlávellenes kirohanásairól és intézkedéseiről is híres. Bővebben Lásd: Pók 1991:

²⁶³ *Besztercebánya és Vidéke* 1894. február 12.

²⁶⁴ *Besztercebánya és Vidéke* 1894. június 24.

²⁶⁵ *Besztercebánya és Vidéke* 1902. december 21. illetve *Losoncz és Vidéke* 1902. március 9. és december 21.

²⁶⁶ Grünwald Béla, Zólyom vármegye főjegyzője, majd 1871-től alispánja 1873-ban indította a *Svornost* [Egység] c. hetilapját, mely hamarosan a környék pánszlávellenes szócsövévé vált. A Kubányi Károly által szerkesztett lap azonban 1873-ban megszűnt.

²⁶⁷ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. július 12.

²⁶⁸ *Besztercebánya és Vidéke* 1890. március 16.

²⁶⁹ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 38.

nevet kapjanak a város utcái. Egy albizottságot bíztak meg ezzel a feladattal melynek Jurkovich Emil gimnáziumi igazgató és dr. Holesch István amatőr helytörténész is tagja volt. Ők „a magyar történetben szerepet játszó kiváló alakokról fogják elnevezni az utcákat, főképp azokról, kik városunkkal is szorosabb összefüggésben vannak...”²⁷⁰ A lap megjegyezte, hogy ugyanennek a bizottságnak volt a feladata a helyi nevezetes házakat emléktáblával megjelölni. Ugyanebből a számból kiderült az is, hogy a városi közgyűlés a város „házánk második nagy alapítójának, ki városunkban a szab. kir. címet adta” szobrot emel.²⁷¹ A város országos gyűjtést rendelt el, illetve felemelte a pótdát 1%-al a szobor felállítása érdekében. Az utcák millenniumi elnevezése már önmagában jól mutatja a városi elit törekvését a lokális kultúra beemeléséhez a nemzeti narratívába. A következő, Besztercebányához köthető személyiségek nevét viselték innentől kezdve a városi utcák: Károlyi Péter híres városi polgár, Thurzó János bánya tulajdonos, Heinczmann András és Glabits József jegyzők, Morgenthaler Filip, de helyet kapott Bál Mátyás és Ipolyi-Stummer Arnold volt püspök és Beniczky Lajos is, illetve az egyetlen még akkor élő Tófor Stádler is. Az országos narratívát pedig Árpád vezér, Szent István, I. (Könyves) Kálmán, IV. Béla, Korvin Mátyás, Bethlen Gábor, Wesselényi Ferenc, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Baross Gábor képviselte. Valóban gyakorlatilag „végignevezték” az egész magyar történelmet, mint ahogyan azt Alica Kurhajcová leírta.²⁷²

II. 13. Az iskola, mint a magyarosítás fő eszköze

A városban 1886-ban a következő iskolák működtek: római katolikus fiú elemi, római katolikus lány elemi, evangélikus elemi, izraelita elemi, állami felsőbb leány, városi polgári fiúiskola, kiseddóvó intézet, királyi katolikus főgimnázium, evangélikus gimnázium.²⁷³ A következő évtizedekben kereskedelmi akadémia és ipari iskola is nyílt a városban. Kutatásom tematikáját tekintve a leghasznosabb forrásanyag a két gimnáziumra és az elemi iskolákra vonatkozóan maradt fent.

1867-ben a városi gimnáziumok magyar tanrendűvé váltak, segédnyelvként a németet és a szlovákot vezették be. Moyses püspök arcképét is eltávolították.²⁷⁴ Lévay István későbbi igazgató kötetében erre a változásra így emlékszik vissza: az „ifjúság kétharmada [a korábbi szlovák tanárok hatására] magyar nemzetellenes, sapkáikon tót színű szalagok, pánszláv dalok, sőt az intézeti majálison a magyar zászlóra nem akartak kivonulni egyes csoportok”, az

²⁷⁰ *Besztercebánya és Vidéke* 1896. április 12.

²⁷¹ *Besztercebánya és Vidéke* 1896. április 12.

²⁷² Kurhajcová 2012: 117. Később, Erzsébet királyné liget névvel illeték az egyik városi parkot.

²⁷³ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus 30.

²⁷⁴ Kamenský 1990: 126. Martin Čulen elbocsájtott gimnáziumi igazgató később a Znióváráljai szlovák gimnázium igazgatója volt.

(akkori) igazgató vörös–fehér zászlót adott nekik, melyre rákötötték kék szalagjaikat.²⁷⁵ Állítólag ezt az eseményt a város lakossága ellenszenvvel fogadta és a helytartótanácsához is (eredménytelen) panaszt nyújtott be.²⁷⁶

A dualizmus alatt a városi katolikus gimnáziumban két nemzetiségi atrocitásra utaló eset is előfordult. A korábbi a turócszentmártoni születésű Izidor Žiak Somolický-t sújtotta. Somolický 1877-ben lett a gimnázium diákja. Néhány szlovák nemzeti érzelmű diáktársával Ján Botto, Štúr hívének számító költő lakásában titkon találkozgattak. Mikor az eset kitudódott, a diákokat és a költőt is retorziók érték. Ján Botto „a bírósági tárgyalástól utáni felzaklatottságában szívelégtelenségben hunyt el”, a tárgyalást végül – legalábbis Jana Borgulová szerint – maga Tisza Kálmán miniszterelnök állította le.²⁷⁷ Az iskolán belüli vizsgálatot az igazgató, Klamárik János az iskola hírnevét féltve, leállította. Somolický-t azonban az ország összes iskolájából kitiltották.²⁷⁸ Somolický a városban maradt Andrej Hanzlík ügyvéd segédjeként, és később sikeres fordítóként, illetve újságíróként dolgozott a városban.

A másik eset 1911-ben történt, amikor Ján Filipča gimnazista diák a „Mor ho!” nevű be nem jegyzett titkos egyletben „mentori” szerepet vállalt. A diákokkal a Rutkay fürdőben a szlovákság szebb múltat is látott évtizedeiről, a Matica Slovenská és a szlovák gimnáziumok bezárásáról értekeztek. Az egylet „tevékenysége” kitudódott. Ján Filipča büntetése pedig csakúgy, mint Izidor Žiak Somolický-é, az összes magyarországi iskolából való kitiltás lett.²⁷⁹ 1914-ben Albert Mamatejnek, az amerikai szlovák egylet vezetőjének a levele okozott kisebb felfordulást a város életében. A levelet, amely a katolikus oktatási intézmények kapcsán küldött Ivan Thurzó, Izidor Žiak Somolický és J. Vans polgároknak, a rendőrség lefoglalta, és csupán rendőrök jelenlétében bonthatták azt ki.²⁸⁰ Ezt házkutatások követték, illetve rendőrségi kivizsgálás, de a pánszláv vádakat ejtették.²⁸¹

Ezek az esetek nem kaptak széles társadalmi visszhangot, ugyanis az elsónél még a választott helyi hetilapom nem működött, a második iskolai esetről pedig nem tudósított a lap. Klebersberg Kunó városban tett látogatása idején találkozott a középiskolák igazgatóival, és

²⁷⁵ Lévay 1895: 105.

²⁷⁶ A felterjesztés Grünwald Béla munkája volt.

²⁷⁷ Borgulová 1996: 55-60.

²⁷⁸ Borgulová 1996: 56.

²⁷⁹ Borgulová 1996: 58.

²⁸⁰ Borgulová 1996: 59.

²⁸¹ Válaszcikk a vádakra *Besztercebányai Hírlap* 1914. augusztus 7. Különszám. A következő személyek aláírásával: Dr. Ivan Thurzo, Dr. Milan Izák ügyvédek, Jozef Hodža, Ján Vansa evangélikus papok, Eduard Petrikovich, Daniel Tulinský, Pavel Ruttkay és Izidora Žiak Somolický

„örömét fejezte ki azon a tényen, hogy már alig akad egy-két oly tanuló, akinek a haladása a magyar nyelv hiányos ismerete miatt nehézségekbe ütközik.”²⁸²

Iskola neve	Városi katolikus elemi fiúiskola	M. Kir. Polgári. Fiú	Kir. Kath. Főgymnasium	Kir. Kath. Főgymnasium	Á. H. Ev. gymnasium	Á. H. Ev. gymnasium	
Mintavétel ideje	1907-1908	1903-1911	1905-1913	1894-1913	1907-1914	1907-1914	
Mintavétel száma	1	3	3	4	3	3	
Összes diákszám	277				1339		
Anyanyelv				Nyelvismeret		Nyelvismeret	
	Magyar	21,70%	25,50%	Csak magyarul	10,40%	Csak magyarul	10,70%
	Német	4,00%	20,00%	Magyarul + Németül	10,70%	Magyarul + Németül	3,10%
	Szlovák (tót)	74,40%	54,80%	Magyarul + Szlovákul	37,40%	Magyarul + Szlovákul	81,70%
	Magyarok	0,00%	44,70%	Magyarul + Németül	41,50%	Magyarul + Németül	4,50%
	1914 után			és Szlovákul		és Szlovákul	
			67,80%			72,60%	
Városi	85,20%	50,30%	31,60%	Városi	32,74%	34,10%	
Vidéki	14,80%	44,70%	68,40%	Megyei	32,59%	65,90%	
				Vidéki + Külföldi	31,62%		

12. Táblázat: Egyes kiválasztott losonci iskolák nemzetiségi és felekezeti adatai

A német polgárcsaládok gyermekei a polgári iskolát látogatták. A magyar anyanyelvű diákok aránya legalább 15%-al volt alacsonyabb, mint a hivatalos statisztikák szerinti arány.²⁸³ Ez a tény arra utal, hogy később, felnőtt korukra, egy generáció alatt a magyar nyelv dominánssá válhatott és ennek alapján magyarként regisztrálták az eredendően kétnyelvű lakosságot.

II. 14. Közösség, erkölcsi normák, rendeletek

A bányavárosi erkölcsi előírások, szabályrendeletek mindig is a szigorúbbak közé tartoztak. A városi tanács szigorú, részletes és pontosan definiált rendeletei gyakorlatilag szokáskialakítóak voltak.²⁸⁴ Bár a 19. század végére már sokat módosultak, enyhültek, mégis tetten érhetőek a város életében. Sőt a városi, hivatali, rendőrségi, valamint egyéb forrásokat végigkutatva megállapítható, hogy összességében a nemzetiségi kérdés a városi ügyintézésben harmad-, vagy csupán negyedrangú volt a város gazdasági, és általános ügyei mögött. Fontosabbak voltak a erdőgazdálkodási, az erkölcsi, a munkásmozgalmi és szociáldemokrata mozgalmak ügyei is. A dualizmus első felében rendkívül nagy számban fordult elő különböző a bűnbundák, illetve körözött személyek elleni intézkedés a város környékén. A mindenkori alispán és a polgármester közötti levelezésekben azonban itt is prioritást élvezett a nemzetiségi ügy és a sajtóban is nagyobb figyelmet szenteltek a kérdésnek. Mindez arra utal, hogy a nemzetiségi viszonyok kezelése valószínűleg az akkori Besztercebányán is főként informális keretek közt, a szóbeli utasítások és beszámolók szintjén történt. Másrészt a város magyar és szlovák közössége közti láthatatlan határvonalak nem feltétlenül jelentek meg a

²⁸² Figyelő. 1915. november 21.

²⁸³ Bothár 1904: 57.

²⁸⁴ Lásd: Besztercebánya és Vidéke 1889. február 26.

hivatalos városi ügyvitelben, azok többnyire megmaradtak a személyközi kapcsolatok szintjén.

Annak kiderítésére, mit jelentett a 19-20. század fordulóján jó városi közalkalmazottnak, illetve polgárnak lenni, a városi hivatal döntési jogkörébe tartozó munkahelyekre jelentkezők kérvényeit vizsgáltam meg. A városi hivatal jelképezte, illetve testesítette meg a magyar állam helyi közigazgatási bástyáját. Az alábbi kérvényeket annak megfelelően kell értelmezni. 1898-1905 között 20 állásfelvételi kérelmet elemeztem.²⁸⁵ Ezek közül kilenc magasabb funkcióba jelentkezett (rendőrfőkapitány, aljegyző stb.). Pályázatában mind a kilenc az iskoláit, bizonyítványait, ajánlóleveleit, vagy ha volt, korábbi tapasztalatait taglalta, egyikük sem utalt sem magyar, sem pedig szlovák vagy német nyelvismeretére. Tizenegy alacsonyabb rangú tisztségre (rendőr, szolgabíró) jelentkezők kérvényei azonban máris más képet tárnak elénk. Ezek kivétel nélkül rövidebbek, egyoldalasak, illetve mindannyian az erkölcsi magatartásuk kifogástalanságával érveltek. Kilenc fő nyelvismeretével „magyart írásban és szóban is jól bírom” majd nyolc fő katonai könyvével, a jelentkezők alig negyede valamilyen korábbi, jobbára hasonló munkahelyi tapasztalataival érvelt. Csupán egyetlen jelentkező jelölte meg vallását is. Mindez arra enged következtetni, hogy az előkelőbb pozíciókra vágyók számára teljesen természetes volt az államnyelv ismerete, ám a „közember” számára az erkölcsi bizonyítvány és a nyelvismeret volt mérvadó, míg a vallásosság gyakorlatilag teljesen a háttérbe szorult ez esetben. Az erkölcsi megfelelést vagy szóban vagy a hadseregben eltöltött évek szolgálati bizonyítványának makulátlanására hivatkozva prezentálták a jelentkezők. A 20. század eleji háromnyelvű város nyelvi viszonyainak ékes bizonyítéka a több állásra jelentkező kérvényében is megtalálható formula: „magyarul, tótul jól, németül megfelelően beszélek...”²⁸⁶ Bár a legtöbb kérvényben inkább már csak a szlovák és magyar nyelvismeret szerepelt.

A nyelvismeretet egyébként a rendőrség szolgálati szabályzata is megkövetelte: „[...]írástudás-fogalmazás, képzettség magasabb foka, nevezetesen különféle nyelvek tudása.”²⁸⁷ Az erkölcsi kódex betartását nem csak elvárták, hanem ellenőrizték is. Ha valamilyen panasz érkezett, azt nyilvános kivizsgálás követte, és ha az eset ismétlődött, általában megrovás, majd pénzbüntetés, harmadszorra pedig rendszerint elbocsájtás lett

²⁸⁵ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38.

²⁸⁶ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38. Knopp Jenő levele a rendőrkapitánynak. 1905. november 3-án, Úrvölgye, (besztercebányai városrész)

²⁸⁷ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 31. Besztercebánya sz. kir. városi rendőrség szolgálati szabályzata 1887, 266 sz. 5 cikkely. Emellett a szolgálati ruhának mindekkor tisztának és csinosnak kellett lennie, a haját röviden viselve, csak a körszakáll volt megengedett, de az is röviden. Továbbá szolgálatban dohányozni nem volt szabad, szolgálaton kívül sem szabadott az utcán pipázni, csakis a szivarozás volt engedélyezve.

belőle. Panasz természetesen szép számmal érkezett, a vád azonban többször csupán ennyiből állott: „jellemtelen.”

A legnagyobb gondot Besztercebányán is az alkohol okozta. A városi gazdák, városi kocsisok, tűzoltók, toronyőrök, sőt rendőrök is számos esetben voltak kivizsgálás célpontjai, és elbocsátásokra is volt példa. Némely állásra jelentkező jellemét még a főispán is írásban ellenőrizte a polgármesternél, kikérte véleményét az illető magaviseletéről, erkölcsi állapotáról, megbízhatóságáról stb. A korrupcióra utaló nyomokat is rendkívül szigorúan megvizsgálták. Besztercebányán többször előfordult, hogy a városi tanácsosok a tűzifaigénylés körül visszaéltek, mely ügyek végén több tanácsost megrovással és fizetésmegvonással büntettek. A panaszok között azonban egyetlen nyíltan a nemzetiségre utaló feljelentést sem találtam, annál több aratás környéki szociális ügyet, amelyet azonban néhol felhasználtak nemzetiségi izgatásra vádjára is.

Erkölcsi romlásról itt is találunk közhelyszerű utalásokat, nem volt ez máshogy akkoriban sem: 1880-ban „azon előforduló esetek alkalmából, miszerint az éjjeli őrzásokat a városban eszközölő hajdúinkat kicsapongó egyének részéről bántalmaztattak” lőfegyverrel lettek ellátva, illetve rá két évre fegyverhasználati szabályrendeletet is alkottak.²⁸⁸ A másik két városban is a nyolcvanas években volt tapasztalható a közbiztonság romlása, melyek a nagyobb iparos műhelyek és gyárak alapításával hoztak összefüggésbe.

Ami a nyelvhasználatot illeti, a 18-19. században „nem illett” a városi polgárságnak szlovák könyvet vagy újságot olvasni, sőt szlovákul sem „mondokolni” az utcán. A köszönésnél is kizárólag a németet, majd később egyre inkább a magyart használták. Ez elsősorban a vagyonosabb polgárookra vagy azok közé tartozni vágyókra volt jellemző, ugyanis a szlovák nyelv a munkások, parasztok és koldusok perifériára szorult nyelve volt. A 19. században szóban és írásban is a magyarul nem jól tudók kifigurázott megnyilvánulásai anekdotaként keringtek a városban. Míg a helyi magyar hivatalnokok inkább a környékről származó szlovák cselédlányokat alkalmazták a háztartásban, addig a vagyonosabb zsidó családok eleinte „zipser deutsch” lányokat fogadtak a Szepességből. A helyi patinás szórakozóhelyek, vendéglők tulajdonosai is főképp magyarok és magyar öntudatú, ám többségében németül, majd egyre inkább magyarul beszélő zsidók voltak. A dualizmus végén a besztercebányai zsidó rabbi a Bábel tornyának építési problémáival érvelt az egynyelvűség, tehát a magyar nyelv mellett.²⁸⁹

²⁸⁸ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 218. 1880 évi november. 2-án tartott városi közgyűlésen, városi kapitány.

²⁸⁹ *Figyelő* 1917. október 7.

Úgy tűnik, hogy „a szlovák nyelv használatának a gondolatával a legnehezebben a szlovák származású középréteg szembesült, amely saját nyelvét nem tekintette eléggé úrinnak.”²⁹⁰ Erről a helyi sajtó mellett Terézia Vansová szlovák író visszaemlékezései is tanúságot tesznek. Nemzeti értelemben a dualizmus kori, sőt a húszas évek utcája is toleráns volt, ám ez nem jelentett konfliktusmentességet. Bár a sajtó tudósított néhány perpatvarról, ezek azonban korántsem voltak olyan súlyosak, mint a harmincas évek zsidó – és cseh-ellenes lakossági reakciók.²⁹¹ Ez alól egyedüli kivételt az 1880-as évek eleji, a Tiszaeszlárhoz kapcsolódó zsidóellenes megmozdulások jelentették, amikor a helyi katonaságot is az utcákra kellett rendelni. Pár ablakbetörés és perpatvar után azonban a gyorsan helyreállt a látszólagos nyugalom a városban.

II. 15. A hadsereg

A besztercebányai székhelyű, 16. gyalogezred szerves részét képezte a városnak, és a nagy háborús éveken kívül is nagyban meghatározta a város életét, hiszen hadifogolytábor, kórház és katonai gyakorlótere is aktívan működött. A hivatalos nemzetiségi statisztikák adatai szerint a háború első évében az alakulat összetétele a következő volt: 56% magyar, 41% szlovák, 3% egyéb. A háború végére viszont: magyarok 55%, szlovákok 22%, románok 12%, németek 8%, szerbek és horvátok 2%, ruszinok 1%.²⁹² Nyilvánvaló, hogy a háború előrehaladtával a fokozatos feltöltések és a csapatátcsoportosítások végett nemcsak a széles környékről, hanem jóformán az egész országból való katonát is besoroztak az ezredbe. Sokkal inkább valóságához közeli értékeket kapunk az 1900-as, békeidőből származó legénységi anyanyelvi statisztikákból: magyarok 21%, szlovákok 62%, németek 11%, ruszinok 1% és 5% egyéb.²⁹³ Az háborús adatokhoz képes látványos a különbség tapasztalható a szlovák anyanyelvű katonák javára.

A honvédség az iskola mellett, talán a második olyan intézmény, amely a leghatékonyabban segítette elő a magyarosodási folyamatot, különösen, ha azt a helyi FMKE is összekapcsolta tevékenységével. 1895-ben indította a FMKE a könyvtárhálózati mozgalmát. Eredetileg négy könyvtárat terveztek Zólyom megyében, ám az első világháború kitörésekor már mintegy 18 működött. Besztercebányán a 16. gyalogezred kaszárnyáiban is létesült egy, ahol a főtisztek egy része támogatta a magyarosító törekvéseket: „oldhatatlan bennem a vágy, hogy e téren az eddiginél több eredményt érjek el, s mire csak úgy számíthatok, ha megfelelő olvasmány nyújtása [...] mellett hazafias tárgyú, a legénységi

²⁹⁰ Bitušíková 1996: 22.

²⁹¹ Bitušíková 1996: 22.

²⁹² Chorvát 2003: 75-86.

²⁹³ Dangel 2006: 238.

szobákban és a folyosókon kifüggesztendő képek és [olvashatatlan szövegrész] legyenek.”²⁹⁴ Az alezredes azt írja levelében, hogy besorozáskor „a legénység egy része tót anyanyelvű [...] (a szolgálat második felében) habár csak kevés, de legalább beszéljenek, legalább értenek magyarul.”²⁹⁵ Mivel azonban az ezred tagjai főképp a város környékéről valók voltak, nem tudhatjuk, mi volt a helyzet a városi szlovák legények nyelvtudásával kapcsolatban. A könyvtár nem csupán a legénységi állomány tagjai számára volt hozzáférhető, azonban míg a legénységnek ingyen, addig a tiszteknek egy kötet egy filléres kölcsönzési díj ellenében adták ki. Az ezt követő könyvtári jelentések szerint a könyvtárat használó „tót legénység, míg az év elején alig, hogy olvasott, beszéde az év végén már sokkal tisztábban és helyesebben beszélt.”²⁹⁶ A levél szerzője továbbá kiemelte azt is, hogy a bakák hangos olvasás által gyakorolták a kiejtést. Az 1913-as jelentés szerint: „hatását még fokozza a legénység között a tót nyelven való társalgás meg van tiltva [...] kényszerítve vannak magyar nyelven társalogni.”²⁹⁷

Az éves jelentések egyébként az olvasók számáról és a kötetek kölcsönzéséről is tartalmaznak adatokat, ezek kapcsán azonban nem vonnék le messzemenő következtetéseket, de az megjegyzendő hogy, az olvasók és a kölcsönzött művek száma is csökkenő tendenciát mutatott.²⁹⁸ A laktanya altiszti olvasójában elhelyezett, külön olvasóteremmel ellátott könyvtár könyvállománya egyébként változó volt, mintegy pár száz kötetet tartalmazott. A bakák főképp elbeszéléseket, regényeket, Jókait, Mikszáthot és Beniczkyt olvastak.

A katonaság ily módon a környék egyik asszimilációs tengelyévé vált. Míg a honvédség esetében erőszakos asszimilációról, addig a városban inkább természetes, ámde kormányzat és helyi szervezetek által befolyásolt – támogatott, elvárt és nyomásszerű (ügyintézés) asszimilációról beszélhetek.²⁹⁹

II. 16. Besztercebánya, a FMKE felemás bástyája

Az alábbiakban az erőteljesen támogatott asszimiláció módjait próbálom bemutatni a FMKE Zólyom megyei kirendeltségének működésén keresztül. A kirendeltség 1884. április 2-án alakult meg Besztercebányán, Csipkay Károly vezetésével. Kezdetben 38 tagja volt: 21 hivatalnok, 5-5 pedagógus, illetve egyházi személy, 6 szabad értelmiségi. Csupán egy

²⁹⁴ Slovenský Národný Archív Bratislava, SNA-B, (a továbbiakban Pozsonyi levéltár) FMKE 24., Molnár Dezső alezredes levele a FMKE titkárának a könyvtár ügyében, 1907. október 2. Besztercebányán.

²⁹⁵ Pozsonyi levéltár FMKE 24., Molnár Dezső alezredes levele a FMKE titkárának a könyvtár ügyében, 1907. október 2. Besztercebánya.

²⁹⁶ Pozsonyi levéltár FMKE 24. FMKE könyvtári jelentések 1908-1913.

²⁹⁷ Pozsonyi levéltár FMKE 24. FMKE könyvtári jelentések 1908-1913.

²⁹⁸ 1908: 215 olvasó, 2950 (sic!) kötet; 1909: 172 olvasó, 365 kötet; 1910: 105 olvasó, 130 kötet; 1912: 188 olvasó, 245 kötet. Az adatokat Minder Róbert honvéd hadnagy gyűjtötte, aki a könyvtár gondozója volt.

²⁹⁹ A beszélt nyelv tiltása véleményem szerint kimeríti az erőszakos fogalmat.

földbirtokos taggal indult a helyi testület. Ez a társadalmi összetétel végig jellemző a Zólyom megyei – csakúgy mint a nógrádi, és főképp a szepességi – FMKE kirendeltségre. Később a testület mintegy harmadát tették ki a besztercebányai lakosok.³⁰⁰ A 1890-es években már mintegy 700 tagja volt, ami csúcsértéknek számított a helyi egyesületek között, a századfordulón azonban egyre fogyott a tagok létszáma, és az 1910-es évekre kb. 400-ra csökkent, annak ellenére, hogy a magyarok részaránya a megyében nőtt.³⁰¹ Az ügyért elkötelezett tagok ezt szomorúan konstatálták, az okokat az általános apátiában vélték felfedezni. Az 1910-évek bekövetkező apátiát talán Losonchoz hasonlóan az ellenállás, az érdektelenség vagy valamilyen helyi esemény okozhatta, ami az erőltetett asszimiláció elleni kísérlet lehetett. A helyi egyesület költségvetésének kétharmadát saját forrásokból, főképp a tagok adományaiból és karitatív esték szervezéséből stb. biztosította. Tehát nagymértékben helyi, magyar érzelmeiktől fűtött tagok (anyagi és kapcsolati hálójának) háttérére volt szüksége az egyesületnek. A városban több helyen FMKE gyűjtőperselyeket is kihelyeztek.³⁰²

Mindezek ellenére a 1887-ben a helyi magyar színpártoló egyesület is felbomlott, melynek pénztára nem bírta elviselni az egyre csökkenő tagság és egyes igazgatók be nem tartott ígéreteinek együttes terhét. A helyi lap szomorúan jegyezte meg, hogy részben apátia, részben pedig az idősebb generációnak hiányos nyelvtudása végett, a városba látogató magyar vándortársulatok veszteséggel üzemelnek.³⁰³ A német társulatok, legalábbis a *Besztercebánya és Vidéke* szerint, ilyen problémákkal nem találkoztak. Bár a helyi FMKE Zólyom megyei választmányában többször felmerült a magyar színészetnek városok szövetkezete alapján segélyezése, bizottságot neveznek ki.³⁰⁴ Egy másik cikk szerint a belügyi tárca terveiben szerepelt a Nyitra városával fenntartandó, közös magyar színtársulat terve. Ebből a cikkből az is kiderül, hogy a város előljárósága „lassankint gyakorlatba kezdi venni a német színtársulatoknak a városból leszorítását [...] ez nem chauvinizmus, de szükségszerű és jogos kultur-harc, melyet [...] hazafias [...] előljáróságnak, óvatos körültekintéssel kivétel nélkül meg kell indítania.”³⁰⁵ Még 1889 őszén megalakult a helybeli magyar színügyi bizottság Bittera Kálmán polgármester elnöklete alatt, a bizottság jegyzőjének pedig a *Besztercebánya és Vidéke* hetilap főszerkesztőjét kérték fel.³⁰⁶ A bizottság alakuló ülésén már aktívan

³⁰⁰ Körmöcbánya 115, Besztercebánya 98, Zólyom 86 tag. A besztercebányai FMKE tagok több mint kétharmada állami alkalmazott. Pozsonyi levéltár, FMKE 9. Zoznam zakladateľov a večných členov 1884-1915. (Az alapítók és örökös tagok listája 1884-1915)

³⁰¹ Clair (szerk.) 1917: 11.

³⁰² *Besztercebánya és Vidéke*, 1890. június 1. vagy *Besztercebánya és Vidéke*, 1894. július 8. stb.

³⁰³ *Besztercebánya és Vidéke*, 1889. február 12.

³⁰⁴ *Besztercebánya és Vidéke*, 1889. március 31.

³⁰⁵ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. május 19.

³⁰⁶ *Besztercebánya és Vidéke* 1889. augusztus 29.

megtervezték és elfogadták az ősszel esedékes, a városban előadó magyar vándortársulat programját, melyre az ülésen jelenlévő színigazgató is rábólintott.

1895–1905-ben saját hetilappal is rendelkezett a Zólyom megyei testület. A *Felvidék* négy oldalon jelent meg Eugén Ferenczy szerkesztésében.³⁰⁷ A FMKE Zólyom megyében három óvodát alapított, illetve további hármat anyagilag támogatott, ezek közül azonban egyik sem volt Besztercebánya városában.³⁰⁸ Radvány – ahol a legközelebbi FMKE-s kiseddóvó volt – csak afféle külvárosnak számított abban az időben.³⁰⁹ A FMKE tehát falusi szinten próbálkozott, ami arra utal, hogy a városban elégségesnek találták a magyarosodási folyamatot. Ezekben az óvodákban magyar nyelven folyt a nevelés. Az egyesület önmagát e téren sikeresnek definiálta, illetve kiemelte, hogy az iskolába lépésnél ezek a gyermekek nevelési, tisztálkodási és viselkedési szokás tekintetében is teljesen eltérnek azoktól, akik nem oda jártak. Az óvodák fenntartása az egyesület költségvetésének mintegy 70–80%-át tette ki. A későbbi évtizedekben azonban igyekeztek megszabadulni az óvodáktól, és átadni azokat az önkormányzatnak vagy az államnak. Ez csak 1915-ben sikerült.³¹⁰

A helyi szervezet főképp a magyar nyelv oktatásában kimagasló eredményeket felmutató tanárokat és diákokat támogatott, iskolaügyi kérdésekre koncentráltak, iskolákat segítettek, könyvadományokat, nyelvi köröket, előadásokat, pályázatokat szerveztek stb. Abban a kísérletben, mely azt célozta, hogy szlovák árvákat magyar családokhoz költöztessenek, a zólyomi szervezet nem vett részt.

1886 januárjában Besztercebányán két magyar nyelvet oktató felnőttképzési kurzust indítottak, heti kétszer két órában. A város biztosította a helyiséget, a világítást és a fűtést, míg a szervezet a tanárt és a szükséges felszerelést. A diákok többsége iparos volt.³¹¹ A kurzusok azonban, annak ellenére, hogy eleinte sokan iratkoztak be – tehát az érdeklődés megvolt – nem tekinthető teljesen sikeresnek. A városi férfi csoportból a diákok elmaradoztak, részben szabadidő hiányában, részben a tanulástól megkeseredetten. A városi női csoport tagjai viszont szorgalmasan jártak.³¹² A FMKE tankönyvre is írt ki pályázatot, ám végül is azt a következtetést vonta le, hogy felnőtteknél már nagyon nehéz sikert elérni, és ha

³⁰⁷ Mivel ez a lap „csupán” tíz évig jelent meg, nem képezte vizsgálatom tárgyát. A *Besztercebánya és Vidéke* 1889 és 1916 között jelent meg, az első magyar Besztercebányai lapként. Bár a *Neusohler Journal* jóval megelőzte, a lapot 1871-ben még németül adták ki.

³⁰⁸ Általában mintegy 50-80 diák látogatta, a valóságban inkább 30-50 között, télen ennél is kevesebb volt a diákok száma.

³⁰⁹ A radványi gyermekmenhelyről lásd: *Besztercebánya és Vidéke*, 1889. április 7.

³¹⁰ Radványi elemi iskola államosítása. *Figyelő*. 1915. május 30.

³¹¹ Vesztrőczy 2006: 35.

³¹² *Besztercebánya és Vidéke* 1889. március 31.

mégis sikerül, akkor azt csak a gyakorlatnak köszönhető.³¹³ Zólyom megyében nem indítottak analfabetizmus elleni kurzust, mint ekkoriban a FMKE egyéb működési területein.

A FMKE a megyében 16 ifjúsági, 10 önkéntes, 19 énekes és zenész, 7 olvasó és gazdasági kört, illetve 1 nyelvi kurzust szervezett, Besztercebányára esett ezeknek körülbelül negyede-harmada.³¹⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyesületek számából nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, ugyanis megalakulásukat követően a helyi hetilapban további működésüknek nem találtam nyomát.

II. 17. Gazdasági helyzet

Beluszky Pál funkcionális városhierarchia-rendszerében Besztercebánya, a teljes körű funkciókkal rendelkező megyeszékhely kategóriájába sorolva, a 23. legjelentősebb magyarországi településként szerepel, míg a szomszédos Zólyom, a megye korábbi központja és névadója csupán a 133-ik lett ebben a rangsorolásban. Nyilván ebben nagy szerepet játszott a vármegyei hivatalok Besztercebányára költözése, ám a különbség mégis rendkívül jelentős. A város gazdasági helyzete egyébként a kezdeti 19. századi hanyatlás után a dualizmus kezdetétől egyre pozitívabbra fordult. Az 1850-es években a kisiparosok és alkalmazottaik aránya 28:46, 1857-re az alkalmazott arány drámaian lecsökken, 440 kisiparosra csupán 432 segéd jutott. Hiába a céheket tiltó minisztériumi rendelet 1850-ből, majd 1857-ben a szabadalom-kiadatás eltörlése, „bár jogilag megszűntek az iparosok még évtizedekig meghatározták a város ipari életét.”³¹⁵

A következő évtizedben kezdett az izraelita lakosság³¹⁶ nagyobb számban betelepülni.³¹⁷ Bár két-három mesterség is megszűnt a városban, az üzletek száma – a zsidó lakosság tőkének a segítségével – 28-ról 78-ra nőtt. Nagy üzletek azonban ekkor még nem alakultak ki. 1872-ben újabb, határozottabb hangnemű törvény született a céhek tiltására, így az iparosok valamennyien egyletekbe tömörültek, némi módosítással, de tovább folytatták tevékenységüket. A szakmák száma folyamatosan nőtt, szakosodás ment végbe, és a kíméletlen verseny az azonos szakmabeleik számát egyre jobban lecsökkentette. 1891-re, 389 kisiparosra már 427 segéd, illetve 424 tanonc jutott.³¹⁸

Pénzintézet viszonylag korán, már 1845-ben Zólyomi takarékpénztár néven alakult a városban. 1863-ban modernizálták a hermándi papírgyárat, ugyanakkor állandó

³¹³ Vesztrőczy 2006: 35.

³¹⁴ Vesztrőczy 2006: 37.

³¹⁵ Chromeková 2006: 52.

³¹⁶ Az első említés 1847-ből származik bizonyos Samu és Hermann Kohn, Abraham König, Rudolf Abeles, Samu Klein. Markov 1973: 271.

³¹⁷ 1860. január 10-i rendelet.

³¹⁸ Chromeková 2006: 53.

postakapcsolatot kapott a város. Egy évtized múltán a vasút is bedübörgött Zólyom felől, bár a vasútállomásra egészen 1891-ig kellett várniuk a besztercebányaiaknak. 1893-ig végállomás volt, majd szárnyvonal épült Podbrezóba, 1898-ban pedig Harmánda. Az utak azonban még elhanyagoltak, sőt még 1898-ban is vámkötelesek voltak. Még ekkor is úsztatták a fát a Garamon. Paradoxon, de a vasútvonal a várost eleinte gazdaságilag kedvezőtlenül érintette, mert attól a vámtól elesett, amelyet az utakon szedtek a heti vásárra érkező kereskedőktől. A besztercebányai takarékpénztár 1869–71-ben betétnövekedést mutatott, míg az 1873-as krízis következtében megnövekedett a kölcsönigény. 1872-ben a besztercebányai bankegylet még nagyobb beruházásokkal próbálkozott, de csődbe ment. Ez a kedvezőtlen folyamat azonban lassanként a vasút nyújtotta széles lehetőségekkel kompenzálódott. 1890-es években bécsi befektetők érkeztek a városba, székgyár (Gustáv Harnisch) majd gőzmalom (Hertzka, Engel, Weiss) is alakult. A legnagyobb gyár, a már korábban említett Harnisch féle székgyár, 1893-ra elérte a 697 főnyi munkásszámot. A második legnagyobb üzem 170 főt alkalmazott. A bányászat már csak vegetált, egyetlen aknában a „homokiban” dolgoztak még 1893-ban, de is csupán négy munkás. Tehát az 1890-es évekre tehető, hogy a város aktívan kapcsolódott a kereskedelmi és ipari életbe (fűrésztelep, vízvezeték rendszer, téglagyár, mészkö, stb.) és a pénzintézetek, bankok is stabilizálódtak. A városban ekkoriban egyébként elsősorban a rendkívül sok tüzeset okozott állandó problémát.³¹⁹

II. 18. A pánszlávizmus üldözése a helyi politikában és a sajtóban

A dualizmus kori Besztercebánya városi-hivatali iratai között több százra tehető azon akták száma, melyek a nemzetiségi ügyekkel foglalkoznak. Ezek az 1890-es évek második felétől kezdenek tucatjával felbukkanni, az 1880-as évek nemzetiségi – kisebbségi tekintetben még inkább az izraelita lakosságról szóltak. Az esetek döntő többségében azonban minisztériumi rendeletekről, leiratokról, utasításokról van szó, melyekben az agitátorok, a postai forgalom, bizonyos lapok és röpiratok megfigyelését illetve bizonyos lapi példányszámok pontos jelentését kérik.³²⁰ A munkásmozgalmi minden évben, különösen áprilisban számított fontos ügynek. Az 1900-évektől kezdve már jelentősebb számú irat foglalkozott ezzel, mint a nemzetiségi kérdéssel. A háborús évek alatt azonban ez a tendencia ismét megfordult. A várossal kapcsolatban azonban ennél sokkal kevesebb valós eseményről adnak számot. Az esetek döntő többségében tehát a megye az, amely az alispán, ritkábban a főispán nevében a várost jelentésre szólította fel (legtöbbször felsőbb, minisztériumi utasításra).

³¹⁹ Slovenská Národná Knižnica, Martin, Literárny archív (Túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár - a továbbiakban: SNKM, LA.) A XXIV/4-2 napló. 1890.

³²⁰ Besztercebányai levéltár, városi magisztrátus. 20. 27. sz. 1904. Zólyom vármegye alispánja a Besztercebányai polgármesternek 1904. március 11.

Egy bizalmas jelentés – levélváltás, mely a Besztercebányán terjesztett nyomtatványok tárgyában folyt az alispán és Csesznák Gyula polgármester között így szól: „tudomásra jutott, hogy Besztercebánya Hámor külvárosban a múlt évben Dr. Thurzó István helybeli ügyvéd és más pánszláv vezetők által rendezett munkás gyűlést tartottak [...] nők, leánycselédek is, és „valóságos könyvtár volt berendezve, melyben pánszlavisztikus tót sajtó termékek halomszámra voltak elhelyezve.”³²¹ Az alispán, aki egyébként buzgó FMKE-tag is volt – a vármegyei és városi hivatalnokok körülbelül felével egyetemben – forrását is megnevezte: „egy hazafiasan érző Besztercebányai lakos útján jutott birtokomba.”³²² A polgármester rendőrkapitányi vizsgálatot ígért, azonban pár levélváltás után nem találunk több információt az ügy további sorsáról. Hiába panaszkodik később az alispán, hogy „az egyesület alapszabály- és rendellenes működése [...] igazolva van [...] a könyvtárat lefoglalták”, de ő mindmáig nem kapta meg ezt a könyvtárat, ugyanis a kihallgatások, bár megvannak, a pánszláv vádak még nincsenek bizonyítva, ami „a rendőrhatalom lanyha eljárásának tulajdonítható.”³²³

Az 1901. április 6-i prágai pánszláv kongresszussal kapcsolatban felülről érkező leirat kapcsán keletkezett jelentés a város nemzetiségi viszonyairól így szól: „mindeddig nem észleltem oly jelenséget, [...] hogy olyan diákok volnánk Besztercebányán, kik tanulmányaikat Prágában végezvén a prágai cseh-tót egyesületnek tagjai. Ami a város nemzetiségi viszonyait illeti [...] Besztercebányán is vannak szláv érzelmű lakosok, azoknak a száma azonban a magyar és a magyar érzelmű lakossággal szemben oly elenyészően csekély, hogy komoly nemzetiségi mozgalmat nem képesek kifejtteni [...] ilyen mozgalmat mindeddig nem észleltem.”³²⁴

Ami a városi szlovák lapokat illeti, a megyében 1904. március 8-án indult meg Rovniak István *Zvolensky noviny* c. „pánszláv” lapja. A főispán kérte Csesznák Gyula polgármestert, tegyen jelentést a városban olvasott szlovák lapokról: „[...] városunkban [...] saját tapasztalatom szerint a *Krajan* című tót lap van a leginkább elterjedve, melyet szívesen olvasnak, sőt az alsórendű napszámosok és munkások is vásárolnak belőle egyes lappéldányokat, különösen vasárnap, a templomból hazajövet. A *Slovenské noviny* tudtommal nem sok példányban jár ide, a *Vlast' a svet* meg egyáltalán nem. [...] nemzetellenes tót lapok

³²¹ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus. 20. 10. sz. 1904. Bizalmas. A Besztercebányán terjesztett pánszláv nyomtatványok ügyében, „Alhényi” alispán Csesznák Gyula vár. polgármesternek, 1904. január 19.

³²² Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus. 20. 10. sz. 1904. Bizalmas. A Besztercebányán terjesztett pánszláv nyomtatványok ügyében, „Alhényi” alispán Csesznák Gyula vár. polgármesternek, 1904. január 19.

³²³ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus. 20. 8. és 9. sz. 1904. Január 25.

³²⁴ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus. 38. 1. sz. 1901. Rendőrkapitányi jelentés, Kollárikus (?) jelentése a polgármesternek, 1901. április. 23.

közül úgy tudom, a *Národné noviny* jár több példányban az általánosan ismert itteni pánszláv érzelmű egyéneknek.”³²⁵ Az ismert pánszláv egyének egyébként többször felbukkannak a hivatalos levelezésekben, ám csupán egyszer említenek konkrét nevet, Thurzó István ügyvédét, az 1903-as hámosi eset kapcsán.

Ennek ellenére, más esetekről is van tudomásom. A besztercebányai katolikus egyházmegyei tanítóegylet vezetőjéről, és egyben egyházmegyei főtanfelügyelőt Machovich Izidort pánszlávizmussal vádolják. Libertiny József, az állami elemi iskolai gondnokság elnöke és Dutkó János királyi járásbíró azzal vádolták, hogy akadályozta a magyar nyelv tanítását és nem tartott magyar misét.³²⁶ Úgy tűnik azonban, hogy a *Korpona és Vidékében* lehozott védőbeszéd sikerrel járt, ugyanis Machovichot később hazafinak ismerték el a cikkek.³²⁷ Az esetről a *Besztercebánya és Vidékében* semmit sem találtam.

1911-ben Besztercebányán alakul meg a „*Bratia*“ [*Testvériség*] szlovák nemzeti egyesület is.³²⁸ Tevékenységükről azonban semmilyen adatot nem találtam, csakúgy, mint a L. Grossmann, A. Heinlein és B. Baltík evangélikus gimnáziumi tanárokról sem, akik M. Kmet’ szerint a szlovák ügyért céltudatosan együttműködtek a katolikus gimnáziumi tanítókkal.³²⁹ Ami a *Besztercebánya és Vidékét* illeti, sem az 1903-as, sem pedig az 1911-es iskolakizárásról nem találtam érdemi írást. Előfordult, hogy közeli falvakkal kapcsolatban lehoztak egy-két pánszláv esetről szóló cikket, az azonban sosem volt túlzó sovíniszta támadó hangnemű, csupán általában leírásra szorítkozott.³³⁰

Az 1902-es, a Radványi tanítók elleni cikkek azonban figyelemreméltóak, hiszen Radvány alig három kilométerre feküdt Besztercebányától, Hámoshoz hasonló „elővárosnak“ számított. A *Besztercebánya és Vidéke* több cikkben azzal vádolta meg Id. Laczkó Ferenc tanítót és társait, hogy a magyar nyelv tanítását 40 éven át teljesen elhanyagolták. Történt ugyanis, hogy a lap – sovíniszta pánszlávellenes kommentárok nélkül – leközölte a környékbeli iskolák tanulóinak számát, akik magyarul semmit, de még csak „kotyogni sem tudnak.“ Erre a radványi tanító magyarázkodó cikket közölt, amelynek érveit nem hagyta szó nélkül a *Besztercebánya és Vidéke*: „mert ha nem is tud fényes eredményeket felmutatni, eredménynek mégis csak kell lennie“ majd bekeményít, miszerint „...igenis doronggal fogjuk

³²⁵ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 20. 17. sz. 1904. Tót lapok forgalma. Besztercebánya polgármestere a főispánnak, a főispán 68-sz. bizalmas rendeletére válaszolva, 1904. július 6. Dr. Csesznák Gyula.

³²⁶ *Korpona és Vidéke*, 3. évf, 50. szám, 1900. december. 13. Közli a teljes védőbeszédét, In: Hajdú Anikó, kézirat.

³²⁷ Lásd: Pongrácz é.n: 84.

³²⁸ *Ďurica* 2003: 271.

³²⁹ Kmet’ 2008. 180.

³³⁰ Lásd pl. *Besztercebánya és Vidéke* 1901. május 5. A motyóki iskolaügy rendezése.

ütni azokat az urakat, kik nagy nembánomsággal viseltetnek a magyar nyelv tanítása iránt...³³¹

Mindezek ellenére a városban viszonylagos etnikai nyugalom honolt. Az 1880-as években, amikor a gazdasági irányításban a zsidó kereskedők jelentős befolyást szereztek, és a Tiszaeszlári eset csúcspontján volt némi feszültség, ám hamar a felszín alá süllyedt. A sajtó természetesen itt-ott hangos volt, ám a városban alapjában véve nem tudni komolyabb etnikai alapú problémákról.

II. 19. Az adminisztráció³³²

A besztercebányai városi előjáróság 19 főt tett ki, szavazati joga azonban csupán a polgármesternek, a főjegyzőnek, a rendfőkapitánynak, a tanácsnoknak, az „első” és „másod” jegyzőnek, az ügyésznek, a pénztárnoknak, a főszámvevőnek, a főorvosnak, a mérnöknek és az erdőmesternek volt. Az előjárósági segéd személyzet tehát hét főből állt. Besztercebányának a 20. század elején tizenkét főből álló altiszti személyzet, illetve a 35 fős szolgaszemélyzet állt a rendelkezésére. Ezek a következők voltak: 13 rendőr, 5 vámőr, 6 hivatalszolga, 7 tűzoltó, 3 toronyőr, 1 gyepmester. Természetesen a főorvos mellett több orvos is volt a városban, elsősorban a közkórházban, illetve volt még vármegyei állatorvos, és három vármegyei szülésznő is. A városnak fokozatosan egyre több szakbizottsága alakult. Ami a béreket illeti, négy fizetési fokozatot állítottak fel, melyet az éves bérösszegben adtak meg. A polgármester a főjegyző, a rendőrfőkapitány, a mérnök éves bére 6 600 és 4 800 korona között volt. 4 800 koronától 3 200-ig fizették az erdőmestert és a tanácsnokot, a számvevő 2400, míg az ügyész a főorvos és a pénztáros évi 3300 és 2400 korona között vihetett haza. A gyepmester, raktárőr 1100-800 koronát, a rendőr, az erdőőr, a hivatalszolga, a vámőr a tűzoltó évi 900 és 600 korona közötti összeget, míg a szülésznő 400 koronát keresett. Az 1870-es években még volt bányafelügyelő, a 20. század elejére már eltűnt ez a tisztség. Némely hivatalhoz lakás is tartozott.

Érdemes megvizsgálni a több mint három évtizeddel korábbi állapotokat is:³³³ A polgármester éves fizetése 1600 forint, a városi kapitányé és a főjegyzőé 1 300 forint, a tanácsnokoké 1 000 forint, az ellenőré, gazdasági felügyelőé, bányafelügyelőé, erdőfelügyelőé 900-800 forint, a főorvosé 750 forint, a vásári és rendőri ügyelőé 350 forint, a szülésznőé 150 forint, a szolgálké pedig 200-300 forint volt. A hajdúk fizetése azonban rendkívül magasnak mondható – kivéve a kapuóré – ők 700 és 900 forint között kerestek. A

³³¹ *Besztercebánya és Vidéke* 1902. október 5.

³³² Besztercebánya szabad királyi és bányaváros szervezeti szabályrendelete: 1906 alapján.

³³³ Besztercebánya szab. kir. és bánya város törvényhatóságának szervezete. 1872 alapján.

vármegyei gazdasági elithez viszonyítva eltörpülnek ezek az összegek. A 107 legtöbb éves egyenes adót fizetők listáján 57 személy volt besztercebányai illetőségű.³³⁴ A városban koncentráldott tehát a vármegyei pénzügyi elit, hiszen az első tíz közül hat, az első ötven adófizető közül pedig 31 fő volt besztercebányai az 1884-es évben.³³⁵

II. 20. Csesznák Gyula polgármester sikertörténete³³⁶

A nemzetiségileg vegyes városban, ahol csupán a lakosság töredékének volt választói joga (1917-ben 1221 fő),³³⁷ s ahol az alispánok öt-hétévente váltakoztak, a városi polgármester rendkívül szép karriert futott be.³³⁸ A polgármester annak ellenére, hogy évi 6600 koronát, lakáspótlékot stb. keresett, egyik elődjéhez viszonyítva, sem számított a legtehetősebbek közé.³³⁹ A háromnyelvű városban, ahol a nemzetiségi agitáció, a munkásmozgalom, sőt néha zsidópogrom is előfordult, rendkívüli teljesítmény lehetett negyed évszázadig megtartani egy ilyen pozíciót. A polgármester nem lépett be a FMKE-be sem. A különböző iratok tanulmányozása során szembetűnő, hogy mekkora politikai érzékkel megáldott úriemberről volt ő. Besztercebányai pályáját városi alkapitányként kezdte az 1880-as években, majd 1893-ban polgármesternek választották. Ebben az alfejezetben a nemzetiségi ügyekkel kapcsolatos hozzáállásába és problémamegoldó képességeibe nyerhetünk bepillantást. Hiszen például 1903-as Thurzó-féle „nemzetiségi izgatás” ügyében is sikeresen hártotta el az alispán kivizsgálási szándékát, és a mintegy fél évvel későbbi célozgatására („a nemzetiségi mozgalommal szembetartása és bejelentése körül előforduló mulasztások [...] nem jelentik kellően”) a polgármester így válaszolt: „tudomásul vettem.”³⁴⁰

³³⁴Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 30. Besztercebányi 1883 szv – kétnyelvű hirdetmény, szeptember 12. „Zólyommegye legtöbb adót fizetőknek ideiglenes névjegyzéke 1884-ik évre“

³³⁵A tíz „legelőkelőbb“ helyen lévők: (csak a Besztercebányaiak): 2. Ipolyi Arnold püspök 5907 forint, Herritz Rezső nagyiparos 2864 ft., Stadler Tófor gyártulajdonos 2198 ft., Radvánszky János nagybirtokos 1791 ft., Radvánszky Károly, földbirtokos 1325 ft., Halassy Gyula orsz. képviselő 1168 ft., Az első húsz között, tehát előkelő helyen szerepel Turzó Lajos „pánszláv ügyvéd” és a Szumrák testvérek. A lista vége felé található az akkori alispán, Lamer Ágost, illetve pár zsidó származású kereskedő és Machold Fülöp könyvnyomdász. Ő zárja a listát évi 203 forintnyi adóval.

³³⁶Bővebben Lásd.: Cieger András 1997: *A Bereg megyei politikai elit...*, Uő: *Érdekek és stratégiák* 2003, Pál Judit 2009: *Erdélyi főispánok...*, 2009, Pap József 1998: *A Heves és Külső-Szolnok vármegyei...*,

³³⁷Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 20. 144-1917. Besztercebányi 1917-es választói úrlapjai.

³³⁸Jegyzőkönyv, felvétellett Besztercebányán 1918. évi május hó 18-án a városi képviselőtestületnek Csesznák Gyula polgármester úrnak 25 éves polgármesteri évfordulója alkalmából tartatott díszközgyűléséről. Besztercebányi, Havelka Ny., 1918. Sőt, Csesznák Gyula még 1921-ben is a város polgármestere, igaz, a főispán „Omigh“ Csesznák Július-nak írja, míg Önmaga is így írja alá magát. Besztercebányai levéltár, Városi magisztrátus 20. csomó. Res. cis. 42/1921.

³³⁹Besztercebányai levéltár, Városi magisztrátus 20. Besztercebányi 1883 szlovák–magyar kétnyelvű hirdetmény, Szeptember 12. Zólyommegye legtöbb adót fizetőinek ideiglenes névjegyzéke 1884-ik évre. Szumrák Pál besztercebányai polgármester a 31. leggazdagabb egész Zólyom megyében, míg az 1907-es adójegyzék 109 fős listáján Csesznák Gyula nincs rajta. Besztercebányi szabad királyi és bányaváros szervezeti szabályrendelete. 1906.

³⁴⁰Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 20. „Alhényi” alispán Csesznák Gyula vár. polgármesternek, 45. t., 1904, és a válasz 1904. június 1.

Csesznák a hallgatás taktikáját is tudatosan alkalmazta. Amikor például Répási Mátyás alispán írt neki Vikár Béla *Árpád és Habsburg magyar király kegyelete* c. ünnepi költeményről – „miután ezen munkának a nép körében való terjesztése, a hazafias és dicséretes érzés emelésére kiválóan alkalmas, felkérem tekintetes czímét, hogy [...] hatékonyan közreműködni szíveskedjék.”³⁴¹ – hiába taglalta majd két oldalon keresztül hol, mennyiért és hogyan lehet megrendelni a művet, a polgármester írásbeli válasza sem méltatta, csupán a hivatali szolgának írja rá a levélre:³⁴² „A megrendelést szükségesnek nem tartván, ezen ügyiratot az irattárba tenni rendelem.”³⁴³ A polgármester, amikor csak tehetett, próbált a nemzetiségi ügyekből kimaradni, a főispán részletes kérésére így írt a város társadalmi állapotáról: „Besztercebányán kulturális központot teremtettünk, a fogyasztó lakosság egyre csak gyarapodik. Ezt a hivataloknak és intézeteknek köszönhetjük, ezért még több hivatal és intézet kellene. A környéken aránylag olcsó munkás is bővebb akad.” Amit pedig problémának jelölt meg, az az, hogy „a három felekezeti gyűlései szegregáltak vannak [...] és eszerint való elsorolása és dominálása [...] (az) ösztársadalomra elidegenítő hatása van.”³⁴⁴ Annak érdekében tehát, hogy a felekezeti elkülönülés megszűnjön, a város egy, a nagyobb gyűlések befogadására is alkalmas helyszínt tervezett építeni. A főispán kifejezett kérése ellenére sem írt a „faji”, illetve nemzetiségi problémákról. Számos jelentésben, mikor pánszlávizmus került szóba, taktikusan, visszafogottan fogalmaz: „biztos vannak”, „három-négy név, akit mind ismerünk” stb.³⁴⁵ A polgármester számos más kényes esetben is hasonlóan járt el. Az iskolák ügyében sem foglalt állást, a nemzeti szövetség megalapítását a városban gyakorlatilag szőnyeg alá söpörte. Elsősorban gyakorlatias kérdésekkel, főképp a gazdasági és városi alkalmazottak erkölcsi ügyével foglalkozott, és ezekben azonban szigorú és precíz volt.³⁴⁶ A polgármester ráadásul sikeresen szerepelt az első világháborús megpróbáltatások idejében is. Ekkor az ő kezdeményezésére alapították meg a Zólyomban később sikeresen működő beszerzési központot, mely (Léva, Zólyom, Besztercebánya,

³⁴¹ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38. csomó. 9. szám. Zólyomvármegye alispánjától (Dr. Répási Mátyás, aki a FMKE ügyvezető alelnöke volt) Dr. Csesznák Gyula polgármesteréhez, bizalmas, 1898. február 13.

³⁴² Dr. Répási Mátyás 1884-ben másodaljegyzőként kezdte karrierjét Zólyom vármegyében, majd 1897 tavaszán választják alispánná a breznóbányai születésű hivatalnokot.

³⁴³ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 38. 9. sz. Dr. Csesznák Gyula 1898. február 23.

³⁴⁴ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus 20. 15-1909. Főispán Osztrólczy 1909. január 12. Pontokba szedve „részletes, hamisítatlan, hű és igaz képet adjon a járás (város) közéletéről 1-5 napon belül”. Pontok tartalma: faji, nemzetiségi, vasút, földművelés, kultúra, közigazgatás, ipar, kereskedelem, és pénzügy, írja Besztercebánya polgármesterének. A válasz 4. szám. 1909. Biz.

³⁴⁵ Besztercebányai Levéltár, városi magisztrátus, Különböző csomók.

³⁴⁶ Vizsgálatok és városi tanácsi ülések a „vásárokon biztosított jobb hely”, vagy a tanácsosoknak több „téli tűzifa félretétele”, mert ezek mind rombolják a városi tanácsosok és tisztviselők erkölcsi képét. Besztercebányai Levéltár, Városi magisztrátus, Különböző csomók.

Breznóbánya és Körmöcbánya), a németországi Zweksverbandok mintájára, a lakosság előnyös áron és minőségben való ellátására közös üzemeket tartott fent és árut szerzett be. Csesznák Gyula a helyi vöröskereszt egyesület elnöke is volt egyben.³⁴⁷ Tagja volt továbbá a Besztercebányai Történeti és Régészeti Egyletnek és a helyi hazafias olvasmányokat terjesztő egyesület alelnöke is volt. A polgármester emberségét jellemzi egyik beszédéből származó alábbi részlet is, amit a városi katonai temető (kolera temető) avatásán mondott: „Örök legyen a mi hálánk és kegyeletünk is hős fiaink iránt, de tisztelet illesse a hazájuktól elszakított, itt nyugvó ellenségeinket is! [...] ezt a szomorú hadiemléket és utódainkat is arra kötelezem, hogy azt minden időkre épségben fenntartsák...”³⁴⁸

Csesznák Gyula polgármester mintegy három évtizedig kulcsszerepet játszott Besztercebánya életében. A hivatalok, a minisztériumi és a vármegyei magyarosító törekvések ellenében sikeresen lavírozott, melynek a legfőbb bizonyítéka, hogy az impériumváltást követően még több mint egy évig – immár „starostaként” – de a város élén maradt.

II. 21. Egy besztercebányai értelmiségi asszimilációs életpályája

A besztercebányai értelmiség asszimilációs alkalmazkodását Figusch Vilmos, avagy Viliam Figuš Bystrý életútjának végigkövetésével kívánom szemléltetni. A tanár és zeneszerző Figusch felnőtt életének mintegy bő két évtizedét a dualizmusban, illetve nem egész két évtizedét az első Csehszlovák államban élte. A választás több okból esett rá: Figusch aktív életének több mint egy évtizedét élte le Besztercebányán, és ekkoriban: „ambiciózus zeneszerzőként munkáját magyar szellemben, és az akkori zenei élet részeként végezte.”³⁴⁹ A dualizmus idején számos magyar költő versét megzenésítő zeneszerző később a szlovák öntudatú értelmiség egyik országosan is elismertebb kulturális alakja lett. Figusch, Halász István besorolása az ún. lojális szlovákok közé sorolható, tehát aki nem titkolja szlovák etnikai származását, és legalább részben szlovák kulturális identitással rendelkezett, amellett, hogy a magyarországi hazafiak és az egységes politikai nemzet támogatója volt.³⁵⁰ Figusch nyilvános szerepet is vállalt, de semmiképp sem sorolható a „madarón” csoportba. Mégis, személyiségének technokrata vonásait is megfigyelhetjük, hiszen bizonyos visszalépésekre – távolságtartásra szükség volt a szlovák nemzeti léttől, hogy kissé opportunistá céljait – melyek nem voltak túlzóak – környezetében véghez tudja vinni. Hivatalt azonban egyik

³⁴⁷ *Figyelő*, 1915. június 6. és *Figyelő*, 1915. október 31. Csesznák Gyula (19 éves) hadnagy az északi harctéren hősi halált halt. Csesznák Gyula kir. tanácsos fiát is elveszti a nagy háborúban.

³⁴⁸ *Figyelő*, 1915. november 7.

³⁴⁹ Muntág 2002: 8.

³⁵⁰ Halász 2011. Megkülönböztet ezen kívül még a „madarón“-t „aki feladja szlovák származását, karrierista, sőt gyakran szlovák etnikuma ellen vét, afféle aktív „odrodilec“ (elszületett). Az egyszerű „odrodilec“ magyarkodik, de nem vét etnikuma ellen. Ezek kívül definiál hivatali szlovákokat, hungarus hazafiakat is.

államban sem vállalt. Emellett az evangélikus egyház orgonistájaként, a zenei élet szervezőjeként és magántanárként is tevékenykedett. Szabadidejét biciklizéssel, korcsolyázással, bowlinggal, csillagászattal, úszással és turisztikával töltötte. Saját bevallása szerint legkevésbé sem kedvelte az anyagi ügyintézés, illetve a temetéseket, melyeken kántorként gyakran részt vett az.

II. 22. Figusch Vilmos élete és munkássága a szlovák történeti emlékezetben

A szélesebb közvélemény, az elérhető információk alapján, Figuscht mint művészt ismeri, aki „a 20. század kezdetén a szlovák nemzeti zene megteremtéséért tevékenykedett, miközben a népzeneiket a nemzeti zeneművészet különlegességét biztosító forrásaiként értelmezte.”³⁵¹ Az osobnosti.sk portálon, a wikipédián és a helyi besztercebányai szlovák sajtóban csakugyan semmi sem utal arra, hogy nemzeti szempontból aktív lett volna. Néhol azt is megemlítik, hogy magyar népdalokat is feldolgozott.

A szlovák szakirodalom azonban már más képet fest Figusch Vilmos életéről és tevékenységéről. Ebben az alfejezetben életét ennek alapján mutatom be. Legfőbb forrásként egy kb. az 1950-es évek végén született gépiratot, egy „másodnaplót” – mely állítólag autentikus szlovák fordítása a magyar naplójának – használtam.³⁵² Ebben az életrajzban nyomát sem találni internacionalista szemléletnek, illetve a titokzatos író minden adandó alkalmat megragadott a baloldali szociáldemokrata eszmék dicsőítésére Figusch Vilmos életében. Az 1989-utáni években főképp Emanuel Muntág és Bárdiová Marianna foglalkozott Figusch életművével. Míg Muntág jobbra a másodnapló alapján dolgozott, Bárdiová írásmódja már sokkal forráskritikusabb szemléletmódról tanúskodik. Miroslav Šipka ennél is tovább megy, közvetett kritika alá veszi az 1989-előtti szlovák történetírást.

A másodnapló szerint tehát Viliam 1875. február 28-án született Besztercebányán, Samuel Figuš és Františka Heinlein legidősebb fiaként. A család szlovák eredetű volt, mely az „északi államokból” költözött ide, mikor a „közép Szlovákiai bányászok jöttek erre a vidékre.”³⁵³ Viliam naplójában mindig szeretettel gondol vissza gyermekkorára, a városára és az azt övező helyszínekre, völgyekre. Alsó iskoláit a Besztercebányán végezte 1881 és 1884 között. 1885-ben, tízévesen apja egy nagy kézműves piacra vitte Budapestre, hol a kis Viliam először látta a „világot” mely élettől volt tele és megcsodálhatta a nyüzsgést, mely csodálattal

³⁵¹ (http://sk.wikipedia.org/wiki/Viliam_Figu%C5%A1-Bystr%C3%B0D, Letöltés: 2014. november 25.)

³⁵² Štátná Vedecká Knížnica Banská Bystrica, Literárny a Hudobný Archív (a továbbiakban ŠVKBB, LHM,) VFB II./4 Životopis (Életrajz) – Viliam Figuš Bystrý, Ezt az információt a Irodalmi- Zenei múzeum adott részlegének vezetője osztotta meg velem. (Mgr. Imrich Šimig) A másodnapló pontos keletkezésének idejét homály fedi, ám úgy valószínűleg az a 1957-es akadémiai kritikára született reakcióként.

³⁵³ Muntág 1973: 9.

töltötte el.³⁵⁴ Zeneszeretétét anyjától – aki előszeretettel zongorázott – örökölte. Vilmos már érettségi előtt aktív zongorista és karmester volt. Apja halála súlyos anyagi gondokkal sújtotta a családot, harmadikos gimnazistaként érte.

Emiatt nem mehetett konzervatóriumba, hanem csupán a selmecbányai tanítóképzőbe. Nehéz szívvel hagyta el szülővárosát, ezért is itt kezdte el írni naplóját.³⁵⁵ A családi tragédia végett nagyon szerényen élt, néha még éheznie is kellett. 1893-ban végzett tehát a városi evangélikus gimnáziumban. A naplójában azt írta, szívesen lenne városi vagy magasabb leányiskolai tanító, természettudományi tanárként esetleg zenészként dolgozna a tanítóképzőben.³⁵⁶ Ezután is szeretett volna konzervatóriumba menni, és zenei professzorrá válni, de a mindennap kenyér utáni hajsza végett végül is Pilisre, Osztrólukára, Zólyomszalatnyára majd Padin-ba ment tanítóként dolgozni.³⁵⁷ Pilisben azonban „nem érzi jól magát ebben a magyar környezetben, szíve csak a hegyekbe, közelebb a hegyekhez és a szlovák együvé tartozás ölébe vágyik.”³⁵⁸ Vilmos először Szép Heléna versét zenésítette meg Pilisen, majd további magyar verseket olvasott és dolgozott fel. „A kikerülhetetlen nacionalista politikai légkör végett magyar szellemben kezdi meg a munkát.”³⁵⁹ Magyarul valószínűleg már ekkor kitűnően tudott, hiszen szülei egy évre Pásztóra küldték az elemi iskola negyedik osztálya előtt.³⁶⁰ Két éven keresztül Osztrólukán tevékenykedett, ennek ellenére, urbánus emberként jellemezte önmagát. Egy felszabadult tanítói állásról anyja értesítette, az 500 koronás fizetés kielégítette igényeit. Itt azonban a helyi pappal konfliktusa támadt. Következő munkahelye Zólyomszalatnyán volt. Itt már énekkört is alapított, és mivel a község jellegét tekintve szlovák nyelvű volt, az itt töltött idő alatt mintegy 125 népi dallamot, éneket gyűjtött össze.³⁶¹ A szlovák közeg ellenére így ír naplójában „Saját maga az anyanyelvhez húz, ámde az állam lakosai a rend érdekében a kormány nyelvét, az adminisztratív többségét kéne, hogy használják, tehát csak és csakis a magyart.”³⁶² Naplójában említi egy bizonyos Karol Ruppeld nevét, kire pánszlávként emlékezett. Talán éppen emiatt, 1898 márciusában Karolnak küldte az összegyűjtött 83 népdalt.³⁶³ Emellett az *Apollo* és a *Zenélő Magyarország* című lapban is közölték főképp Petőfi Sándor és Knepp

³⁵⁴ ŠVKBB. LHM, VFB II./4 Životopis (Életrajz) – Viliam Figuš Bystrý: 2.

³⁵⁵ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 2.

³⁵⁶ Bárdová a kol. 2002: 15.

³⁵⁷ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 5.

³⁵⁸ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 5.

³⁵⁹ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 6.

³⁶⁰ 1884 júniustól 1885-ig volt Pásztón.

³⁶¹ Szlovák többségű település, csakúgy, mint az előző községek.

³⁶² Bárdová a kol. 2002: 17. Idézet a naplójából. 1895. november 30 naplóbejegyzés.

³⁶³ Bárdová a kol. 2002: 17–19. *Emma Goldberger- „proszlovák” orientáltságú hölgynek szintén elküldte konzultációra szlovák népzenei gyűjteményét.*

János verseit megzenésítő kottáit. 1898 először játszott közönség előtt magyar népi éneket, mert Figusch szerint az ember csak eredeti szöveggel tudja azt átérezni.³⁶⁴ Ami a cseh–szláv dallamokat érinti, egy évvel később ugyanígy nyilatkozott azokról is. Ebből nyilvánvaló, nem ragaszkodott sem az egyik, sem a másik nyelvhez, egyaránt értékelt mindkét nép zenéjét, és azt vallotta, hogy a nép nyelvéhez illő dallamokat nem szabad lefordítani.

Ekkoriban kezdett Dobronyán udvarolni egy helyi tanár lányának, Elena Bernátnak. Itt találkozott Ján Alexander Fábryval, kit komolynak és hüvösnek titulált.³⁶⁵ Dobronyán „a helyi szlovák értelmiséggel találkozott (pl. Hodža, Thurzo, Vesel) és a szlovákok nemzeti felszabadító harcával is megismerkedett.”³⁶⁶ „Zólyomszalatnyán találta meg a helyes útját [...] gyakran a monarchiabeli uralkodó réteg által elkövetett igazságtalanságokon filozofált, mint ahogy a saját naplójában írta.”³⁶⁷ Emanuel Muntág láthatóan a minden bizonnyal Figusch fia által megírt napló alapján dolgozott, mely keveréke a kommunista dogmáknak és a heves nacionalizmusnak.³⁶⁸ „Naplójában semmi sem támasztja alá azt az állítást, miszerint szlovák nemzeti érzéseit akarta volna fejleszteni, mint ahogyan azt néhány kutató állítja–gondolja.”³⁶⁹ Miroslav Šipka példaként említette Jozef Pantlíket, holott ugyanabban a tanulmánykötetben, Emanuel Muntág után következett a tanulmánya.³⁷⁰ Šipka szerint Figusch etnikai és politikai identitása rendkívül összetett és érdekes. A szlovák identitáshoz láthatóan nem kötődött, mivel a magyar politikai, állami és nyelvi identitással azonosult.

Ez a megállapítás nincs ellentétben azzal, hogy érdeklődési területének középpontjában a szlovák népi–paraszti kultúra állott. A Csehszlovák Tudományos Akadémia által 1957-ben kiadott, a szlovák zenei élet történetéről című kötetben azonban, Muntág rendkívül kritikus Figusch-al szemben: „a magyar környezet által körbevéve, nem lehet azon csodálkozni, hogy nem állt kellően a nemzeti dolgokhoz [...] és, hogy szlovák eredetéhez csak kevésbé jelentkezett, sőt hogy nem esett nehezére magyar művek alkotásával a magyar államiságot színlelni... [...] annak ellenére, hogy más forrásokból ismeretes, hogy bírálták azért, mert szlovákul beszél és főképp szlovákokkal érintkezik...”³⁷¹

³⁶⁴ Bárdová a kol. 2002: 19. Naplóra hivatkozik.

³⁶⁵ Ján Alexander Fábry szlovák evangélikus pap, költő, szubjektív és nemzeties líra író, fordító stb.

³⁶⁶ Muntág 2002: 8.

³⁶⁷ Muntág 2002: 10. In: (Életrajz) – Viliam Figuš Bystrý-re hivatkozik.

³⁶⁸ Muntág 2002: 35-36. Következőket állítja: és az alábbi forrásra hivatkozik: Štátná Vedecká Knižnica Banská Bystrica, Literárny a hudobný múzeum, VFB II./4 Životopis – Viliam Figuš Bystrý. A mű számos egyéb pontatlanságot tartalmaz: pl.: Ferenc Ferdinándnál nincs „Uhorsko”, vagy Rakúsko-Uhorsko, (Magyarország) hanem mindenütt „madarská vláda”, „maďarský demarš na srbskú vládu” (magyar kormány, vagy magyar ultimátum a szerb kormánynak)

³⁶⁹ Šipka 2002: 16.

³⁷⁰ Šipka 2002: 16.

³⁷¹ Muntág 2002: 10. A kritika főleg 1907 és 18-ra vonatkozik.

Figusch Zólyomszalatnáról, már családjával távozott Bácskába, ahol további három éven át termékenyen dolgozott zenei életművén. Eközben, falusi tanítóként folyamatosan pályázott jobb munkalehetőségekre, köztük teljesen magyar nyelvű területekre is. 1904 augusztusában például egy debreceni munkalehetőséget szalasztott el, ez egyébként a 26. próbálkozása volt ugyanannál a munkáltatónál.³⁷²

A végső állomást jelentő besztercebányai állást szintén nehezen szerezte meg, ám végül is felvették szülővárosában tanárnak. „13 éves falusi száműzetésemnek vége – nem voltam sosem falura teremtve, nem tudtam sosem teljesen beleélni magam a falusi környezetbe, a város az én igazi légköröm”, írta naplójában.³⁷³ A besztercebányai evangélikus iskola friss tanítójaként tehát szülővárosába költözött, immár három gyermekével és feleségével. Szülővárosában aktív társadalmi életet élt, az evangélikus egyházon belül ének és zenei kört alapított, karmesterként lépett fel, szervezte az egyház tagok zenei- és részben társadalmi életét. A Besztercebányán letelepedett „cseh testvérekkel és muzsikussal” jó kapcsolatokat ápolt.³⁷⁴ Ezekben az években vokális és instrumentális jellegű műveket komponált. Jelentősen fellendítette a város zenei kultúráját. A városban gyakran lépett fel barátjával, a zólyomi Fero Roth-tal, aki hegedűvel kísérte Figusch zongoráját.

1909-ben látogatta meg Pavol Országh (Hviezdoslav) költőt, aki azt mondta neki, „hogy Besztercebányán – politikailag és nemzeti szempontból – sötétség van.”³⁷⁵ Ebben az évben a Liptószentmiklósi Tatran énekkar 40 éves jubileumi ünnepségén is részt vett, melyen eljátszották a *Slovenská pieseň* című, addig legjelentősebb alkotását, melyet Ján Bystrý álnéven komponált.³⁷⁶ Ezen az ünnepségen ismét találkozott Hviezdoslavval, és itt további szlovák „nemzetébresztőkkel” ismerkedett meg. A koncertet a Fekete Sas hotelban tartották, ahol Figusch inkognitóban is nagy sikert aratott. Pavol O. Hviezdoslav rendkívül elégedett volt, Figuschnak azt mondta: „tartalmat adott a versemnek.” Művésznevét (Bystrý) a másodnapló szerint azért használta, mert félt a magyar hivataloktól. Pavol O. Hviezdoslav óriási hatással volt rá, saját elmondása szerint „minden szavát, melyekben ott bújt meg a szlovák nép iránti szeretet, csak úgy nyeltem lefelé.”³⁷⁷

Ami a politikai nézeteit illeti, amikor 1910 tavaszán Apponyi Albert és Tisza István látogatta meg Besztercebányát, állítólag azt írta a naplójába: „az Ő politikájukat csak azok

³⁷² Bárdová a kol. 2002: 21.

³⁷³ ŠVKBB. LHM, (Életrajz).

³⁷⁴ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 35. A másodnapló a baloldali szociáldemokrata eszmék, a szlovák nacionalizmus mellett a csehszlovákista ideológia támogatására is ügyelt.

³⁷⁵ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 29.

³⁷⁶ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 33. Ján Bystrý névvel adja le a 40 éves jubileumi Hviezdoslav ünnepségre felkért elkészült munkáját.

³⁷⁷ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 33.

támogatják, akik ebből nyeréskedni akarnak, az egyszerű emberekben a politikájuk nem talál visszhangra.”³⁷⁸ Vilmost alapvetően inkább a zene érdekelte, nem pedig a politika. 1914-ben régi vágyát teljesítve, a budapesti Nemzeti Zeneakadémia állami vizsgáját is sikeresen teljesítette. Emanuel Muntág életrajzíró szerint Figusch, tartva a háborús hisztériától, a háború kitörésekor elrejtette szlovák műveit, nehogy pánszláv vádakkal illesék.³⁷⁹ A háború kitörésekor ő maga inkább háborúellenes volt, de nem nyelvi nemzeti kiindulópontból, hanem kulturális és emberi szempontból. 1915-ben Budapesten volt orvosi kivizsgáláson, mikor is feljelentették, hogy szándékosan kihúzza magát a háború elől. Később az íráskép és a szembesítés után kiderült, hogy a feljelentő Figusch iskolájának igazgatója volt, akivel látszólag barátok voltak.³⁸⁰

Kilenc és fél hónapos szolgálat után tért tehát vissza az iskolába tanítani. Szolgálatát Radványban fegyvertelen őrként töltötte, tehát nem vitték ki a frontra. 1918 november 11-én taníthatott először szlovákul. „Istenem milyen örömmel kezdtem meg először november 11-én 1918-ban szlovákul oktatni, teljesült nekem az egyik legrégebbi álmom” írta erről.³⁸¹ Azonnal kérvényt adott be a Szlovák Nemzeti Tanácshoz, hogy zenei professzor lehessen a besztercebányai tanítóképzőben, ennek ellenére csak 1921-ben nyert felvételt.³⁸² A csehszlovák és a vörös magyar hadsereg harcai során, a másodnapló szerint, a kommunizmus mellett foglal állást: „A kommunizmus világméretű mozgalom, mely előbb vagy utóbb mindenhol elterjed.”³⁸³ 1920-ban az iskolában fél éves szünetet kért, hiszen saját elmondása szerint „a szeméthordó 10 koronát, amíg a tanár 9,6 koronát keres, amikor magánóráimmal 40 koronát kapok inkább zenével meg komponálással foglalkozom.”³⁸⁴ Ezalatt számos ajánlatot kapott Brünből és Eperjesből is, de nem akarta elhagyni a szülővárosát.³⁸⁵ 1921-ben már egyre intenzívebben kapcsolódott be a szlovák művészek Turócszentmártoni egyesületébe és a Matica Slovenská működésébe. 1921 márciusában ő tárgyalt Budapesten Bartók Bélával a szlovák népzeneiket tartalmazó fonográf hengerek megvételéről, mely tranzakció 1923 folyamán megvalósult. Nagyon érdekes az a mozzanat, miszerint még Zólyomszalatnyán komponált három magyar megzenésített Molnár Kálmán verset, a fordulat után 1922-ben

³⁷⁸ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 29. De nincs idézőjelben. 30. „amíg nem lesznek titkos választások, addig a választás csak bohóckodás.”

³⁷⁹ A besztercebányai rendőrség Thurzó és Vans családnál a háború kitörésekor házkutatást tartottak.

³⁸⁰ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 37.

³⁸¹ Muntág 2002: 11.

³⁸² 10 000 koronás kölcsöne volt 15 évre, amit a házra vettek fel még 1910-es évek elején.

³⁸³ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 45.

³⁸⁴ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 46. Az összegek egy napra értendők, havi 360 koronát kapott tanárként.

³⁸⁵ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 47.

adott ki.³⁸⁶ Az 1930-as években a Matica Slovenská néprajzi kirendeltségének munkájában vállalt aktív szerepet.

Összességében tehát elmondható, hogy a felhasznált források alapján úgy tűnik, hogy hol erősebben, hol gyengébben, de szlovák nemzeti érzelem volt rá jellemző, bár valamilyen szinten azonosult a dualizmus kori állapotokkal. Az államjogi fordulat azonban minden kétséget kizárva nagy örömmel töltötte el.

II. 23. Figusch Vilmos asszimilációs életpályája naplója tükrében

A zeneszerző életét tehát több szlovák életrajzíró is feldolgozta monográfia vagy egy-két tanulmány erejéig Emanuel Muntág, Marianna Bárdová és Šipka Miroslav közül volt aki – mint kutatásom során minden kétséget kizárólag kiderült – főképp Figusch fia által írt, ideológiailag rendkívül torz életrajzi művet dolgozta fel, a megfelelő forráskritika nélkül.³⁸⁷ Az előző alfejezetben ezek alapján írtam meg Figusch Vilmos életét.

Turócszentmártonban megtalálhatóak azonban a zeneszerző naplójának eredeti, magyar nyelven írt kötetei, melyet gyakorlatilag napi bontásban írt több mint négy évtizeden át.³⁸⁸ Az alábbiakban ennek tükrében próbálom meg bemutatni életét.

A kis Vilmos tehát 1875. február 28-én született Besztercebányán, Samuel Figusch és Frantiska Heinlein legidősebb fiaként. Anyja valószínűleg német, míg apja szlovák származású volt. Az apja halála miatt bekövetkezett anyagi válság következtében a Selmeci tanítóképzőbe iratkozott be. Itt kezdte írni a naplóját. Az ekkor bekövetkező súlyos anyagi helyzet nagyban meghatározta későbbi felnőttkorát és egész gondolkodásmódját, élete folyamán érzékelhetően az anyagi biztonság megteremtéséért küzdött. Selmecbányán gyakran gondolt otthonára, „bármilyen rosszak a körülmények otthon, és bármilyen jók a távolban, mégsem bírja elfeledtetni az embert az otthontól.”³⁸⁹ Diákéveiben többször előfordul olyan naplóbejegyzés, hogy kevés a pénze, vagy épp éhség gyötri. Ekkora már erős szociális érzékkel is bírt, a naplója alapján látható, hogy fogékony volt, és foglalkoztatták az emberi sorsok.³⁹⁰ Racionális gondolkodásmódja már ekkor is nyilvánvaló. Elutasította a túlzott álmodozást, Verne Gyula köteteiről is azt írta, szépek csak nem igazak. Magyarul ekkor már

³⁸⁶ Bárdová a kol. 2002: 33.

³⁸⁷ ŠVKBB, LHM, (Életrajz) 89.

³⁸⁸ SNKM. LA, A XIV/4, 59 napló. 1889 – 1936.

³⁸⁹ SNKM. LA, XXIV/4-1 napló. Dátum nélkül. Selmecbányán meg nem nevezett „bácsinál” lakik. Két-három havonta jár haza szülővárosába, Besztercebányára.

³⁹⁰ Pl. „Gondoljon a koldusokra [...] akiknek nem ízlik a kenyér” Turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár XXIV napló. Dátum nélkül.

kitűnően tudott, hiszen szülei egy évre Pásztóra küldték.³⁹¹ „Édesapám ekkor azon az elhatározásra jutott, hogy miután magyarul tudni, jó dolog, tehát annál fogva engem valami magyar helységbe ad egy évre.”³⁹² Vilmos 14 évesen írta Pásztói tapasztalatairól: „eleinte [...] nem tudtam az ő nyelvökön (sic) beszélni [...] később úgy megtanultam, hogy a szomszédok nem is akarták hinni, hogy én tót anyanyelvű vagyok.”³⁹³ A fiatal Figusch nyilvánvalóan definiálta szlovák anyanyelvét, és „kedves pásztói élet isten veled” mondattal búcsúzott naplójában színmagyar nyelvterületű emlékeitől.³⁹⁴ Németül valószínűleg nem jól, vagy alig tudott, ezt bizonyítja otthonra küldött német nyelvű képeslapja, melyet mással fordítatott le.³⁹⁵ Nyilvánvalóan anyjának szeretett volna annak anyanyelvén kedveskedni, vagy német nyelvben elért előrehaladását bizonyítani. A selmecebányai tanítóképzőben heti két-két német és „tót” három-három történelem és magyar órát látogatott a szaktantárgyak és egyebek mellett. Úgy tűnik, a besztercebányai algimnáziummal és ezzel az összeállítással sikeresen megalapozták a fiatal Figusch későbbi, magyar nemzetiséghez húzó önazonosságát.³⁹⁶ A Selmecebányai Önképző Petőfi Körnek is tagja volt. A Petőfi Kör tevékenysége versek felolvasásában, szavalásában, és a himnusz alkalomadtáni éneklésében merült ki.³⁹⁷ A diákságot egyébként is megmozgatták a közös énekek, a napló szerint a vonaton a Ballag már a vén diák igazi kedvenc volt. Diákéveiben mindig nagy érdeklődéssel és készülődéssel várta a március 15-ét: „Felvirradt a nap [...] a magyar szabadságharcot méltán megünnepelni minden magyarnak legszebb kötelessége.”³⁹⁸ Mint egyéniség, Figusch konfliktuskerülő volt, ez cselekedeteiben is kirajzolódott, illetve önmaga is hasonlóképp definiálta magát. „... nem szeretek senkivel sem haragudni...”³⁹⁹

Iskolában Erkel Ferencről a Bánk Bánt játszotta szívesen, illetve R. Wagnertől a Niebelungent. Mint volt szó róla, a családi tragédia végett nagyon szerényen élt, néha még az éhséget is megtapasztalta. Ennek okán 1890-ben az is megfordult fejében, hogy Sopronba megy tanulmányait folytatni, egyrészt a több tapasztalat reményében, illetve azért, merthogy

³⁹¹ 1884. júniustól 1885-ig volt Pásztón, özv. Augusztinovicsnél, aki fiát Győzőt adta Besztercebányára egy évre Figusch szüleihez.

³⁹² SNKM. LA, XXIV/4-1 napló. Apjának nyilván volt affinitása a magyar nyelv felé, valószínűleg tudott is magyarul. Testvére Budán élt.

³⁹³ SNKM. LA, XXIV/4-1 napló.

³⁹⁴ SNKM. LA, XXIV/4-1 napló. Később, még felnőtt korában is meglátogatta Augusztinusnét Pásztón.

³⁹⁵ SNKM. LA, (Napló) 1889. augusztus 30.

³⁹⁶ SNKM. LA, (Napló) 1889. szeptember 22. Egy magyar címet is találtam naplójában rajzolva, melyet egy emléktábláról másolt. Pár hónappal később egy ismeretlen 1848–49-es honvéd sírját rajzolta le fél oldal helyet elvéve, azzal a megjegyzéssel, hogy „remélhetőleg feljavítsák. SNKM, LA, (Napló) Nincs dátum. 1890 nyarán 600 magyar nemzeti dalt tartalmazó daloskönyvet kért kölcsön a nyárra.

³⁹⁷ Petőfi Sándor Talpra magyarja és Lajos Berzsényi a Magyarokhoz ódája is népszerű volt. Túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár, XXIV-1 napló. 1889. szeptember. 13.

³⁹⁸ SNKM. LA, (Napló) 1889. március 15.

³⁹⁹ SNKM. LA, (Napló) Pontos dátum nélkül.

ott „olcsóbb az élet.”⁴⁰⁰ Mély baráti kapcsolatokat keresett, nem felszíneseket. Nagyon szeretett utazni, de pénz híján önkéntesként dolgozott az evangélikus egyháznál, bejárta a szélesebb környék (köztük szin magyar) megyéit.⁴⁰¹ A nyári „supplicantus koldulás” mely a tanítóképzős diákok egyházuk helyi lelkészeinél való vándoréjszakázást jelentette, Figuschnak különösen kedvére volt. 1891-es, nem magyar ajkú vidéken való utazása során már érzékeny volt a nyelvi tematikára, naplójában így panaszodik: Bártfán például „magyarul csak a pap tudott, így tóra fordították a (német) beszédet.”⁴⁰² Sőt, az erdélyi Besztercén tett látogatása során, anyai anyanyelvét már teljesen idegennek érezte: „[...] csakis német beszédet hallottam, úgy éreztem magam mintha idegen földön járnék.”⁴⁰³ A keserűséghez nyilván hozzájárult az is, hogy a helyi pap nem adott neki szállást, „pláne még magyarul is alig tud.”⁴⁰⁴ Naplójában egyébként kizárólagosan magyarul írt, itt-ott német szavakat használt, melyek a gyermekkorában szállóigék voltak Besztercebányán. Ilyen pl. a „Krisztkindlit” a karácsonyfahozó ember stb. Szlovákul csupán egyes helyneveket írta, de azokat is kizárólag idézőjelben.

Figusch Vilmos megértéséhez úgy vélem a gyermekora volt a kulcs, az őt ért hatások következtében személyisége már akkor kialakult, s ez végig kísérte életét. Korán elérte az anyagi bizonytalanság, éppen ezért rendkívül sok munkát vállalt az ország különböző, egymástól távol eső területein. A több mint 40 éven át írt 59 kötetes napló teljes olvasása és feldolgozása nem volt vállalható, sem az anyag terjedelmére, sem pedig annak elhelyezkedése való tekintettel.⁴⁰⁵ Ennek fényében középiskolás, személyiségformáló éveit olvastam el, illetve azokat a részeket, melyekben az életrajzírók, Marianna Bárdiová és Emanuel Muntág, nemzetiségi jellegű bejegyzésre utaltak. Nem maradtak ki természetesen a nagy események sem, mint például a háború kitörése, vagy a miniszterelnök Besztercebányai látogatása.

1893-ban sikeres érettségi vizsgát tett a selmecbányai népi tanítói iskolában. Innentől kezdve minden évben pályázott a néptanítók pályázatára, mely rendkívül fontossággal bírt számára. A Pilisből hazavágyó Vilmos képe erősen torzított. Figusch eredeti naplójában ebben az időszakban is gyakran írta, hogy legszívesebben szülővárosában dolgozna, ahol anyjának és testvéreinek tudna segíteni, illetve honvágyat érez szülővárosa gyönyörű vidéke után. A falusi életet azonban valóban nem kedvelte, azonban szó sem volt nemzetiségi

⁴⁰⁰ SNKM. LA, (Napló) Pontos dátum nélkül.

⁴⁰¹ Egert 1890 június 27-én látogatja meg. „Igen tetszett a város, különösen a székesegyház és a lyceum épülete.” SNKM, LA, (Napló) 1892. június 27.

⁴⁰² SNKM. LA, (Napló) Pontos dátum nélkül.

⁴⁰³ SNKM. LA, (Napló) 1892. július 18.

⁴⁰⁴ SNKM. LA, (Napló) 1892. július 18.

⁴⁰⁵ A Túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi archívumában lévő anyag csak helyben olvasható állandó felügyelet mellett.

közegről, melyet fia a gépelt másodnaplójában említ. Arról meg pláne nem szabad elfeledkeznünk, hogy a Pilis akkoriban szlovák többségű községnek számított, amit a valószínűleg megrendelésre írt másodnapló szerzője már nem tudott.⁴⁰⁶ Nem tetszett neki a falusi morál, és szerinte az oktatási célok sem feleltek meg a kemény falusi élet követelményeinek. De odaadó volt munkája iránt, és főleg boldognak érezte magát a diákok között. Budapest közelségét arra használta, hogy az operaelőadásokat felkeresse. Nagy hatással volt rá Smetana *Prodaná nevesta* című [eladott menyasszony] operája, mely szó szerint elvarázsolta, főképp a népi motívumaival és a melódiáival. Vörösmarty Szép Heléna versének megzenésítésével kezdte ez irányú tevékenységét. Nagyobb munkába pl. az egri leányba is belevágott. Pályája kezdetén tehát magyar balladákat, nemzeti énekeket, magyar költők verseit és műveit zenésítette meg, vagy írt át zongorára, kicsit később, pár évre rá, mindezekkel párhuzamosan szlovák népi dallamokat kezdett gyűjteni. Magyar szellemben kezdte meg tehát a munkáját. Ez Figusch számára magától értetődő volt, hiszen gyermekkorától, nem definiáltan ugyan, de gyakorlatilag magyarnak vallotta magát.

Az 1893-as évet tehát Pilisen töltötte⁴⁰⁷, 1893-tól pedig két éven keresztül Osztrólikán dolgozott. Amint ideköltözött, anyja is csatlakozott hozzá. Így a közös háztartásban Figusch segített eltartani fiatalabb testvéreit, akik közül egyiket születési rendellenesség sújtotta. 1895-1903 között Zólyomszalatnyán dolgozott egyházi tanítóként. Figyelte a helyi fiatalokat, a falu mezőgazdasági munkáit, és megkezdte népdalgyűjtését is. De igazából Zólyomszalatnyán sem érezte jól magát, mivel elmondása szerint a helyi „intelligencia” túlságosan fent hordta az orrát, sőt arisztokrata beütése volt és az ember fölöttinek képzelte magát. Ez a mentalitás neki idegen volt, ellenkezett demokratikus gondolkozásával, hisz ő is onnan (értsd. néptől) származott, és nem akart tőle elfordulni olvasható életrajzaiban.⁴⁰⁸ Ez is nyilvánvaló torzítás, egyrészt sem falusi, sem teljesen „népi” származású nem volt, másrészt nem demokratikus gondolkozás hiányával, hanem a falusi képmutatással volt általában gondja saját bevallása szerint. „Saját maga az anyanyelvhez húz, ámde az állam lakosai a rend érdekében a kormány nyelvét, az adminisztratív többségét kéne, hogy használják, tehát csak és csakis a magyart.”⁴⁰⁹ Olvashatjuk naplójában, majd ezzel kapcsolatban Fábryról írt, aki ugyan nem támogatta a magyarosítást, ámde mégsem volt heves pánszláv, és jobban tudott szlovákul, mint ő maga. Ebből is következik, hogy saját bevallása szerint nem tudott olyan jól szlovákul, főképp ha a

⁴⁰⁶ Az 1880-as években ezer lakosból több, mint 700 fő szlovák anyanyelvű.

⁴⁰⁷ 1880-as években ezer lakosból kb. 700 szlovák.

⁴⁰⁸ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 10.

⁴⁰⁹ SNKM. LA, (Napló) 1895. november 30. Ezt a bejegyzést Marianna Bárdová közli, ám Figusch fia által írt másodnapló elhallgatja, csakúgy, mint Emanuel Muntág, aki Figuschról írt könyvét erre alapozva írta meg.

fonetikus értelmezést vesszük a népi énekeknél.⁴¹⁰ Általánosan is definiálható, hogy felnőttként tudomásul vette szlovák származását, ám inkább magyarként tekint önmagára. A következő években a formálódó párkapcsolata körül található a legtöbb bejegyzés.

Ezekben az években (1896) Dobronyára járt Elenka végett, aki a helyi tanító, Bernáth Iván 14 éves lánya volt. 1896-ban írt még a falusi ünnepségen hallható cigány zenéről, de nem épp pozitívan, mivel azt nem tartotta alkalmasnak saját társadalmi rétegének a szórakoztatására. Egy évre rá azonban már feljegyzett néhány népi dallamot, és lassan kialakult gyűjtőszennvedélye. 1898 nyarán Losoncra kellett bevonulnia, de a szolgálat csupán 56 napos lett. Nem volt jó katona, de vidáman élte meg ezeket a napokat. Ekkor még mindig anyjával és legkisebb, beteges öccsével élt. Ahhoz, hogy el tudja tartani őket, magánórákat kellett adnia zongorából. Ekkoriban zenei tevékenysége két pólusú volt, szomorú dallamokat játszott, viszont ha Elenkával, szerelmével találkozott akkor viszont lágy, pozitív dallamokat komponált. Ugyanekkor, a magyar szabadságharc 50. évfordulóján panaszkodott naplójában, hogy nincs a faluban semmiféle ünnepség.⁴¹¹ Elenkának kitartóan öt éven keresztül udvarolt.⁴¹²

1900-ban végre megkérte Elenka kezét, ekkor zenésítette meg Arany János Rákóczi asszony c. versét, melyet a magyar közvélemény dicsérettel fogadott. A budapesti zenei füzetekben is pozitív kritika jelent meg róla. Zólyomszalatnyáról már családjával Bácskába, egy kis faluba költözött, ahol termékenyen dolgozott zenei életművén. A távozás oka szintén anyagi jellegű volt, hiszen jöttek a gyerekek és kevés volt a jövedelme, az új helyen azonban nagyobb lakást, és magasabb fizetést kapott. A délvidéki szlovákok között is aktív közösségi életet élt.

Ennek ellenére a Bácskában sem érezte magát a legjobban, beutazta Szerbiát is, ahol meglepődött a szerb „fejlettségen.” 1906-ban Prágában adták ki a zólyomszalatnyai népdal gyűjteményét. Az ezzel kapcsolatos feljegyzéseit nem sikerült átnézni. A besztercebányai állást, melyre talán a legjobban áhítozott, nehezen szerezte meg. Másodlagos életrajza természetesen szlávellenes taktikázást sejtet a nehezen megszerzett állás mögött, véleményem szerint egy városi, nagyobb hírnevű iskolába ismeretség nélkül egyszerűen csak nehéz volt bekerülni egy olyan egyéniségnek is, aki ugyan számos magyar verset zenésített meg. „13

⁴¹⁰ Naplóidézlet In: Bárdová a kol. 2002: 17.

⁴¹¹ SNKM. LA, (Napló) 1898. március 15.

⁴¹² ŠVKBB. LHM, (Életrajz) E napló torzításai: Zólyom Szalatnyán gyűjtött népdalait nehézségekkel, de ki tudja adni. Ez a szöveg ahol lehet magyar sovinizmustól hangos, és azt állítja, hogy Figusch is mélyen elítélte ezt... Dobornya is „erős bástya a erőszakos magyarizáció hullámai között, meg örül, hogy Elenkának stabil nemzeti öntudata van (14 évesen) stb. állítások.

éves falusi száműzetésének vége [...] nem voltam sosem falura teremtve, nem tudtam sosem teljesen beleélni magam a falusi környezetbe [...] a város az én igazi légköröm.”⁴¹³

1907-ben tehát végre szülővárosába költözött, ahol az evangélikus iskola tanítója lett. Ekkor már három gyermeke volt. Amikor 1910 tavaszán Apponyi és Tisza meglátogatta Besztercebányát, ekkor a másodnapló szerint állítólag ezt írta: „az ő politikájukat csak azok támogatják, akik ebből nyeréskedni akarnak, az egyszerű emberekben a politikájuk nem talál visszhangra.”⁴¹⁴ Az az igazság, hogy az említett időszakban semmi ilyen bejegyzés nem található a naplóban, sőt az Apponyi „látogatás felejthetetlen a városnak [...] itt élveztem közel egy óra hosszát Apponyi gyönyörű ékesszólását.”⁴¹⁵ Négy napra rá Tisza István, a volt miniszterelnök látogatását már „belsőleg szegényesebb fogadtatás – tehát hűvösebb” hangulat kísérte.⁴¹⁶ Kérő különbség volt a két látogatás között az is, hogy Tiszát a Huder és Rosevame cég emberei botokkal felfegyverkezve vették körül, nehogy bántalma essék. A Tisza beszéd fogadtatását Figusch hullámmónak, inkább negatívnak írja le, és kritikusan fogalmazott Tisza pártjáról: „[...] munka párt, több lévén a pénze, mint a híve [...] (Tisza gondolatai ahhoz hasonlóak mint) mikor a nemzet vágyait rögeszmekeként kezd működni.”⁴¹⁷ Figusch Vilmos egyébként a magyarosítást aktívan támogató 48-as Függetlenségi Párt szimpatizánsa volt, több gyűlésükre is eljárt, illetve a jelöltek is hazakísérgette a pártszimpatizánsokkal. A pártba azonban nem lépett be, alapvetően inkább a zene érdekelte, mint a politika, ám mégis mutatkozott a gyűléseken és akciókon.

1914-ben a Monarchia trónörökösének meggyilkolásának híre Besztercebányán is központi témává vált. Fekete zászlók, plakátok lógtak mindenütt, és „bármivel akadt össze az ember, csak a rettentő esetről folyt a szó.”⁴¹⁸ Emanuel Muntág életrajzíró szerint Figusch tartva a háborús hisztériától, a háború kitörésekor elrejtette szlovák műveit, nehogy pánszláv vádakkal illessék. A naplóban erre vonatkozó feljegyzés nem található. Figuschnak valóban volt kapcsolata a pánszlávként ismert Thurzó Jánossal, naplójában többször említi a vele kapcsolatos tevékenységeket, ezek azonban jobbra nem politikai jellegűek. Valóban történtek házkutatások mind Thurzóéknál, mint pedig a Figuschék szomszédjában lakó Vansz családoknál, és Figusch tartott tőle, hogy belekeveredik. „Thurzóéknál, mint tót vezérembernél házkutatás van, meg hogy valami gyanús levelet kapott Amerikából. Utóbbi

⁴¹³ ŠVKBB. LHM, (Életrajz)

⁴¹⁴ ŠVKBB. LHM, (Életrajz) 29. Csupán megállapítás, nincs idézőjelben. 30. „amíg nem lesznek titkos választások, addig a választás csak bohóckodás”

⁴¹⁵ SNKM. LA, (Napló) 1910. május 7.

⁴¹⁶ SNKM. LA, (Napló) 1910. május 11.

⁴¹⁷ SNKM. LA, (Napló) 1910. május 11.

⁴¹⁸ SNKM. LA, (Napló) 1914. június 29.

engem is berángathat [...] Amerikai ügyemet Thurzó sürgette. De bosszantó a véletlenek ilyen összejátszása.”⁴¹⁹ Egy napra rá, Vanséknál is házkutatást tartottak, mire Figusch megtudakolta Thurzótól, és kiderült, hogy szerepelt a neve a levélben. Ugyanazon a napon az általános mozgósítás híre „hideg zuhanyként hatott, hangos tüntetés nem volt, ez most már komoly dolog.”⁴²⁰ Álláspontját a kezdetektől a háborúval szemben fogalmazza meg, de abszolút nem nyelvi–nemzeti kiindulópontból, hanem kulturális és emberi szempontból. Innentől kezdve a napló nagy részében a háborúval, vagy annak a városra vonatkozó következményeivel foglalkozott, rendkívül pacifista és szociális hangnemben.⁴²¹ Ugyanakkor, érezhetően nagy stressz nehezedett rá a házkutatások és a levél miatt, ezért úgy döntött, elmegy a hivatalba és tisztázza magát. Az ügyészágon és a rendőrségen „teljes nyíltsággal előadtam az én tót népdalaim ügyét” majd másnap a papnál illetve a vizsgálóbírónál is járt.⁴²² Végül is ennek az ügynek nem voltak további jogi következményei az érintettek számára.

A besztercebányai házkutatások ügye azonban eljutott Tisza István miniszterelnökhöz is, Duľa Máté, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének panasza által.⁴²³ Sőt, „a nagy zajjal és lármával végrehajtott letartóztatások [...] alkalmasak arra, hogy a tót nemzetiségű polgártársak ellen elkeseredést és gyűlöletet szítsanak [...] dr. Thurzó Iván nejére, aki férje sorsán aggódva a Besztercebányai kapitányságra ment tudakozódni, az utca népe lábáról leverte, ruháját leszaggatta [...] ablakbeverésig, vagyonrongálásig és tetteleges insultusig elfajult tüntetések voltak.”⁴²⁴ Erről a *Besztercebánya és Vidéke* természetesen mélyen hallgatott.

Ugyanebben a hónapban Figusch elintézte, hogy ne kelljen bevonulnia: „[...] az orvosban volt annyi humanitás, hogy egész más, rajtam nem sohasem tapasztalt betegséget hoztak fel mentő okul.”⁴²⁵ Ez később ki is derült, ugyanis 1915-ben Budapesten orvosi kivizsgáláson volt, mikor is feljelentették, hogy szándékosan kihúzza magát a háború elől. Az orvosi kivizsgáláson elbukott, ám csupán kilenc és fél hónapos szolgálat után visszatérhetett az iskolába tanítani.

⁴¹⁹ SNKM. LA, (Napló) 1914. július 30.

⁴²⁰ SNKM. LA, (Napló) 1914. július 31.

⁴²¹ Az orosz betörés idején, 1914. október 6-án írja egyetlen nemzetiséggel közvetve összekapcsolható bejegyzését, miszerint „csak bárgyú újságírók [...] kik azt hiszik, hogy az ő émelegős, „hazafias” cikkeiktől rögtön kéjgörcsüt kapunk...”

⁴²² SNKM. LA, (Napló) 1914. augusztus 1-2. Amerikából pénzt és leveleket várt a kiadott népdalokért.

⁴²³ Duľa Máté beadványa gr. Tisza István miniszterelnökhöz a szlovák sérelmekről és a „Slovenský denník” betiltásáról. 1914. augusztus 25. In: Kemény 1999: 77–79.

⁴²⁴ Duľa Máté beadványa gr. Tisza István miniszterelnökhöz a szlovák sérelmekről és a „Slovenský denník” betiltásáról. 1914. augusztus 25. In: Kemény 1999: 78.

⁴²⁵ SNKM. LA, (Napló) 1914. augusztus 24.

II. 24. Figusch Vilmos levelei Paul Gálnak⁴²⁶

Figusch magánlevelei közül elsősorban a Paul Gálnak írt levelei a figyelemreméltóak, ugyanis ezeket már szlovákul írja, és itt Ján Bystrý-ként írja alá magát. Ezek a levelek a nagy háború éveiből valók. Az írás tartalmaz jó pár magyar szót is, melyről Figusch egyik levelében magyarázkodóan így ír: „Besztercei szlovák nyelvjárás.”⁴²⁷ A levelekben már a legelejétől háborúellenes, sokszor arról írt, hogy munkatársai nincsenek otthon, a városban tapasztalhatóak a háborús borzalmak stb. Mint írta, „a városban minden intézet tele van sérültekkel, akik száma pár ezerre tehető. Néha az egész város bűzlik a háború borzalmaitól, mikor a transzportok befutottak. „Legjobb lenne ezt az évet átálmenni, hogy ne lássam, ne olvassam, és ne halljam ezt a borzalmat, amit az emberiség művel.”⁴²⁸ A megmaradt borítékok arról tanúskodnak, leveleket végig magyarul címezte.

1918 december elsején Figusch olvasta az újságban, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács átveszi az irányítást a szlovák állam felett. Ekkor ezt írja barátjának, Gál Pálnak: „A nemzeti tanácshoz én is jelentkezni akarok, de nem közvetlenül, hanem közvetetten, rajtad keresztül, akinek biztos jobb kapcsolatai vannak vele (a Tanáccsal).”⁴²⁹ Látszik, hogy még bizonytalan a csehszlovák államisággal szemben, mégis szeretné magát közelebb érezni az egyre jobban „parázsló tűzhelyhez.” Még ugyanebben a levélben megemlítette, hogy szívesen jelentkezne zenetanári állásra, hiszen az a régi vágya, ám Besztercebányáról nem szívesen távozna, főleg nem valami kisebb városba. Ennek okát három pontban adta meg: elsőként, hogy a Beszterceiek nem mozdulnak, másodsor anyja és testvére végett, harmadszor pedig most a jelenlegi lakását csak nehezen fizették ki. Egy másik levélben sürgősen szlovák könyveket kért ismerősétől. Úgy tűnik kapott az alkalmon és nagyon hamar alkalmazkodott, hiszen 1918 novembere után – mint azt megfigyeltem – még a magyar hangulatszavakat is elhagyta leveleiből. 1919-ben, miután Besztercebányán maradt panaszkodva írta barátjának, hogy „Egészen biztos forrásból hallottam [...] valamiféle Tamás befektített Prágában, hogy „Októberi szlovák” vagyok, ezért majd kivágnak. Drága barátom! Ha én októbrista volnék, akkor ma magas székben ülhetnék, hiszen látok én itt olyan urakat, kik jó pozícióban nyújtózkodnak, és akik előttem beszéltek, hogy ha csak két hétig „főispánok” lehetnének az

⁴²⁶ SNKM. LA, 3A23, Figusch, V. B. levelei Gallovi Paulovi, 16 levél.

⁴²⁷ SNKM. LA, Figusch levelei 16 levél 3A23. „Uranbovaný nápfólkeló – Bystrická slovenčina, Teraz k tomu absolútne nemám „hangulat“ stb. 1914. december 13. Kelt Besztercebányán.

⁴²⁸ SNKM. LA, Figusch levelei 1914. december 13.

⁴²⁹ SNKM. LA, Figusch levelei 1918. december 1.

összes Besztercei pánszlávot (sőt név szerint emlegették) akasztófára küldenék. [...] Ugyanezek most minden „madarónt” akasztanának.”⁴³⁰

Lássuk, mit írt naplójában az államfordulatról. 1918. október 20-án kósza hírek terjengnek a városban „[...] biztosra azonban mindenki veszi [...] hogy a régi, egységes Magyarországnak vége, nagyszájú „hazafias” politikusok jutatták ennyire, mi különben nem baj, ha egyik nemzet a másikat nem nyomja el, hanem mindenki szabadon fejlesztheti nyelvét, kultúráját.”⁴³¹ Rá két napra már ezt a bejegyzést írta: „mindenki számol azzal a körülménnyel, hogy vidékünkön a magyar uralomnak már vége. [...] Mindenki aggódik [...] különösen azok, akik a tót nyelvet megtanulni nem tartották érdemesnek. Én nyugodtan nézek a jövőbe, mert eddigi áramlatokkal sohasem rokonszenveztem, azért is tartottak engem a nagy “hazafiak” “pánszlávnak.”⁴³² Az önigazolás, önmeghatározás keresése e napokra jellemző Figusch naplójára. Október 23-án már kétségeit helyezi kilátásba, miszerint „a megijedésen alapuló engedelményeknek nem sok értéke van.”⁴³³

1918. október 27–28-án már a budapesti lapok elmaradoztak a városból, vagy sok üres hellyel jelennek meg, November 2-án pedig az „osztrák-magyar közösség némi látható nyomait ma tüntették el az utcákról.”⁴³⁴ November 11-én taníthatott először szlovákul az iskolában. Emanuel Muntág naplójára ekképpen hivatkozik: „Istenem mikor örömmel kezdtem meg először november 11-én 1918-ban szlovákul oktatni, mely teljesült nekem, mint az egyik legrégebbi álmom.”⁴³⁵ A naplóban e helyett a következő bejegyzés található: „1918. november 11-én tótul is taníthatunk, [...] most veszik elő a jobbik eszüket.”⁴³⁶ December első napján a főtéren a szlovák mellett még a magyar himnuszt is eléneklik, Figusch szerint „Ez mutatta, hogy vége a sovén uralomnak.”⁴³⁷ December elején a városban kezdik eltüntetni a magyar nemzeti jelképeket, „hihetetlen mégis előttünk lefolyó valóság, amint egy 1000 éves állam épülete roskadozik vezetőinek rövidlátása miatt.[...] A hadsereg tegnap és ma ment el.”⁴³⁸ 19 napra rá futottak be az első „megszálló” csapatok, „ezért tehát bennünket is elért az országromlás folyamata.”⁴³⁹ Figyelemre méltó, hogy míg az első napokban Figusch Vilmos rendkívüli megkönnyebbüléssel vette tudomásul a háború végét, és annak lehetséges

⁴³⁰ SNKM. LA, Figusch levelei 1918. december 3.

⁴³¹ SNKM. LA, (Napló) 1918. október 20.

⁴³² SNKM. LA, (Napló). 1918. október 22.

⁴³³ SNKM. LA, (Napló) 1918. október 23.

⁴³⁴ SNKM. LA, (Napló) 1918. november 2.

⁴³⁵ Muntág 2002: 11.

⁴³⁶ SNKM. LA, (Napló) 1918. november 11.

⁴³⁷ SNKM. LA, (Napló) 1918. december 1.

⁴³⁸ SNKM. LA, (Napló) 1918. december 3.

⁴³⁹ SNKM. LA, (Napló) 1918. december 22.

következményeit, a következő hetekben mégis több ízben sajnálattal írja, – mint ahogyan az idézetekben is láthatjuk – hogy a régi stabil rend összeomlik, és valami új, valami ismeretlen következik utána. „Az egész invázió közönséges hatalomátadásnak tűnik, hiába hivatkoznak a csehek önrendelkezésre.”⁴⁴⁰ A cseh csapatokról, mint megszállókról írt, és innentől kezdve hangsúlyosabb számára a cseh–szlovák ellentét, hiszen „Régi kocsma ez, új címerrel.”⁴⁴¹ A naplót egyébként egészen 1920. január 1-ig magyarul írta. „Az új évet az én imádott anyanyelvemen kezdem írni, eddig erre nem azért nem gondoltam, mert oly kevésre tartanám (anyanyelvemet) hanem inkább az iskolai hatás, utána pedig az az egyszerű begyökerezett megszokás, mindenféle magyar nacionalista hangnem nélkül...”⁴⁴²

A cseh–szlovák ellentét végigkíséri ezeket az éveket, „ki nem volna magyarón (nagy magyar) akinek a helyére egy cseh akarna ülni?”⁴⁴³ Látható, hogy az előző alfejezetben a másodnapló csúsztatásokkal volt teli a csehszlovák barátságra való tekintettel is. A trianoni békeszerződés aláírásának napján ezt találhatjuk, most már újra Figuš Viliam naplójában: „Hallani, hogy a magyarok aláírták a békét, ezzel tehát a szerencsétlen Magyarországnak feldarabolása formálisan is elintéztetett. Csak az a szégyen, hogy ennek tartósságában senki sem hisz.”⁴⁴⁴ A fordulat idején a Szlovák Nemzeti Tanácshoz beadott zenei professzori kérvénye, csupán 1921-ben teljesült, mikor is felvételt nyert a besztercebányai tanítóképzőre.

A naplót és a szlovák interpretációt végig tekintve, látható, hogy Figuschról 1989 előtt nacionalizmussal sokkal erősebb átítatott művek születtek. A jelenkori szlovák interpretáció már sokkal árnyaltabb, s bár egyes történészek még közölnek nyilvánvaló csúsztatásokat, mégis a többség már sokkal közelebb van a napló által élénk tárt valósághoz, de eddig tudomásom szerint senki sem szembesített az eredeti forrást az utólagos interpretációkkal. A legfontosabb tudatosítani, hogy a dualista Magyarország a benne élőknek stabil, évezredes valóság volt, mely 1916-ig semmi jelét nem mutatta felbomlásnak. Figusch megtagadta volna szlovák nemzetiségét? Tisztában volt szlovák eredetével, de önmagát inkább magyarnak vallotta. Szlovák népzenei gyűjtése és munkálkodása elárulja, nem zárta el magát „népétől”, és a fordulat után is feldolgozott magyar versei elárulják, hogy nem vallott sovinszta eszméket. Disszimulációjának látványos fordulópontja, naplójának nyelvének magyarról szlovákra való megváltoztatása 1920. legelején.

⁴⁴⁰ SNKM. LA, (Napló) 1918. december 22.

⁴⁴¹ SNKM. LA, (Napló) 1919. március 19.

⁴⁴² SNKM. LA, (Napló) 1920. január 1.

⁴⁴³ SNKM. LA, (Napló) 1920. január 4.

⁴⁴⁴ SNKM. LA, (Napló) 1920. június 4.

II. 25. Összegzés

Besztercebánya városi, hivatali, rendőrségi, valamint egyéb forrásait áttanulmányozva megállapítható, hogy összességében a nemzetiségi kérdés harmad-, vagy negyedrangú a város gazdasági és általános ügyei mellett. A mindenkori alispán és a polgármester közötti levelezésekben azonban elsőbbséget élvezett a nemzetiségi ügy és a sajtóban is nagyobb figyelmet szenteltek a kérdésnek. A városról egyébként „...Köztudomású [...] országszerte az, hogy Besztercebánya a felvidék egyik legmodernebb városa, ezen a vidéken a magyarság védőbástyája és főfészke[...] lelkes, hazafias magyar közönségével.... valóságos missziót teljesít.”⁴⁴⁵

Az adatokat elemezve elmondható, hogy a technikai fejlődés, a demográfiai olló szétnyílása, a vasút, a gazdaság modernizálása kéz a kézben járva, egymást erősítve indította el a magyarosodás folyamatát. Ugyanakkor az állami és főképp a megyei hivatalok nyomására is szükség volt a magyarosodási folyamat gyorsítására, mely rendkívül erősen éreztette hatását a városban. Ahhoz, hogy valaki a városi elithez – vagy legalább annak környezetébe – tartozzon, kétségkívül szükséges volt a magyar nemzet- és állameszme nyílt támogatása, elismerése.⁴⁴⁶ A gazdasági, kulturális, családi és karrier – szempontok jelentősen függtek attól, hogy megbízható magyar embernek tartották-e az illetőt.

A 19. század utolsó harmadában egyre kevésbé illett a városi polgárságnak szlovák könyvet vagy újságot olvasni, szlovákul „mondokolni” az utcán, köszönni is kizárólag németül, esetleg magyarul volt elvárt. Ennek következtében a középrétegnek is illett nyelveket tudni, főképp a németet, később a magyart. A szlovák nyelv ugyanis a munkások, parasztok és koldusok nyelve volt, teljesen perifériára szorult. Az eltérő származás házassággal szinte áthidalhatatlan volt. Ez különösen igaz volt a paraszti-polgári különbségekre. A városi lányok nem mentek férjhez gazdafiúkhöz, legfeljebb akkor, ha utóbbiak beköltöztek a városba.⁴⁴⁷

Besztercebányai esettanulmányom egyik célja az volt, hogy rávilágítson az 1910-es népszámlálás nemzetiségi adatait dogmának tekintő nézet abszurdítására. Mint ez esetben is kiderült, a korabeli népszámlálások nyelvi–nemzetiségi adatsorai leginkább az adott egyének viszonyát jelzik az aktuális magyar állameszméhez, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia dualisztikus berendezkedéséhez. A népszámlálási statisztika a maga anyanyelvi, nyelvismereti kérdésével nem képes reálisan megragadni és kimutatni a kettős vagy többes identitású közösség változásait. Az adatok egyéni és intézménytörténeti elemzésével arra a

⁴⁴⁵ Válaszcikk a helyi rendőrkapitány perének ügyében a Budapesti lapoknak, melyek „a visszamaradott tót városkáról” stb. cikkeztek. Figyelő, XIII. évfolyam, 601 sz. 39 1918. szeptember. 29

⁴⁴⁶ Bár mintegy tucatnyi polgár, Thurzó István ügyvéd és köre ennek ellenkezőjét bizonyítja.

⁴⁴⁷ Darulová 1996: 43.

végkövetkeztetésre jutottam, hogy az asszimiláció a dualizmus kori Besztercebányán is komplex és korántsem befejezett és nem egyirányú folyamat volt. Egy-egy családon belül akár többször, többféleképpen is elkezdődhetett és mehetett végbe. Ezeknek a tényeknek a tudatosítása nélkül a statisztikai adatok statikus és determinált valóságként való kezelése, kanonizálása elfogadhatatlan.

A vizsgált naplóból látható, hogy Figusch számára a dualista Magyarország stabil, évezredes valóságot jelentett. Az ország 1916-ig semmi jelét nem mutatta felbomlásnak. Figusch megtagadta volna szlovák nemzetiségét? Mint korábban kifejtettem, tisztában volt szlovák eredetével, de önmagát inkább magyarnak vallotta, egyfajta francia állampolgári nemzetfelfogással. Szlovák népzenei gyűjtése és munkálkodása elárulta, hogy nem zárta el magát származásától. Mint ahogy az 1918. évi fordulat után feldolgozott magyar versei arról árulkodnak, hogy nem volt híve a kirekesztő, sovíniszta eszméknek. Az államfordulatkor azonban minden lehetőséget megragadott saját céljai elérésében, amelyek jobbra kimerültek abban, amire a legtöbben vágytak, egy jobban fizető munkalehetőség elnyerésében. Ebben a koordinátarendszerben legfőbb szempontok a társadalmi mobilitás és a gazdasági előnyök összefüggése, a konfliktuskerülés és a környezet mintaadó, illetve domináns nemzeti kulturális közegének az elfogadásának volt szerepe. A Figusch életút rámutat arra, hogy a kétnyelvűség vagy többnyelvűség egyértelműen hasznosítható volt, és a „szerencsésebbek” már gyermekkorukban, szüleik jóvoltából vagy az iskolában jól megtanultak magyarul. A nyelvtudást és a nemzeti életet aztán a társadalomban elfoglalt helyük alapján gyakorolták, és Figusch esetében is világosan látható, hogy az identitás megvallása erősen szituatív jellegű volt.

A 19. század közepén egy százalék alatti helyi, „rég magyar” mellé a dualizmus kezdeti éveiben 5-7 százaléknyi betelepült magyar értelmiség hivatali, állami alkalmazott a maga erejének és a körülményeknek köszönhetően kezdte átalakítani a város nyelvi arculatát. Ezt a folyamatot az 1910. évi népszámlálás, a több szempontból is bírálható helyi lekérdezési módszertanával, a relatív magyar többség kimutatásával koronázta meg.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálásból kikövetkeztethető, hogy a ténylegesen nyelvet és identitást váltó, azaz „befejezett” asszimilációjú, magyar anyanyelvűvé és tudatúvá vált zsidók, németek és szlovákok – ebben a sorrendben! – a város lakosságának alig 12–13%-át adták. A többség, a lakosság 30–35%-a többes identitásának köszönhetően gyorsan disszimilálódott, és könnyen integrálódott az új csehszlovák államalakulatba, illetve a helyi szlovák nemzeti többségbe. Az értelmiségi életpálya végigkövetésével bemutattam a városi környezetben leírható egyéni asszimilációs döntéssorozatot.

III. Késmárk etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján

A szepességi város azokat a városokat hivatott fémjelezni (harmadik csoport), ahol a magyarok arányának növekedését meghaladja a szlovák lakosság arányszámmának növekedése. Az kutatást a társadalmi-gazdasági fejlődését vizsgáló mai szlovák és 20. század eleji magyar szakirodalom elemzésével kezdtem. A 19-20. századi modern szakirodalom főképp magyar és német történészek-től-szerzőktől származik. A szlovák szerzők ezzel a témával nem foglalkoztak, mivel Késmárkot a második világháborúig nem tekintették szlovák városnak, hanem inkább németnek, sőt magyarnak.⁴⁴⁸ Ugyanez a helyzet a mai modern magyar szakirodalommal is, mely jobbra a Szepességgel, és nem egy konkrét várossal foglalkozik. A város dualizmus kori nemzetiség-történetével még senki sem foglalkozott behatóbban. A tényleges kiindulópontot a korabeli város társadalmi, etnikai, gazdasági és oktatási szerkezetének levéltári anyagok segítségével történt feltérképezése jelentette. Ezek közül a legfontosabbak a városi közgyűlések jegyzőkönyvei voltak. Ezek mellett az iskolai felügyelői jelentéseket, minisztériumi fel- és leiratokat, polgármesteri és megyei levelezés, orvosi jelentéseket, rendőrségi jelentéseket, a városi szabályrendeleteket, szabálysértési eljárásokat, egyesületi szabályzatokat, gazdasági iratokat, a vasút, valamint a helyi Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FMKE) tevékenységét megvizsgáltam. A kutatáshoz elsősorban a késmárki városi iratait kezelő poprádi (Szepesszombat) levéltár és az Országos Széchényi Könyvtárban található dokumentumokat használtam.⁴⁴⁹ A helyi sajtó rendkívül sokszínű volt, ám főképp az 1885-től megjelenő *Szepesi Lapok*at használtam fel egészen 1904-ig.⁴⁵⁰ Az asszimilációs folyamat egyéni érvényesülésének és értelmezésének bemutatására egy értelmiségi életpályát is elemeztem.

⁴⁴⁸ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012:159.

⁴⁴⁹ Konkrétan: Városi jegyzőkönyvek 1880-1914 + 1883-1894-1910-1914 évekből származó, feldolgozatlan anyagot néztem át. Az 1894-es és 1907-es rendőrségi iratokat is átnéztem (nemzetiségi jellegű ügyek évei) ám jobbra gazdasági ügyeket találtam. A háború előtti évtized iratai azonban eltűntek, az 1910 és 1921-re vonatkozó iratok már csak egy dobozban-kartonban foglalnak helyet. A levéltárosok szerint nincs semmi más ebből a korszakból. Az anyag 1903-ig még teljesnek mondható.

⁴⁵⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Mikrofilmtár, FM3/969 1, *Szepesi Lapok* 1885-1919. A *Szepesi Lapok* nyíltan támogatta a magyar nemzetállami eszmét, és mindennemű nemzetiségi élű ügyről tudósított, ami a Szepességet, tehát Késmárkot is érintette. 1885-től jelent meg Iglón, kiadó és laptulajdonos Schmidt József volt. Az első főszerkesztő egyben az Iglói gimnázium magyar önképző körének elnöke volt. Első vezércikk: „Nem hódított a magyar nyelv oly mértékben soha, mint a legújabb korban. Ennek oka korunk szellemében rejlik. [...] nemzetiség, mint uralkodó eszme, legszorosabb kapocs az állam egyedei között [...] Szepes megyében mindeztől nem volt magyar lap, holott még Liptóban is, ahol alig van magyar lakosság, éppen itt, ahol ennyi értelmiségi él, van két német lap [egyik vegyes nyelvű, de főleg német- BL] nem lévén politikai lap.” A szerkesztőség tehát krónikása lett ennek az „eseménynek”, sőt szívesen vettek német dolgozatot is, melyet ők lefordítottak, továbbá kifejezték abbéli reményeiket, hogy a magyar érzelmű lakosság segít majd fenntartani a lapot. A következő számban a vezércikk arról dicsekedett, hogy a városok, különösen Igló és Lőcse felkarolta

III. 1. Késmárk városa a hosszú 19. századig

A városról szóló első írásos emlék 1251-ből származik. Ebben egy „Saxonus” nevezetű településről van szó, mely Szent Mihály falu mellett terült el, és melyet IV. Béla a znióvárjai premontrei kolostor tulajdonába adott.⁴⁵¹ A levélben „...in Schypis villam Saxonum...”ként jelennek meg a betelepülők.⁴⁵² A városi könyvekben, feljegyzésekben csak úgy mint más városban, demográfiai tekintetben a rendkívüli nagy veszteségekről, ragályokról, tűzvészekről olvashatunk. A népesség etnikai arculata alapján véve nem változott, hanem a német lakosság egészen a 20. század közepéig megőrizte domináns szerepét. A kora újkor során Késmárk szabad királyi városnak nemcsak a közeli városokkal kellett gazdasági küzdelmét megvívnia, hanem a környékbeli földesurakkal is állandó függetlenségi harcban állott. A

ügyüket. A lapban már az első számtól találhatunk hirdetéseket pl. Szolnokról, Erdélyből gyermekcserére, nyelvtanulásra. Végig jellemzőek a kivándorlás elleni cikkek, de az USA-i hajútakról, az ottani árakról, visszatértek beszámolóiról, termőföldről, de az étezésről, életmódról, állattenyésztésről és növénytermesztésről sőt tudományról is tudósított a lap. Főképp Lőcsére és Iglóra koncentrált ugyan, de Késmárk is markánsan megjelenik az újság hasábjain. A lap 1885 november 8-i számában azt olvassuk, hogy annak „400-nál is több előfizetője van, pedig „számosan vannak, kik a megyebeli német lapokat járatják és [...] inkább a magyarosodás iránti rokonszenvből támogatják.” Két évvel később a példányszám eléri a 600-at. Pár évre a lap indulása után szerkesztő elárulta, hogy már csak 370 előfizetővel fut a lap, de hogy az „...szép szám, de fél éve még 470 volt és csökken”, így segítséget kért. Az 1890-es évektől kezdve „Társadalmi és közművelődésügyi hetilap” kisbetűvel, majd óriásbetűvel „Szepesvármegye törvényhatóságának hivatalosok közlönye” ismét kisbetűvel „a F.M.K.E. Szepesmegyei választmányának közlönye” is egyben. Fél évtizeddel korábban, még így nyilatkozott az újság: „A Szepességet nem háborgatják nemzetiségi izgalmak, itten mindenki önkényt és örömmel nevezi és tartja magát magyarnak [...] itten nincs szükség magyarosító egyletekre [...] mert a különböző lakosok mindegyike egyformán jó magyar...” (1885 Szeptember 13. szám) A lapban később azonban már az is előfordult, hogy szidták az erdélyi szászokat, akik hűtlenek Magyarországhoz, pedig mindent neki köszönhetnek. 1894-ben például arról ír a lap, hogy hamar itt az 1896-os nemzeti fennállás fordulója, el kéne gondolkozni azon, hogyan ünneplik majd meg a Szepességi városok, hogy az méltó legyen. A lap 1895-ben tippet is ad, Szolnok és Doboka vármegyének ünnepi terveinek közlésével. Igaz, hogy e lap nem Késmárkon jelent meg, de a késmárki *Karpaten Post* a dualizmus végéig döntően német nyelvű, és annak ellenére, hogy a város főképp a hivatalos *Szepesi Hírnökben* és a *Karpaten Postban* hirdet, a tény, hogy a *Szepesi Lapok* érzékenyebb a környék nemzetiségi élű ügyeire, a választás rá esett. Szepes vármegyében több kísérlet is volt további, csak egy nyelvű magyar lap indítására, ám mind a Hajnóczy József kir. tanfelügyelő által szerkesztett *Szepes* – amely bár megszerezte a Szepesvármegye hivatalos közlönye címet – 1897-ben megszűnt. A FMKE 1896 végi gyűlésen ez komoly vitát is generált, hiszen a *Szepesi Lapok* szerkesztője Ziman János kérdőre vonta, miért van arra szükség, hogy az új lap legyen a FMKE hivatalos közlönye, mire Csáky Albin gróf elnök javaslatára a döntést elhalasztották. Végülis úgy döntöttek, hogy a 200 forint támogatást egyenlő arányban osszák majd el a megye magyar lapjai között. Ez idáig a teljes összeget a *Szepesi Lapok* kapta, de azt is csak elvben, mert még akkor sem folyósították a szerkesztőségnek. A *Szepes* mögött állók azzal védekeztek, hogy Ziman főszerkesztő már korábban megakart szabadulni lapjától. Ő kijelentette, hogy másfél éve bizalmas magánbeszélgetéseken valóban volt arról szó, hogy szívesen átadná a szerkesztési terheket másnak, csak hogy a lap szabadelvű irányát megtarthassa. Végül is a helyzet megoldódott a *Szepes* korai megszűnésével. Hasonló sorsra jutott a Szepesváránál megjelent *Szepes Vidék*, amely pártolás híján szűnt meg 1898-ban, alig egy fél évfolyam után. A magyar lapok kiadásánál Lőcse, Igló és Késmárk versengése érezhető, csak úgy, mint a FMKE és a Hivatalos közlöny címéért és támogatásáért szóló küzdelem. Bár egy időre mindkettőt elvesztette a *Szepesi Lapok*, végül is megerősödve kerül ki a küzdelemből, 1904-re a fokozódó állami támogatás segítségével napilappá vált. Lőcsei levéltár. Spišská župa (Szepes vármegye) 35 karton, 1903. 3041/ III, vagy 1904 4061/222 okiratok.

⁴⁵¹ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012: 65. / Csupán átírat maradt ránk 1286-ból, MOL Budapest, DL 346. „ecclesia sancti Michaelis“ és „villa Saxonum apud ecclesiam sancte Elisabeth“ a templomok nevét valószínűleg jobban ismerték, ezért a megnevezés.

⁴⁵² Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012: 77. Idézi: Maršina Richard, Codex diplomaticus patrius IV. Budapest 1867. 370 sz., 258.

Szapolyaiak és a Laskyak alatt inkább szabad királyi, a Thökölyek alatt pedig már inkább mezőváros jellegűt öltött.⁴⁵³ A Thököly család uralmát Nora Baráthová szlovák helytörténész Késmárk legsötétebb korszakának nevezi.⁴⁵⁴ A Szepes vármegyei kongregációk Késmárk polgársága és az aktuális földesúr közötti vitákról volt hangos, sőt visszatérő jelenet volt a késmárki németekre magyarul káromkodó földesurak képe.⁴⁵⁵ A besztercebányai kutatásnál tapasztalt nációk harcát elsősorban nemzetiségi éllel magyarázó szlovák történészek Késmárknál ezt a szemléletmódot nem erőltetik, bár a szláv-szlovák betelepülést a legkorábbi időkre teszik.⁴⁵⁶ Késmárknak több mint 267 névváltozata ismert.⁴⁵⁷ A legismertebb néveredet a markt (piac) + käse (sajt) kapcsolata. Ennek ellenére egyik régi forrásban sem találunk markt-ot csak mark-ot. A 19. században a magyar néveredet támogatók a Kevesmark mint vezető, kád quadsmark, geyzmarkt (Géza után) próbálták elfogadtatni. A legvalószínűbb az, hogy a császár földjét, kaiser markok, tehát földet, határ várost jelent. Egy azonban biztos, egyik néveredet magyarázatot sem tudunk kellőképpen a magyar vagy a szláv nyelvből levezetni. „A német vendégek” sokkal erősebb etnikai egységet alkottak, mint az eredeti szláv lakosság és ez a tény majdnem 700 évig fennállott.”⁴⁵⁸

III. 2. Késmárk etnikai változásai a dualizmus évtizedeiben

Míg a városnak 1880-ban 4475 lakosa volt, 1910-re ez a szám 6307-re növekedett. A szlovák-magyar kontaktzónától messze északra fekvő város számos etnikum és vallási közösség együttélésének színhelye volt. Az 1880. évi népszámlálás szerint 72%-os német többségű településnek számított, bár a településen 16% volt a szlovákok, valamint 8% a magukat magyarnak vallók aránya. A többnyelvű város tehát a többi szepességi városhoz hasonlóan német dominanciájú volt ugyan, de multietnikus jellegűt mutatott. A dualizmus idejében a település lakossága – kissé eltérően a csoportjától – az idő előrehaladtával viszonylagos gyorsasággal „vált” magyar, másodsorban szlovák nemzetiségűvé. Az 1910. évi népszámlálás adatai alapján még éppen hogy német többségű városban (51%) a szlovákok aránya 25%, míg a magukat magyarnak valló lakosság aránya 21%-ra nőtt. A népszámlálási adatokon kívül

⁴⁵³ Több adót fizettek, kötelezve voltak a harmincadvám fizetésére is stb.

⁴⁵⁴ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik: 2012. 123. Végül is a 1651-es bécsi szerződéssel szabadul meg a város Thököly családjától (Thökölynek 50 000 arany, az uralkodónak 160 000 + 1000 az elmarad földesúri adó). 1665-ban újra szabad királyi várossá fogadják Késmárkot.

⁴⁵⁵ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik: 2012. 130. Idézi: ŠA Le-Špišská župa, Kongregačný protokol č. 14, s. 204-206.

⁴⁵⁶ Főképp az 1989-előtt született munkákban.

⁴⁵⁷ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012: 247.

⁴⁵⁸ Baráthová–Fábrová–Kučerová–Vráblik 2012: 247.

rendelkezésünkre állnak az éves városi jegyzékek is, a *popularis ignobilumok*, melyeket 1810-1819 évektől kezdve a dualizmus végéig minden évről fennmaradtak.⁴⁵⁹

Forrás	Év	Összes népesség	Magyar	Magyarul tudók	Magyar %	Szlovák	%	Német	%
II. József Népsz.	1784	4284 (4487)	-	-	-	-	-	-	-
Hof-und Stand	1857	3467 (3924)	-	-	-	-	-	-	-
Osztrák Népsz.	1869	3938	-	-	-	-	-	-	-
Magyar Népsz.	1880	4475	347	815	7.75	705	15.75	3222	72
Magyar Népsz.	1890	4897	574	1 582	11.72	1005	20.52	3225	65.86
Magyar Népsz.	1900	5606	952	2 380	16.98	1074	19.16	3408	60.79
Magyar Népsz.	1910	6317	1314	3 385	20.80	1606	25.42	3242	51.32
CsehSzl. Népsz.	1921	6466	280	-	4.33	2507	38.77	-	37,9%
CsehSzl. Népsz.	1930	7228	133	-	1.84	3025	41.85	-	35,7%

13. Táblázat: Késmárk etnikai összetétele az 1784-1930-as népszámlálások szerint

Év	Összes népesség	Izraelita	Rk (latin)	Ágostai (Evangélikus)	Református	Görög katolikus
1869	3938	272	1684	1918	-	47
1880	4475	541	1949	1801	84	92
1890	4897	-	-	-	-	-
1900	5606	907	2829	1610	103	155
1910	6317	1050	3454	1543	95	138
1921	6466	1250	3590	1393	19	149
1930	7228	1166	4090	1533	44	227

14. Táblázat: A késmárki népesség főbb felekezeti adatai 1880-1930⁴⁶⁰

Mint ahogyan a kutatás során kiderült, Késmárk nem vizsgálható a markáns Szepes megyei közeg nélkül.⁴⁶¹ Késmárk városa a harmadik csoportba tartozott, ahol ugyan

⁴⁵⁹ Štátny Archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad. (ŠAPAP – A továbbiakban Szepesszombati Levéltár) Magistrát Mesta Kežmarok (a továbbiakban Késmárki Magisztrátus) Ig-111, Ig 112, Popularis Ignobilum 1810-1918. A 19. század közepéig tartalmazza a házsámot, nevet, néhol a kort, és a foglalkozást, kutyák és lovak számát és kivétel nélkül a vallást. 1890-től magyarul vezetve, de csak az 1910-től találunk nyelvismereti adatokat.

⁴⁶⁰ 1910-ben az rk. latin néven, míg a helvét helyett csak református, ágostai helyett ágostai hitvallású evangélikus kategória szerepel. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/, http://sodb.infostat.sk/SODB_19212001/slovak/1930/format.htm, <http://telepulesek.adatbank.sk/>, Sebők 2005.

növekedett a magyarság aránya, de egyértelműen inkább a német, mint a szlovák lakosság kárára. Figyelemreméltó, hogy a vizsgált térség városai közül a legmagasabb arányú szlovák lakosság növekedést, pár település kivételével, a Szepes vármegye kisvárosai adták.⁴⁶² Michal Kaľavský szlovák történész a szepességi falvak esetében a szlovákok 18. századi térnyeréséről írt, ami mind a német, mint a lengyel-gorál lakosság kárára történt.⁴⁶³ Ugyanezt a *Szepesi Lapok* több cikke is megerősítette. Késmárk városát azonban a legtöbb forrás szintiszta német, zipszer vagy szász városként definiálta.⁴⁶⁴ A 19. századra azonban már markánsabbá vált a várost körülölelő régió etnikai összetételének a változása. A szepességi szlovák Mišik Štefan szerint, (mely alábbi gondolatát 1903-ban írta le): „Ma mindenféle túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a szepességi németek napjai megvannak számlálva, a szlovákok és lengyelekhez képest egy ideig tartják még magukat...”⁴⁶⁵ Hasonlót jegyzett le 1901-ben Sváby Frigyes, Szepes megye levéltárnoka is: „Késmárkon szomorú szociális jelenségnek lehetünk tanúi, századok óta honos családok és nevek kivesznek, mert a szegényebbek kivándorolnak, mert nem akarnak mezei foglalkozáshoz szokott munkásként beállni a gyárba, de tény, hogy létesült gyáraink számára tulajdonosaik munkásokat Cseh-és Morvaországból, Sziléziából és Galicziából hoznak...”⁴⁶⁶

A kiegyezés után a gazdaságilag még egy évtizedig tengődő város az 1880-as években rohamos fejlődésnek indult. Korábban jobbára a céhek fennmaradásért, a hivatalokért és a helyben lévő katonaságért küzdő városban ekkor építetik ki a csatornahálózatot, majd mintegy fél tucat iskolát nyitottak.⁴⁶⁷ 1890-es évek első felében elkészültek a főbb utcák kőjárdái is.

⁴⁶¹ A szepességi városok összetartozását az adminisztratív kereteken kívül a Szepességi közkórház, a szeretetház, a Szepesmegyei történelmi társulat, a sajtó megyei univerzalitása, és számos további egyesület is jelzi.

⁴⁶² „Duránd, Felka, Leibitz, Majorka, Menhárd, Szepeslaszi, Szepeszombat, Szepesváralja, Szepesremete: kivándorlás folyton tart, [...] Leibitz, Duránd [...] „a kath. tótok beözönlése még mindig tart, a német ev. elem pedig pusztul és kivándorol [...] In: A Szepes városi ágost. hitv. ev. egyházmegye 1906. évi július hó 13-án Krompachon megtartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve, Budapest, 1906. 26-27. Más jelenség-Szepes Béla, Sztrázsa, Szepes Olasziban és más városokban-ahol a népcseré tényezője az Amerikából pár száz forinttal visszatérő „falusi tót”, a ki falujában nem talál eladó telket, a szomszéd – eddigi német – városban vásárol házat [...] melyen megtelepszik. Ez magában örvendezetes jelenség volna, ha nem járna egyidejűleg az illető városok eltótosodásával és elparasztosodásával [...] pár évtized múlva alig lesz nyoma (a németeknek).” In: Sváby 1901: 69.

⁴⁶³ Kaľavský 1993.

⁴⁶⁴ Kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egy kategóriaként a magyarországi németekről. Az egyik legkevésbé homogén etnikumként ugyanis más-más korokban, egymástól távol eső területekről érkezett, különböző nyelvjárásokat beszélő, felekezetiileg megosztott, gyakran eltérő életmódú és kultúrájú, ráadásul az ország területén szétszórtan élő közösségek alkották ezt a kisebbséget. Eltérően tekintettek az egy politikai nemzet koncepciójára is, hiszen amíg az erdélyi szászok inkább negatívan viszonyultak hozzá, a szepességi németek legtöbbje azonosult a koncepcióval.

⁴⁶⁵ Otčenás 1995: 123.

⁴⁶⁶ Sváby 1901: 68.

⁴⁶⁷ Pl. Szepesbéla és Késmárk között versengés a királyi járásbíróság helybeni hollétéről, mely csatározás végén Késmárkon maradt a járásbíróság. Vagy a szolgabírói hivatal elhelyezésének kérdése Podolinnal és Ólublóval 1883-ban.

Addig csupán sár, jobb esetben homokkőből készült járdák voltak a városban, az 1890-es évek közepén a város villamos kivilágítása, fásítás és a „távbeszélő” is megérkezett. Ekkor egyébként már több mint egy évtized óta épülgettek a turistautak és a turistaházak a Magyar Tátra Egyesület ügyosztálya jóvoltából a közeli Magas Tátrában. A Poprád-Késmárk vasútvonal az ipart is fellendítette, a város nemhiába áldozott erre 160 000 forintnyi tőkét. A 20. század fordulójára, főképp a textiliparnak köszönhetően, mintegy 1700-1800 állandó gyáripari munkahely volt a városban. Ekkortájt a város lakosságának természetes szaporulata mintegy 50 fő körül mozgott évente.⁴⁶⁸ A város tekintélye, vonzereje tehát korántsem csökkent, a környék falvai és kisvárosai csak Késmárkot tekintik városnak, Stadt-nak. „Az e vidéken lakó ember nem mondja sohasem, hogy Késmárkra megy, Késmárkról jön, hanem: a „városba” indul, a „városból” tér vissza.”⁴⁶⁹ Ennek ellenére Késmárk a korszak végére gyakorlatilag a fizetéképtelenség határára sodródott, a legnagyobb szociális jellegű problémát pedig az alkohol okozta a város lakosságának.⁴⁷⁰

III. 3. Zipser német adminisztrációjának „államhűsége”

A szepességi német etnikumú lakosság erős államhűségéről volt ismert, melynek legismertebb történelmi jelenei közé tartozik az 1918. évi szepességi köztársaság megalapításának késmárki kísérlete,⁴⁷¹ vagy épp az 1848–49-es szabadságharcban játszott aktív szerepe (a 19. zászlóaljban, több ezer szepességi nemzetőr harcolt).⁴⁷² Valóban látható, hogy szinte ellenállás nélkül fogadták el a magyar nyelv egyre mélyebbre ható adminisztrációs szerepét, majd pedig rövidebb ellenállás után a helyi iskolák tannyelvének a megváltoztatását. A kialakult kép azonban nem ilyen egyértelmű, valójában inkább német pragmatizmusról kell beszélni, és inkább az adminisztráció, az állam felé irányuló tekintélyelvűségről lehetett szó.⁴⁷³ Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy már a 19. század elején az értelmiségi csoportok a legtöbb esetben külön tudták választani a nemzetiségi hovatartozás legmarkánsabb mérvadóit, az anyanyelvet.⁴⁷⁴ A korszak végére elmondható, hogy az adminisztrációban részt vevő késmárkiak nagy többsége elfogadta az egy politikai nemzet

⁴⁶⁸ Szepesi Lapok 1897. január 17. Népesedési adatok: Késmárk 198 fő szül, 154 meghalt.

⁴⁶⁹ Bruckner–Bruckner 1912: 12.

⁴⁷⁰ Ez azonban korántsem volt elszigetelt eset a dualizmus kori Magyarországon.

⁴⁷¹ Lásd: Förster Rezső: A Szepesség politikai képe 1918-1934. Különlenyomat a Városok Lapja 1934. évi. 6. sz

⁴⁷² Lásd: Emlékkönyv. A Szepesmegyei történelmi társulat fennállásának huszonötödik évéről. 1883-1908.

Szerk.: Kalmár Elek, ez idei titkár. Lócse, 1909. 307.

⁴⁷³ A közgyűlés és a polgárok mentalitását jól jellemzik az alábbi példák: Az erdőőr munkaképtelen lesz, felesége kegyadományt kér, melyet meg is szavaznak, de még azon a közgyűlésen határozatot hoznak, hogy az új erdőőrök személyüket kötelezően biztosítsák kórok ellen; Helyi kereskedők kérik, hogy a szerda délutáni ipariskolai órákat vasárnapra tegyék át, a képviselőtestület válaszából kiderül, hogy ennek semmi akadálya, ha azok 600 forinttal hozzájárulnak a tanítók fizetéséhez (az ünnepnapos pótlék összege).

⁴⁷⁴ A különböző magyarországi német minták, sémák, asszimilációs stratégiák leírásához lásd: Pukánszky Béla 1940: *Német polgárság magyar földön*. Budapest.

eszméjét úgy, ahogy azt a dualizmuskori magyar állam interpretálta. A Szepességet jól ismerő Sváby Frigyes így nyilatkozott erről: „a szepesi nemes, ha ugyan nyelvre nézve szinte inkább tót, vagy német volt is, de „magyarságának” eleven tudatával bírt mindenkor, már azért is, mert minden becses előjogát csakis magyar nemes voltának köszönhette [...] ellenben, a város lakói mind merő németek valának, akik még a 18. században inkább cosmopolita nézeteket vallottak...⁴⁷⁵ A városi német adminisztráció ennek ellenére a legtöbb iratát, ahol tehetett németül vezette. Az 1838-ban alapított Késmárki Kaszinó is szinte a korszak végig afféle zárt egyletként, a magyar nemzeti jellegű ünnepeken való látványos részvétel nélkül működött.⁴⁷⁶ Az evangélikus egyházi könyveket, és a keresztlő iktatót is, németül vezették, 1917-ben is csupán egy magyar bejegyzés volt benne.⁴⁷⁷ A népmozgalmi adatokat a késmárki lelkészek 1883-tól magyarul küldték a vármegyének, de csak azután, miután az alispán ezt külön kérte.⁴⁷⁸ Ami a kötelező magyar nyelvű ügyintézésről, valószínűleg a közgyűlési jegyzőkönyveknél elterjedt szokás szerint működtek a hivatalok. Magyarul jól író és főképp fordító hivatalnokok vezették a hivatalos iratokat. A városi közgyűlési könyvekben szereplő fura szórend, tükörfordítások és hébe-hóba előforduló német kifejezések, valamint más források is azt támasztják alá, hogy főképp németül folyt az adminisztráció, majd csupán jóval később lett kétnyelvű a közgyűlés.⁴⁷⁹ A felterjesztési javaslatok egy része is németül íródott, majd a fordítást küldték a minisztériumba. A leiratokat németre fordították: „Alispáni [...] körrendelet [...] felolvasása és német nyelvre történt átfordítása után...”⁴⁸⁰ A következő évtizedekben sem sokat változott a helyzet, ugyanis pl. az 1897-es nyugdíj szabálytervezetnél ahhoz, hogy érdemileg tárgyalhassák az ügyet, a szabályrendeletet még mindig német nyelvre kellett fordítani.⁴⁸¹ 1902-ben indoklás is található erre a tényre, miszerint „a költségvetési tervezet a helybeli lakosság anyanyelvére való tekintettel, továbbá a képviselő testület többségének (áthúzva) a magyar nyelvben járatlanságra (áthúzva) való tekintettel [...] német nyelvre fordítassék le.”⁴⁸² A magyarul írt jegyzőkönyveket ugyan minden következő gyűlésen egészen 1904-ig felolvasták, ez vajmi keveset változtatott azon, hogy a fontosabb iratokat

⁴⁷⁵ Sváby 1901: 20.

⁴⁷⁶ A tagok biliárdoztak, kártyáztak, olvastak és társalogtak. A korszak végére mintegy 162 tagja volt, 20 forintos éves tagdíjjal, elnöke ekkor Genersich Tivadar, 12 német, 6 magyar lapot, 10 német és 4 magyar folyóiratot járatott. Bruckner–Bruckner 1912: 70-76.

⁴⁷⁷ Sőt, 1940-ig nem volt Késmárkon szlovák evangélikus hitközösség.

⁴⁷⁸ Szepesszombati Levéltár, városi közgyűlés Inv. sz. 21-50 fasc. 6-13 (1885-1919) (Továbbiakban Közgyűlési jegyzőkönyv. Kj.) 1883. 485 szám. (Január 22.)

⁴⁷⁹ Pl. galagonya (weiszdow) hétfői húsvásár (volnicza) stb.

⁴⁸⁰ Pl. ipartestületi alapszabályok, a főjegyző Szontágh Imre fordítja le: 1884 Kj. 130 sz.

⁴⁸¹ 1897 Kj. 181 sz.

⁴⁸² 1902 Kj. 9 sz. Újraolvasás során javítgatják ki – 30. sz. javítás indoklása a margón: „egy részének csekélyebb járatlanságára.”

németül kívánta a többség olvasni. Ekkor a megnövekedett ügyvitel, valamint a képviselők azon szokása miatt, hogy a felolvasás miatt a közgyűlések elejét szándékosan lekésték, megszüntették ezt az eljárást.⁴⁸³ A német tárgyalás tényét a Szepesi Lapok 1893-as tudósítása is megerősíti.⁴⁸⁴

Ami a városi iratokat illeti, azokban az 1880-as években egyetlen szláv-szlovák szöveg sem található.⁴⁸⁵ Mintegy 15% német nyelvű (ezek főképp a bizottságok, illetve különböző polgári beadványok, elszámolások), és 85% a magyar nyelvű iratok aránya.⁴⁸⁶ Ha a vármegye iratait ebből kivonjuk, a magyar iratok aránya mintegy 75%-ra csökken. Az 1890-es évekre ez az aránya gyakorlatilag nem módosult, csupán a szlovák helyesírással írt magyar iratok tűnnek el. Az 1900-as évekre a német iratok számaránya 5-10% körül mozogott, 1910 után pedig 5% körülire csökkent.⁴⁸⁷

Ami a helyi politikai helyzet stabilitását illeti, az ellentmondásosnak mondható. A hatévente tartott tisztújító közgyűléseken az 1880-1890 években mindig legalább két-két jelölt indult egy pozícióra. Ezt a szavazást versengés kísérte, az 1900-ra eső tisztújításra viszont a téglafelügyelő tisztségén kívül sehová sem akadt több pályázó.⁴⁸⁸ Schwarz Károly polgármester ekkor ért pályája csúcsára.⁴⁸⁹ A következő, 1906-os választásokat csak szerencsétlen véletlen folytán veszítette el, hiszen a szavazás 30–30-as döntetlen révén a törvény értelmében (1886 XXII. 81 cikkely) sorsot húzva döntöttek el a polgármesteri posztot.⁴⁹⁰ Ekkor ismét több tisztségre több személyt jelöltek.⁴⁹¹ Dr. Wrchovszky Ottó székfoglaló beszédében, Isten segedelmével, a városnak a nehéz anyagi helyzetétől való megóvását nevezte meg fő céljaként, nemzeti jellegű szavakat nem használt.⁴⁹² A következő közgyűlésen derült fény arra az eltussolt botrányra, amit a III.14 alfejezetben ismertetek bővebben. 1912-es tisztújító közgyűlésen újra minden tisztségre egy jelöltet találtam.

Késmárk előljárói a korrupció mellett élen jártak a kormány támogatásában is. Az 1893-as kormánytervezetet az anyakönyvi polgári jegyzésről, a vallások szabad gyakorlatáról

⁴⁸³ 1904 Kj. 110 sz. Ezután egy változó tagokból álló, négytagú bizottság felel a jegyzőkönyvek hitelességért.

⁴⁸⁴ Városaink ügykezelési és tárgyalási nyelve c. cikk. Szepes-Váralján az új polgármester a magyar vezeti be tárgyalási nyelvként. „Tudtunkkal eddig megyénk városai közül csak Lőcsén, a székhelyen magyar a városi ügykezelési és tárgyalási nyelv.” In: *Szepesi Lapok*, 1893. november 12.

⁴⁸⁵ Azt azonban ki kell emelni, hogy mintegy fél tucat okirat szerzője a nyolcvanas években szláv diakritikával ír magyarul (főleg az evangélikus lelkészek, illetve néhány kölsős közalkalmazott)

⁴⁸⁶ Szepesszombati Levéltár, feldolgozatlan anyag I-II-III-IV 1883.

⁴⁸⁷ Szepesszombati Levéltár, feldolgozatlan anyag I-II-III-IV 1894, 1907, 1911.

⁴⁸⁸ 1900 Kj. 1900. december 31. (nincs szám)

⁴⁸⁹ Rendkívül sok csalásra és sikkasztásra utaló nyomot találtam, s bár egyes képviselők megpróbáltak szembeszállni a vezetéssel, sikertelenül. Lásd. III.14 alfejezet.

⁴⁹⁰ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6215>

⁴⁹¹ Kj. 1906. december 28. Tisztújító közgyűlés.

⁴⁹² 1907 Kj. 1 sz.

és az izraelita vallás recepciójáról, teljes mértékben, egyhangúlag helyeselték és támogatták. A felterjesztésük támogatásukról biztosította a kormányt, ám azt is kinyilvánították – bár később a közgyűlés „idő szerint mellőzendőnek találta” a felterjesztésből – , hogy nagyobb fokú önállóságot kérnek a kormánytól. Eredetileg azt kérték, hogy a kormány biztosítson a városoknak „cultúralis és materiális érdekük gondozásra [...] szabadabb kezet [...] és politikai tekintetben is nagyobb önállóságot [...], minthogy a városok csak e mellett fogják abbeli nagy fontosságú missiójukat, melyre az állami közéletben hívatván vannak kellően betölteni.”⁴⁹³ A következő évben, mikor a város közönsége tudomást szerez arról, hogy a király szentesíti a kormány javaslatát, a város közönsége igyekezett elsőként üdvözölni a döntést, „...őszinte belső örömmel [...] dicső királyunk iránti töretlen hűségünk és jobbagyi hódolatunk” jeléül.⁴⁹⁴ Mikor 1904-ben Zalaegerszeg vezetésével megalakult a Magyar Városok Szövetsége, Késmárk a magyar nemzeti fejlődésen kívül azt is remélte e szövetségtől, hogy a városok önkormányzati jogainak erősítését könnyűszerrel elvégezheti.⁴⁹⁵ A városok önkormányzati jogának erősítéséről több cikk is szól a helyi sajtóban.⁴⁹⁶ Érvrendszerükben az 1848-as korszak utáni felszabadulást és fellendülést éltették, illetve azért kérték az erős önkormányzati jogokat, hogy „mai” feladataik teljesítése érdekében eljárhassanak. Ezek közül az egyik az asszimilálás volt, miszerint „[...] csak a város tud asszimilálni, megtartani, valamint magyarosítani.”⁴⁹⁷ Ugyanebben az évben egy rendkívüli közgyűlésen – szoros szavazás után – mindenféle törvényi alapot mellőzendő és a lokális politikai viszályt megkockáztatva, üdvözölték és támogatták Tisza István erélyes fellépését „a kisebbség terrorizmusa ellen.” Bár ezek az apró jelenetek korántsem vonják kétségbe a szepességi város kormányzati hűségét, de azért mutatja, hogy Budapest centralizációs politikájával nem voltak megelégedve. Kifelé azonban, legalábbis ami az államhűséget illeti kommunikált a város.⁴⁹⁸

⁴⁹³ 1893 Kj. 15 sz. A *Szepesi Lapok* is tudósít róla. 1893. március 5. „Különösen két igen fontos és fő tényező az, - mely eddig érvényre nem juthatott, úgymind a közigazgatás államosítása és az igazi szabad vallás gyakorlatnak megvalósítása.”

⁴⁹⁴ 1894 Kj. 182 sz.

⁴⁹⁵ 1904 Kj. 87 sz.

⁴⁹⁶ 1876-ban a szepesi városokat beolvastották a megyei törvényhatóság hatáskörébe, a súrlódás azonban elmaradt, hiszen ezzel csak egyszerűsödött a helyi adminisztráció. A városok igyekeztek a vármegyékkel azonos szinten tartani és egyjogúként tekinteni saját törvényhatóságukra. 1869-ben elválasztották a bíraskodást és a közigazgatást, így a városok jogköre is csökkent, ám az 1872-es köz-törvényhatósági törvény volt a városok legnagyobb sérelme. Ez ugyanis bevezette a főispáni felügyeltet, tehát a polgármester fölött állt a főispán. Több város külön szabályozást kért, voltak olyanok melyek inkább kényszerűsültek a vármegyével. A városok felszóltak a virilizmus ellen is, miszerint az 1848 szabad szelleme ellen vét. A kormány álláspontja szerint a legtöbbet adózóknak van joga beleszólni a város életébe, illetve az értelmiségiek adózását is duplán számolták.

⁴⁹⁷ *Szepesi Lapok* 1901. Június 16. 25. sz. XVII évf.

⁴⁹⁸ 1904 Kj. 209. sz. 24 képviselő a javaslat mellett, 16 ellene (42 jelenlévő) szavazott.

A dualizmus idején megfigyelhető a „hazafias” kulcsszó tartalmi változása is. A dualizmus korai időszakában csupán mintegy fél tucat ízben fordul elő a közgyűlés jegyzőkönyveiben, és általában valamilyen elnyert címhez, vagy díjazáshoz kapcsolódott. Az 1880-as években hazafias cselekedet, vagy kötelesség a helyi haltenyésztő vagy turisztikai egyesületbe való belépés is. Tehát lokálpatrióta, emberbaráti, élelmezési, sőt iskolasegítési hazafiasságot is ismert a késmárki elit. Ez a szepességi lokális – szociális színezetű „hazafiság”, az 1890-es években differenciálódott ennyire. Ekkor már a hasonló esetekben nemes emberbaráti vagy nemes közügyről volt szó. A hazafias jelzöt továbbra is használták – az elterjedt nemzeti jelentése mellett – lokális értelemben is.

Jankovič szerint az elit és a „német írók többsége is az uralkodó magyar nézetekhez alkalmazkodott.”⁴⁹⁹ Bár az iratokban és a sajtóban alig volt nyoma, a helyi „német renegátok” is hallatták hangjuk, bár ők főleg az irodalom és a szaktudományokba felé fordultak. Münnich Aurél, az iglói választókerület országgyűlési képviselője például névtelen német levelet kapott, amely azt bírálta, hogy nevezett képviselő pártolólágg szólalt fel a helységnévtörvény tervezetének tárgyalásakor. A *Szepesi Lapok* cikkírója ezt rögtön elítélte, mondván, a bíráló hiába keres a Szepességben olyan szászokat, mint Erdélyben vannak, a szepesi németek teljesen a magyar nemzettel azonosítják magukat, bírják annak rokonszenvét, ám családjukban németek, nem szakadtak el a német kultúrától.⁵⁰⁰

Az első magyar késmárki istentisztelet egyébként az evangélikus egyház közgyűlésének elhatározásából 1897-ben tartották meg.⁵⁰¹ A korszak végén „örömmel említjük [...] hogy úgy az evangélikus, mint a katolikus egyház, a késmárki intézetekben járó magyar anyanyelvű tanulók és az itteni magyar polgárok kedvéért magyar istentiszteletet tart...”⁵⁰²

III. 4. A tér nemzetiesítése

A késmárki német elit a korszak végére sikeresen kapcsolta össze lokális történelmét a nagy nemzeti narratívával.⁵⁰³ A késmárki városi közönség az 1880-évek elején átnevezte pár utcáját. Az utcaelnevezések azonban akkor még nem tükrözték a magyar nemzeti identitást, annak jobbára gyakorlati okai voltak. „A város területén számos utcza van, melynek neve

⁴⁹⁹ Jankovič 1974: 166.

⁵⁰⁰ *Szepesi Lapok*. 1889. december 19. 51. sz. „Szepesi német renegátok”

⁵⁰¹ *Szepesi Lapok* 1897. március 21: Március 14-én hangzott el az első magyar mise Késmárkon. (Iglón ekkor már évek óta évente négy-öt alkalommal)

⁵⁰² Belóczy 1917: 7. A fordulat után Brückner Győző szerint (1926) a helyi evangélikus egyház egészen 1940-ig megtartotta nyelvi egyeduralmát, ekkor alakult az első szlovák nyelvű evangélikus hitközség (Baráthová a kol. 2012: 209)

⁵⁰³ Losonc és Besztercebánya összesítése hamarosan következik, ám a Pozsonnyal való összehasonlítás érdekében lásd: Varga 2011:

nincs [...] vagy értetlen [...] minden egyes utca külön névvel jelöltessék meg.” Az utcanevek két nyelven, és nagy betűkkel kerültek a sarokházak falára.⁵⁰⁴ A Róza utca így vált Lyceum utcává (Lyceum strasséra), a Proll utca Háromház utcára, a Stumpf tér Tűzoltótérre, a járásbíróház előtti tér pedig Thököly térre változott, amely az egyetlen lokáldentitáshoz köthető utcaelnevezés változás az 1880-as évekbeli Késmárkon. A ezredévi átfogó országos „nemzetébresztés” után másfél évtizednek kellett elteltie ahhoz, hogy a német többségű városban a német vagy németesen hangzó utcákat átnevezzék. Ez az időpont valószínűleg összefügg az 1910. évi népszámlálás eredményeivel, miszerint Késmárkon a magukat (inkább) németnek vallók aránya megközelítette a lélektani 50%-os arányt. Összesen 48 „utca” nevét módosították vagy nevezték át, a városi tanács javaslatát követve, a kijelölt bizottsági tagok. Ezt a javaslatot aztán a közgyűlés kis módosítással el is fogadott. Ezek majd kétharmada azonban inkább helyesírási módosítás (utca-utca), kötőjel toldás, „köz” vagy „tér” utótag hozzáadása és hasonlóak voltak. Összesítve – a korábbiakban elnevezett Kossuth, Thököly teret és Erzsébet utcát, illetve az 1909-es Zrínyi Ilona teret és Thököly utcát beleszámítva – tehát 16 új utca keletkezett magyarosított névvel. Ebből a 16-ból kettő főképp lokáldentitáshoz köthető (Vértanúk útja és Vérmező- a rendi felkelésekhez), illetve további öt pedig főképp lokáldentitáshoz köthető utca (Kray, Hunfalvi, Késmárk, Lányi, Topperczer).⁵⁰⁵ Két utca országos (Kossuth, Erzsébet u.), további kettő pedig a legjobb példa a vegyes, tehát a lokális identitás integrálásának sikeres példája (Thököly tér és utca, Zrínyi Ilona tér). A mérleg tehát 14 magyarosított, 5 országos – és 10 lokáldentitáshoz köthető új utca.⁵⁰⁶ Ezek közül azonban szinte mind szervesen beépíthető volt a magyar nemzeti történelem narratívájába, így tehát a késmárki lokálpatriotizmus sikeresen integrálódott a nagy nemzeti narratívába.

A dualizmus kori évtizedek bővelkedtek olyan eseményekben, melyek alkalmat adtak a városi tér és közösség nemzetiesítéséhez. A dualizmus kori Késmárk kétségkívül

⁵⁰⁴ 1883 Kj. 30 sz.

⁵⁰⁵ 1902 Kj. 204 sz. A II. Rákóczi szabadságharcban a várost védelmező polgárok kivégzése iránt a Szepesvármegyei történelmi társulat kezdett érdeklődni 1902-ben, mégpedig a „nemzeti vértanúk sírhelyei tárgyában.” Ekkor derül ki, hogy csupán Topperczer Sebestény sírját kell felkutatni, ugyanis a másik kettő helyre van állítva. A sírokat lefényképezik, és majd Kassára a Rákóczi ünnepélyre küldik el. In: 1909. Kj. 264 sz. A polgármester méltó ünnepélyt kér, mivel december 16-án fejezték le a három vértanút Heiszter osztrák tábornok a város bevétele után. In: 1909. december 16. díszközgyűlés: 35 képviselő, plusz „nagyszámú városi férfi és hölgy, Szepesvármegyei tört. társulat több tagja, Krajovai és Topolayai Kray István szegedi táblabíró elnök. Idézet a polgármester beszédéből: „Kray Jakab, Lányi Márton, Topperczer Sebestény [...] akiket az ember legtermészetesebb érzete a szabadságszeretet hajtott.” A több, mint 5 oldalnyi jegyzőkönyv a nemzeti harc, a szabadság, a pizskos labanc jegyében íródik. Ezután elfogadják azt az indítványt, hogy a kivégzés helyét pontosan meg kell állapítani és emlékkövel ellátni.

⁵⁰⁶ 1911 Kj. 166 sz. Később persze egy-két alkalommal még előfordul, hogy maguk a képviselők is a régi, német megnevezést használják, de az esetek döntő többségében ez nem így volt.

egyik legmaradandóbb nemzeti „élménye” vetekedett az országszerte ünnepelt millenniumi ünneppel. Ez pedig egy megemlékezés volt, mégpedig a város díszpolgárának, Kossuth Lajosnak a halála.⁵⁰⁷ A rendkívül hosszúra nyúló, és magasröptű polgármesteri gyászbeszéd mellett, amely Kossuthot „hazánk legnagyobb dicső fiának” titulálta, a képviselőtestület elrendelte a temetésen való részvételt. Kossuth arcképét kifüggesztették a tanácsterembe, mindhárom felekezet részére istentiszteletet rendeltek el testületi részvétellel, és a három híd utcát elnevezték Kossuth Lajos utcává. A mindig anyagi gondokkal küzdő város 200 forintot szavazott meg a Kossuth szoborra, bezáratta az összes boltot és ablakot a városban a temetés idejére. A szabadságharc hőisének tisztelete születésének 100. évfordulójára sem halványul, a díszközgyűlés terjedelmesebb beszédek tartalmazott, mint a millenniumi. A város határában lévő magas tátrai Zöld-tavi csúcsot is elnevezték Kossuth Lajosról.⁵⁰⁸ Talán még ma is megtalálhatóak a szepesszombati levéltárban Kossuth temetési koszorújának babérlevelei, melyet a temetésen részt vett városi elöljárók ereklyeként hoztak haza, és a városi titkos levéltárban helyeztek el.⁵⁰⁹

A Habsburg család tagjai halálának látványosan kisebb lenyomata van a város hivatali életében. Jobbára jegyzőkönyvi emlékezés, illetve egy-egy rövidebb beszédről volt csupán szó. Kivételt képez ez alól Erzsébet királynő 1898-as genfi meggyilkolása, amelyhez Késmárk város közönsége szintén utca elnevezéssel és 1901-es alapítású szegényalappal róttá le kegyeletét. Az aktuális hatalom iránti tisztelet és alázat szintén megmutatkozott az ünnepélyek súlyának mérlegelésénél, ugyanis Ferenc József megkoronázásának 25. évfordulóján szintén komolyabb megemlékezéseket tartottak. Késmárk díszkivilágítással, mindhárom felekezet számára elrendelt istentisztelettel, és egy a késmárki szegények számára alapított kiseddóvó létesítésével – melybe a város is beszállt 500 forinttal – róttá le kegyeletét.⁵¹⁰

A millenniumi ünneppel, a polgármester indítványára, Késmárkon a következőképp ünnepelték.⁵¹¹ A díszközgyűlésen összeült a közgyűlés összes képviselője, a városi ügyész német nyelven mondott hazafias beszédet, majd beiktatták a jegyzőkönyvbe „a magyar hazához való határtalan ragaszkodásának” passzusát, melyet aztán az összes városi képviselő

⁵⁰⁷ 1894 Kj. 39 sz.

⁵⁰⁸ 1902 Kj. 14 sz. Bár a jelenlévő képviselők száma csupán 27 fő.

⁵⁰⁹ Más Szepességi városokban is hasonló jellegű megemlékezések zajlottak. Batizfálvát, Felkát, Iglót írja. Köv. szám Szepesszombatot említi. In: *Szepesi Lapok*. 1894. április 1. 1902-ben megyeszerte nagy ünnepélyek Kossuth Lajos születésének százéves évfordulójára. *Szepesi Lapok* 1902. szeptember 28. 41 sz vezércikk. 1906-ban azonban Kossuth összes munkáját nem rendelik meg, (180 korona). In: Szepesszombati levéltár, városi iratok: nem feldolgozott anyag 1906-1907.

⁵¹⁰ 1892 Kj. 62 sz. A Községi óvoda 120-140 gyermekkel 1897-ben indul, először gyermekmenhelyként. A Késmárki német óvoda egyébként már 1872. nyarán alakul, (1945-ig működik), később pedig a Késmárki Wein cég óvodáját hozzák létre 1909-ben, mely kb. 30 gyermeket gondozott.

⁵¹¹ 1896 Kj. 39/49/130 sz.

aláírásával látott el a nemzeti színekbe festett közgyűlési jegyzőkönyvoldalon. Megszavaztak egy állandó gyermek menedékház felállítását is, és elfogadták egy jelentkező – Dr. Hajnóczi József királyi tanfelügyelő – ajánlatát egy városi monográfia német és magyar nyelven való megírására, 500 forint ellenében.⁵¹² Ez a munka azonban sosem készül el.⁵¹³ Ezután a díszközgyűlés a főtérre vonult, ahol egy fát millenniumi fává avattak, majd mindhárom felekezet istentiszteletén vettek részt a városban székelő hatóságok képviselőivel. Az istentisztelet után egy közel 200 forintos népünnepélyen vesz részt a város lakossága, illetve felhívták a polgárok figyelmét, hogy május 9-én az ablakaikat világítsák ki, „hazafias érzelmeik kifejezését adandó.”

Mi a helyzet a köztudatban híres késmárki rendi felkelőként élő Thököly Imrével? Annak ellenére, hogy hamvainak hazahozatala a vizsgált korszakra esik, és az ünnepek is nagyszabásúak voltak, mégsem említhetők egy lapon a Kossuth vagy az Erzsébet királyné tiszteletére rendezett megemlékezésekkel. Thököly hamvai hazahozatalának körülményei jól mutatják a város Thökölyhez való viszonyát és a városi elit mentalitását. Először 1904-ben, Hartmann Izidor városi képviselő adta elő a város közönségének, hogy Ő felsége Ferencz József hazaszállítatni rendelte nevezett hamvait Nikodémiából. Hartmann szerint a „minden magyar hazafias embernek szemében ereklje” veszélybe került, ugyanis az egyik vidéki lap szerint Eperjesre kellene elhelyezni a hamvakat. Ezért kérte a közgyűlést, hogy „hasson oda” ennek megakadályozására.⁵¹⁴ A közgyűlés a következő ülésre tűzte a megvitatást, melyen a képviselőknek még a harmada sem jelent meg. Késmárknak ekkor mintegy 56 képviselője volt, és csak ritkán fordult elő, hogy több mint a fele hiányzott volna.⁵¹⁵ Az alig egyharmadnyi megjelent képviselő hálafeliratot intézett a miniszterelnöknek ez ügyben.⁵¹⁶ Ennek a

⁵¹² A korábbi monográfiák mind elavultak, Dr. Hajnóczy 20 ív terjedelmet vállal magyarul, Sauter Pál késmárki könyvnyomdász és lapkiadó pedig 1000 példányt 760-ftért kinyomtatja, sőt németre le is fordíttatja, ha azt legalább 500 példányban kinyomják.

⁵¹³ Bár 1908-ban Dr. Hajnóczy R. József király tanfelügyelő löcsei lakos saját bevallása szerint már írja Késmárk város monográfiáját, és azt jövő év májusban ígéri. 1910-ben azonban hiába tudakozódnak utána a képviselőtestület tagjai. Csak azt lehetett tudni, hogy 200 koronányi előleget felvette, a magától szabott határidőt nem tartotta, nem kommunikált ezért a felvett összeget visszakérte a város. Hajnóczy ennek a határozatnak a felfüggesztését kérte, melynek folytán további haladékot nyert. 1911-ben Dr. Alexander Béla interpretációban kezdeményezi Hajnóczy írásbeli felszólítását, hogy az előleget fizesse vissza. A képviselőtestület viszont arra kérte meg Dr. Wrchovszky Ottó polgármestert, hogy csupán szóban kérje Hajnóczytól az előleget és álljon el a munka megírásától.

⁵¹⁴ 1904 Kj. 130 sz.

⁵¹⁵ Ritkán, az esetek mintegy 15%-ban. Késmárk városának a korszak elején mintegy 45-47 képviselője volt a 6 évre választott és a virilis képviselőkkel együtt (akik közül három-hat látogatta a közgyűléseket), míg a korszak végére három lépcsőben, a lakosság fokozatos növekedésével arányosan 61-re nőtt. Az egész korszakban egyébként a legtöbb képviselő a millenniumi díszközgyűlésen, és a Poprád-Késmárk vasút tárgyalásain jelent meg.

⁵¹⁶ 1904 Kj. 138 sz. A korszakban ehhez hasonló megjelenési arányt kevesebb, mint egy fél tucatszor észleltem, az is inkább az 1880-as években fordult elő.

magyarázata véleményem szerint igen egyszerű, Késmárk városának kapcsolata Thököly Imrével rendkívül rossz volt. A Thököly család taszította a várost szabad királyi városból „félíg” földesúri igába, ahonnan csak nagy nehézségek árán tudta magát kiváltani. Nem hiába nevezte Nora Baráthová Késmárk legsötétebb korszakának a Thököly család uralmát, a korábbi privilégiumok elvesztését, és a szepességi német város „szabadságának” megnyirbálását két évszázad után sem feledte el. 1905-ben például, egy festő bárónő fordul Késmárkhoz abbéli ajánlatával, hogy nagyformátumú festményeivel örökítené meg Thökölyt és Zrínyi Ilonát. A közgyűlés csak Thököly 70x80 centiméteres mellképét festeti meg, ám a város pénzéből erre adakozni nem hajlandó, csak is közadakozási pénzből. Ugyanebben az évben érkezik a leirat, hogy Késmárkra helyezik a hamvakat, ezt a közgyűlés egyszerűen csak „tudomásul vette”. Ez nagyon szokatlan, hiszen más hasonló eseménynél beszédek, ováció, hálafeliratok, vagy legalábbis azt a passzust találtam a közgyűlési könyvekben, hogy a város közönsége örömmel vette az ismertetett eseményt.⁵¹⁷ Természetesen a helyzet megváltott, mikor is a város közönsége érzekelte a helyzet országos súlyát.⁵¹⁸ Az általános hozzáállását azonban mi sem mutatja jobban, mint hogy a Thököly hamvak Késmárkra helyezéséért apelláló országgyűlési képviselőt, Gyurgyán Aladárt utólag – és nem valamely lelkes képviselő javaslatára – a városi tanács sürgető javaslatára választották meg díszpolgárnak.⁵¹⁹ Dianiska Frigyes képviselő, a késmárki evangélikus lelkész szerint egyébként inkább Szepes megyei ünnepélyként kellett volna kezelni az ünnepséget, melynek nyitóbeszédére Kossuth Ferenc kereskedelemügyi minisztert kérte fel a polgármester által vezetett bizottság. Thökölyt Imre hamvai fölé 1907 és 1909 között építik fel a mauzóleumot.⁵²⁰

⁵¹⁷ 1905 Kj. 206 sz.

⁵¹⁸ 1906 Kj. 207 sz. A nagyszabású ünnepségen a városi polgárok díszörséget szerveztek, melyben korabeli öltönyöket vettek fel. A kormánytól 20 000 koronányi ünnepségi segély valóban országos jelentőségű napot sejtet, melyen részt vettek: 1. Wekerle Sándor miniszterelnök, 2. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter, 3. Rosziny Béla m. kir. tanácsos, 4. Báró Prónay Dezső főrendiház tag, 5. Thaly Kálmán orsz. képviselő, 6. Burgán Aladár orsz. képvis., 7. Salamon Géza főispán, 8. Dr. Nosznóczy Lajos alispán, 9. A 6. hadtest parancsnoksága, 10. A kassai csendőrkerület parancsnoksága, 11. A Kassa-Oderberg vasút igazgatósága, 12. Szepesbela város tanácsa, 13. Leibitz város tanácsa, 14. Az ág. hitv. líceum igazgatósága, 15. Az állami polgári felső kereskedelmi igazgatósága, 16. Az állami szövőipari iskola igazgatósága, 17. Az ág. hitv. polgári leányiskola és elemi igazgatósága, 18. A róm. kat. népiskola igazgatósága, 19. Az izraelita népiskola igazg., 20. A villamosmű igazgatósága, 21. A dalárda egyesület Késmárk, 22. Leibitz dalárdaegylete, 23. Szepesbela dalárdaegylete, 24. Késmárk tűzoltótörsége, Majd sorrendben tovább Szepesbela és Forberg tűzoltótörsége, majd a falusi tűzoltótörségekkel zárul a sor. Figyelemre méltó, hogy a városi elit milyen sorrendet állított, egyrészt látható a helyi iskolák sorrendje, az egyesületek és szervezetek úgymond presztízs szintje. Amíg a sorrend hatodik sorszámáig átíratilag, attól lefelé a polgármester vezetés mellett személyesen mondtak köszönetet, a helyi lapban pedig a város lakosságának mondtak testületileg köszönetet.

⁵¹⁹ 1906 Kj. 100, 142. sz.

⁵²⁰ Szepesszombati Levéltár – nem feldolgozott anyag. 1907 Szobrot Thököly Imrének! Felhívás. A bizottság elnökei: Dr. Neogrady Lajos Szepesvármegyei alispán, Dr. Wrchovszky Ottó Polgármester, Dr. Tátray Gergely főorvos és ág. hitv. egyházfelügyelő, illetve Dianiska Frigyes evang. lelkész.

A lokális közösség nemzetiesítési törekvéseinek mértékét nem csak az utcanevek változtatásából és az ünnepélyek vizsgálatából lehet kideríteni, hanem az úgynevezett helyi történelmi társulatok és múzeumok megalapításából is. Szepes vármegyében viszonylag korán, már 1883-ban megalakult a Szepes Vármegyei Történelmi Társulat, mely párját ritkító aktivitással tevékenykedett. A kezdetben 4 alapító, és 95 rendes taggal rendelkező társulat évkönyvet is kiadott, melynek összesen 14 száma jelent meg 1885 és 1914 között, továbbá 11 egyéb közleménye illetve 7 millenárius kiadása volt.⁵²¹ A tér nemzetiesítésének másik szimbólumát, szobrok állításának nyomát Késmárkon nem találtam. Csupán 1901-ben szavazott meg a város egy Szepes vármegyével közösen felállított Vörösmarty Mihály szoborra 20 korona anyagi segítséget.

A helyi német elit lokális és magyar nemzeti szellemben végzett törekvései ellenére a városban a magukat magyarnak vallók aránya alig haladta meg a szláv-szlovják lakosság növekedési rátáját. Mi lehetett az oka annak, hogy a többi szepességi kisvárosban a szlovákok ennél is jóval erősebb térnyerése volt tapasztalható? A következő alfejezetben próbálok részleges választ adni a harmadik csoport majdnem felét kitevő szepességi városok elszlovákosodásának okára.

III. 5. A helyi szlovákság

Lőcse mellett Késmárk vált a szélesebb térség kulturális központjává. Intézményeivel, könyvtáraival, nyomdáival „Késmárkon nehezebb volt a Štúr-féle nemzeti koncepció szellemiségének alapjait lerakni, annak okaként, hogy a tanári kar egy része magyarizálódott és a német magisztrátusnak is volt befolyása az iskolaügyre.”⁵²² Nora Baráthová a szláv ér megerősödését a 17. századra teszi, mikor is a csehországi, morvaországi és sziléziai vallási üldözöttek Magyarországra jöttek, ezek közül többen a késmárki iskolában tevékenykedtek: Ján Metzelius Moravus, Václav Johannides, Slezania Valerian Berlinius, Daniel Fabry és mások, prédikátorok és diakónusok voltak a szláv evangélikus gyülekezetben. Késmárkon a bibliai cseh nyelvet használták az istentiszteleteken.⁵²³ Michal Kaľavský azt írja, hogy 1754-ben a késmárki katolikusoknak egy papjuk és három kántoruk volt, ebből kettő szláv, melyből ő arra következtetett, hogy „az egyházi hívek száma kiegyenlített volt...”⁵²⁴

⁵²¹ Az évkönyvek a gyűlések és egyéb egyleti aktivitás mellett a tagok tanulmányait is megjelenteti, a mintegy fél tucat tanulmányt tartalmazó évkönyvek tanulmányai döntő többségben a helyi, közép- és kora- újkori kutatásokat elmélkedéseket tartalmaznak. Ezekon kívül helyi geológiai, biológiai és irodalmi vonatkozású tanulmányokat is közölnek.

⁵²² Franková 1995: 118.

⁵²³ Ctibor 1970: 35.

⁵²⁴ Jozep Špirka kutatásaira hivatkozik, Michal Kaľavský (65.), szerinte Thela Padovából 1468-ban alapította a szlovák templomot.

A városban a 17. századtól kezdődően valóban több forrás utal a szláv lakosság jelenlétére egészen, hiszen a környéken már túlsúlyban voltak a szláv többségű falvak.⁵²⁵ Késmárk régi szláv közösségének egyik legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy a városi (korábban pálos) templomot a dualizmus végén „tót templomnak” nevezték.⁵²⁶ A késmárki evangélikus líceumban a 19. század első felében tevékenykedő szláv, főleg cseh tanárok 1823-ban a szláv diákoknak megalapították a Szlovák Társaságot (*Slovenská Spoločnosť*). Ez a társaság vált később az eperjesi, lőcsei és pozsonyi egyesületek mintájává is. Késmárkon a líceumi szláv társaság azonban az első fellobbanás után letargiába és szkepticizmusba esett.⁵²⁷ Meg kell említeni, hogy Ján Chalupka 1821-ben a német diákoknak, míg Ondrej Kralovský szláv tanár 1824-ben pedig a magyar diákoknak hozott létre hasonló társaságot. A szláv társaságnak körülbelül 40 tagja volt.⁵²⁸ A szláv társaságban cseh grammatikát tanultak, prózát és verseket írtak, és adtak elő. 1838-ban megalapították az *Ústav reči a literatúry československej*-t [A Csehszlovák Beszéd és Irodalom Intézete], de annak vezetését J. Benedikti nem vállalta, arra hivatkozott, hogy a „csehszlovák” nyelvet nem ismeri, az evangélikusok pedig a helyi tájszólással megfűszerezett bibliai cseh nyelv felé hajlottak.⁵²⁹ 1845-ben a „*Jednota mládeže slovenskej* és a *spolok miernosti a striezlivosti* [A Szlovák Fiatalok Egylete és a Józanság és Mértékletesség Egyesülete] „működött a városban saját szláv könyvtárral. Ctibor Tahy szerint a szlovák-magyar nemzetiségi kérdés 1840-ig nem éleződött ki a városban. Késmárkon ekkortájt az itt tevékenykedő Ján Chalupka⁵³⁰ idősebb és fiatalabb, Ján Benedikti Blahoslav – mindketten Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik jénai egyetemi osztálytársai – képviselték a szláv és szlovák szellemet a késmárki líceumban. Ez a szláv szellem azonban csorbát szenvedett a szlovák nemzetébredők szerint, hiszen Chalupka egy német nőbe lett szerelmes, míg Benedikti egy „magyar professzor Aszbóth János lányát vette el, így mint nemes lassan a divatos magyarofil áramlathoz hajlott.”⁵³¹ Matej Slavovský 1824-ben Ján Kollárnak azt írta, hogy „a mi Blahoslavunkat az új hivatalában olyan átváltozva találtam, hogy alig ismertem meg őt. Nekünk, szlávoknak ő már teljesen elveszett.”⁵³² Egy évre rá már nem mint Blahoslavról, hanem mint „herr von Ben.”-ről írt.⁵³³

⁵²⁵ Bruckner 1941: 216-221, 329-336.

⁵²⁶ Bruckner–Bruckner, 1912. 33.

⁵²⁷ Ctibor 1971: 15.

⁵²⁸ Baráthová a kol. 2014: 40.

⁵²⁹ Baráthová a kol. 2014: 40.

⁵³⁰ Bár Ján Chalupka bár nem itt írta híres Kocúrkovóját, később valószínűleg Késmárk és környékének nemzetiségi – kisebbségi világa inspirálta e művét. (sőt, ekkortájt Ő maga sem írt itt szlovákul).

⁵³¹ Ctibor 1971: 15.

⁵³² Ctibor 1971: 23.

⁵³³ Ctibor 1971: 23.

Bár az idézett szerző nem szólt hungarus tudatról, azt elismeri, hogy Ján Chalupkának Magyarország volt a szülőhazája, és késmárki távozásakor „akkor még Szlovákiáról, mint hazáról végképp nem beszélt.”⁵³⁴

Ctibor szerint az egyetlen dokumentálható nemzetiségi eset a 19. század első felében Késmárkon a szerb és a magyar diákok között zajlott.⁵³⁵ A 19. század folyamán a város tanintézeteibe járt többek között P. J. Šafárik, Karol Kuzmány, Jonáš Záborský, August Horeslav Škultéty, Janko Král', Pavol O. Hviezdoslav. A korszak vége felé itt érettségizett Ladislav Nádaši-Jégé, Pavol Sochán, Janko Jesenský is. Legtöbbjük országos jelentőségű személyisége lett a szlovák irodalomnak, többeket jelentős szlovák nemzetépítőnek is tart a szakirodalom. A szlovák diákok az 1890-es évekre újra aktivizálódtak, ekkor már több ízben kizárással végződtek nemzetépítő törekvéseik. A líceum diáksága tehát élen járt a helybeli magyar és szlovák nemzeti élet megszervezésében.⁵³⁶ 1894 februárjában négy diákot tanácsolt el az iskolaszék Magyarország összes iskolájától pánszlávizmus vádjával.⁵³⁷ További öt fő pedig *consilium abeundi*-t kapott (tehát a tanév végéig maradhattak). A „pánszláv” csoport tagjai szlovákul tanultak, szlovák könyveket olvastak, újságot adtak ki, melyben verseket és prózákat jelentettek meg. A csoport 1890 óta működött *Kytka* néven, folyóiratuk a *Lúč* volt. A csoport tevékenysége – az egyik érintett visszaemlékező szerint – úgy derült ki, hogy 1893 nyarán egyikük elárulta „néhány nem igaz szlováknak az egylet működését, majd az információ néhány olyan késmárki diák fülébe jutott, akik 1893 őszétől

⁵³⁴ Ctibor 1971: 26.

⁵³⁵ Ctibor 1971: 59.

⁵³⁶ A líceum már a szabadságharc idején is a helyi magyar öntudat központja volt. 1851-ben bezáratta az osztrák állam átszervezés címen, a valódi indok azonban más volt. A szabadságharcban harcolt néhány tanár, mint pl. a Hunfalvy testvérek és sok diák, sőt a késmárki evangélikus lelkész is részt vett, aki börtönben végezte. A haladó szepességi német értelmiség a magyar szabadságharc mellé állt és sokan még neveiket is magyarosították, vagy egyszerűen csak lefordították (Hunsdorfer-Hunfalvy, Witthen-Wittényi, Schneider-Szelényi, Gooldberger-Bethlenfalvy, Steiner-Kövi). A líceumban egyébként 1835-től, mint idegen nyelvet oktatták a magyart, majd 1839-től egyre aktívabban tették. Az iskolai anyakönyvek és a bizonyítványok 1841-től magyarul íródtak. Az iskolai értesítők viszont 1855-ig németül jelentek meg. Ekkor már maga Hunfalvy Pál oktatta a jogot magyarul, bár német akcentussal. A magyar önképző kört 1845-ben Petőfi is meglátogatta, két Helység kalapácsa példánnyal bővítve a kör saját könyvtárát. 1852-ben a Líceum nyolc osztályos gimnáziummá vált. 1861-62 tanévben ismét evangélikus líceummá változtatták nevét, és ettől kezdve a felsőbb osztályokban már magyarul is tanítottak. 1867-ben Solcz Frigyes magyar tanár németet is tanított, s egyben a magyar önképző társulat elnöke is volt. A szlovákot oktató Dihányi József egyben magyart is tanított. (Palcsó 1867) 1881-től a magyar nyelv az alacsonyabb osztályokban is szerephez jutott. 1884-ben múlt fel a németül oktatott tantárgyak számát, míg 1902-ben az összes osztályban magyarul oktatattak, a német már csak, mint segédnyelv funkcionált az két legalacsonyabb osztályban. A líceum egyébként számos magán és céges támogatót tudhatott magáénak az egész korszakban. A helyi lakosság rendkívüli mértékben támogatta. A korszakban csak a pénzben támogatók listája több oldal.

⁵³⁷ Szepesszombati Levéltár. Késmárki evangélikus líceum fondja, Memorabilia Lycei Kesmarkiensis magistrom discipulorumque dicta et facta, edit Carolus Bruckner rector emeritus Kesmarkini, Pauli Satuer, MCMXXXIII. prof. Miloš Ruppeldt. 101-103. Ez a kötet német szlovák és magyar nyelvű. A magyar emlékezésekben néhol Scepusiának nevezik a Szepességet. A kötet 1933-ban, a líceum 400 éves évfordulójára került kiadásra.

észrevétlenül kutakodtak utánunk.⁵³⁸ Mivel a kutatás akkor eredménytelen volt, „akkor egy „szlovák Ephialtes” jött hozzánk, aki szlováknak adta ki magát, megszerezte bizalmunkat, mindent kiderített és feladott minket.”⁵³⁹ A visszaemlékező szerint – ki az egyik *Kytká*-s diák öccse volt – ezzel a feladattal a diákok – köztük is egy bizonyos Lénárd István – bízták meg a beszivárgót („Ephialtest”).⁵⁴⁰ A líceum igazgatója eleinte nem kerített belőle nagyobb ügyet, mondván, csupán irodalmi kör volt, sőt ha csak a nyelvünket tanulták, az még dicséretes is. Azonban „a diákok többsége ellenünk volt [...] és a nyomás egyre csak nőtt.”⁵⁴¹ A visszaemlékezés szerint az pecsételte meg a sorsukat, hogy a szlovák kötetek között volt pár román, sőt négy orosz könyv is. Ugyanennek az eseménynek a líceum értesítőjében és a sajtóban is volt nyoma. A két szöveg azonban, szóról szóra ugyanaz, tehát semminemű kommentárt nem tartalmaz, az alábbi hangszínű érvelést tartalmazza: „A késmárki Lyceum tótajkú növendékei közül néhányan az iskolai törvények által tiltott tót kört alapítottak, abban a haza–ellenes szellemet szították, egy újságot köröztettek s abban Kollárt dicsőítették, a bezűntetett tót gimnáziumokat megsiratták, testvéreiket nemzetiségi harcra hívták fel, a magyarokat ellenségeiknek nevezték s folytonosan a hatalmas szomszédot dicsőítették.”⁵⁴² A fegyelmi szék szerint az eddig jó magaviseletű és jeles képességű, tandíjmentességgel és ösztöndíjakkal támogatott tanulók, akik a pánszlávizmus tévútjára jutottak, a hazaárulással azonos bünt követtek el.⁵⁴³ A nyolc érintett diák közül azonban egy sem volt késmárki, sőt még csak nem is szepességi, hanem döntően lipcsei és Árva megyeiek voltak. Két diák származott Szatmárból, illetve egy Gömörből.⁵⁴⁴ Ehhez kísértetiesen hasonló eset zajlott le az 1913-as év legelején, mikor a *MOR HO!* szlovák diákegyletet, a *Púčky* folyóirat kiadóját zárták ki Magyarország összes iskolájából.⁵⁴⁵ A diákok összetétele ekkor is hasonló volt, köztük volt Ferdinand Čatlos az állami polgári és felső kereskedelmi iskola hajdani diákja is, aki –a későbbi önálló szlovák állam hadügyminisztere is lett.⁵⁴⁶ Elmondható tehát, hogy a szlovák nemzetépítő törekvések nem érintették a helyi szlovák diákságot. Akkor mégis mi az oka annak, hogy – ha nem volt sikeres a szlovák nemzetépítés –, mégis növekedett a szlovákok aránya?

⁵³⁸ Ruppeldt 1933: 102. Pl. szláv együttműködésre sarkalló hamis levelet írtak a csoportnak.

⁵³⁹ Ruppeldt 1933: 102.

⁵⁴⁰ Ruppeldt 1933: 102.

⁵⁴¹ Ruppeldt 1933: 103 A diáktársak részéről, az iskolában, az ebédlőben, sőt az utcán is.

⁵⁴² Zvarinyi 1894: 38.

⁵⁴³ Pánszláv tanulók kizárása c. kiscikk. In. *Szepesi Lapok*. 1894. Február 25.

⁵⁴⁴ Az eset ihlette az alábbi szépirodalmi mű megszületését is: Martin Rázus: Maroško študuje.

⁵⁴⁵ Izál, 1929. Idézi: Nora Baráthová a kol. 2014. 48.

⁵⁴⁶ Az állami kereskedelmi iskolában is működött magyar és német önképző kör a századfordulótól. A titkos egyetbe líceumi diákok is voltak.

A 19. század második felében az egyre erősödő magyarosítás véget a szlovák istentiszteleteket megszüntették a városban.⁵⁴⁷ Azt azonban Franková is bevallja, hogy a késmárki alispáni és rendőrkapitányi jelentések átvizsgálása után a helyi szlovákok nemzeti mozgalma nem fejlődött ki.⁵⁴⁸ Franková szerint ennek több magyarázata is lehet, egyrészt a hivatalnokok és a rend őrei vagy nem voltak a mozgalomról informálva, vagy csak formálisan válaszolgattak a leiratokra, és nem akartak ártani a szlovák nemzeti ügy mellett tevékenykedőknek. De Franková szerint az is előfordulhatott, hogy a saját felettüknek akarták úgy bemutatni környéküket, mint ami makulátlan ebből a szempontból. Véleményem szerint ez a magyarázat csupán akkor fogadható el, ha számolunk annak a lehetőségével, hogy valóban nem működött szervezett – az import diákmozgalmakat leszámítva – nemzetiségi mozgalom. Sem a városban, sem pedig a szélesebb környéken nem volt szlovák nemzeti sajtó – kivéve a *Krest'an, Krajan, Naša Zástava*, melyek állami orientációjúak voltak –, és a helybeli szlovák lakosság tömegei még csupán az etnikai identitás korai szintjén álltak. Mindkét titkos késmárki diákegylet „importált”, tehát külső környékről származó szlovák érzelmű diákok által működtetettek voltak. A tény, hogy egyetlen helyi szlovák diákot sem tudtak bevonni, talán több mint jelzésértékű. Bár Franková tanulmányában⁵⁴⁹ – saját magának ellentmondva – mintegy tucat nemzeti érzelmű papot vagy tanárt mutatott be, akik a dualizmus idejében a Szepességben nemzeti szempontból aktívak voltak, valójában azonban anti-alkoholizmussal, földműveléssel és gyümölcsstermesztéssel, tehát emberbaráti és szociális indíttatású témákkal foglalkoztak. Közülük is alig fél tucatnyira tehető a szepességi születésű, szlovák öntudatú értelmiségi. Hasonló utat járt be Chaluppecky is,⁵⁵⁰ aki a sokszínű szepességi szlovák nemzetépítő intelligenciáról és a nemzeti forrásokról értekezik. Ctibor Tahy pedig egyenesen félrevezető adatokat közöl.⁵⁵¹ A líceum nemzetiségi összetételét tekintve hibás számokat ad meg, több állítása pedig lábjegyzetekkel nem kellően alátámasztott. Ezen példákból is látható az erőltetett igyekezet, amely a 20. század második felétől „szerette” volna feltenni a szlovák nemzeti ébredés térképére a német jellegű várost.

⁵⁴⁷ Nora Baráthová a kol. 2014: 206.

⁵⁴⁸ Franková 1995: 117. Erősen kétlem azonban, hogy a korszak kezdetén évenként 600-700 ügyiratot, a korszak végére ennek több, mint a dupláját tartalmazó jelentéseket átvizsgálta volna. Egyedül az 1894-es és a 1907-es (nemzetiségi események dátumai) rendőrségi akták átnézése másfél teljes napot vett igénybe, és én sem találtam semmit sem. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a nemzeti mozgalom a rendőrség látókörén belül működött volna. Hiszen például egy miniszteri körrendeletre válaszolva Késmárk polgármestere kijelenti, „hogy hatóságunk területén sem bárgyúak (idóták) sem hülyék (cretének) az idecsatolt főorvosi jelentés szerint nem léteznek...” 2263/883, 1883. November 7. Herczogh Dániel polgármagy levele az alispánnak.

⁵⁴⁹ Franková 1995: 118.

⁵⁵⁰ Chaluppecky 1970.

⁵⁵¹ Ctibor 1970: 28.

További „pánszláv eseményekkel” kapcsolatos vádaskodás és megfigyelések előfordultak a Szepességben is. Ilyen volt például Čulen Mártonnál a lőcsei gimnázium igazgatójának az esete 1868-ban, vagy egy szlovák nemzeti falusi gyűlés, melyről később állítólag kiderült, hogy az aláírók nem voltak tisztában, mit írtak alá. Ami Késmárkot illeti, a két gimnáziumi esetet kivéve semmi hasonló, konkrét ügyet nem találtam a dualizmus kori iratokban.⁵⁵² A minisztériumi és a főispáni kérdésekre ez ügyben kivétel nélkül nemleges válaszok érkeznek: Pl. „[...] járásom területén Amerikából szított pánszláv agitáció nem észlelhető.”⁵⁵³ Sőt, egy másik szolgabíró szerint az egész városban nincs olyan egyén, akinek a hazafias, *Naša Zástava* című, Eperjesen megjelenő lapot ingyenesen meg lehetne (meg kéne) küldeni.⁵⁵⁴ A lista ennek ellenére elkészül, melyen 62, a késmárki járásban lakó, főként földművelő, és néhány tanító és lelkész foglalkozású szlovák egyént nevével olvashatjuk. Arról, hogy a járásban ugyanekkor hányan olvasnak *Národné Noviny*-t, *Vlast’ a Svet*-et, *Krestaň*-t, *Obzor*-t, *Královna Sv. Ruznicá*-t, sajnos nincs információ, ugyanis a késmárki rendőrkapitány a postai kimutatás el nem készültére hivatkozva ezt nem küldte el az alispánnak.⁵⁵⁵ A többi szepességi járásban azonban átlag fél tucat olvasóról tudunk. A helyi szepességi szlovákság helyzete Ladislav Tajták szlovák történész szerint akkor lett kicsit jobb, mikor az USA-ba kivándorolt szlovákok visszatértek, és aktívan bekapcsolódtak a polgári életbe.⁵⁵⁶ A németek számának csökkenéséről Sváby Frigyes, Szepes megye levéltárnoka, illetve számos *Szepesi Lapok*-beli cikk is tudósított. Ezek szerint a megyében jobbra az elszlovákosodás volt megfigyelhető, mely „itt mindig a katolikusokon kezdődik, mint azt a XVII-ik század ellenreformációjának története is bizonyítja.”⁵⁵⁷ Okokként a szlovákok „szaporaságát” és szívóosságát, illetve a németek demográfiai szokásait és iskolázottságát (országban belüli migrációját) hozta fel. Véleménye szerint a szlovákok számbeli növekedésének csak a kivándorlás és magas gyermekhalandóság szabott korlátot. A kivándorlás viszont lehetővé tette, hogy falvakból származó, kisebb vagyonokkal visszatérő szlovákok, a demográfiai recesszióban szenvedő németek kisvárosi házait megvegyék, ezzel a környék szláv bázisát erősítsék. Ezen szepességi kisvárosok azok, melyek gyakorlatilag egyedülálló módon magasabb szlovák arányszám növekedést tudtak elérni. A harmadik csoport városai ugyanis

⁵⁵² Lőcsei Levéltár. Spišská župa (Szepes vármegye) 23-24-29-34-35 karton, Késmárk város közgyűlési jelentése stb.

⁵⁵³ Lőcsei Levéltár. Szepes vármegye 35 karton, 3012. sz. 906. biz. Késmárk főszolgabírája a főispánnak.

⁵⁵⁴ Lőcsei Levéltár. Szepes vármegye 35 karton, 1904. november 4. Késmárk.

⁵⁵⁵ Vagy nem küldték el, vagy nem maradt fent.

⁵⁵⁶ Jurčišinová 2004: 84.

⁵⁵⁷ Sváby 1889: 7.

több mint 12,55%-os szlovák növekedést mutatnak 1880 és 1910 között.⁵⁵⁸ Ezen kisvárosok majdnem fele a Szepességben volt található. A *Szepesi Lapok* szerint ezekből a településekből a szepesi németek folyamatosan elköltöztek, és a szerkesztőség szerint szükség lett volna a helyi óvodákban két - három magyar óvónőre, és megoldódott volna a probléma. A cikkíró idealisztikus sorai szerint ugyanis a „mi tótjaink nem szegülnek ellen a magyarosításnak, nem képeznek, mint más megyékben panszlavisztikus egyleteket.”⁵⁵⁹ Erről bővebben írok a III. 13. alfejezetben.

Az újabb generációs szlovák történészek azonban már egészen más jelzőkkel illetik az északkelet – magyarországi vármegyéket: „...álmos Szepes, bután hallgató Sáros és a sötét Zemplén.”⁵⁶⁰ Viszont a választási praktikákra, korabeli nacionalista sajtóra hivatkozva, továbbra is felhívják a figyelmet, mint pl. „1910-ben a választásokon a hivatalnokok képesek voltak a szlovák választó választását megváltoztatni.”⁵⁶¹ Mindezek ellenére viszonylagos bizonyossággal konstatálható, hogy Késmárk városában még az importált szlovák nacionalizmus sem tudott eredményeket felmutatni. A szlovák arányszám növekedést minden valószínűség szerint a szlovákok beköltözése és a német elem erőteljes visszaszorulása okozhatta. Lássuk hát, mire jutott a hungarus öntudatra és az egy politikai nemzet elvére építkező magyar nemzet építés a városban.

III. 6. A magyarosító törekvések

Mivel a főbb vármegyei hivatalok Lőcsén voltak, a magyar elem betelepülése jóval mérsékeltebb volt Késmárkon. Helyi szinten a magyar identitás kiindulópontját mindenképp az iskolarendszer jelentette, hiszen a német szóra Késmárkra felküldött magyar diákok és később tanáraik jelentették a városban azt a magyar nyelvi bázist, mellyel a polgárok napi szinten érintkezhettek. A szepességi városok magyar érzelmű elitje, élükön Csáky Gyula főispánnal és a *Szepesi Lapok* gárdájával, sokáig küzdött egy minőségi magyar szintársulat megtartása érdekében a Szepességben.

A Szepesség kétségkívül német dominanciájú kultúrával rendelkezett egészen a 19. század végéig. A vármegye többségi szláv, elsősorban szlovák, ill. szlovják és ruszin lakóinak kultúrafogyasztása – mint láthattuk feljebb – rendkívül szerény volt.⁵⁶² Késmárkon több

⁵⁵⁸ +7,91% magyar, illetve – 18,10% német középérték változás mellett.

⁵⁵⁹ *Szepesi Lapok* 1886. január 24. „Eltótosodás”

⁵⁶⁰ Jurčičinová 2004: 84.

⁵⁶¹ Stoličné voľby. Spiš. In: *Slovenský Týždenník*. 1910, 50 sz. 2. Idézi: Jurčičinová: 2004. 87.

⁵⁶² A Felső magyarországi régió szláv lakosságának is elsősorban a szűkebb régiója számított hazának, legfőbb identitásképző tényezőjének. A keleti régió saját, a köznyelvben máig eltérő nyelvjárással rendelkezett. Bővebben lásd: Ábrahám 2003. *Szlovákok és Szlovjások: a nemzet határai*. Vagy: Stancs Gábor 2016: *Dialektus, kontaktusjelenség vagy magyar propaganda? Adatok és értelmezések a keleti szlovák (szlovják) etnikai régióról*. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2016/3.

német nyelvű lap is megjelent, sőt a dualizmus végéig meghatározó tényező volt a helyi *Karpaten Post* című hetilap, amely néhány reklám vagy kisebb cikk kivételével a korszak végéig német nyelvű maradt. A vármegyében a kiegyezést követően vált intenzívebbé a magyar nemzeti élet. Elsősorban a főispán Csáky Albin (1888-ban hat éven át vallás és közoktatásügyi miniszter is volt) és családjának köre volt nagyon aktív e téren. Késmárkon ugyan volt helyi, alkalmi szintársulat is, ámde ez német nyelvű volt.⁵⁶³ Ez azonban hiába igyekezett megfelelni a kor „igényeinek” azzal, hogy néha a teljes bevételét eladományozta – 1883-ban például felét a csángó magyarok útiköltségére, másik felét a helyi, megalakulóban lévő ipariskola javára – a nyelv, amin előadott hamarosan „korszerűtlenné” vált.

1884-ben érkezett meg a FMKE kérése Késmárk városába, hogy segítse tagok toborzását. A képviselőtestület ezt vita nélkül, „Tudomásul vétetvén”, az irattárba helyeztette. A német elit csupán akkor vette komolyabban az ügyet, mikor az hivatali erősítéssel érkezett, Szepes megye felhívása – bár ugyanez a tárgy mint az előbbiben – , az alispáni aláírás megtette hatását. Kifüggesztéssel közhírré tették „s amennyiben ezen egylet valamelyikébe tag belépésre jelentenek az az aláírási ívbe felveendő [...] és alispán hivatalhoz beküldendő.”⁵⁶⁴ Mindezek ellenére – bár a felhívás minden jelentősebb szepességi városhoz postázták – a helyi Szepes megyei FMKE választmányának első aktivizálódására egészen 1891 nyaráig várni kellett. Az alakuló közgyűlést is csupán 1892 júniusában tartották meg. Sőt még az 1894-es választmányi ülés is fiasco-nak mondható, hiszen az 55 választmányi tagból csak 9 volt jelen a Lőcsén tartott ülésen. A *Szepesi Lapok* tudósítója igyekezett pozitívan hozzáállni a kérdéshez, miszerint „nagyon buzgóak voltak a jelenlévők”, ám annak ellenére, hogy gróf Csáky Gyula főispán elnökölt, a megjelent választmányi tagok száma magáért beszél. Csáky szerint a helyi választmánynak „olyan tagjai vannak, akik képesek lesznek az egylet megfeneklett szekerét tovább indítani.”⁵⁶⁵ E mellett számosan nem fizették ki az évdíjat sem. A tagság ekkor már 276 fő volt, ebből csak 226-an rendezték tagdíjaikat, új tagok száma nulla volt, illetve négy fő jelezte kilépési szándékát.⁵⁶⁶ Pár hónapra rá tartotta a helyi választmány éves közgyűlését is, melyet a vármegyei közgyűlés időpontjára időzítettek „mivel így remélhető volt a tagok nagyobb számú megjelenése”, ennek ellenére csak valamivel több mint húsz fő jelent meg.⁵⁶⁷ Ők is főleg polgármesterek voltak, de ott volt a

⁵⁶³ Szepesszombati Levéltár - nem feldolgozott anyag. 1883 III. 1883 április 4. Alexander V. kapitány levele az alispánnak.

⁵⁶⁴ Kj. 1884.

⁵⁶⁵ *Szepesi Lapok* 1894. március 18.

⁵⁶⁶ *Szepesi Lapok* 1894. március 25.

⁵⁶⁷ *Szepesi Lapok* 1894. július 29. július 25-én tartották meg FMKE éves közgyűlését.

főispán és egy országgyűlési képviselő is.⁵⁶⁸ Ekkor elismerték, hogy mindeközéig tényleges alkotások terére még nem léphetett a fiókegyesület, hiszen mindig más szervezeti problémák foglalkoztatták a helyi FMKE-t. Ugyanis „panaszok merültek fel a Felv. Magy. Közm. Egyesület központjának ügyvitele ellen s a közgyűlés tagjai közül többen hangsúlyozzák, hogy mennyiben a helyzet nem javúlna, legjobb lenne egy önálló szepesi magyar közművelődésügyi egylet alapítása.”⁵⁶⁹ E mellett kiemelték, hogy többoldalú támogatásra és érdeklődésre volna szükség. A szervezeten belüli problémákat végül az 1894 őszen tartott közgyűlésen sikerült elsimítani.⁵⁷⁰ Az egyesület indulásának nehézkes voltát az is jól mutatja, hogy a *Szepesi Lapok* egyik rendszeres cikkírója, Miskolczy Arnold lett a helyi választmány jegyzője, mivel az előző leköszönt a pénztárnokkal egyetemben – aki helyett Sváby Frigyes vállalta a pénztárnoki tisztséget – „senki sem akarta az állást elfogadni”⁵⁷¹

„Minden kezdet nehéz” mondta a Csáky Gyula, a helyi választmány elnöke 1895-ben Késmárkon, ahol az első FMKE vándorgyűlést tartották. Az újságcikk szerint a város támogatta a gyűlést, ahol 30 új tag lépett be. A gyűlést követően közös vacsorát szerveztek, majd táncmulatság követte az eseményt.⁵⁷² Még ez évben megalakul a helyi választmány késmárki városi bizottsága, ezt követte egy évre rá az iglói és lőcsei bizottság létrejötte is. Valójában ekkor indult be az egyesület valós tevékenysége. 1895 év végére a szepesremetei (késmárki) kiseddóvót is megnyitották.⁵⁷³ Ekkor kezdték meg a szokásos, a közművelődési egyletek által alkalmazott tevékenységeket is, mint a tanítói pályázatok, imakönyvek és olvasmányok terjesztése a „megfelelő” (főképp oktatási) helyekre. 1896-ban már mintegy négytucatnyi ember járt a közgyűlésekre, ám a tagsági díjak befizetése továbbra is nehézkesen

⁵⁶⁸ A Szepes megyei választmány 1898-tól több ízben a Szepesi Tanítóegylettel közösen tartotta gyűléseit, mivel így a „nagyobb létszám imponálóbb”. *Szepesi Lapok* 1902. július 20. A tanítóegyletnek bár van késmárki köre, főképp a tanítási feladatok hatékonyságának növelésével foglalkoztak.

⁵⁶⁹ *Szepesi Lapok* 1894. július 29.

⁵⁷⁰ *Szepesi Lapok* 1894. október 28. Koszszenszky Géza nyitrai központi elnökségi titkár is részt vett a közgyűlésen. Valójában az ügy tovább húzódik, ugyanis 1895 folyamán, a szepesmegyei FMKE pénztárosa panasolja, hogy a tagsági díjakat még 1894. július 17-én elküldték a nyitrai központnak, mégis zaklatják egyes tagokat a hátralék befizetésre, holott ők ezt már rég megtették. A zaklatottak kényes levelekben a pénztárostól kérnek orvoslást. A pénztáros azt hangoztatja, hogy megszűnik a FMKE tisztviselője lenni, ha a veszélyeztetett reputációjának nem szerezne a vármegyei választmány elégtételt. Nyitrán ugyanis hanyagul kezelik a dolgokat, a könyvelés pontatlan stb. *Szepesi Lapok* 1895. július 7.

⁵⁷¹ *Szepesi Lapok* 1895. július 21. Miskolczy nem sokkal később már Miskolczy-ként írja nevét.

⁵⁷² *Szepesi Lapok* 1895. július 21. Ugyanitt írták, hogy a múlt közgyűlésen hozott határozat és az eredeti alapszabályok értelmében 10 évre szól a belépés, így ha valaki egy ki szeretne lépni, azt nem fogadják el. Hamarosan elhatározzák, hogy a tagság három évre szóljon, mert számosan a hosszúnak titulált tíz év végett nem lépnek be. *Szepesi Lapok* 1897. január 31.

⁵⁷³ Már 1894-ben felmerült a lublói és bélai kiseddóvók megalapítása, illetve egy harmadikat, a márkusföldi óvodát a nyitrai központ által szerettek volna finanszírozni. *Szepesi Lapok* 1894. március 18.

zajlott, hiszen például az 1895-re vonatkozó tagdíjat 186 rendes tagból 43, 87 pártolóból 13 fizette be 1896 augusztusáig.⁵⁷⁴

A Szepes megyei választmány tevékenysége azonban leginkább a helyi szintársulat érdekében tett erőfeszítések, illetve a magyar nyelvű sajtó támogatásában merül ki. A helyi választmány a korszak végig a tagok alacsony számával, illetve a tagdíjak késésével küzdött: „tagjainak megintés nélkül a tagdíjat csak a legkritkább esetben szolgáltatják be...” írta egy jelentés.⁵⁷⁵ Elmondható, hogy a Szepes megyei FMKE – csakúgy, mint látni fogjuk a Zólyom megyei – főképp az állami adminisztrációban foglalkoztatott tagokat tudhatott maga mellett, és őket is csak nagy nehézségek árán.⁵⁷⁶ Mégis, az 1880-as évek közepére tehető a magyarosodás kérdésének előtérbe kerülése a helyi elit egy kisebb részénél. Ennek a folyamatnak a része a magyar nyelvű *Szepesi Lapok* megjelenése, a helyi FMKE, és főleg a helyi színházi egyesület megalapítása körüli tevékenység. A helyi magyar szintársulat kérdése szorosan összefonódik a FMKE-vel.

Az 1880-as években a *Szepesi Lapok* számos kiscikkben panaszkodott, hogy a késmárki német előadásokat telt ház kíséri, míg a magyar pedig alig látogatott.⁵⁷⁷ Rövid idő alatt három magyar szintársulat látogatta meg Késmárkot – értesülünk a *Karpaten Postból* –, Sághy magyar szintársulata például, „bár még nem örvend most sem tömeges látogatásnak, a művészetet kedvelő közönség részéről azonban kielégítő támogatásban részesül.”⁵⁷⁸ A sikertelenség oka lehetett a cikkek szerint a vidéki magyar társulatok, előadási minősége, melyek még nem képviseltek kellő színvonalat.⁵⁷⁹ Hiányoztak a karakteres főszereplők, a szép hangú énekesek, vagy kiváló drámaszínészek, pedig itt – a cikkek tanulsága szerint – ágyúörgéssel, csörtetéssel és görögtúzzal már nem lehetett közönséget fogni.

Bár a *Szepesi Lapok* végig nagyon aktív szolgálatot tett a magyar színészet támogatásáért, a késmárki líceumi tanárok „beszervezése” nem sikerült. Ugyanis hiába állította azt az újság, hogy „az ottani tanári kar vette gondozásába az ügyet, jelszó eladni

⁵⁷⁴ *Szepesi Lapok* 1896. Augusztusi számok, 1897. január 31. FMKE-nek 1896-ban be kellett volna folynia 400 korona 50 krajcárnak, befolyt 137 korona 50 krajcár, az is nehezen. *Szepesi Lapok* 1898. július 24. Ekkor már 302 FMKE tag, de a fizetés töredékessége végett idézem „...ezen nyilvántartás is pusztá alakiság.”

⁵⁷⁵ A pénztárnok ezért 1886-ban a postai megbízás útján való behajtáshoz folyamodott, mire a tagság egy része azonnal bejelentette kilépését, egy részük megtagadta a fizetést. A cikk panaszkodik, hogy főleg a pártoló szegény néptanítók fizetnek, a középosztálybeli ún. „hazafias” intelligencia rideg leveleket küldött a pénztárosnak, aki azzal érvelt, hogy az egyesületbe való belépés 10 évre szól, és a tagok eredeti aláírása megvan, nem lépetnek ki. *Szepesi Lapok* 1886. szeptember 20.

⁵⁷⁶ Késmárkról mintegy 35 tagról van tudomásunk. Többségük hivatalnok, ügyvéd, gyáros vagy tanár–lelkész, illetve a város illetve egy takarékszövetkezet. *Szepesi Lapok* 1895. december 8 – december 22. – FMKE névsor.

⁵⁷⁷ *Szepesi Lapok* 1886. szeptember 19.

⁵⁷⁸ *Szepesi Lapok* 1887. augusztus 21.

⁵⁷⁹ Bogyó Lajos szintársulati igazgató Késmárkon felvette a bérlet díjakat és odébbállt, panasz hogy az ilyen viselkedés a magyar színészek hitelét nem igazán növeli, és hogy az országos színügyi társulat odafigyelhetne ilyenekre, továbbá minőség hiánya is aggasztó. *Szepesi Lapok* 1887. november 13.

minden jegyet, Éljenek! szolgálatot tesznek a magyarságnak.” Grózs Ernő a líceum igazgatója ezt megcáfolta, hogy bár ők minden hasonló kezdeményezést pártfogolnak, „a tanári kar nem vállalta el a vezérszerepet és semmiféle kezességet a helyek árusítása iránt.”⁵⁸⁰

Ennek ellenére folyamatosan jelentek meg támogató cikkek a tervezett állandó magyar színházi társulat érdekében, ám amíg erre nem volt lehetőség, a cikkek azt javasolták, Lőcse, Igló és Késmárk fogjon össze, hiszen egy jó színtársulatot hat hétig is elbírna a közönség. Azt is javasolták egyesek, hogy felváltva legyen magyar – német előadás, elvégre máshol is így történt (Zombort, Pozsonyt és Temesvárt hozták fel példaként).⁵⁸¹ A lap helyi egyletek alakulását szorgalmazta, amelyek a meghívott társulatukat anyagilag kiegészíthetnék, különböző lejáratú színház bérletekért cserébe. Az első ilyen egylet 1891-ben Lőcsén alakult meg. Jól érzékelteti a helyi német elit egy politikai nemzet eszmét támogató rétegét az a cikk, melyet Miskolczi Arnold, helyi FMKE titkára írt 1894-ben „A magyar színház oltára legyen tehát az első, melyen hazafias áldozatunkat bemutatjuk, másodsorban ám rendezzük német nyelven is színelőadásokat [...] ne engedjük körünkbe idegen kultúra képviselőit.”⁵⁸² Miskolczy szerint badarság az a vélekedés, hogy csak azok járjanak magyar színházba, akik jól tudnak magyarul, mert a haza nyelve, érzése tükröződik a színházban.⁵⁸³ Hiába volt azonban az igyekezet, az 1893–94-ben a Lőcsén és Késmárkon működő Boody – féle színtársulat több mint 1500 forint deficittel zárta az évadot.⁵⁸⁴

Az eset nyilvánosságra hozatalát követően pár hónappal Késmárk, Igló és Szepesbéla városok támogatásával, Lőcse központtal végül is megalakult a *Szepesmegyei magyar színpártoló egylet*, a tagoknak két forintnyi tagdíjat kellett fizetni.⁵⁸⁵ A felsőbb támogatás azonban nyilvánvaló volt, hiszen a minisztérium 800 forintot adott e célra a három városnak. Az egyesület elnöke pedig a FMKE titkára, Miskolci Arnold lett. A *Késmárki magyar műkedvelői és színpártoló egylet* 1897-es megalakulása is hasonló jellegű volt, hiszen Genersich Tivadar, a polgármester kérte, hogy abba a képviselőtestület három tagot válasszon be.⁵⁸⁶ Maga a színpártoló egylet úgy működött, hogy előre megszabták, hogy melyik hónapban hány hetet lesz az adott városban a támogatott társulat, a tagok pedig 15–20–25% kedvezményhez jutottak (egyszeri, részbérlet, teljes bérlet).⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Színészek Késmárkon c. cikk. Szepesi Lapok 1887 október 2. és következő szám október 9.

⁵⁸¹ Szepesi Lapok 1887. szeptember-október

⁵⁸² Szepesi Lapok 1894. március 11.

⁵⁸³ Szepesi Lapok 1894. március 11. Ugyanebben a számban a késmárki iparos önképző egyesület magyar nyelvű tanfolyam indításáról adott hírt a lap.

⁵⁸⁴ Szepesi Lapok 1894. november 25. Az egyik cikk a Szepes megyei értelmiséget okolta a történetekért.

⁵⁸⁵ Szepesi Lapok 1895. március 24. február 3-án alakult meg.

⁵⁸⁶ Kj. 1897. 176 sz. Kéler Pál, Dr Alexander Béla, Wien Károly.

⁵⁸⁷ A városok több ízben fát és ingyenes termet biztosítanak.

1902-ben nyílt meg a Szepesség első állandó színházépülete Iglón. Ebben az évben a szepesi színi kerülethez csatlakozott Selmecebánya, Liptószentmiklós, Rózsahegy, Alsó–Kubin, Trencsén, Turócszentmárton, Léva, Aranyosmarót, Szliács, Breznóbánya, Zólyom és Körmöcbánya is. A színerület nevet is változtatott, ezzel megalakították a fokozottabb műigényeknek megfelelő „*felvidéki magyar színerület*”-et. A késmárki képviselőtestület tagjai pedig „a magyar színészet és kultúra fellendülésének örvendetes jelét látván azt hazafias örömmel üdvözli [...] három évre csatlakoztak.”⁵⁸⁸

A FMKE ezen célja elérése után fokozottabb erőfeszítéseket tett a helyi népkönyvtárak szervezése ügyében. Késmárk városa azonban ezt azzal az indokkal utasította el, hogy a városban már magánadakozásból létesített népkönyvtár működött, és „a nemzeti kultúra városunkban egyáltalán veszélyeztetve nincsen, sőt évről évre több tért hódít.”⁵⁸⁹ Késmárk javasolta, hogy ezt a hazafias – és kultúra támogató tevékenységet oda fektesse a FMKE, ahol erre nagyobb szükség van, de ha mégis itt akarná, akkor e hazafias ügy támogatásától a város közönsége elzárkózni nem fog.⁵⁹⁰ Ez ilyen jellegű udvarias elutasítás elég egyértelmű volta végett a FMKE nem próbálkozott többé népkönyvtárral Késmárkon. A helyi német elit magyar öntudatú, főképp az adminisztrációban dolgozó része mellett a város másik magyar bázisai az oktatás intézmények voltak.

III. 7. Iskola, mint a magyar identitás reprezentációjának kiinduló pontja

A magyar szabadságharc 50. évfordulójának közeledvén, Vrchovszky József vezetésével líceumi tanulók kérték fel a városi képviselőtestületet, hogy a városi tulajdonban lévő, és bérelhető kávéházi termet a diákság által rendezett március 15-i táncmulatságra ingyen engedje át. A diákok városi pénzből szerettek volna fáklyákat rendelni, melyre a városi képviselők azonnal reagáltak, és saját pénzükből fizették azokat ki.⁵⁹¹ A következő tárgyalási pont – mintegy felocsúdva, Kottler Sámuel felszólalása nyomán – került napirendre. Kottler felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzet ötvenedik évfordulóját üli, méltó módon kéne azt megünnepelni.⁵⁹² A közgyűlés a polgármestert kérte fel javaslatlételre, akinek a javaslata alapján Késmárk csatlakozott a két helybeli középiskola által rendezett fáklyás menethez, amit a város közkivilágítása követett. Másnap az összes tanulói ifjúság felvonult a városháza elé, ahonnan a díszközgyűlés után testületileg járultak a városi előljárók a régi evangélikus templomba. Ezt követte a délután folyamán a líceumi tornateremben megtartott dísztornázás,

⁵⁸⁸ Kj. 1902. 12 sz. január 8.

⁵⁸⁹ Kj. 1902. 205 sz.

⁵⁹⁰ Kj. 1902. 205 sz.

⁵⁹¹ Kj. 1898. 13 sz. (február 11.)

⁵⁹² Kottlar Sámuel az állami szövőipari szakiskola főfelügyelője volt.

este pedig a már említett táncmulatság a kávéházi nagyteremben. A díszközgyűlés egyúttal határozat hozott a helybeli szegény sorsú 1848–49-es szabadságharcban részt vettek számára állandó jelleggel utalandó segélyről.⁵⁹³ A díszközgyűlésen elhangzott beszéd – melyet a városi ügyész, Kéler Pál tartott, – mondanivalójának lényege a következőképp írható le: a más nyelviség „...ne romboljon, de forrassza össze e nemzetnek minden ajkú fiát, hogy naggyá legyen a nemzet.”⁵⁹⁴

Az aktív, magyar érzelmű diákok tehát nagy befolyással bírtak a helyi rendezvények szervezésében, ám egy visszaemlékezés szerint, mikor „elmennek az alföldi magyar fiúk karácsonyi vakációra, elhalkul a magyar szó, a magyar nóta idefenn...”⁵⁹⁵ A tanárok vagy a diákok által kezdeményezett nemzeti jellegű ünnepélyekre több hasonló példát is találtam.

Csakugyan, valószínűleg a magyar érzelmű líceumi diákok (vagy a bor) számlájára írható az alábbi, valószínűleg nemzetiségi élű eset. 1907-ben az egyik közgyűlési képviselő egy kérdést intézett a rendőrkapitányhoz, miszerint a március 15-i felvonulást szervező fiatalok a felvonulás alkalmával a menet közepéből „békés és csendes polgárok” ablakait kődarabokkal dobták be. Sajnos, egyebet az esetről, mint hogy „a rendőrkapitány erre az interpretációra pontról pontra megfelel, amit a közgyűlés tudomásul vesz[tt]” több nem derül ki.⁵⁹⁶ Úgy tűnik, a diákok zokon vehették, hogy néhány városi polgár nem világította ki ablakait e neves eseményen.

A Szepességben számos nagy múltra visszatekintő iskola működött.⁵⁹⁷ Valószínűleg a késmárki líceum is – amelyhez hasonló intézményből alig pár volt a Felvidéken a 18. végétől a 19. század derekáig⁵⁹⁸ – az 1589-es lőcsei iskola Mylius rendszabálya szerint működött. E szerint a gymnasium nyolc osztályának harmadikában már latinul kellett a diákoknak beszélniük, és csupán negyedekig oktatták a vallást németül. Ha rajtakapták őket, hogy anyanyelvükön beszélnek, akkor bőr – vagy fa szamarat (signumot) kellett viselniük, mígnem találtak valakit, aki hasonlóan vétett. Ha másnap reggel is még rajta volt a signum, akkor bottal verték el, esetleg meg kellett tanulnia fejből egy latin mondókát, grammatikai szabályt. A fenti szabályokat az 1703-as iskolaszabályok is lejegyezték. Az iskolaszabály kilencedik cikkelye így szólt: „Minden diáknak, melyek más-más városból vagy országból származnak, testvériesen kell viselkedniük, és nem szabad törődniük más nemzetiséggel vagy azt nevetség

⁵⁹³ Kj. 1898. 21 sz. 1899-re valósul meg havi három forintban.

⁵⁹⁴ Kj. 1898. 21 sz.

⁵⁹⁵ Oszvald 1944: 23.

⁵⁹⁶ Kj. 1907. 69 sz.

⁵⁹⁷ Öt középsikola, három főgimnázium (lőcsei, iglói, késmárki) Podolinban alginázium, Lőcsén főreáltanoda, Iglón állami tanítóképezde működött.

⁵⁹⁸ Felvidéken a korabeli szóhasználatot értjük, tehát Észak–Magyarország hegyes dombos vidékét a Mátrával és a Bükkalé egyetemben, de a Csallóköz és a keleti alföld nélkül (Selmecebánya, Lőcse, Pozsony)

tárgyává tenni.”⁵⁹⁹ A szlovák történetírók szerint is „már a 18. század kezdetén szabállyá vált, hogy a szlovák diák a saját érdekében a helyi egyházi iskola után elment [...] valami magyar városkába [...] miután a magyart megtanulta, elment németre...”⁶⁰⁰ A magyar nyelv először a 19. század elején kezdett markánsabban megjelenni a Szepességben.⁶⁰¹ Sváby Frigyes írja, hogy a 19. század elején a helyi elit magyarul vagy nem tudott vagy csak rosszul tudott. Az már valószínűleg szépítésként tette hozzá, hogy szerinte a helyi német elit a 18. század letűnt nyelvét, a latint, a póriának tartott tót és az [Habsburg] ellenségének tartott német nyelv helyett, inkább a magyart részesítette előnyben. Az 1830-as években azonban már minden nemesi kúriában akadt egy hegyaljai magyar lány, így mindenki megtanulhatta a nemzeti nyelvet. Ez alól kivételt képeztek az 50 év körüliek vagy az öregebbek, de „Szepes megmagyarosodása igazában, úgy hogy valamennyi társadalmi rétegbe behatolt, mégis csak az új aerával, 1867-ben vette kezdetét [...] ettől kezdve észrevétlenül és pressio nélkül...”⁶⁰² Sváby Frigyes ezt elsősorban a népiskoláinknak, középtanodáknak, apáca, és később az állami leányiskoláknak, illetve Csáky Albin gróf főispánnak és nejének köszönte.

A kiegyezés utáni Késmárk esetében jelenleg még feltáratlan az iskolaalapítások és átszervezések története. A továbbiak csupán azokról az iskolákról ejtek szót, melyben valamiféle nemzetiségi–kisebbségi üggyhöz kapcsolható információt sikerült találnom. Általánosságban elmondható, hogy a korszak elején még főként német iskolákat a korszak végére igazi magyar érzelmű iskolákká alakították. Hajnóci R. József, aki több mint 25 évig volt Szepes megyei tanfelügyelő, 1912-ben úgy nyilatkozott, hogy „az akkori idegenajkú iskolákban kezdik eredményesen tanítani a magyar nyelvet [...] megcsendül a magyar szó...”⁶⁰³ Hajnóczky a helyi FMKE választmányának ügyvivő alelnöke a Szepesmegyei Történelmi Társulat titkára is volt egyben. A dualizmus kori késmárki diákság összetartásának jó mutatója, hogy az 1918-as fordulat után iskolától független diák-szövetség jött létre, mely a két világháború között is aktívan működött.⁶⁰⁴ Magának az oktatás nyelvének fokozatos változása kisebb-nagyobb nehézségekkel ment véghez. A helyi magasabb iskolákba magyar vidékekről tömegesen jártak diákok, egyrészt éppen a német nyelv elsajátításának a céljából.

⁵⁹⁹ Ctibor 1971: 4.

⁶⁰⁰ Ctibor 1971: 6.

⁶⁰¹ Nem számítva a szepességi lándzsás falvakat, amelyek a koraújkorban veszíthették el magyarságukat. Sváby Frigyes Nagy Fekete Antalra hivatkozik, a szlovák kutatók (pl. Nora Baráthová) által is elismert lándzsás falvak magyar eredetére.

⁶⁰² Sváby 1901: 85.

⁶⁰³ Halmos 1913:

⁶⁰⁴ Kirsch 1928: a találkozókra több mint 400-500 volt diák járt. A diákszövetség 1943-ban is működik. Kirsch és Oszwald műve is a diákszövetség kiadása. A cseh megszállást csak említik, Oszwald 1944: ... „400 éves gurcolás [...] protestáns kezek hordták össze a köveket és most cseh megszállás melyről politikai okokból és politikát mellőzendő okokból írni nem lehet.”

Néhol a helyi diákok és a magyar vidékről származók nyelvtudásbeli különbsége végett két csoportra osztották a magyar nyelv tanítását.⁶⁰⁵ A késmárki középiskolák, mivel a diákok átlagban alig fele vagy harmada – a líceum esetében pedig alig ötöde vagy kevesebb – volt késmárki, első ránézésre nem alkalmasak a nemzetiségi viszonyok vizsgálatánál. Viszont, ami a diákok és a főképp a késmárki német nemzetiségű, de magukat többnyire magyar érzelműnek valló tanárok tevékenységét illeti, azok már több említésre méltó etnikai és mentalitás történeti információt rejtenek. Az egyszerű etnikai vizsgálatok esetében leginkább a helyi elemi iskolák a mérvadóak, azonban a három felekezeti iskola adatai közül csupán egy esetében maradtak fel felhasználható források.⁶⁰⁶ Az alábbi táblázat az összes elérhető iskola adatait tartalmazza:

A késmárki Ágoston		Polgári leányiskola		Állami Felső		Ágoston Hitvallású		Községi Polgári	
Hív. Ev. Népiskola				Kereskedelmi Iskola		evangélikus Lyceum		Fiú Iskola	
Mintavétel ideje	1895-1916	1895-1916		1892-1916		1866-1917		1911-1917	
Mintavétel száma	5+1	5+1		1+1		6+1		1+1	
Összes mintabeli diákszám	1233	721		579		2132		281	
Anyanyelv									
	Magyar	24,10%	26,80%	49,57%		40,62%		12,10%	
	Német	73,70%	70,87%	32,12%		46,81%		77,94%	
	Szlovák	1,10%	1,60%	18,13%		9,94%		3,91%	
	Magyarok 1914 után	19,80%	32,29%	56,02%		50,00%		8,81%	
Vallás									
	Római Kat.	14,44%	19,42%	28,84%		18,71%		26,33%	
	Görög Kat.	0,81%	0,30%	1,38%		1,26% / 2		0,36%	
	Ág. H. Ev.	68,61%	40,92%	26,08%		49,20%		31,67%	
	Evang. Ref.	1,30%	2,22%	9,84%		15,07%		2,49%	
	Izraelita	14,52%	37,31%	33,33%		14,44%		33,45%	
	Görög Keleti	0,00%	0,01%	0,35%		1,26% / 2		0	
Városi									
		85,64%	57,59%	9,28%		20,97%		44,26%	
Szepességi									
		na	na	22,16%		36,76%		33,61%	
ldegen									
		5,92%	39,94%	68,56%		39,85%		13,93%	

15. Táblázat: A késmárki iskolák nemzetiségi és vallási adatai a dualizmusban.

Figyelemre méltó, hogy némely késmárki iskolában még az 1890-es években is csupán a felekezeti hovatartozást jelölték. A táblázatban tehát a leginkább relevánsak az evangélikus népiskola adatai, melyben átlag 86% volt a városi tanulók aránya. E szerint a helyi német és a zsidó elit mintegy negyedrészenek már magyar volt az anyanyelve.

Az erkölcs, a fegyelem is rendkívül szigorúnak mondhatóak a késmárki iskolákban. Sőt, a három vizsgált város közül egyértelmű Késmárk elsősége e téren. Rendtartási és fegyelmi szabályok között rendre megtalálhatóak voltak a vallási és anyanyelvi toleranciát

⁶⁰⁵ Belóczy 1917: 7.

⁶⁰⁶ Az 1900-as évek második felétől a városi honatyák törekedtek a helyi zsidó és római katolikus iskola egybeolvasztására. A két egyház rábólintott, a helyi evangélikus iskolaszék ezt elutasította. Az egyesítés 1910-re sikerül, 1913-ban pedig felépül az új, közös iskolaépület.

hangsúlyozók. Előírták a kocsmák és kávéházak kerülését, tiltották az éjszakai vonatok elé való indokolatlan kijárást, este 9 után, télen pedig este 8 óra után lakáson kívül tartózkodni is tilos volt.⁶⁰⁷ E mellett a líceum diákjainak kötelező volt a nyilvános istentiszteleten való részvétel vasárnap és ünnepnapokon, kivéve hideg téli hónapokban. Télen egy iskolai teremben gyűltek össze tanáraikkal és istentisztelet mellett közös imát, éneklést tartottak és buzdító beszédeket hallgattak az egész korszakban.⁶⁰⁸

A magyarosító tanári kar igyekezete ellenére számos iskolában okozott nehézséget a magyar nyelv ismeretének hiánya „mert a beiratkozott tanulók majdnem kivétel nélkül német anyanyelvűek révén, s kik a magyar nyelvet legnagyobb részben meg sem értették.”⁶⁰⁹ Bár az iskolabizottság többször kimondta, hogy a helyi felső kereskedelmi iskolában a tannyelv német, ezt a törvény értelmében a kir. tanfelügyelőség nem engedélyezte. Hasonló cipőben járt a kereskedő és iparos tanonciskola is, ahol a minisztériumi rendelet szerint magyarul is kellett volna tanítani, de a közgyűlésen a tisztán német tanítási nyelvet szavazták meg. A minisztérium „Késmárk város tanácsának, abbeli kérelmének, hogy a helybeli iparos tanoncz iskolában a tanítás német nyelven alkalmaztassák – helyt nem adott, hanem a magyar nyelven való oktatást rendelte el.” „A közgyűlés tudomásul vétetvén, szoros mihez tartás végett [...] másolatban a helybeli iparos tanoncz iskola bizottság elnökéhez kiadatni...”⁶¹⁰ Kérvényezték a magyar nyelv tanítása által okozott költségtöbbletet, hogy a minisztérium fizesse ki.⁶¹¹ Úgy látták, hogy a tanárok egyszerű fordítókká váltak, csak fokozatosan javult a helyzet. A líceumban is „rendkívüli nehézséget okoz a vegyes ajkú (magyar, német, „tót”) tanulók tannyelvi tekintetben homogénné tétele [...] másrészt [...] a magyar ajkú tanulók a német nyelv elsajátítása végett keresik fel az intézetet.” – írták 1893-ban.⁶¹²

Ami Késmárkon még csak-csak sikerült, a szepességi falusi iskolákban gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult. Sváby Frigyes írta, hogy „ne képzeljük, hogy a népiskolában behozott kötelező magyar oktatás a falusi nép magyarosodására bármi csekély befolyással volna.”⁶¹³ A magyar nyelv tanításának hiányosságaira Csáky Albin közoktatásügyi miniszter is felhívta a figyelmet, miszerint a líceumban „főleg ennek alsóbb osztályaiban a magyar

⁶⁰⁷ Belóczy 1896: 56

⁶⁰⁸ Palcsó 1867: 9. és Karátsony 1908: 109.

⁶⁰⁹ Belóczy 1896: 10.

⁶¹⁰ Kj. 1894. 28 sz. Szepesvármegye kir. Tanfelügyelőségének folyó évi 141 sz. értesítése.

⁶¹¹ Az ipariskolában hetente és osztályonként 2-2 órában, összesen tehát 8 órában 315 forintot, mint államsegélyt a város részére Kj. 1893. 146 sz.

⁶¹² Palcsó 1893: 206.

⁶¹³ Sváby 1889: 7.

nyelv tanítására kellő gond nem fordítottak.”⁶¹⁴ A korszakban több nyoma is van a magyar oktatás sikertelenségének. A Szepes vármegyei tanfelügyelő szerint: „némely tanítók, rosszul értelmezik a törvényt és a tanítási eljárást [...] élettelen szóhalmaz birtokába juttatják [a diákokat], melyen a betanult nyelvtani szabályokkal uralkodni képtelenek.” Trogmayr Károly szerint pedig „az oktatás sarokpontját beszéd és értelemgyakorlatoknak kell képezniük.”⁶¹⁵

Az első késmárki iskolai magyar társaság a líceumban alakult meg. A késmárki líceumnak egyébként komoly könyvtára volt, mely több mint 15 000 kötetet tartalmazott, és 1810 és 1918 között a nyilvánosság számára is nyitva állott. A líceum önképző körének sok elődje volt: Ilyen volt a *Magyar önképző társaság*, mely 1832 vagy 1833-ban alakult, és igen szigorú szabályok szerint működött. Minden felvételét kívánó tagnak úgynevezett próbamunkát kellett készítenie, s csak azon esetben vették fel a társaságba, ha az jól sikerült. A tagság üléseit pontosan megtartották, felváltva munkálkodtak, műveket írtak, felolvasásokat tartottak és szavaltak.⁶¹⁶ 1836-ban alakult a *Magyar szónoklati társaság* alakult, melynek vezetését 1842-ben Hunfalvy Pál vállalta. 1858-ban Scholcz Frigyes vette át a vezetést, (aki később a líceum magyar tanára lett), ekkor került először diák a csoport élére.⁶¹⁷ 1878-ben *Zsengék* címen szépirodalmi lapot is indítottak. A kör működésének előtérében szerepelt a hazafiasság meg ünneplése, szavaltásokat rendeztek március 15-re, és október 6-ra. Az év végén pedig elbírálták a tagok pályamunkáit, ekkor a tagjából működő pénztárból jutalmat szavaztak a legjobb szerzőknek. A magyar társaság ekkor már saját könyvtárral is bírt, amely az 1900-as évekre elérte a 2000 kötetet.⁶¹⁸ A líceumi körben évente átlagban közel 20 gyűlést tartottak, és körülbelül 20-30 művet bíráltak. A tagok csak a felsőbb osztályok diákjaiból kerülhettek ki. Egészen az 1900-as évek végéig párhuzamosan léteztek Késmárkon a líceumban magyarhoz hasonló német önképző körök is, ám ezek fokozatosan megszűntek. Magyar önképző körök egyébként szinte minden elemnél magasabb végzettséget nyújtó késmárki iskolában működtek. A magyar önképző körök legfőbb célja általában „a hazafiúi érzés ápolása, mert a még tiszta s fogékony gyermeki lélekbe oltott hazaszeretet, gondos ápolás mellett oly terebélyes fává növekedhetik, mely ellenáll minden kísértésnek, minden viharoknak.”⁶¹⁹ A szavalóköri Karátsony igazgató szerint „hathatós pedagógiai eszköznek bizonyult, hogy további vezetése s fejlesztése csak gyümölcsöző s üdvös lehet, nagyobb részt

⁶¹⁴ 1889. Február. 18 kelt Csáky Albin közoktatásügyi miniszter Czékus István püspöknek írt levelét idézi: Palcsó, 1893. 213.

⁶¹⁵ Trogmayr Károly levele, kelt: 1885 szept. 15-én „hivatalos irat a felkai egyházkerületi tanfelügyelőhöz. In: *Szepesi Lapok* 1885. szeptember 20.

⁶¹⁶ Kovács – Hlaváts 1896:

⁶¹⁷ Kovács – Hlaváts 1896: 11.

⁶¹⁸ Kovács – Hlaváts 1896: 14-15.

⁶¹⁹ Karátsony 1908: 59.

idegen ajkú ifjúságunkra nézve.”⁶²⁰ A késmárki diákok visszaemlékezése szerint a *Kazinczy Kőr* gyűlésein, a régi líceum legtagabb helysége az auditorium tömve volt.”⁶²¹ A gyűlések után az idősebb diákok Alexy bácsi kocsmájában („az utolsó késmárki 48-as”) folytatták a vitát. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az önképzőkör által kiírt pályázatokra többnyire egy-egy, sokszor közös megegyezés után csak egy diák jelentkezett, sőt néha előleget is fizetnek a kiírt jutalomból.”⁶²²

Ezen önképző körök mellett az iskolai értesítőkben és egyéb forrásokban is megtalálhatóak a késmárki polgárok, volt tanárok, hivatalnokok és vállalkozók által alapított ösztöndíjak leírása is. 1907-ben már több mint 23 ilyen, a líceum diákjai számára kiírt ösztöndíj volt, melyek az étkezési díj, illetve tandíj elengedésén felül álltak a szorgalmas diákok rendelkezésére. Ebből a 23-ból a döntő többség nagyon specifikus kritériumokat írt elő. Egy tucatot főképp vallási, nyolcat nyelvi, a többit pedig szociális vagy az egy tantárgyban elért eredmények alapján osztattak szét. Néhány ösztöndíjat a születési helyhez kapcsoltak. Besztercebányán például több volt a nyelvi alapú ösztöndíj, mint a vallási. A késmárki líceumban ötöt evangélikus szorgalmas diáknak, egyet evangélikus vagy református diáknak, egyet pedig általában egy kereszténynek adtak. További ötöt vallási részlehlás nélkül, négyet pedig jó magyar írásbeli dolgozatért, vagy nem magyar ajkúnak adományoztak, aki a magyarban előrehaladt. További egy ösztöndíj járt annak, aki német, görög latin vagy főleg magyar nyelvben ér el eredményeket. Egy ösztöndíjat német pályaműre, egyet görög pályaműre osztottak ki. Egyet egy szegény diáknak, ha két hasonló sorsú, egyenlő körülmények között elő diák volt, akkor zsidót részesítettek előnyben. A további ösztöndíjakat konkrét témaköri sikert elért, pl. a természettudományokban kiemelkedő, vagy mindhárom nyelv ismeretében jártas diákok kaptak. Három nem besorolható általános ösztöndíj volt, ezek nem kívánták meg semmilyen vallási-nemzetiségi- szorgalmi magaviseleti szempontot.⁶²³ Egy újabb alapító, Hanvay Zoltán, aki 50. érettségi évfordulójára ösztöndíjra alkalmas összeget helyezett el kamatoztatásra a líceumnál, inkább szociális alapon közelítette meg a kérdést: „miután a késmárki líceumban sohasem forgott fenn a hazafi szellem serkentésének szüksége, de szegény tanuló lesz mindig, míg a világ lesz...”⁶²⁴ Tehát mintha a korábbi 1894-es iskola kizárási esetet elfeledték volna, pedig az 1913-ban kipattant eset pont ekkortájt volt kibontakozóban a késmárki középiskolákban. Az ösztöndíjak mellett

⁶²⁰ Karátsony 1908: 60.

⁶²¹ Oszvald 1944: 17.

⁶²² Oszvald 1944: 23.

⁶²³ Karátsony 1908: 67-71.

⁶²⁴ Karátsony 1908: 109.

az ügyesebb diákoknak lehetőségük volt magántanítványokat is vállalni, ugyanis a városban erre volt igény.⁶²⁵Ezen kívül a líceum rendkívüli büszkeséggel töltötte el a helyieket, rendkívül sok adományt kapott az iskola, az iskolai értesítőben mintegy tíz oldalnyi az adományozó magánszemélyek és helyi cégek sora.⁶²⁶

III. 8. A magyarosodás lehetőségei a helyi német elit szemszögéből, egy sajtóvita tükrében

A *Szepesi Lapok* nyílt magyarosodás melletti állásfoglalása mellett kereste annak pontos mikéntjét is, ennek köszönhetően különböző nézetek megvitatásának is színtere volt a lap. A helyi elit korántsem volt egységes a magyarosodás kérdésében. A vitát 1888-ban egy nem beazonosítható szepességi plébános „*Hazafiság a germanizálásban*” című terjedelmes vezércikke indította el.⁶²⁷ A plébános a modernizáció és a helyi nagyszámú középiskola hátrányaira mutatott rá, eszerint a szepességi németek hiába hazafiak, ha utódaik legnagyobb része tudományos pályára lép, és így széled szét a nagyvilágban. A helyben marad lányok, pedig ha nem akarnak „aggszüzeskedni”, a szomszéd, jobbára tót falvakból” származó férfiakkal kelnek egybe. A másik nagy probléma, szerinte hogy a helyi családok igen előzékenyek az új jövevénnyel szemben, és igyekeznek annak szlovák nyelvét törni, hiszen „a tót köztudottan csökönyösen ragaszkodik nyelvéhez.” A harmadik nyelv, a magyar megjelenése a cikk írója szerint tovább ront a helyzeten, ugyanis a német nyelv pozícióját rontja. E mellett a magyarosodás és azon belül a magyar nyelv tanításának látszat eredményeit kritizálta, mivel hiába hangos itt-ott a közélet a falusi tót helyeken bekövetkező nagy eredményekről, „egy-egy magyar imának elhadarása, nótának eléneklése, vers elszavalása, egy betanított magyar mondóka elrecitálása minden más lehet, csak magyarosítási eredmény nem.” Szerinte tehát a germanizálás állhatja útját legsikeresebben a szlavizmusnak, mert bár a pánszlavizmus a megyében elenyésző, a minden áron való magyarosítás nemcsak hogy nagyobb részt veszendőbe torkolló törekvés, hanem a szlavizmus térfoglalásának is az egyik legbiztosabb útja. Konkrét példaként Igló városát hozta fel, melynek úgymond mindene megvan, kitűnő értelmisége, iskolái, hivatalai, de feltette a kérdést: magyarosodott-e Igló? Mivel még az 1830–40-es években „Töretlen német, és e mellett fanatizmusig magyar érzelmű. Aki tót volt, az ott akkoriban számba nem vett elem volt. [...] és mivel majdnem mindenki tudományos pályára megy [ment], az iparosság, az tót lesz.” Az érvelésének utolsó

⁶²⁵ Palcsó 1867: 11.

⁶²⁶ Palcsó 1867: 2.

⁶²⁷ *Szepesi Lapok* 1888. január 29. és 1888. február 5. Vezércikkei (Str.-ként írta magát alá)

pontján megkérdi, hát nem volna e továbbra is üdvös német szóra küldeni a Szepességbe a szülőknek gyermeküket.⁶²⁸

A következő számban az első reakció néhány idegen kifejezéssel megtoldott naiv okoskodásnak titulálta a cikket, és bár tényként ismerte el a szepességi városok elszlovákosodását, de feltette a költői kérdést: „hát kevésbé hazafias érzelmű lett-e ennek következtében ezen városok bármelyike is?”⁶²⁹ Felhívta a figyelmet arra is, hogy az ilyen argumentáció rosszat szül és ellenszenvet ébreszt a szlovákok iránt. A szerkesztő azonban védelmébe vette a vitaindítót, mivel szerinte azért van a sajtó, hogy lehetőség legyen a szabad véleménynyilvánítására, és ez a „hazafi” (érts. vitaindító) más megyében már bizonyított.⁶³⁰ A vitaindító válasza sem maradt el, melyben ismét kihangsúlyozta, hogy a Szepességben alig van magyar elem, a német jó alap volna a „tótság németesedéséhez, hiszen ma már csak a történész tudja melyik volt valamikor német falu, [...] városaink is félig tótok.” De a gyáripar is kevésbé örvendetes számára, hiszen a kisiparos nem szállhat vele szembe, és hovatovább az „urambámság” is elterjedt, a mesteremberek mind úri pályára adják fiaikat, üresen állnak a műhelyek, lenézik már a kétkezi munkát. A vitaindító úgy vélte, ez is érthető, hiszen „ma már mindenkiből lehet kellő szorgalommal miniszter.” A németek elvándorlása tehát nagy probléma, mert a „tót” is lehet jó „hazafia”, de mégiscsak hamarabb hozzáférnek a nemzetiségi izgatók, és szomorúan konstatálja, hogy a „szepesi németiségnek nincs elég ereje az ellenállásra.”⁶³¹

A következőkben egy másik vitázó „*Magyarosodás a Szepességben*” címmel kívánta kifejezni véleményét. Kiemelte az elért eredményeket: a magyar tanácskozási nyelvet néhány városban, az évi négy istentiszteletet Iglón, a magyar fürdővendégeket Poprádon, Felkán és Tátrafüreden. Lándzsát tört a magyarosodás missziószerűsége mellett – mely szerinte magától indult meg a Szepességben –, de kiemelte, hogy az anyanyelvtől senkit sem szabad megfosztani. Véleménye szerint a németiség valóban nem tud ellenállni a tót nyelv elhatalmasodásának most, hogy két nyelv terjedésében száll egyszerre szembe. A germanizálásban azonban nem látott jövőt, ha a „tótság”, hanem eddig nem németesedett el, akkor most sem fog. Inkább magyarrá kell őket tenni, vallotta. A szerkesztő ismét kommentálta a cikket, és a vitaindítót abbéli állítását támadta, mely szerint a magyarosítással csak szemfényvesztés folyik, és az iskolákat hozza fel ellen példának. „Az idő és a korszellem

⁶²⁸ *Szepesi Lapok* 1888. január 29. és 1888. február 5.

⁶²⁹ *Szepesi Lapok* 1888. február 19.

⁶³⁰ *Szepesi Lapok* 1888. február 19. A szerkesztő kommentje: „A vitaindító cikkirő hazafaságához kétség sem fér.”

⁶³¹ *Szepesi Lapok* 1888. február 26. Vezércikk.

sietve haladnak előre. Egy század múlva lehet a Szepesség vagy magyar, vagy tót lesz.”⁶³² A szepességi tanítók nevében Münnich Károly a *Magyar szó a népiskoláknak* c. válaszcikkében kikérte magának azon súlyos vádakat, melyek szerint a magyar nyelv oktatásával valós sikereket nem érnek el. Münnich szerint a néptanítók napszámhoz hasonlóan terjesztik a magyar nyelvet, és a szerző nem ismeretes a mai viszonyokkal. Münnich azt javasolta a vitaindítónak, hogy vegyen részt a szepesi tanítók egyesületének közgyűlésein. Azt azonban Münnich is elismerte, valóban nagyon nehéz elvárni, hogy a tanulók rendesen bírják a magyart. Ezt nem tartotta lehetetlennek, de ehhez több óraszámot tartott volna üdvösnek, hiszen nem minden szülő tudja gyermekeit magyar szóra elküldeni az Alföldre cserediáknak.⁶³³ A sajtóvita jól mutatja a helyi elit nézeteit, érveit és lehetőségeit a magyarosodás tekintetében a 19. századvégi Szepességben. Egy másik tényező is befolyásolta a helyi viszonyokat, hiszen a felekezeti kérdés markánsabban volt jelen, mint más általam vizsgált városban.

III. 9. Vallási ellentétek

A lokálpatriotizmus mellett tehát a felekezeti kérdés volt az, ami különösen számított a Szepességben és Késmárkon. Erre több tényező is utal, mint például az iskolaügyi vallási súrlódások, a helyi retorika vagy a hagyatékok–ösztöndíjalapok, melyek legtöbbször nem a beszélt nyelvről, hanem a vallásról rendelkezett.⁶³⁴ Részben ezt erősíti meg Fest Imre emlékirata is, miszerint a 19. század első felében a megye a kisnemesség és a klérus vezetése alatt állt, majd fokozatosan a kispolgársági elem súlyának növekedése volt megfigyelhető.⁶³⁵

Késmárk városát a 19. század derekáig stabil többséget élvező evangélikus közösség irányította egészen a második világháború végéig. A 19. század derekán beköltöző izraelita polgárok egy új felekezeti palettával gazdagították a magyarországi városokat, köztük Késmárkot. Az 1830-as lengyel felkelés után sok lengyel emigráns telepedett le tartósan a Szepességben, hatásuk azonban eltölpül az 1841-ben első ízben megjelenő izraelita családok mellett. Az első izraelita vallású, akinek a 123. számú házat sikerült megvenni a városban, David Lux volt.⁶³⁶ Két évre rá az első zsidó szertartású esküvőt is megtartották Késmárkon.⁶³⁷ Ekkor már építették zsinagógájukat, melyet 1853-ban fejeztek be. A helyi hitközség iratai eleinte héberül íródtak, de a második zsidó közösség elnöke Baruch Glücksmann már németre

⁶³² *Szepesi Lapok* 1888. március 11. Vezércikk.

⁶³³ *Szepesi Lapok* 1888. március 18. Vezércikk.

⁶³⁴ Nem az vizsgált térségről szól, de hasonló tendenciáról Erdélyben lásd: Pál Judit 2014: *Felekezet és politika Erdélyben a 19. század közepén* című kötetét.

⁶³⁵ Lásd: Fest Imre 1999: *Emlékirataim*. Budapest.

⁶³⁶ Baráthová a kol. 2012: 234.

⁶³⁷ Baráthová a kol. 2012: 234.

fordította őket.⁶³⁸ Az 1889-es misztériumi rendelet, mely szerint csak azt vezetheti az izraelita anyakönyvet, aki polgári iskolát végzett és az államnyelvet bírja, Késmárkon mindent rendben talált.⁶³⁹ A helyi izraelita közösség egyetileg is aktív volt. A Késmárki Izraelita nőegylet több mint 100 taggal bírt. A nőegylet 1897-ben alakult meg és főleg szegények és betegek ápolásával, adománygyűjtéssel, illetve a késmárki munkásoknak számára szervezett előadásokkal foglalkoztak. A dualizmusra ők alkották a város legaktívabb és legdinamikusabban fejlődő társadalmi csoportját. Bruckner Győző szerint a „gorálok, ruthének, zsidók [...] legtömegesebben Késmárkon, a késmárki járásban [...] élnek.”⁶⁴⁰ Bruckner szerint a felsoroltak közül a városi zsidóság alkalmazkodott környezetéhez a legjobban.⁶⁴¹

A dualizmus kori Késmárkon a legmarkánsabb harcok a pozícióit őrző magyarosodó német elit és a század derekán betelepült izraelita népesség között zajlottak. Ezek a küzdelmek főképp a gazdasági és hatalmi térfélen játszódtak le. Késmárk városának régi elitje két évtizedig harcolt az elsősorban Galíciából származó zsidó, házaló árusítást végző kereskedők ellen. Már 1882 arról tárgyalt a városi közgyűlés, hogy a selejtes és elavult termékkel házaló – az állandó tisztességes minőségi árut áruló, és a város közönségét károsító – kereskedők ellen indítvány terjesztettek fel a földművelésügyi, ipar és kereskedelmi minisztériumba ezen praktikák betiltás végett.⁶⁴² Az indítványt azonban a Szepes megyei közgyűlés elutasította, indoklásul azt hozta fel, hogy a minisztérium Gölnicbánya hasonló tartalmú és indoklású kérelmét nemrégiben utasította vissza. Késmárk városa azonban hajthatatlan maradt, indoklásul a közteherviselést megkerülő és a helyi termelőket megkárosító a „...közvetlen határos Gács országból ide jövő csempészetet űző lengyel zsidók”-ra hivatkozott.⁶⁴³ A kassai kereskedelmi és ipar kamaránál is próbálkozott a város, amely szintén nem támogatta a tervezetet. Az iparkamara a házalói szabályrendelet megalkotását javasolta a városnak, melyet a helybeli kereskedői testülettel egyetértésben kellett volna megszerkesztenie.⁶⁴⁴ A város azonban továbbra is a kategorikus tiltáshoz ragaszkodva ezt nem tette meg. Eközben folyamatosan panaszkodtak a helyi iparosok,

⁶³⁸ Az *Adat-jesurún késmárki-leibitzi* zsidó közösség első rabbija Noach (Jonass-Jonatan) Kircz (1800-1883) volt, majd második Ábrahám Grünburg (1839-1918) majd fia, aki 1884-ben már Késmárkon született Nathan Grünburg (1884-1944).

⁶³⁹ Szepesszombati Levéltár feldolgozatlan anyag. III. 1883. május 12. Hercogh polgárnagy (polgármester) jelentése.

⁶⁴⁰ Bruckner 1926: 22.

⁶⁴¹ Bruckner 1926: 22.

⁶⁴² Kj. 1882. 16 sz.

⁶⁴³ Kj. 1882. 110 sz.

⁶⁴⁴ Kj. 1882. 166 sz.

kereskedők a városnak címzett levelekben, szóbeli beadványokban. A *Szepesi Lapok* is közölt számos, a helyi ipart támogató cikket, illetve a házaló kereskedelmet elutasító tudósítást.⁶⁴⁵ Végül is az 1880-as évtized végére egy bizottságot jelöltek ki a szabályrendelet megalkotására, a minisztérium azonban azt sem fogadta el. Késmárk továbbra is kitartott polgárai és érdekei mellett, mire 1899-ben a minisztérium beadta a derekát, és engedélyezte a városnak a házaló kereskedem betiltását. 1900-ban Szepes vármegye is betiltotta területén az ilyen jellegű tevékenységet, melyet a városi testület „örvendetes tudomásul vétetett.”⁶⁴⁶

A helyi őshonos szász németajkú, apránként magyarosodó kereskedő és iparos réteg azonban azzal is szembesült, hogy egyre több izraelita származású kereskedő telepedett le a városban és a környéken. Arról, hogy a valóságban hányan települtek be Késmárkra a vizsgált korszakban, nincs pontos adatom, csupán a helyben honosságot igénylő személyek számát és származását tudtam megszámlálni. E szerint a városi közgyűlés 1880 és 1914 között 17 gácsországi, 10 ismeretlen, 3 osztrák, 2 csehországi és 1-1 sziléziai, poroszországi és USA-i illetőségű személy honosítását tárgyalta.⁶⁴⁷ A kérelmet benyújtók a legszélesebb spektrumú társadalmi osztályokat képviselték, az indok pedig általában letelepedés, családalapítás vagy kereskedelmi jellegű tevékenység volt. Ezen kívül mintegy másfél tucatnyi azon katonák száma, akik hasonló kérelmet nyújtottak be a város felé (valószínűleg olyanok, akik itt találták meg szívük választottját). A közgyűlés a legtöbb esetben a törvény által meghatározott követelmények teljesítése után helyezte kilátásba a városi kötelékbe való felvételt, amely a magyar állampolgárság felvételét és a helyi illeték megfizetését jelentette. Honos állampolgárok esetén a városi képviselőtestület csak olyan személyek kérelmét bírálta el pozitívan, akik bizonyíthatón több éve Késmárkon aktívan tevékenykedtek és hozzájárultak a közteherviseléshez. Természetesen ennél hatványozottan nagyobb lehet azok száma, akik a papírmunkával mit sem törődve telepedtek le a városban. Ezen felül évente mintegy nyolctizenkettő volt azon perek száma, melyek egy adott személy illetőségét vizsgálták, mely vélhetően az adó és a közterhek viselése, vagyis inkább elodázása végett nyújtottak be a személyek illetve más magyarországi városok.

Sváby Frigyes leírta, hogy számban és jelentőségében legfontosabb a bevándorlók, főképp zsidó vallásúak voltak és Galíciából érkeztek a vidék városaiba.⁶⁴⁸ „Itt annyira uralkodnak a kis-és nagykereskedelemben, hogy a régebbi idevaló [...] nagyobb igényű

⁶⁴⁵ *Szepesi Lapok* 1885. augusztus 16.

⁶⁴⁶ Kj. 1899 87. sz. és 1900 69 sz.

⁶⁴⁷ A nagyszámú ismeretlen egyén egyrészt hanyagság eredménye, ugyanis amíg a korszak kezdetén lelkiismeretesen és pontosan feljegyezték az illető származását és adatait, addig az 1900-as évek után már nem így jártak el.

⁶⁴⁸ Sváby 1901: 69.

kereskedőket majd mind kiszorították.”⁶⁴⁹ De más téren is rendkívül sikeresek voltak.⁶⁵⁰ Sváby védelmébe vette a régi, őshonos izraelita nemzedéket. Belőlük a német elit útját járván, az asszimilációs társadalmi szerződés értelmében „sok kiváló emberünk került ki [...] de jól felfogott érdekből is, egyúttal mindig lelkes hazafi.”⁶⁵¹ Sőt, a „galicziai ridegen ortodox jövevény még hitsorsai által szívesen látott vendégnek sem mondható.”⁶⁵² A betelepült izraeliták többsége – Sváby szerint – általában pálinkaméréssel kezdett, és a hozzátartozó kisbolt csak ürügyként szolgál Sváby szerint. A pálinkában gondüzést kereső, „Amerika lázban szenvedő kliens” viszont, akadt bőven Késmárkon.⁶⁵³ Ennek ellenére Sváby szerint az antiszemitizmusnak nincs nyoma a Szepességben – véleményem szerint saját megnyilvánulása már annak tekinthető – „de aggályi antiszemitizmussal még az izraeliták legnagyobb részét is mondhatnánk.”⁶⁵⁴ A helyi zsidó elit 1894-től szabadkőműves egyletet is működtetett, melynek a korszak végére több mint félszáz aktív, befolyásos tagja volt.⁶⁵⁵

A határvidék azonban nem csak „kevésbé üdvös” szerepet tartogatott a késmárkiaknak, Belóczy Sándor, a polgári iskola igazgatója szerint „hiteles adatok alapján a várost évente kb. 7000 galíciai keresi fel üzleti céllal”, ezzel segítve a helyi jó hírű üzleteket és a heti vásáron árusító városi és környékbeli kereskedőket.⁶⁵⁶

A késmárki vallási közösségek ellentéte számos más forrásból is visszaköszön. Míg például az evangélikus és katolikus elemi iskolák támogatásait egyhangúlag, egy fordulóban fogadta el a város, addig az izraelita iskola kérvényeit több ízben csupán hosszabb huzavona, általában bizottsági ellenőrzés után hagyták jóvá (a támogatás mértékét csökkentve, elutasítva vagy teljes mértékben elfogadva). A helybeli felekezeti elemi iskolákban a kezdeti áttekinthetetlen, rendszertelen kérvényi úton megszabott anyagi támogatási rendszert leváltandó, 1888-ban kvótarendszert vezettek be. A kvótákat tízéves érvényességgel szabták

⁶⁴⁹ Sváby 1901: 69.

⁶⁵⁰ Mlinárik 2005: 29: Mlinárik szerint a kormány csökkentette a „Wasserpólák”-ok betelepülését Gács országból (Wasserpólák – Dunajec és a Poprád folyót átlépő vízi lengyel határ) Mlinárik ugyanúgy érvel, mint Sváby: „Ügyesek, dolgozók, és sikerre vitték üzleteiket” A helyiek természetesen nem szívesen nézték ezt.

⁶⁵¹ Sváby 1901: 69. Érzékelhető Karády Viktor társadalmi szerződésének az izraelita egyénre való pozitív hatása. Bár Sváby nem írja, a helyi német elit egy része is hasonló utat választott. Az országos német elitre azonban még helyell közel alkalmazható elméleti háttér azonban nem tisztázza a késmárki (szepességi) német elit egy részének vallásosságba menekülésének tényét, vagy épp ennek elkerülésének kísérletét, a magyarosodás támogatását. Lásd: Karády 1997: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció Tanulmányok*. Budapest, 1997.

⁶⁵² Sváby 1901: 69.

⁶⁵³ Számos egylet foglalkozott antialkoholizmussal, mivel a korszak legnagyobb szociális problémája volt, a kivándorlással egyetemben.

⁶⁵⁴ Sváby 1901: 70.

⁶⁵⁵ Zmátlo 2005: 127. A késmárki szabadkőműves egyletnek 1899-ben 20 rendes tagja volt, 1917-ben már 58 tagja volt, főképp gyárosok és iparosok.

⁶⁵⁶ Késmárki Kalauz. Szerkesztik és kiadják: Dr. Bruckner Győző, Bruckner Károly 4.

meg az iskolaköteles diákok létszáma alapján.⁶⁵⁷ A felekezetek által elfogadott kvótarendszert alig három év után megtámadta az izraelita közösség, mivel három év alatt az arányok jelentősen eltolódtak az ő javukra.⁶⁵⁸ Ebből aztán komoly jogi bonyodalom, II. szintű hatósághoz való fellebbezés és feszültség keletkezett.⁶⁵⁹ Végül is az izraelita hitközség indítványa vereséget szenvedett, a további 28 tanköteles gyermekre való iskolapótlék iránti kérvényüket azzal az indokkal utasították el, hogy a kvótarendszer időtartalmára annak elfogadásakor belegyeztek. A többi felekezeti iskola általában fűtőfát kért az iskolai helyiségek fűtésére, de a kvótarendszert – az arányok kárukra való elmozdulása miatt – egyik sem firtatta. 1900-ban Kotler Samu és társai javasolták, hogy a kvóták újbóli megalapítását ne a tanköteles gyermekek száma, hanem az iskolákat tényleg látogató diákok száma szerint határozzák meg.⁶⁶⁰ Két évre rá a városi közoktatási bizottságban az merült fel, hogy a helyi felekezetek tagjainak száma alapján kéne meghatározni a támogatás mértékét. Ez utóbbi javaslatot fogadták el a képviselőtestületben.⁶⁶¹ Végül is tehát az izraelita képviselők javaslatát lesöpörve, a hívek száma alapján határozták meg a segélyek szétosztásának arányát. Nyilván ezzel a helyi római katolikus egyházi iskola járt a legjobban, az izraelita pedig a legkevésbé, hiszen ők demográfiai vitalitásukból és a magasabb iskolalátogatás szempontjából is jobban jártak volna.⁶⁶²

A helyi zsidó közösség a marhavásár idejét is próbálta áthelyeztetni, mert az eredeti időpontjára izraelita ünnep esett. A német többségű városi tanács ezt azonnal elutasította, mivelhogy „a marhavásárra az izraelita ünnepek nagy befolyással nem bírnak...”⁶⁶³ A városi képviselőtestület emellett látványos kedvezményekben részesítette a helyi evangélikus elemi iskolát. Mikor 1911-ben az iskola tanítói fát kértek saját otthonaik számára – holott ez a gyakorlat már több éve megszűnt – a képviselőtestület méltányosságból teljesítette a kérést.⁶⁶⁴ Ennek természetesen híre ment, így egy izraelita hitoktató is kérelmezte a failletmény kiutalását. Ezt a kérelmet viszont az alábbi indoklással utasították el: „számos más közszolgálatot teljesítő egyén hasonló jogcímen fordulhatna failletményért, holott a város

⁶⁵⁷ Kj, 1888. 122 sz. (103. sz. határozat) 861. gyermek, 443 rk. 306 ág. hitv. 112 mózes vallású.

⁶⁵⁸ Kj, 1891. 96 sz.

⁶⁵⁹ Kj, 1892. 3 sz.

⁶⁶⁰ Kj, 1900. 148 sz. A vizsgálat után kiderült, hogy a különbség az iskolaköteles diákok és az iskolába járók között közel 30%-os Kj. 1900. 192 sz.

⁶⁶¹ Kj, 1902. 122 sz. Évi 5400 koronáról van szó.

⁶⁶² Pl. az 1906/07-es tanévben a késmárki római katolikus elemi népiskolában 65 tanköteles nem volt beiratkozva. Késmárki magisztrátus. Nem feldolgozott anyag, 1906. szeptember 22-én, Szufik Ferenc iskolaszéki elnök igazgató kimutatása.

⁶⁶³ Kj, 1893. 88 sz.

⁶⁶⁴ Kj. 1911 242 sz.

felesleges fával nem is rendelkezik, sőt ilyen illetményben saját tisztviselőit sem részesíti.”⁶⁶⁵ Egy évre rá szintén a tanítói failletmények kiutalása körül adódott látványos probléma. A város jogi és pénzügyi bizottsága az alábbi indokkal mégis utalt fát az evangélikus népiskola oktatóinak fűtésére „az ág. hit elemi népiskola és a polgári leányiskola oly fontos kulturmissiót fejt ki városunkban, hogy a város közönségének támogatását méltán megérdemli.”⁶⁶⁶ Alig pár hét után beérkezett a római katolikus iskola hasonló tárgyú kérelme is, és ennek csak „hosszabb eszmecsere után” és a jogi és pénzügyi bizottság javaslatának ellenében adtak helyet. Eszerint ugyanannyi fát adtak az iskola fűtésére, mint amennyit az evangélikus iskola tanítói kaptak.⁶⁶⁷ Pedig a helyi római katolikus iskola ekkor már közel kétszer akkora közösséget szolgált ki, mint az őshonos német lakosság evangélikus iskolája. Az római katolikus egyházi iskolaszék máskor is megtapasztalhatta a helyi evangélikus egyház város általi kedvezményezését. 1898-ban állandósították az evangélikus egyházközség polgári leányiskoláját, amely addig csak ideiglenes jelleggel működött. A város által finanszírozott iskola az elemi iskolák támogatásán felül további 600 forintot és 10 öl fát kapott a várostól.⁶⁶⁸ Az iskola minden felekezet számára „felekezeti és osztálykülönbség nélkül” nyitva állott, mégis a helyi római katolikus elemi iskola kérvényezett a rendes segélyezésen kívüli évi rendszeres 965 forintot, amit a város az evangélikus polgári leányiskolának folyósított. A város hiába érvelt sanyarú helyzetével, illetve az iskola felekezeti nyitottságával, továbbá azzal a ténnyel, hogy az iskola nem egyenrangú az elmeivel, a római katolikus iskolaszék a magyar királyi közigazgatási bizottság elé vitte az ügyet.⁶⁶⁹ A bizottság elrendelte a katolikus eleminek nyújtott plusz segély kifizetését, amire a városi közgyűlés reakciója pragmatikus volt, inkább megszüntette az evangélikus polgári leányiskola segélyezését is, csak hogy ne kelljen a katolikus eleminek is utalnia a többlet segélyt.⁶⁷⁰ Az ma már kideríthetetlen, ám valószínű, hogy az 1888-ban történt igen érzékeny rongálás során, az evangélikus templom 38 darab 8 éves hársfáját vallási okok miatt vagdosták meg ismeretlen tettesek.⁶⁷¹ Az izraelita közösség térnyerését, amely főképp a gazdasági életben számottevő, azonban nem tudták megállítani, 1921-ben a késmárki fogadók 51,8%-a, míg az üzletek 78,4%-a volt zsidó tulajdonú.

⁶⁶⁵ Kj. 1911. 259 sz.

⁶⁶⁶ Kj, 1912. 196 sz.

⁶⁶⁷ Kj, 1912. 221 sz.

⁶⁶⁸ Kj, 1898. 86 sz.

⁶⁶⁹ Kj, 1900. 184 sz.

⁶⁷⁰ Kj, 1900. 203 sz.

⁶⁷¹ *Szepesi Lapok* 1888. december 9.

A város kifelé viszont megpróbálta hangsúlyozni a felekezetek egyenjogúságát. Még a régi időkől maradt meg az a szokás, hogy a városi honatyák a városi közgyűlésen választották meg szepesi püspök három jelöltje közül a maguk evangélikus plébánosát: „...„Mi szab. kir. Késmárk városa közönsége tudtul adjuk mindenkinek [...] olyan férfiút választunk, a ki különösen a különböző vallási felekezet között a békét és kölcsönös egyetértés fenntartani...” Természetesen a vallási buzgóság, munkásság, erényesség mellett.⁶⁷² Számos ösztöndíjat, intézkedést vagy adományt úgy fogalmaztak, hogy a paritás elve érvényesüljön, vagyis hogy elejét vegyék ezen konfliktusoknak. Például a helyi szegényalap az első évben római vagy görög katolikus, másodikban helvét vagy evangélikus, harmadikban évben pedig izraelita városi szegényt segített.⁶⁷³ Amíg a helyi német elit egy része az új templom helyiért harcolt,⁶⁷⁴ és a *Karpaten Postban* elemzéseket írt a templomi helyek specifikációjáról, addig a másik része megpróbálta megszüntetni az új katolikus temető megosztottságát.⁶⁷⁵ A felekezeti jelleg még a betegek ellátásánál és felvételénél is problémát jelenthetett. Legalábbis erre utal Generich Tivadarnak és nejének Szontágh Ilonának 40 000 koronás végrendeleti adománya, melyet a helyi kórházra építésére szántak, azzal a feltétellel, hogy „sem a betegek felvételénél, sem alkalmazottaknál felekezeti jelleg semmi tekintetben irányadó és befolyásolandó nem lehet.”⁶⁷⁶ Az elemi iskolák körüli kvótabonyodalmat végül is egy országos mozgalom segített megoldani, mégpedig az elemi iskolák államosítása, melyet 1908-ban tárgyalt a közgyűlés. Szepesvármegyei tanfelügyelő átírata szerint a római katolikus és a zsidó egyházköztség nyilatkozott az államosítás elfogadása mellett, az ágoston hitvallású evangélikus iskolatanács – tehát a helyi német polgárság – azonban ellene foglalt állást.⁶⁷⁷ A közgyűlés az állami iskolák felállítását a legmelegebben üdvözölte, főleg ha az a kultúra rang és vagyoni különbségek nélkül valósulna meg. Tette ezt annak reményében, hogy végre nem kell majd megküzdenie az egyes iskolák kérvényeivel, kereseteivel. Az államosításra szükség volt, mert

⁶⁷² Kj, 1884. 87 sz.

⁶⁷³ Kj, 1901. 28 sz. ellenpélda is előfordul: Kj. 1902. 37. sz. Egy végrendelet általi szegényalap, amely csak városi születésű és illetőségű, katolikus vallásúaknak segíthet.

⁶⁷⁴ Akár 10 forint is lehetett egy jobb hely, 1917-ben 36 forintot is fizetnek egy cseréért. In: Baráthová a kol. 2014: 206.

⁶⁷⁵ Kj, 1903. 108 sz. Erre, reakcióra számos kérvény érkezett, azonban nem megállapítható, hogy milyen mértékben játszott közre a szeretteikkel való közös hely, vagy a másik vallású egyéntől való távolság fontossága.

⁶⁷⁶ Kj, 1913. 40 sz. Az evangélikus egyházat azonban ők maguk is jobban segítették, a kiházasítási alapítványt 3 000 koronával, a szegényalapot 5 000 koronával, az Ág. Hit. Evang. Egyház Luther kenyér Alapját pedig 5 000 koronával támogatták.

⁶⁷⁷ Az evangélikus népiskola még a 16. században keletkezett. Dávid Szakmári, azaz Daniel Cornides nemtől, kortól és vallástól függetlenül vette fel a gyermekeket, 6 éves korra, oltásra és keresztlelvele azonban szükség volt. A különbséget a 6 osztályos elemiben anyagi tekintetben mérték, 1-4 osztályban 4 arany, 5-6 osztályban 5 arany, más vallásúak számára 8 arany, idegeneknek 10 arany. Az iskolában 1907-ben vallásilag vegyes osztályok voltak, német volt az oktatás elsődleges nyelve, természetesen magyar nyelvet is oktattak a mintegy 200 gyermeknek.

még ekkor is mintegy 200 tankötelest nem voltak képesek a késmárki iskolák befogadni. Késmárk továbbra is 5400 koronával támogatta az iskolákat, melyek javára a római katolikus és zsidó szülőktől további 5% adót szedett be.⁶⁷⁸ Hosszas anyagi és szervezési huzavona – a város 1913-ra gyakorlatilag fizetéképtelenné vált – után 1913 őszén indulhatott meg a tanítás az új épületben, ezúttal már minden osztályt magába foglaló helyinén.⁶⁷⁹ A korábban példaként felhozott kivételezési események azonban rámutatnak arra, hogy a helyi német elit megosztott volt a vallási egyenjogúsítás tekintetében.

III. 10. Egy késmárki értelmiségi asszimilációs életpályája

A Késmárkkal kapcsolatos személyi fondok csupán töredéke található meg Szepesszombatban, a hagyatékok és az összeállított személyi anyagok a Lőcsei Levéltárban találhatóak. A vizsgált korszakra mintegy négy tucat késmárki nevet találtam Lőcsén, ám Nora Baráthová a „*Késmárki személyiségek*” című kötete és a saját kutatásaim alapján mintegy tucat, a kritériumoknak megfelelő, Késmárkhoz – is – köthető személyiséget sikerült azonosítanom.⁶⁸⁰ Legtöbbjük azonban csupán itt tanult, itt született és ezt követően elköltözött. A Szepességre jellemző migráció – miszerint szinte kivétel nélkül – minden ide köthető személyiséget érintett. Pár személy pedig nem közvetlenül a városhoz kötődött, hanem Szepességhez. Igyekeztem olyasvalakit választani, aki életének java részét Késmárkon töltötte. Így esett a választásom dr. Alexander Bélára.

Alexander Béla késmárki születésű volt, és iskoláit is – az egyetem kivételével – Késmárkon végezte. A budapesti orvosi egyetem abszolválása után Késmárkon vállalt orvosi állást. Személyi anyaga mintegy hat folyóméter, és mintaszerűen rendezett. Sajnos naplót nem írt, de magánleveleit, cikkeit, iratait, verseit és családi iratai és visszaemlékezéseit megőrizték az utókornak.⁶⁸¹ Alexander Béla tehát a naplón kívül megfelel követelményeimnek, miszerint a vizsgált városból, ill. annak környékéről származik, ő maga ott szocializálódott, és ott is tevékenykedett. Az Alexander család tipikus szepességi német famíliának mondható, annyi kivétellel, hogy római katolikus családról van szó. Apja, Alexander Ignác Késmárk polgármestere is volt.⁶⁸² Ebből a korszakból az összes családi levelezés, hivatalos okmány és irat német nyelvű. Béla 1857. május 30-án született Késmárkon. Az elemi és a líceumot is szülővárosában végezte. Egyedül a líceum második osztályát végezte Miskolcon (a magyar

⁶⁷⁸ Kj. 1908. 120 sz. Két képviselőt leszámítva a döntést elfogadták.

⁶⁷⁹ Kj. 1913. 176 sz.

⁶⁸⁰ Nora Baráthová: *Osobnosti Kežmarku 1206 – 2009*. Jadro, Kežmarok.

⁶⁸¹ A lehetséges jelöltek egyike sem írt naplót vagy nem kötődött kellőképpen Késmárk városához.

⁶⁸² Anyai és apai ágon is Alexander Béla családja valódi tősgyökeres késmárki családból származik, melynek őseit egészen a korai 1700-évekig datálhatóak.

nyelv tanulása végett, mint ahogyan akkor szokás volt).⁶⁸³ Líceumi bizonyítványai alapján magyar nyelvi tudása először „dicséretes”, majd harmadik osztály után „első osztályú az elsők között” volt.⁶⁸⁴ 1875-ben az ún. Sztányi-féle ösztöndíjra jelentkezett Budapestre, melyet kitűnő jegyei mellett szegénységével indokolt: „[...] mellékelem szegénységi bizonyítványomat melyből kitűnik, miszerint atyám vagyontalansága következtében engem nem képes kitartani és így magamra vagyok hagyatva.”⁶⁸⁵ A mintegy 250 koronányi ösztöndíjat meg is nyerte.⁶⁸⁶ Ezután több ösztöndíjra is jelentkezett, melyekre kiváló érdemjegyei és a feljebb idézett szegénysége alapján pályázott. Az orvosi egyetemet Budapesten végezte, ahol 1876 és 1883 között tartózkodott. Évfolyamának egyik legtehetségesebb orvostanhallgatójaként már 1879-ben nagy sikert ér el, ugyanis egyik nyertes pályamunkája megjelent az *Orvosi Hetilapban* is. 1881-ben nevezték ki orvossá. Ekkor még az egyetemen maradt másod tanársegédként, és tanítást is vállalt. 1882 októberétől már első tanársegéd volt az orvosi tanszéknél, „míg anyagi körülmények kényszerítettek a budapesti orvosi egyetemet elhagyni és Késmárk szülővárosomban letelepedni, mint gyakorló orvos...”⁶⁸⁷ Egy másik dokumentum szerint szülei, pontosabban apja kívánságára érkezett haza. Már az egyetemen is „mint vagyontalan kénytelen voltam szabad óráimban tanítással foglalkozni...(leírja az ösztöndíjakat melyeket megnyert).” Ez a tény mai szemmel nehezen értelmezhető, ugyanis apja polgármesterként valószínűleg jelentősebb vagyonnal és kapcsolati hálóval rendelkezett. Lehetséges, hogy az apa úgy vélte, fiának a saját lábán kell megállnia, ugyanis csak így lehet valóban sikeres.

Hazaérkezése után szinte azonnal tiszteletbeli városi főorvosnak választották. Ezt követően két év múlva megnősült. A feleségével, Irena Schwarzzal való kapcsolatáról és a házasságról nem sok derül ki az iratokból. Visszaemlékezéseiben csak egy mondat szólt róla.⁶⁸⁸ Vagy a szakmai sikereit, kutatómunkáját tartotta mérvadónak, vagy úgy vélte, a családi élet bensőségei nem tartoznak a külvilágra.⁶⁸⁹ Feleségétől öt gyermeke született, Erzsébet 1887-ben, Matild 1880-ban (később apja nyomdokaiba lépve orvos lett és

⁶⁸³ Štátný archív v Prešove špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči – Eperjesi állami levéltár, Szepesi archívum Lőcse (ŠAP šp SA-LE a továbbiakban Lőcsei Levéltár) fond A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat „Életrajzomat”

⁶⁸⁴ Lőcsei Levéltár A-BA 1 karton inv. 1-8 líceumi bizonyítványai

⁶⁸⁵ Lőcsei Levéltár A-BA 1. 1875. november. 13 Budapesti egyetemi Tanácsnak

⁶⁸⁶ Valószínűleg tévedésről van szó, ugyanis a koronát csak 1892-ben vezették be. Ebből is látszik, hogy csupán visszaemlékezésről van szó...

⁶⁸⁷ Lőcsei Levéltár A-BA.

⁶⁸⁸ Magyarul Elza Schwarz (szül. 1868-ban), aki a 1880-as évekbeli Késmárki polgárnagy lánya, magyarul és németül is írt. Szakácskönyvében német és magyar jegyzetek váltakoznak, barátnőivel azonban főképp németül levelezett. Alexander Béla fondja tartalmazza apósa, a polgármester németül írt verseit is, melyek némelyike a helyi lapban, a *Karpaten Postban* is megjelentek.

⁶⁸⁹ Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat „Életrajzomat”

Budapesten élt) Ágnes 1891-ben, ifjabb Béla 1895-ban és Imre 1902-ben.⁶⁹⁰ Gyermekének okmányai már magyar nyelvűek. Már négy saját gyermeke volt, mikor két további gyermeket, gyámkinvezési okmány szerint, gyámként „elfogadott”.⁶⁹¹ Lánya visszaemlékezése szerint – melyet egy, az apjának szervezett esten olvasott fel – azonban mindig talált időt családjára, meséket, történeteket mondott gyermekeinek. Odafigyelt gyermekei tanulmányaira és időtöltésére. Nyáron nekik és a környék fiataljainak úszásleckét adott. Feleségével is kitűnő volt a kapcsolata.⁶⁹²

Ennek ellenére úgy vélem, hogy megfeszített munkatempója révén a háztartás és a gyermeknevelés inkább a tőle tíz évvel fiatalabb feleségére hárult. A kutatóorvos halála után – az örökösödési ügye kapcsán – a késmárki ügyvéd, Dr. Mattyasovszky Elemér több levelet is küldött Elza Alexandernénak.⁶⁹³ E levelezés hol német, hol magyar nyelvű, sőt ez a kettőség a Monarchia felbomlása után is megmaradt, a késmárki bank például 1923-ban is hol németül, hol magyarul ír a családtagoknak.

A kutatóorvos a szélesebb közösség érdekeit is képviselte, ugyanis számos közegészségügy javaslat fűződik nevéhez a városi közgyűlésben. Ilyen volt például a csatornázás korszerűsítése, a városi vezetékes víz bevezetése, a városi park vízellátása, zöldövezet bővítése a Jeruzsálem hegyen stb. Emellett a lövészegylet, a vadászegylet és a szépítőegylet tagja is volt. Fejlett szociális érzékének a félárvak befogadása mellett a Magyarországi Munkások Rokkant és Nyugdíj Egyletének tagsága is bizonyítja. Dr. Alexander Béla a helyi FMKE – választmány tagja is volt, ám hagyatékában semminemű erre vonatkozó irat vagy visszaemlékezés nem található.⁶⁹⁴

Úgy látszik, a késmárki kutató orvost nem igazán érdekelték a nemzetiségi jellegű ügyek, többes kötődését teljesen természetesként érzékelt. Mivel a családjában németül beszéltek, és ő maga is csupán az elemi iskolában találkozott először a magyar nyelvi környezettel. A tíz-tizenegy éves Béla Miskolcon kiválóan elsajátította a magyart, így további iskolai tanulmányai során már semminemű nyelvi problémája nem akadt. Leveleit a címzettől függően németül és magyarul írta. Anyjával, apjával és feleségével is németül kommunikált.⁶⁹⁵ Amíg orvosi jegyzetei – nyilván a szaknyelv magyarul való tanulása

⁶⁹⁰ Lőcsei Levéltár A-BA 3 katon Családi adatok

⁶⁹¹ Lőcsei Levéltár A-BA 1 katon inv. 9-10-11. 1901. november 30. Késmárk város árvaszéke: Mihályik Pál és Mihályik Károly késmárki lakosokat. „Elfogad”, mert kilett nevezve az árvaszék által gyámnak. Ugyanitt 1901. 375 sz.

⁶⁹² Lőcsei Levéltár A-BA 5 katon, beazonosítatlan emlékbeszéd. Szlovák és magyar nyelven egyaránt gépelve.

⁶⁹³ Lőcsei Levéltár A-BA 24 katon inv. 213-165 Késmárk 1916. október 9.

⁶⁹⁴ Lőcsei Levéltár Szepesi Lapok 1895. december 8. – december 22. – FMKE névsor

⁶⁹⁵ Lőcsei Levéltár A-BA 2 katon inv. 18

következtében – magyar nyelvűek.⁶⁹⁶ Némely, vélhetően német publikálásra szánt kézírata vegyes, ám főképp német. Egyik baráti levelében „Scepusiai szigorú medvének” nevezik budapesti barátai.⁶⁹⁷ Jobbára a dr. Alexander Bélának címzett levelek maradtak fent, ám pedáns ember lévén, egy-két –, fontosabb levél esetén három – piszkozatot is írt, mielőtt a végleges verziót postázta volna. Ezek a piszkozatok fennmaradtak. Apósához hasonlóan azonban a szépirodalomra is talált időt, kéziratban több száz verset hagyott az utókorra 1877 és 1915 közötti időszakból. Versei a helyi lapban, a *Karpaten Postban* is megjelentek 1914. augusztus 6-tól 1916-ig. Verseit kivétel nélkül a helyi, szepesi német nyelvjárásban írta. Verseinek tematikája főképp a természethez és a Szepességhez kapcsolódott.⁶⁹⁸ A háborút kitörését követően, az akkor már Budapesten élő kutató, szociális tekintetből háborúellenes verseit olvashatjuk a *Karpaten Post* címlapján. Hogy ő magát miképp definiálta, illetve melyik nyelvet használta a dualizmus kori Késmárkon, szintén kiderült. Úgy nyilatkozott, hogy személy szerint a legtöbbet a német nyelvet használta, az anyanyelve pedig szintén a német volt.⁶⁹⁹ Egy ízben Apponyi Albertnek is írt, méghozzá egy 1907-es berlini konferencia ügyében, megköszönve a kapott útitsegélyét. Három piszkozatot is készített, és a negyediket küldhette a miniszternek.⁷⁰⁰ Ez ugyan formális köszönőlevél, de úgy vélem, ha valaki teljesen elutasította volna azt, amit az aktuális kormány képvisel, ettől a levéltől eltekintett volna, csakúgy mint a FMKE tagságtól. A korszakban mindenütt jelenlévő nemzeti szellem egyik baráti levelében visszaköszön. A levél egyik bekezdésében megkéri közeli ismerősét, hogy megjelenés előtt álló, a kéz csontvázáról szóló dolgozatának bevezetőjét nézze át, és „ha lenne benne valami „magyarellenes” – töröld ki...”⁷⁰¹ A levél azt követően hamar témát változtatott, és a barát válaszát már nem őrizte meg a doktor személyi anyaga.

Szakmáját odaadással, sőt önpusztító módon végezte, ugyanis míg nappal orvosként rőtta a rideg időjárású Késmárk utcáit és a szegényeket ingyen kezelte, éjszaka sokszor kutatásaival és cikkeivel foglalkozott. Bár barátai figyelmeztették eme önpusztítás káros hatásaira, valódi kutatóként ezen figyelmeztetéseket nem szívlelte meg. Ha ideje engedte, szabadidejében kertészettel foglalatoskodott. Különösen megnőtt a kutató kíváncsisága a Wilhelm Röntgen által felfedezett, akkor még X-sugárnak nevezett technológiára.⁷⁰² A

⁶⁹⁶ Lőcsei Levéltár A-BA 1 karton inv. 9-11

⁶⁹⁷ Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

⁶⁹⁸ Lőcsei Levéltár A-BA 24 karton Inv. 120 sig 15137 / A-BA 22 karton INV. 157 1877-1915

⁶⁹⁹ Szepesszombati Levéltár nemfeldolgozott anyag, 1906-1907, 1906. Késmárk szabad királyi város Alaprajstroma szerint: (az esküdtszéki szolgálatra képesített férfiak számára az 1907. szolgálati évre) Állami egyenes adója évenként 735,99 korona.

⁷⁰⁰ Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

⁷⁰¹ Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 18

⁷⁰² Lőcsei Levéltár A-BA 2 karton inv. 20. Kézirat, ismeretlen szerző írja róla.

szakmai és kutatói érdeklődése mellett Béla tagja volt a helyi Szepesi Orvosok és Gyógyszerészek egyesületének, sőt annak tevékenységében aktív szerepet is vállalva, ő szerkesztette az egyesület évkönyvét. A helyi szakmai tudományosság művelése mellett az egyesület az ő kérésére 1896-ban megvásárolta azt a kezdetleges röntgen készüléket, mely az ő további szakmai pályáját meghatározta. Az új készülék az orvos kutató figyelmét teljesen lekötötte. Tucat számra írta a cikket, publikációit, képeket készített és tucatnyi konferenciát látogatott meg Európa szerte. Innentől kezdve legtöbb publikációja német volt, ám több magyar cikke is megjelent. A személyi fondja, melyet ő maga és a családja gyűjtött, mint már említettem markánsan a kutatói életpálya, a szakmaiság köre épül fel. Kutatásai során próbálta bizonyítani, hogy az akkor még X-sugárnak nevezett eszköz nem árnyékképet, hanem valódi képet készít. Állította, hogy a sugár eltéríthető, elhajlítható és van reflexiója. Ezt csak halála után bizonyították be. Kutatási területe az ízületek csontosodása és az embriók fejlődése volt. A röntgensugár káros hatásairól a kezdeti korszakban nem volt a kutatóknak tudomása, így ő sem védekezett ellene. Alexander Béla személyes tragédiája hogy legfiatalabb gyermeke, Imre mentális fogyatékossgal jött világra, ugyanis az apja fia embrionális fejlődésének követése során, túl gyakran tette ki sugárzásnak feleségét.

1907-ben az egyetemi központi röntgenintézet vezetője lett és Budapestre költözött. Itt is halt meg, 58 évesen influenzában, de Késmárkon temették el. Alexander Béla családi és személyi megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a törzsgyökeres szepességi német orvos – FMKE tagsága ellenére – érzéketlen volt a nemzetiségi problémákra, és egyfajta modernizációs szükségességnek tekinthette. Kétségtelen, hogy a túlzott nemzeti agitációt érzekelte, ám probléma nélkül összeegyeztethetőnek vélte német származását és magyarságát az egy politikai nemzet értelmében.

III. 11. Egyesület a lokálpatriotizmus jegyében

A tér nemzetiesítése mellett, egy helyi jellegű történelmi társulat mutatja meg legjobban azt, hogy a helyi polgárságon belül kialakult a lokális identitáskonstrukció igénye. Varga Bálint szerint a múzeum, a monográfia és a történelmi társaság volt a legalkalmasabb és leggyakrabban használt eszköz arra, hogy a nemzeti történelemtudomány diskurzusában elhelyezze a vármegyéket.⁷⁰³

A Szepességnek négy évszázadon át létező saját történetírása volt, erős lokális tudattal, több képviselői S. Weber, A. Münnich, K. Demkó, J. Bal, St. Pitko voltak. A késmárki születésű Frölich Dávid (1595-1648) például azt kutatta, hogy a szepességi szászok dialektusa

⁷⁰³ Varga 2014:179–202

a német szász Meissen környékének lakóihoz hasonló. ⁷⁰⁴ Veddel Janukovič szerint ez az elmélet mindenféle lehetetlen és áttételes gondolatok eredmény csupán. Janukovič szerint egyébként azért volt a Szepességnek saját történetírása, mert a magas urbanizációs fok és a rendkívül kifejtett társadalmi kapcsolatok elősegítették a lokális identitás kialakulását. ⁷⁰⁵

A *Szepes Megyei Történelmi Társulat* viszonylag korán, 1883-ban alakult meg. Késmárk városa a társulat felhívására három évre rendes tagként lépett be az egyletbe, majd ígéretet tett, hogy a tagfelhívást házról házra köröztetni fogja. ⁷⁰⁶ A város tagságát aztán hat évente rendre megújította, befizetve ezzel az évi 10 forintos hozzájárulását a társulat működéséhez. Ezen tagsági megújítások indoklásául „[...] hazafias kötelességnek és nemes czélnak eleget téve [...]“ tett eleget a város. ⁷⁰⁷ A lokálpatriotizmus ugyanígy tetten érhető egyébként a *Magyar Országos Kárpátégylet* 1883-as menház építési kérelmében, melyet hazafias kötelességből szintén támogatott a közgyűlés. A történelmi társulat 4 alapító és 95 rendes taggal indult. 1889-ben 9 alapító tagja és 213 rendes tagja volt, de problémák voltak a tagdíj befizetésnél: „sajnos tapasztaljuk [...] hogy [...] hazánk számos vidékén lévő megyei történelmi társulatok mindeniknek van 500-700 tagja [...] Demkő Kálmán szerint egyenesen tengődik.” ⁷⁰⁸

Ennek ellenére az egylet a dualizmus folyamán 14 évkönyvet, 11 közleményt és 7 millenáris kiadványt adott ki. ⁷⁰⁹ Az egyesület tevékenységében számos közszereplő is részt vett. A társulat első elnöke, gróf Csáky Albin 1889-ben a vallás és közoktatási miniszteri állása végett mondott le az elnöki tisztségről. Ekkor a szepesi püspök, Császka György lett az elnök, aki székfoglaló beszédében az egy nemzet – egy haza elvét tartotta mérvadónak. A választmányi üléseket negyedévenként tartották olyan Szepes megyei városokban, ahol legalább 20 tag élt. A tagok száma aztán fokozatosan növekedett, 1895-re 356 tagra, 1900-ra 500 főre, majd 555-re nőtt, 1908-ban azonban 485 tagra csökkent. ⁷¹⁰ A korszak második felére a társulat rendelkezett saját régiséggyűjteménnyel, könyvtárral, a millenniumra pedig nagy megyemonográfiát terveztek. E célból próbáltak az összes szepességi várostól kieszközölni 6 évre évente újabb 10-10, a nagyközségektől 5-5, kisközségektől 2-2 forintot.

⁷⁰⁴ Der uralte Deutch-ungarisch Zipserische und Siebenbürgische Landsman, 1651: 2. Idézi Jankovič 1974: 159-172.

⁷⁰⁵ Jankovič 1974: 169.

⁷⁰⁶ Kj, 1883. 102 sz.

⁷⁰⁷ Kj, 1889. 124. és 1895. 74 sz.

⁷⁰⁸ Demkő 1889: 179.

⁷⁰⁹ Az évkönyvek a gyűlések és egyéb egyleti aktivitás mellett a tagok tanulmányait is megjelenteti, a mintegy fél tucat tanulmányt tartalmazó évkönyvek tanulmányai döntő többségben a helyi, közép- és kora újkori kutatásokat tartalmazzak. Ezekon kívül helyi geológiai, biológiai és irodalmi vonatkozású tanulmányokat is közöltek.

⁷¹⁰ Demkő 1895: 280. (Demkő a lőcsei áll. főreáliskola igazgatója lett eddigre) / és Emlékkönyv Kalmár 1909. 18-25.

A 11 rendezett tanácsú várost, 15 nagyközséget és 193 kisközséget számláló Szepességből azonban csupán 4 város, 11 nagyközség és 13 kisközség küldte el hozzájárulását, illetve Lőcse küldött 500 forintot, melynek polgármestere alapító tagként volt a társulat tagja.⁷¹¹ A monográfia terve azonban zátonyra futott. Az anyagi okokra hivatkozva öt kisebb monográfiát és egy térképet adatott ki helyette az egyesület.

Az egyesület munkássága valóban sokrétű volt. A társulatot 1888. október 15-i határozatában a megyei törvényhatósági bizottság is megkereste „Szepesvármegye helységeinek visszamagyarosítása tárgyában.”⁷¹² Az egyesület tagjai készségesen segédkeztek a helynevek helyénvalóságának a megállapításában. Az egyesület a helyi templomok freskóinak restaurálásában is segédkezett. Az évkönyvekben a tanulmányok szerzői a Szepesség múltjáról, a helyi levéltárak helyzetéről és a Szepesség bibliográfiájáról is írtak. A történelmi tanulmányok változó minőséget mutattak, de a kor tudományos igényességének teljesen megfeleltek. A tanulmányok főleg kora újkorral, és középkorral foglalkoznak. A II. Rákóczi Ferenc féle szabadságharc utáni időszak viszont szinte minden esetben választóvonalnak kiszámított a szerzők érdeklődésének. Elmondható, hogy – legalábbis az ügyvezető elnök szerint – a tagok magyaroknak és lokálpatriótának vallották magukat, hiszen „minden rög a haza része” és ezért foglalkoztak Szepes megyével.⁷¹³ Számos tanulmány foglalkozott gazdasági és művészettörténeti kutatásokkal, vagy a helyi közetek vizsgálatával. Áttekintve az évkönyveket, csupán egy-két nemzetiségi jellegű tanulmány található a több mint száz írás között. Hradszky József a Szepes vármegye a mohácsi vész előtt tanulmánya szerint például a Szepesség nem volt lakatlan a magyarok bejövetele előtt, bár valóban gyéren lakott vidékről volt szó.⁷¹⁴ Magyarságukra az érv az idő, – mondotta – amely „[...] a mesterséges izgatásokig – századokon át egy együttérző nemzettesté forrasztották Magyarország összes lakóit.”⁷¹⁵ Ami pedig a magyarságukat illeti, a társulat tagjainak volt alkalmuk bizonyítani, ugyanis a Csehszlovák állam kötelékében amellet, hogy hűek maradtak ama szepességi „röghöz”, számos tagjuk továbbra is magyar öntudat jegyében tevékenykedett.⁷¹⁶ A rendkívül

⁷¹¹ Demkő 1895: 42.

⁷¹² Demkő 1889: 175.

⁷¹³ Közlemények Szepes Vármegye Múltjából. Folyóirat. Szerk: Dr. Fröster Jenő Vármegyei levéltárnok, IV. évfolyam, 1912, Lőcse. 66.

⁷¹⁴ In: Demkő 1895: 5.

⁷¹⁵ In: Demkő 1895: 13.

⁷¹⁶ A társulatban 1918 után főleg német–magyar, de szlovákul írók is publikálnak együtt, sőt Vidor Csáky elnöknel és Márton Pirhalla alelnök felé több panasz is érkezett, hogy nem akarnak tudomást venni Csehszlovákia megalakulásáról, mert még 1921-ben is magyar nyomtatványokat küldözgettek a tagtársaknak. Az 1923–1935 között tevékenykedő új elnök, Kőszeghy Elemér (eredetileg Winkler) a *Szepesi Híradó* főszerkesztője volt, akinek 1937-ben el kellett hagynia szülőföldjét irredentizmus vádja végett. Lásd: Zmátlo 2005: 316.

polgáriasodott szepességi városkák egyébként számos, további lokális intézményt alapítottak a dualizmusban, ilyen volt például a Szepességi közkórház vagy a Szepesmegyei szeretetház is.

III. 12. Közösség, erkölcsi normák, rendeletek

A kora újkori protestáns német etika és a zárt közösségű életmód hatása még tetten érhető a 19. század végi Késmárkon. Az újság és a hivatali iratok lapjai nem hemzsegnak gyilkosságoktól, rablásoktól, ám vagyon elleni bűntett, a lopás vagy a sikkasztás gyakran előfordult. A városi, hivatali, rendőrségi, valamint egyéb forrásokat végigkutatva megállapítható, hogy összességében a klasszikus nemzetiségi kérdés a városi ügyintézésben gyakorlatilag meg sem jelent. Az ügyintézésben a város gazdasági ügyei, úgy mint a helyi téglagyár és más üzemek, a különböző bérbeadások, a malom vagy az italmérési jogok, illetve erdőgazdálkodási ügyek szerepeltek a legmarkánsabbak. Ezek mellett többet foglalkoztak más erkölcsi ügyekkel, a gazdaság fellendülésével és vidéki munkások számának növekedésével, illetve a munkásmozgalmi, szociáldemokrata mozgalmak is előtérben voltak.

A mindenkori alispán és a polgármester közötti levelezésekben azonban, a további vizsgált városokhoz hasonlóan, itt is prioritást élvezett a nemzetiségi ügy, és a sajtóban is nagyobb figyelmet szenteltek a kérdésnek. Mindez arra utal, hogy a nemzetiségi problémák kezelése valószínűleg itt is főként informális keretek közt, a szóbeli utasítások, beszámolók szintjén történt. Tehát a város „német származású de magyar öntudatú magyar” és szlovák közössége közti láthatatlan határvonalak nem feltétlenül jelentek meg a hivatalos városi ügyvitelben, azok többnyire megmaradtak a személyközi kapcsolatok szintjén.

Besztercebányához hasonló városi közalkalmazottak kérvényeit nem találtam meg, ám az iratokból és a városi közgyűlési jegyzőkönyvekből, és a bizottsági ügyvezetésből nyilvánvaló, hogy a kiváló magyar nyelvtudás bizonyos pozíciókban létszükség volt. Ugyanis, ahhoz, hogy a jegyzők a német tanácskozási nyelvet azonnal le tudják fordítani és írni, a legmagasabb szintű nyelvtudás volt szükséges. Ami viszont a városi albizottságokat illeti, azok a dualizmus végéig megmaradtak a német nyelvű adminisztrációnál, csupán a város felé irányuló felterjesztéseiket írták néha magyarul. A fokozatos magyar nyelvű ügyintézés bevezetésénél semmilyen ellenállásra utaló nyomot nem találtam. Lássuk tehát, milyen nyelvű volt a hosszú 19. századvégi késmárki elit:

Nyelvismeret	igen	nem							
Magyarul tud-e írni és olvasni?	226	0							
Az országban használatban lévő nyelvek közül			magyar-német-tót	magyar-német	csak magyar	csak német	csak tót	német-tót	
melyiket beszéli?	163	51	11	1	-	-			
melyiket használja túlnyomóan?		6	117	102	-	1			
Melyik az anyanyelve?		-	82	136	8	-			

16. Táblázat: Késmárk szabad királyi város alaprajzstoma: (az esküdtszéki szolgálatra képesített férfiak számára az 1907).⁷¹⁷

A táblázat alapján látható, hogy az esküdtszéki szolgálatra képesített férfiak mindegyike, tehát 226-fő írásban bírta a magyar nyelvet, ami pedig a beszédet illeti, csupán egy illető vallotta azt, hogy csak németül tud. Szlovákul mintegy 70%, németül pedig több 95% tudott. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag csak azok nem tudtak németül, akik az elmúlt pár évben kerültek Késmárkra. A szlovák nyelv több mint kétharmados ismerete szintén jól jelzi a környék szlovák többségét és annak városi jelenlétét. Ennél sokkal érdekesebb adat a nyelvhasználat, azaz melyik nyelvet használták gyakrabban. A csak magyar nyelv használata nem sokkal előzi meg a németét, a német és szlovák használatának, mikéntjének pedig mutatója a késmárki fűrésztelepes [akkor is, ha csupán egymagában volt]. Ő a munkájából kifolyólag, sokkal gyakrabban érintkezhetett a falusi szlovák és helyi német iparos réteggel.

Jól mutatja a társadalom zártságát, hogy nagyjából a 1880-as évekig közgyűlésileg és nyilvánosan is kihirdették, ha egy a város kötelékébe tartozó helybeli polgár oklevelet szerzett, legyen az akár orvosi vagy akár szülésznői. A városi alkalmazásban hosszú évig dolgozók özvegyeinek szociális jellegű kérvényeit általában azonnal, vagy bizottsági véleményezés után elfogadták, és állandó járadékot utaltak ki a kérelmezőnek.

„Romlásra az egyszerű életmódú s jó erkölcsű helybeli lakosság keblében [...] kevesebb inger adatik.”⁷¹⁸ Erkölcsi romlás és az attól való óvás szinte mindig felmerül a forrásokban, legyen ez akár generációk közötti különbség, vagy az egyéb változást kísérő jelenségek következménye. Az 1880-as évek végén az éjjeli őrséget a személy- és vagyonbiztonság romlása miatt két személlyel szaporítani kellett, mert utóbbi időben megszorodtak a lopások és egy rablás is előfordult.⁷¹⁹ 1889-ben a városi rendőrséget is újjászervezték. Az öt városi hajdú helyett három hivatali szolga, és az éjjeli őrség helyett

⁷¹⁷ Szepesszombati Levéltár, Késmárk város anyaga - nem feldolgozott anyag, 1906-1907, 1906. Csak németül beszélt egy magyar királyi adóellenőr, csak magyarul egy főgimnáziumi tanár, egy ált. szakiskolai tanár, általános polgári iskolai tanár, csizmadia mester, magyar királyi adótárnok, posta és távirda tiszt, bordély háztulajdonos, polgári iskolai rajztanár, felső kereskedelmi iskolai tanár, kovácmester, posta és távirda ellenőr. Túlnyomóan németül és szlovákul a fűrésztelepes beszélt, a nyolc bevallott szlovák anyanyelvű lakos pedig három római katolikus káplán vagy plébános, egy művészeti iskolai művezető, vasúti pénztáros, mozdonyvezető, ügyvéd, és egy női szabó volt. További idegen nyelveket, mint a francia és angol nem jegyeztem.

⁷¹⁸ Palcsó 1867: 9.

⁷¹⁹ Kj. 1888. 157 sz.

nyolc rendőrkaplár vette át a közbiztonság felügyeletét.⁷²⁰ Az ipar fejlődése, a modernizáció a lakosságszám növekedését hozta magával, ami sok új idegent hozott a városba, akikre már nem hatott a helyi közösség moralitása és életmódja.

A koldusok száma is nagyon megszorodott az 1880-as években, a városi képviselőtestület ezért el akarta törölni a koldulási engedélyt, mivel egyre több nem késmárki koldus volt a városban. E mellett az alkohol is mind nagyobb problémákat okozott, emellett rendkívül jövedelmező is volt a városnak. A városban működő haszonbérleti rendszerben például 1500 forintba került a fűrészmalom, az italmérés 600 forintba, de a pálinkamérésre 10 000 forintos pályázatok is érkeztek. A környékbeli földműves lakosság, akiknek az új, ipari munkáslét – vagy annak hiánya – csalódást okozott, inkább Amerikába ment, „aki nem mehet betegség vagy kor végett, Amerika láz epesztí és jobbára pálinkás-kupiczában keresi a gondúzót.”⁷²¹

Természetesen ezt a „zárt közösséget” sem kerültk el a problémák, amelyek néhány kivételt eltekintve legfőképpen gazdasági jellegűek voltak.⁷²² Rendkívül sok – legalábbis Besztercebányához és Losonchoz hasonlítva – gazdasági büntettré és hűtlen kezelésre utaló nyom van a korszakból. A vizsgálatok általában egy-egy felháborodott közgyűlési képviselő interpretációja nyomán indították, ám az eredmény legtöbbször nem volt kielégítő. A vizsgálat lagymatagságára jellemző, hogy kisebb hanyagság esetén négy-öt alkalommal is haladékot kaptak a bűnösök.⁷²³ A helyzetet jól érzékelteti az alábbi eset, melynek a rendezése is jellemző a késmárki honatyákra. Bár a helyzet, mint ahogyan az ilyen eseteknél lenni szokott, igen zavaros, a lényeg a következő volt: A város pár házat szeretett volna felvásárolni 18800 koronáért, ezért kölcsönt vett fel. A kölcsön törlesztésére államsegély is érkezett, évi 2 000 korona értékben. Rá pár évre Kotler Sámuel⁷²⁴ kérdezte a városi közgyűlésen – bizonyosan nem véletlenül a korábbi polgármester bukása utáni első hetekben –, hogy mi a helyzet ezzel az állami segéllyel, mely már az 5 éve felvételre, és a 20 000 korona kölcsön törlesztésére kéne fordítani. Kotler tudomása szerint még mindig 16095 koronás összeg áll fent a

⁷²⁰ Kj. 1888. 159 sz., 1889 februárjában valósulnak meg az intézkedések. A rendőrkaplárak fizetése havi 20, a rendőrstrázsamesternek havi 30 forint járt + hazai gyárból származó, helyi kereskedő útján vásárolt egyenruha, kard, puskaszurony és csákó.

⁷²¹ Sváby 1901: 60.

⁷²² Dr Szontagh Imre Késmárki városi főjegyzőt Gresch Gyula járásbíró tetteleg bántalmazta a fogadóban 1887. március 24-én, mire Szontagh lovagias kihívást kért, de Gresch ezt visszautasította, és feljelentette Szontagh Imrét. A járásbíróóság azonban felmentette Szontagh Imrét. *Szepesi Lapok* 1888 március. 4. 10 szám 3.

⁷²³ Például Cerva László építésügyi bizottsági tag fél tucat halasztást is kap másfél éven keresztül a rendezetlen és hiányos, sőt a nem is törvényszerűen vezetett számadáskönyvért. Eljárás végül is nem indult.

⁷²⁴ Az egyik legaktívabb képviselő, egy 1900-as közgyűlésen például a következő monológot intézi képviselőtársai felé: „úgymond örömmel látja, hogy az igen tisztelt képviselő városi képviselő urak a közügyek iránti szokásos közönyből felocsúdva a csatorna hálózat építése iránt érdeklődni kezdenek [...] sajnálja azonban [...] hogy csupán az úgynevezett „azt mondják” „azt beszélnek” után ítélve valami felett pálcát törnek.”

tartozásból. Egy másik képviselő interpretációjából az is kiderült, hogy a házak lebontásából származó ajtókat, ablakokat és egyéb építkezési anyagot is eladta a város. Az új polgármester a következő ülésre részletes beszámolót ígért.⁷²⁵ Persze ez nem történt meg, és csak mintegy hónap múlva válaszolt. A kölcsönt Schwarz Károly korábbi polgármester, engedélyével Wéber Sándor pénztáros aláírásával ellátott felvételi váltón vették fel a késmárki takarékpénztárnál.⁷²⁶ Scholcz Árpád kibocsájtási aláírása is szerepelt az iratokon. Elmulasztották azonban a felsőbb hatósági jóváhagyását kieszközölni, és a kölcsönt nem fizették az éves bevételekből, és akkor is csak váltóval volt biztosítva. A főkönyvben ennek ellenére bevételként elkönyvelték, de a következő években már nem szerepelt tőkeként. A közgyűlés erre kimondta, hogy a város átveszi a tehert (!), de azt a hűtlen kezelés bizottsági kivizsgálásához kötötték, hogy ezekért kiket terhel a felelősség.⁷²⁷ A nyomozás során kiderült, hogy további kölcsönöket is hasonló módon vettek fel, mégpedig 8874 koronát a Késmárki Önszegélyző Egylettől, melyet az 1903 és 1904 között a pótdóból kellett volna visszafizetni, de mivel még a kamatokat sem fizették, ezért a tartozás 10399 koronára emelkedett. Szintén Schwarz Károly, Wéber Sándor, Scholcz Árpád és Kéler Pál aláírását találták e kölcsön felvételénél. Egy harmadik, 1904-ben felvett kisebb összegű kölcsönnél szintén Schwarz és Wéber neve szerepel, továbbá egy Csizy József nevezetű egyén. 1905-ben hasonló módszerrel vettek fel egy negyedik kölcsönt.

Ezek az összegek együtt 70 000 koronára rúgtak, a közgyűlés pedig ezek fedezésére egy újabb kölcsön felvételét határozta el, melyet elfogadtak.⁷²⁸ Az ügyet mindezek ellenére szépen elsimították, hiszen 1908-ban az alispán a kölcsönök felvétele körüli szabálytalanságok tekintetében megindított vizsgálatot beszüntette.⁷²⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvben két szót találunk, azt hogy a közgyűlés ezt „tudomásul vette.”⁷³⁰ Schwarz Károly korábbi polgármester – aki 1906-tól mint alispán helyettes is működött – társaival megúsza az esetet.⁷³¹ Ezzel az ügy nagyjából véget is ér, a világháború elejéig egyetlen közgyűlési pontban sem említették. Sőt 1908-ban, a közgyűlés Wéber Sándort ünnepelte, aki 30 éve Késmárk városát „szorgalmasan és hűségesen szolgálja...”⁷³² Annyi változást azonban

⁷²⁵ Kj. 1907. 10 sz.

⁷²⁶ Kj 1907. 41 sz.

⁷²⁷ Kj 1907. 42 sz.

⁷²⁸ Kj 1907. 74 szám és 149.

⁷²⁹ Kj 1908. 837. 908 sz. alispán leirata

⁷³⁰ Kj 1908. 75 sz.

⁷³¹ A polgármester korábban is élt az „élni és élni hagyni” taktikájával, többek között hosszasan elnézte 1896-ban a városi állatorvos szabályellenes munka vállalását más városban, vagy a 1903-ban a városi tanácsnok hasonló eljárását is addig tolerálja, mígnem egy-egy képviselő hivatalos vizsgálatot nem követelt.

⁷³² Kj. 1908. 193 sz.

észrevettem, hogy inentől kezdve az eddig év végén megtartott házi pénztári vizsgálatokat szűrőpróbaszerűen, évente három-öt alkalommal is elvégezték. A fenti eset a legsúlyosabb „kiderített” hűtlen kezelésű ügy, mely a korszak végén már 90%-os pótdót szedő városban megtörtént.⁷³³

Természetesen, a kisebb ügyeket, pontosabban szólva az alacsonyabb rangú hivatalnokok által elkövetett hűtlen kezeléseket elővették. Például a szintén 1908 környékén sikkasztó Ágh István felügyelő pár száz koronás sikkasztási ügyével a járásbíróóság intenzíven foglalkozott. A késmárki városi hivatal ügyintézési lagymatagságára közvetetten az alispán is felhívta a figyelmet, mikor 1905–1906-ban több ízben és hosszasan egyeztetett a várossal a következetlen és túl elnéző szabályrendelete kapcsán. A város ugyanis csak ezek után definiálta, pontosan, ki illetékes a fegyelmi szabálysértésekben. A fegyelmi eljárás fokozatait is meghatározza dorongolás, kisebb pénzbeli büntetés vagy elbocsájtás szintjén. További új eleme volt a szabályrendeletnek, hogy ezek után minden hanyagság után kötelezően fegyelmi eljárást kellett indítani.⁷³⁴ Hiába próbáltak tehát egyes képviselők, városi előjárók szembeszállni a vezetéssel, a helyzet legtöbbször visszajára fordult.⁷³⁵ Ilyen katasztrofális sikkasztási esetekkel terhelve nem csoda, hogy a város a látványos textilipari beruházások ellenére is a csőd szélére jutott.

Ezek után lássuk a városi előjárók hivatalos fizetésének mértékét. Ezekből jól látható az egyes pozíciók presztízsértéke, ugyanis az előjáróság fizetése nem fizetési osztályokban volt megállapítva mint Besztercebányán vagy Losoncon, hanem az egyes tisztséget viselők

⁷³³ Már 1895-ben 76% pótdóval terhelték a késmárkiakat, a sok iskolaépítkezés, a járda, az evangélikus templom és persze a sok sikkasztás végett. Losoncon a pótdó alig 10–20%-os volt.

⁷³⁴ Kj. 1905-1906 és 1906 48. sz

⁷³⁵ Kj. 1899. 72 sz. Dr Schwarz Károly előadta, hogy az utóbbi időben a városi tisztviselők működésével kapcsolatban téves nézetek terjednek, és ez saját reputációját is közelről érintik. Ezért rendkívüli közgyűlés lett összehívva. A pletykák eredete Neuer Sándor városi ellenőr városi tanácshoz tett jelentése, miszerint kettő képviselő kivételével a többiek semminemű községi pótdót nem fizetnek. Schwarz polgármester egy határozatra hivatkozik, amit jóhiszeműségből, tévedésből vagy rosszhiszeműségből félreértelmeztek, ezért kéri fegyelmi eljárás megindítását saját maga ellen (a határozat a felső kereskedelmi iskolai tanítókra vonatkozik, képviselőkre csak indoklás által lehet). Scholcz Árpád városi tanácsnok előadja, hogy ő tette szóvá ismerősei körében az ügyet, és a rosszhiszeműség vádját továbbra is fenntartani kénytelen, mivel az adókedvezmény csak egynémelyig képviselőre terjesztetett ki – csak akkor vonja vissza vádjait, ha a polgármester jogerős fegyelmi ítélet vagy ügyészi indítványozásra hivatkozva ártatlanságát. Kotler Samu szóvá tette, hogy ez a gyakorlat az előző polgármester idejéből származik, amiről ő a városi pénztárban meg is győződött és szóvá akarta tenni a zárszámadásnál. Kéler Pál tiszti ügyész, aki bár a polgármester jóhiszeműségéről volt meggyőződve, a fegyelmit megindítja a polgármester reputációjának megóvása érdekében. Dr Schwiger Ferenc képviselő azt kérdezte, van e törvényes alakja egy ilyen fegyelmi indítására, és bizalmat akart szavaztatni a polgármesterek. Végül is szavázásra bocsátják az ügyet, és a közgyűlés megszavazta, hogy a polgármester jóhiszemű volt! Scholcz Árpád városi tanácsnok „teljes megnyugvással elfogadta” ha a közgyűlés az ő eljárásának jóhiszeműségét is elfogadja „mi meg is történt.... Végül is a 1899-es 3753 sz. a városi tanácsülés határozata alapján visszamenőleg kivetette a 262 korona pótdót a polgármesterre, aki kérte ennek részletekben való törlesztését a közgyűléstől. A többi elmarad képviselő is hasonlóképpen járt el.

egyedileg megállapított bérezésben részesültek. A béreket 1898-ban szabályozták újra.⁷³⁶ A polgármester évi 1200 forintot és 250 forintnyi lakbér hozzájárulást, a rendőrkapitány és a főjegyző 1000 + 200 lakbérre valót, első tanácsnok a számvevő és a pénztáros 900 + 150, az ellenőr 800 + 150, tiszti főorvos 610, az írnok és egyúttal iktató irattáros, a városi gazda és az építési felügyelő 600, a tiszti ügyész és az állatorvos 500, a tiszti orvos 300 forintot keresett. A fizetéseket havi részletekben, a lakbér támogatást pedig negyedévente előre fizették. A város két díjnoka napi egy forintot, és egy forint tíz fillért, a két bába napi hatvan fillért keresett. A rendőrőrmester havi 30 forintot, a kezdő rendőr 21-et, az egy évnél tovább szolgáló 24-et, a városi hajdúk 20 forintot, az egy évtől régebben ott lévők havonta 23-at kaptak kézhez. Mindkét rendvédelmi alkalmazott öt év után további havi egy forintot kapott, ami minden öt évben növeltek. A failletményt viszont innentől kedve már csak a szegény hajdúknak (akik a városházán és a szegényházban laktak) utalták.⁷³⁷ Legkevesebbet a városi kocsis kapott, havi 26 koronáját 1900-ban emelték 30-ra (tehát 15 forintra).⁷³⁸ Ugyanekkor (1895-ben) a középiskolai igazgató a polgári és közép kereskedelmi iskolában illetményekkel együtt évi 1300 forintot és 70 forintnyi illetéket, míg egy rendes tanár ugyanott évi 500-900 forintot keresett. A legtöbb egyenes adót 1884-ben fizetők névsorába két korábbi – akkor még polgármagyként nevezett – polgármester is megtalálható volt, az 1880-as évektől kezdve pedig a helyi pénzügyintézmények, később az iparvállalatok is megjelentek.⁷³⁹

III. 13. Gazdasági helyzet

A József kori népszámlálás szerint 1783-ban Késmárkon 449 kézműves és 263 műhely működött, a produktív lakosság 85,1%-a dolgozott. A mai Szlovákia területén csupán Kassán volt több műhely, az is csak kettő darabbal.⁷⁴⁰ A szepességi városok azonban sokat veszítettek Lengyelország felosztásával, és a lengyel nemesség csökkenő vásárlóereje hamarosan éreztette hatását a szepességi város iparán. Késmárk azonban megtartotta elsőségét a kékfestő manufaktúrában (holland módszer), amely igencsak elterjedt egy késmárki anyag festő Michal Pfeiffer (1721-1809) sikere után. A mester kémiai úton állította elő az indigótól állítólag megkülönböztethetetlen színű festékét. A kékfestészet rendkívül nagy hírnévre tett szert, elterjedt a népviseletben, sőt, mestereik Késmárk legtöbbet adózó polgárai lettek.⁷⁴¹

⁷³⁶ Kj. 1898. 33 sz. A korona 1892-ben lett bevezetve, a forint egészen 1900-ig forgalomban volt.

⁷³⁷ Kj. 1898. 70 sz.

⁷³⁸ Kj. 1900. 128 sz.

⁷³⁹ Kj. 1882 és 1884. Az első Kostialik István kétszeresen mintegy 450 forintot, a második Engel József kétszeresen mintegy 373 forintot, majd az utánuk következők kétszáz körül és az alatti összegeket fizetnek.

⁷⁴⁰ Špies 1972: 165.

⁷⁴¹ Špies 1972: 213.

A 19. század második felében a hagyományos kézművesipar egyre inkább visszaszorult a nagyobb gyárak és gépesített vállalatokkal szemben (A városban a haszonbérleti rendszer az első világháború végéig fennmaradt). A késmárki takarékpénztár 1863-ban alakult, a bank 1872-ben, a késmárki önszegélyző egyesület pedig 1879-ben.⁷⁴² Az 1880-as évek végén, de főleg a 1890-es években a helyi textilipar rendkívüli lendületet vett, ekkor kb. 1700-1800 állandó ipari munkahellyel rendelkezett a város.⁷⁴³ A legnagyobb cégek közé tartozott a *Wein Károly és Társai* lenszövőgyár, mely 400 mechanikus szövőgéppel, 500 belső szövőt, 500 falusi szövőt, és 300 varrónőt foglalkoztatott. A cég munkáslakásokat is építtetett, illetve fejenként 30 fillérért ebédet és vacsorát biztosított. Haláleset esetén minden munkás napibérének ezerszeresét utalták a hátramaradott családtagoknak. A *Nemzeti Egyesült Textilművek* 200 munkást foglalkoztatott, illetve további változó számú házi szövőt, a *Szepességi Vászón és Pamut-Fehérítő RT.* 80 munkást, a *Schickedanz C. és Társai Műhímezőgyár* 20-30 férfi és 40-60 női munkást, a *Késmárki Textilipar RT.* 30 munkást, a *Reisinger Testvérek Gyapjú-posztógyára* pedig pár tucat főt. A textiliparon kívül megtalálhatóak volt még a villamos társaság, *Glesinger J. Ph. Farakata* és fűrésztelepe 60 állandó, és 150 nyári erdei munkással, illetve számos kisebb hentes, bútörüzem, melyek további egy-két tucat munkással működtek. A felsoroltakon kívül volt Késmárkon árpagyöngy és keményítőgyár, és az évi 10000 tonna feldolgozó kapacitással működő *Első Szepesi Kőolajfinomító*. A gombamód szaporodó ipari beruházások érezhetőek a közgyűlési tárgyak számának növekedésében is, főként pedig a gazdasági tanács iratanyaga duzzadt fel.⁷⁴⁴ A város több ipariskolát is alapított ebben az időben, hogy a szakmunkásigényt kielégítse.

A beruházások előfeltétele azonban a helyérdekű vasút megépítése volt, amely az egész dualizmus alatt a legnagyobb gazdasági eseménynek számított a városban. A vasút jelentőségét jól mutatja, hogy az egész korszakban ez volt az egyetlen esemény, melynek szavazásán az összes virilista és választott képviselő – a millenniumi díszközgyűlést leszámítva – jelent volt. A számos egyéb kiegészítő támogatás és kölcsön mellett a város 40 000 forintnyi kötvényt, míg a polgárok 120 000 forintot áldoztak e célra.⁷⁴⁵ A vasút és a

⁷⁴² Magasak a takarékbetétek, takarékpénztár 785 ezer- a bank 666 ezer és az utolsónak nincs csak részvény és tartléktőkéje. 1910-re a takarékpénztár betétállománya 3 370 695, a banké 1 722 832 korona.

⁷⁴³ Bruckner 1912: 52-60.

⁷⁴⁴ A 1900-as évekbeli jegyzőkönyvek, a 1880-as évekhez képest 50%-al, sőt akár dupla terjedelműre növekedtek. 1904 139. szám elfogadják a javaslatot, miszerint az előző közgyűlési jegyzőkönyveket nem olvassák fel, a testületi hitelesítést onnantól három véletlenszerűen választott képviselő látja el. A gyűlések rendkívül hosszúvá nyúltak, ezért a képviselők szándékosan lekésték az előző tanácskozással olvasást. 1908 felfelé a különböző szakbizottságoknak köszönhetően megint elvékonyodnak eredeti méretre.

⁷⁴⁵ Kj. 1888. 124 sz. vasút kérdése, 1890. 5 sz. 100 000 forintot ír + 120000 forintot a polgároktól.

textilipar fellendülésének kiváló mutatója a helyi postaforgalom növekedése: „A kereskedelem és az ipar Késmárk városában különösen a legutóbbi évtizedben beállott hatalmas fellendülése folytán a postaforgalom úgy megnövekedett, hogy 8 postatiszt, 7 altiszt és szolga vált szükségessé.” Bár a közgyűlés új épületet is kért a posta számára a kereskedelmi minisztériumtól, mivel a régi, „szégyenletes és távol van”, ám ezt nem kapta meg.⁷⁴⁶ A posta és távirda ügyszámának növekedése jól mutatja a környező városok gazdasági-adminisztrációs aktivitásának mértékét már az 1880-as évek derekán. Meglepő, de Igló és Késmárk is megelőzte a vármegyeszékhely Lőcsét.⁷⁴⁷ Mivel vasúti összeköttetése nem volt Késmárknak a megyeszékhellyel – ezen a tényen az elmúlt évszázad sem változtatott – egy automobil járat indult 1911-ben posta és személyszállítási jelleggel.⁷⁴⁸ Ekkora már az alig egy évtizede bevezetett távbeszélő szolgáltatás is kapacitásának határán volt, ugyanis a déli órákban csupán egy postatiszt által ellátott távírdára és telefonra néha egy teljes órát is várni kellett, míg a szükséges helyet kapcsolták.⁷⁴⁹ A változás jól érzékelhető, ha az 1901-es városi engedélyre gondolunk, hiszen akkor még Késmárk azzal a feltétellel adott engedélyt a távbeszélő oszlopokhoz építéséhez, ha azt legalább három évig fogják használni.

Az ipari fellendülés ellenére sem tudott a város megszabadulni az önkormányzat által okozott állandó pénzügyi problémáktól, melyek a korszak végére a csőd szélére sodorták Késmárkot. Már 1880-ban közgyűlési téma volt, hogy a városi költségvetésben előirányzott kiadási tételeket mindannyiszor átlépték.⁷⁵⁰ Innentől kezdve folytonos költségvetési hiányok, kölcsönök terhelték a várost főképp a vasút és egyéb beruházások végett, kölcsönt kölcsönből fizettek, mígnem 1913-ban a városi pénztár fizetéseképtelenné vált, melyet csupán gyors lejáratú kölcsönökkel és más alapok megdézsmálásával tudtak kompenzálni.⁷⁵¹

Az ipar a nagymértékű kivándorlás ellenére, egyrészt a város ipart és ipariskolákat támogató politikája és a ipari segédegyletek, másrészt a gyárak munkás toborzó leleményessége miatt, sikeresen működött. A 19. századi nagy kivándorlási időszak főképp azt az észak-keleti régiót érintette, ahová a Szepesség is tartozott. Amíg a század derekáig Galícia felől lengyel és főképp izraelita lakosság települt be, addig a század második felében a falusi és kisvárosi földművesek és elszegényedett iparosok vándoroltak ki a tengerentúlra. A

⁷⁴⁶ Kj. 1902. 28 sz.

⁷⁴⁷ *Szepesi Lapok* 1886. január 31.

Szepesmegyei államilag kezelt magy. kir. távirda állomások forgalma 1885-évi sürgőnyszám.

Igló feladott-érkezett 3567-3539, Késmárk 2852-3234, Lőcse 2491-3085, Ó-tátrafüred 2121-1738, Poprád 1695-2133, többi város ezer alatt.

⁷⁴⁸ Kj. 1911. 157 sz.

⁷⁴⁹ Kj. 1911. 158 sz.

⁷⁵⁰ Kj. 1880. 88 sz.

⁷⁵¹ Kj. 1913. 226 sz. és 227 sz. pl. kórházépítési alap.

1830-as lengyel felkelést követő nagymérvű betelepülést Sváby Frigyes hazafias színezettel örökítette meg: A „[...] kormányzat hiába kérte a városoktól, hogy ezeket ne fogadja be [...] derék városaink számtalan esetben segítettek a hontalanokon [...] módot nyújtottak nekik [...] hogy itt letelepedjenek, vagy hogy tovább bújdossonak el.[...] nem egy utóda él az emigránsknak itt mai napig...”⁷⁵² A lengyel nyelv ismerete egyébként az 1910-es évtől az évente ismétlődő késmárki városi összeírásban is külön szerepel.⁷⁵³

A kivándorlás azonban nemcsak a környékbeli falusiakat és szegény cselédeket érintette, a helyi kisvárosi közösség is szembesült azzal, hogy tagjai elhagyják a város kötelékét. Már a 1880-as évek legelején eltávozott a városi rajztanító,⁷⁵⁴ sőt, a gazdasági konjunktúra időszakában, 1901-ben a város főjegyzője is átköltözött az amerikai egyesült államokbeli Connellsvillbe.⁷⁵⁵ A tömeges jellegű kivándorlással azonban, a helyi sajtót és a minisztériumi, megyei szintű leiratokat leszámítva, a városi elöljáróság kevésbé foglalkozott. A *Szepesi Lapok* rendkívül sok cikket közölt a témában, eleinte elutasító, majd pedig hovatovább megértő, sőt rokonszenvező nézőpontú cikkeiben magyarázta a kivándorlás okát. Ezekben az írásokban az amerikai egyesült államokbeli ipart és termőföldeket, sőt helyi gazdák beszámolóit, (ár – illetve fizetés összehasonlításokat) is közölt. A kivándorlás sikerét magyarázni hivatott indokok, rendszerint az alábbi cikkben foglaltakhoz hasonlóak voltak: „A hatóságok megnehezítették az útlevelkiadást, akkor a nélkül mentek ki, a hadköteleseknek hiába tilos, azok mégis kivándorolnak, [...] ennek egyedüli oka a nyomor [...] ennek nagy részében oka maga a közigazgatás, az új adókkal, [...] ilyen viszonyok között álmodni sem lehet arról, hogy a kivándorlás csökkenjen, annál kevésbé, hogy megszűnjön.”⁷⁵⁶

Sváby Frigyes az ipari fellendülés ellenére stagnáló gazdaságról írt, mert a városok többsége kölcsönre vagy rossz befektetésre használja az egyébként tetemes községi vagyont, és „a családi tűzhelyekbe be nem pillantókat megtéveszti.” Sváby bírálta továbbá azokat, akik a pénzintézetekben bekövetkezett betétüket nagymértékű növekedésekből vontak le pozitív következtetéseket, mivel szerinte azok jórészt egyesületek és társulatok, alapítványok és iskolák tulajdonai, vagy amerikai pénzek amit hazaküldtek.⁷⁵⁷

⁷⁵² Sváby 1895: 18.

⁷⁵³ A magyar, a német és a szlovák mellett negyedikként.

⁷⁵⁴ Kj. 1882. 98 sz. Weisz Gusztáv Adolf

⁷⁵⁵ Kj 1901. 214 sz. Göczel Árpád városi főjegyző lakóhelyét Késmárkról Connellsville (USA) teszi át ezúttal lemond. Szóbeli lemondását a polgármester közvetítésével azonban nem fogadják el, írásban is meg kellett tennie.

⁷⁵⁶ *Szepesi Lapok* 1886. április 11. vezércikke, Miért vándorolnak ki tótjaink?

⁷⁵⁷ Sváby 1901: 69.

III. 14. Katonáság

Késmárk más városokhoz hasonlóan küzdött a hivatalok betelepítéséért és azok megtartásáért. Ugyanilyen szerepe volt a katonaságnak. 1880-ban sikerül kieszközölnie Weber Pál városi ügyésznek egy hadügyminiszteri audiencián egy Boszniában lévő zászlóalj Késmárkra telepítését.⁷⁵⁸ Késmárk így állandó katonai állomássá vált, a régi városi kaszárnyák 1884-ben újra megteltek bakákkal.⁷⁵⁹ Több módosítás után végül is a 67-es gyalogezred első zászlóalját kapta meg a város a közgyűlési jegyzőkönyvek szerint. A bevonulás alkalmakor bőségesen megvendégelték a tisztet, és a legénységet.⁷⁶⁰

A városi honatyák gyakorlatias okai közé tartozhattak például a helyi tüzesetek, vagy árvizek esetén való segédkezés. A karhatalmi erő jelenléte pedig afféle biztosítással szolgálhatott a galíciai határviták, a későbbi szocialista agrármozgalmak, de elsősorban a választási zavargások ellen, melyek oly sűrűn fordultak elő a Szepességben. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a legfontosabb indok a korabeli úri osztály személyes és családközi kapcsolata a nagy tekintélynek örvendő tisztekkel és családjaikkal. A disszertáció témáját tekintve a katonaság jelenlétének és szerepének vizsgálata azért fontos, mivel az az egyik városban kimutatható magyarosító gócpontként szerepelt. Késmárk esetében azonban erre nem találtam forrásokat.

A katonaság fontossága kitűnik, ha a helyi csendőrörs megszervezésével hasonlítjuk össze. Amíg ugyanis a kaszárnyák kialakítása érdekében pár bérlőt is áthelyeztek, illetve kölcsönt vettek fel az épület tatarozására,⁷⁶¹ addig a csendőrörsöt és a csendőrállomást csak nagy nehézségek árán tudták elhelyezni.⁷⁶² 1896-ban csendőrlaktanyát szeretett volna működtetni a kassai magyar királyi csendőrparancsnokság Késmárkon, de a város ez alól próbált kibújni. Előbb terveket és leírást, majd további „információkat” kértek a tervezetről, mely aztán „elegendő érettnek nem találtathattak.”⁷⁶³ A város anyagi feltételeket szabott – ám látva a csendőrparancsnokság hajthatatlanságát – , végül is többszöri halogatás után évi 600 forintnyi bérért a Cerva László-féle házat jelölték ki erre a célra. A város azonban ezután sem adta fel, hamarosan a bérlet összegét 700 forintra növelte, ami ellen a kassai csendőrparancsnokság panaszt emelt. Az indítvány visszavonásának szavazási időpontjára azonban nem jöttek el kellő számban a képviselők. Az engedetlenség oka nyilván az

⁷⁵⁸ Kj. 1880. 8 sz., 87 sz. 151 sz. később városi tiszt ügyész Weber Pál Budapesten audienciát is vett a belügyminiszternél, azonban ő arra utasította, hogy a hadügyminiszternél kell próbálkozni a kérelem részletes indoklásával, 151 sz.

⁷⁵⁹ Kj. 1880. 151 sz.

⁷⁶⁰ Kj. 1884. 155 sz.

⁷⁶¹ Kj. 1883. 107 sz. A kaszárnyára a helyi takarékpénztártól majd 3400 forintot vett fel a város.

⁷⁶² Kj. 1882. 83 sz.

⁷⁶³ Kj. 1896. 110 sz. 119. 5321 forintot igényelt az építkezés.

időközben elvesztett katonai helyőrség visszacsábítása, és annak elvesztésének során elszenvedett sérelem volt.

1891-ben ugyanis a Kassai Cs. Kir. Hadtestparancsnokság értesítette a várost, hogy áthelyezteteti a késmárki zászlóaljat.⁷⁶⁴ A város minden tőle telhetőt megtett, a polgármester személyesen utazott a kassai hadtestparancsnokhoz, Budapestre a honvédelmi miniszterhez, sőt Bécsbe a hadügyminiszterhez, hogy kieszközölje a katonaság maradását. Ennek ellenére a 32. vadászzászlóaljat (sic!) 1892 augusztusában Iglóra helyezték és Késmárk katonai helyőrség nélkül maradt.⁷⁶⁵ Az ez ügyben indított felségfolyamodvány is sikertelen volt, így a közös hadügyminiszterrel egyetértésben Késmárk végleg töröltetett a katonai helyőrségek sorából. A város kérvényét, miszerint laktanyát építenek, a felségfolyamodvánnyal egyetemben elutasították.⁷⁶⁶ A város a régi laktanya berendezéseit elárverezte, a kaszárnyát pedig bérbe adta az új géphímző gyárnak, illetve más bérlőknek. Bár a város a katonák beköltözése előtt, és után is investált a laktanya épületébe, az indoklás szerint annak állapota építészeti és közegészségügyi szempontból is rossz volt. A város tervét azonban, miszerint akár új laktanyát is építene, mégsem fogadták el. Az 1890-es évektől kezdődő országos laktanyaépítés és csapatösszevonások ellenében egy-egy kisváros küzdelme reménytelennek bizonyult.

Késmárk azonban nem adta fel a harcot. Amikor 1897-ben Beck cs. s kir. tábornoszernagy 22 más tábornokkal két napra a városba látogatott, a város elöljárói azonnal megpróbálkoztak lobbizni a régi laktanyák átalakításának ígéretével a katonai laktanya érdekében.⁷⁶⁷ Mivel ez a próbálkozás nem hozott eredményt, 1900-ban Veszter Imre országgyűlési képviselőt kérték fel közvetítőnek. Ekkor egy bizottságot is kijelöltek, amelynek az volt a feladata, hogy előkészítse az ügyet.⁷⁶⁸ Rá két évre ismét felterjesztéssel fordultak a honvédelmi miniszterhez, Veszter mellett Münnich Aurél is apellált Késmárk katonai helyőrsége mellett. A város ingyen telket, és 140 000 koronát ajánlott e célra.⁷⁶⁹ A katonaság vissza hozatalának ügye azonban sikertelenül zárult.⁷⁷⁰

III. 15. Összegzés

Milyen is volt Késmárk város etnikumainak együttélése a 19. és a 20. század fordulóján? A szakirodalmat és az Eperjesi Levéltár szepesszombati és lőcsei fiókjának Késmárkra

⁷⁶⁴ Kj. 1891. 166 sz. kassai cs. kir hadtestparancsnokság inkább lőcsére helyeztetné a zászlóaljat

⁷⁶⁵ Kj. 1892. 67 sz.

⁷⁶⁶ Kj. 1893. 18. és 47 sz. a m. kir. honvédelmi min. 1893 17 527 sz. rendelete

⁷⁶⁷ Kj. 1897. 70 sz.

⁷⁶⁸ Kj. 1900. 42 sz. és 60 sz.

⁷⁶⁹ Kj. 1902. 180 sz. 219 sz.

⁷⁷⁰ Kj. 1904. 164 sz. levél a minisztériumból, ezúttal sem teljesíthető.

vonatkozó forrásait elemezve elmondható, hogy a vallás még mindig fontosabb tényezője volt a régi városi elit formálódásának, mint az anyanyelvben és kultúrában megfogható nemzetiség. Késmárkon nemcsak az izraelita, hanem a római katolikus egyház és evangélikus hívek között is előfordultak nézeteltérések. Nemzetiségi tekintetben az izraelita lakosság egy része a növekvő számú betelepült hivatalnoki és üzleti réteggel együtt fokozatosan a magyar kultúra fogyasztójává és létrehozójává is vált. A magyarosodó német evangélikus elit konfrontálódott a gazdasági érdekeit egyre inkább veszélybe sodró, jobbára csak a magyarosodás kérdésében egyetértő neológ izraelitákkal. A magyarosodás a korszak végére lassanként Késmárk város lakosságának mintegy harmadát érintette. A késmárki elit ezen része a vallási megosztottságon túl új egységesítő erőt láthatott a magyar nacionalizmus terjesztésében, hiszen az egy politikai nemzet definíciója itt korántsem zárta ki magából a más nyelvű és etnikumú elemet. Más szavakkal, az egységes politikai nemzetként való értelmezése Késmárkon a vizsgált időszakban még nem jelentet teljes szakítást a multietnikus helyi városi közösség multikulturalizmusával, soknyelvűségével. Tény, hogy a magyar nyelvűség minden területen igen gyorsan hódított teret, de a német és részben a szlovák nyelv is végig jelen volt a város nyilvános nyelvhasználati színterein. A helyi, nemzetiségileg öntudatos szlovák réteg erőtlenség, és kisszámú volt, támogatás híján nem tudta tevékenységét kellőképpen kifejteni.⁷⁷¹ A város iparosítása a környékbeli falvakból több száz szlovák munkást és iparos családot vonzott a városba, így a szlovákok aránya is növekedni tudott. A német elit emellett megosztott volt. Aktívabb fele nagyfokú kooperációt mutatott a magyar nemzetállami törekvések beteljesítésével, másik, kisebbik fele pedig passzivitásba fordult, jobbára német nyelvű tudományos publikálással foglalkozott. A betelepülő szlovákok így nem két, a saját és a magyarhoz hasonló alkalmazkodási stratégia közül választhattak, hanem háromból. A legtöbb szlovák etnikumú egyén tehát úgy döntött – pontosabban szólva legtöbbször esetében nem tudatos választásról volt szó – maradnak szlovák gyökereiknél.

⁷⁷¹ *Szepesi Lapok* 1887. szeptember 11. Vidonyi József cikke, a mi tótjainkról. „Hűségeselek, igénytelenek, a kolompolosokra nem hallgatnak, hiszen templomaikban s elemi iskoláikban a maguk nyelvén tanulhatnak, „bár a városainkban [...] a kenyeret nyújtó polgárság nyelvének megtanulására nagyobb gondot fordíthatna, egy kissé jobban alkalmazkodhatnának a viszonyokhoz.”

IV. Losonc etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján

Losonc azokat a városokat hivatott fémjelezni (második csoport), ahol a lakosság nemzetiségi arányának jobbára stagnálása, vagy csupán kisebb mérvű elmozdulása figyelhető meg. Losonc esetében a magukat magyarnak valló lakosság arányszáma viszonylag kismértékű növekedést, majd csökkenést mutat.

A kutatást az előző városhoz hasonlóan a társadalmi–gazdasági fejlődést vizsgáló mai szlovák és 20. század eleji magyar szakirodalom elemzésével kezdtem. A 19-20. századi Losonccal foglalkozó bőségesnek mondható szakirodalom magyar és szlovák történészektől – szerzőktől származik. A szlovák szerzők ezzel a témával intenzíven foglalkoztak, hiszen Losonc a nyelvhatár, pontosabban szólva az etnikai kontaktzóna peremén helyezkedett el. A második világháború baljós éveitől eltekintve azonban a dualizmus kori nemzeti–etnikai viszonyokat feltáró tanulmány tudomásom szerint nem született.⁷⁷²

A kutatás tényleges kiindulópontját itt is a korabeli város társadalmi, etnikai, gazdasági és oktatási szerkezetének feltérképezése jelentette, amit a levéltári anyagok és a helyi sajtó segítségével végeztem el. Ebben a fejezetben a figyelmem a magyar többségű városban tevékenykedő, a szlovák etnikai tudatot a korszak végén nyíltan felvállaló,

⁷⁷² Pl: Kovács 1938: *A magyar-tót nyelvhatár...*, Schrer 1938: *Losonc...*, Polívka 1928: *Lučenec...*,

kisebbségi önszervező csoport vezetőjére, Bazovský Ľudovít-ra terelődött.⁷⁷³ A kutatáshoz elsősorban a Losonci Városi Levéltár iratait és az Országos Széchenyi Könyvtárban található dokumentumokat használtam fel.⁷⁷⁴ A helyi sajtó rendkívül sokszínű volt, ezért főképp a leghosszabban megjelenő (1879- 1919) *Losoncz és Vidékét* tekintetem át.⁷⁷⁵

IV. 2. Losonc, mint kisebbségi-etnikai határváros a dualizmus évtizedeiben

Losoncot a 18. század második felében a Lexicon Locorum és Vályi András magyarnak, az 1786-os birtokos összeírás viszont magyarnak, szlováknak és németnek minősítette.⁷⁷⁶ Böszörményi István szerint, aki az 1784-es házak családfői listájának névelemzéséből indult ki, a város lakossága a következőképpen alakult: 220 családnévből 138 mondható magyarnak (ebből 74-i képzős), 49 szlávna és 12 németnek.⁷⁷⁷ Mocsáry Lajos 1826-ban megjelent művében szintén magyar városnak írta le Losoncot, azzal, hogy „Losontzon feljül a lakosok mind tótok...a városon alól pedig ezen járáshoz tartozó hat faluk magyar lakosokból állanak.”⁷⁷⁸

⁷⁷³ Bazovszky Lajosról magyarul is megjelent tanulmány Angelika Dončová 2009: *Bazovszky...*, 2009. Őt azért választottam, mert tevékenységének visszhangja rendkívül hangos volt. Későbbi karrierjét tekintve azonban részben korabeli motivációi is vitathatóak.

⁷⁷⁴ A losonci iskolák éves értesítői, polgármesteri jelentések, korabeli kötetek stb.

⁷⁷⁵ *Losoncz és Vidéke 1879-1912.* (1919) Helyi és a vidéki érdekeket képviselő, társadalmi, ipar-, kereskedelmi, közgazdasági és ismeretterjesztő közlöny. Az első felelős szerkesztő és laptulajdonos Dr. Kishalmy Ferenc ügyvéd úgy nyilatkozott: „e közlöny szerkesztését az általam nagyrabecsült helybeli és vidéki közönség felismert óhajtaása folytán vállaltam el.” A kiadó Róth Simon könyvkereskedő így mutatta be a lapot: „Másfél év óta anyagi erőm teljes megfeszítésével igyekeztem egy [...] közlönyt kiadni és fenntartani.” A lap – mint a legtöbb vidéki periodikum – sokoldalú volt. Időjárás, légnyomás, kertészet, irodalmi rész, tárcsa, ismeretterjesztő cikkek, illetve főképp vicces – szarkasztikus kis történeteket közölt, melyek az alsó népréteget hivatottak tanítani, illetve kifigurázni. A lap eleinte így mutatta be önmagát: „[...] szigorúan tárgyilagosak kívánunk lenni [...] személyeskedés, pártérdek, társadalmi igazság [...] Nemzetiségi, vallás-érdekeket, [...] irányadónak nem ösmerhetünk...” (1881. január 16. 3 sz.) 1884-től társadalmi lapként jellemezte önmagát, elhatárolódott a politikától (1905 után ismét politikai és társadalmi lapként definiálja önmagát). Amíg vallási kérdésben sikerült elérni a semlegességet, politikai értelemben már felemás a helyzet, nemzetiségi pártatlanság tekintetben teljes kudarcként értékelhető a lap. 1888 közepétől a helyi Felső-Nógrád vármegyei Magyar Közművelődési egyesület hivatalos közlönye 1909-ig. A lapban számos, sovíniszta cikk és kommentár jelenik meg, főképp a „tótoknak” címezve. A 1880-as években egyenesen Losonc elnémetesedéséről, illetve eltótosodásáról cikkeztek, különböző garázdaságoknál vagy büntetteknel etnikai sztereotípiákat erősít, pl. „hogyan kell vallatni a tótot vagy recept a szolgabírák javára” „bocsánat ezért a germanizmusért” avagy a somoskői kőbánya halálos szerencsétlenségénél „az egészben az is sajnos, hogy ezek mind magyar munkások voltak.” 1912-re a Losoncon megjelenő hetilapok közül már a legalacsonyabb példányszámmal bírt 280 darabbal (A *Losonc* társadalmi hetilap 350, A *Losonci Újság* a függetlenségi és 48-as párt hetilapja 330, a Dr. Oppenheimer Ferenc főszerkesztő által szerkesztett munkapárt hivatalos lapja a *Felső-nógrád* pedig 500 példányban jelent meg. In: Lučenec, Városi magisztrátus, 166. doboz. 1912 2853 sz. A losonci sajtóról bővebben Lásd: Sólyom László: 2000. Az első hetilapok Losoncon a *Nógrád* 1871-72 és a *Losonci Lapok* 1873-75 voltak, de akkor még nem sikerült fennmaradniuk. 1909-ben Herczeg Jenő a főszerkesztő, annak ellenére hogy a vasútnál dolgozik. (Ő indítja újra és szerkeszteti 1909-től a *Felvidéki Őr* politikai és gazdasági szemlét is). In *Losonci Újság* 1909. január 14. + Borovszky 1988 (reprint): 274.

⁷⁷⁶ Lásd bővebben Bóna László: Nógrád megye nemzetiségi (sic!) viszonyai a 18. század végén. Adalékok a II. József féle népszámlálás történetéhez, BA munka, kézirat.

⁷⁷⁷ Böszörményi 2012: 11.

⁷⁷⁸ Mocsáry 1826: 57-63.

Losonc a reformkorban kapta a „Felvidék Debrecene” nevet, utalva ezzel kis népessége ellenére pezsgő gazdasági és kulturális életére, híres oktatási intézményeire. Az 1872-ben rendezett tanácsú várossá vált Losonc valóban színes kulturális életet élt.⁷⁷⁹ 1870-től pedig beindult a bevándorlás, nagyarányú építkezések és helyi érdekű vasútfejlesztés kezdődött, mely hamarosan Nógrád gazdasági és kulturális központjává változtatta Losoncot.⁷⁸⁰ A jelentős szlovák kisebbséggel és egyre csökkenő létszámú német lakossággal rendelkező városból azonban már 1873-ban kitessekelték a német nyelven előadó színészeket. A német vándor színtársulatok 1873 előtt is főképp a helyi katonaságot szórakoztatták, ám ezután már csak magyar társulatok kaptak előadási engedélyt.⁷⁸¹ Ennek ellenére a *Losoncz és Vidékében* továbbra is előfordul, hogy német vendégszínészekről olvasunk, de ezeket már igencsak pejoratív jelzőkkel illette a hetilap.⁷⁸²

1880-ban az evangélikus egyház presbiteriális gyűlésén nyelvi paritás addigi elvének az elvetését szavazták meg. A magyar vasárnapi istentiszteletek számát növelték, és a sátoros ünnepeken is a magyar lett az első szentbeszéd nyelve. A döntést a városi közgyűlésnek kellett jóváhagynia, melyet a *Losoncz és Vidéke* így kommentált: „elvárjuk hogy-e hazafias indítványt a közgyűlés igazi lelkesedéssel s egyhangúlag fogja elfogadni...”⁷⁸³ Losoncon 1883-ban ünnepelték először a szabadságharc évfordulóját.⁷⁸⁴ 1891 után csak magyar nyelven állított ki a város hivatalos okmányokat.⁷⁸⁵ A város elöljárósága rendkívül büszke volt a lakosság magyarosodására. Az 1898-ik évtől megjelenő polgármesteri jelentésekben a magyarosodást bizonyító adatok rendre megjelentek. Ezek szerint az 1898-ik évben 16, 1899-ben 8, 1901-ben már 23, 1907-ben pedig 25 családfő magyarosította nevét.⁷⁸⁶ A *Losoncz és Vidékében* 1887-1888 tájékán jelennek meg az első névmagyarosítást végző losonciak. Ez akkoriban csak két-három családot jelentett évente, az 1890-es évek első felében már mintegy fél tucat – egy tucat környékbeli család magyarosította a nevét. A hetilap eközben több cikket, sőt vezércikket is szentelt a témának. Az 1890-es évek második felében az évenkénti szám

⁷⁷⁹ Losoncon 1907-ben 46 bejegyzett egylet és további 4 alapszabállyal nem bíró asztaltársaság működött.

⁷⁸⁰ Losoncon további számos helyérdekű vasutat építenek és adnak át a nagyközönségnek (Poltár 1896, Gács, Breznicska 1906, stb.)

⁷⁸¹ Schrer 1943: 12. Már az előszóban úgy jellemzi a várost mint ami „magyar és annak is kell maradnia ezentúl.”

⁷⁸² „Losoncon is évente többször próbát tesz az ilyen német művészet (!) [...] (egy hete is) [...] Mi csak azon csodálkozunk, hogy városunk igen t. rendőrkapitánya engedélyt ad a német múzsa hivatlan apostolainak...”
Losoncz és Vidéke 1892. augusztus 14.

⁷⁸³ *Losoncz és Vidéke* 1880. október 1. A német istentiszteletek már a 19. században megszűntek, mire a szlovák istentiszteleteket szalámitaktikával csökkentették. A milleniumi ünnepségekre minden negyedik vasárnapra redukálták az evangélikus templomban, majd teljesen megszüntették. Polívka 1928:57.

⁷⁸⁴ Schrer 1943: 12.

⁷⁸⁵ Schrer 1943: 15.

⁷⁸⁶ Losoncz R. T. Város Polgármesterének évi jelentései Losoncz-Losonc, Wagner (1898-1918)

stabilan elérte és meghaladta az egy tucatot (megjelentek az első észak–nógrádi, falusi származású vagy ott élő családok is). A századfordulót követő években már négy-öt tucatnyi környékbeli család magyarosította a nevét.⁷⁸⁷ A várost törekvésében a vármegye is támogatta, hiszen a főispán, Török Zoltán előzőleg Losonc polgármestere is volt. Török főispáni székfoglalójában rendkívül harcias hazafias szellemű beszédet mondott.⁷⁸⁸ Sőt, az öt németül köszöntő báró Pakényi őrnagynak is magyarul válaszolt: „...magyarul szólok önökhöz, hiszen magyarul is megértik.”⁷⁸⁹

A bevándorlás hatalmas volt, és a magánépítkezéseket a város azzal is támogatta, hogy az 1909 és 1918 között építendő házakra (a hasonló állami kedvezmény mintájára) teljes pótdadó mentességet biztosított. A városi képviselőtestület továbbá összesen 7816 négyszögöl területet bocsájtott ingyen az építkezni vágyók részére. Nem csoda tehát, hogy csak az 1910-es évben 102 magánház, illetve lakásépítkezés folyt, mely 1913-ra ugyan 53 darabra csökkent, de továbbra is jelentős maradt.⁷⁹⁰ A város fejlődése során fokozatosan elnyelte Losonctugárt, Fabianka pusztát és Kisfalut is. A város óriási fejlődését a kortársak is érzékelték, Bascha Miksa mérnök Losonc városáról szóló 1912-es kiadványában a folyamatos építkezések ellenére tömött lakásokról és 1500-2000, a környező falvakból gyalog bejáró munkásról írt. Annak ellenére írta, hogy „az utóbbi két évben az ipari munkások száma családtagjaikkal együtt cca. 2000-2500 lélekkel megszorodott”, a város joggal dicsekedhet azzal, hogy a város falain belül nem ismer polgárai között ellentéteket.⁷⁹¹ Ez egyébként a különböző beszédekben, szónoklatokban és újságcikkekben is visszatérő állítás volt, miszerint mind a négy felekezet templomában az egyetértést, a testvériséget és szeretetet hirdették.⁷⁹² 1909-ben pedig már egy helyre temették az elhunyt evangélikus és római katolikus losonciakat.

⁷⁸⁷ A *Losoncz és Vidéke* azonban 1902. június 22-én egy „Visszaesés a névmagyarosítás dolgában” nevezetű cikket közölt, miszerint országosan csökkenés állt be, és szerintük Losoncon 1901-ben hat család, Balassagyarmaton pedig csak öt család névmagyarosított. 1905-1906 után alig közölt a lap valamit, évi fél tucatnyi névmagyarosítottat látam. A polgármesteri jelentések eltérő adatiból adódó ellentmondásra nem találtam magyarázatot. A neveket elnézve azonban konstatálható, hogy az esetek mintegy kétharmadában főként izraelita lakosság magyarosította nevét.

⁷⁸⁸ Török Zoltán – (1852 Podrecsány - 1919) Apja Török Sándor Nógrád vármegye alispánja volt. Losoncon végezte középiskoláját, majd Budapesten ügyvédi vizsgát tett, 1882-ben a nógrádi jegyző helyettese, majd 1884–87-ben a losonci kerület képviselője. 1890-95 között polgármester. 1896-tól alispán lett, 1897 végétől pedig főispán, hamarosan elnyerte a Losonc város díszpolgára címet. Egy időben a szécsényi kerület országgyűlési képviselője is volt. Rendkívül sok egyetben töltött be vezetői tisztséget, A *Felvidéki Őr* lap főszerkesztője, a losonci kaszinó elnöke, a nemzeti munkapárt megyei elnöke stb. Lásd: Drenko 1994: 8. és Borovszky 313.

⁷⁸⁹ Polgármesteri jelentés 1898: 22.

⁷⁹⁰ Polgármesteri jelentés 1911. és 1913.

⁷⁹¹ Bascha 1912: 5-25.

⁷⁹² Az egyetlen nagyobb per 1868-ban zajlott, melyben a református egyház nyert a várossal szemben, annak iskolájának támogatása ügyében. Ezután a város a helybeli római katolikus és evangélikus iskolákat is támogatni kezdi. Közgyűlési jegyzőkönyv (a továbbiakban Kj.) 1868. 273-274 sz.

Ami a helyi felekezetek demográfiai adatait illeti, az 1880-as években évente három-négy tucattal volt magasabb a születések száma a haláleseteknél. Az 1890-es és 1900-as években már 80-90 fő körül mozgott az évi népszaporulat, mígnem az 1910-es évekre rendre túllépte a 100 főt. Néhány évben ugyan a református egyház híveinek negatív mérlege volt tapasztalható. Egy 1901-es *Losoncz és Vidéke* vezércikk (február 10.) így nyilatkozott erről: „Az ős lakosság: az ev. ref. körülbelül megmaradt tíz év előtti állapotában s ha szaporodott, alig megy szaporodásának száma 40-50-re. E felekezetet a háromszázados iskola nagyon szétszórta [...] bevándorlás útján nem szaporodhatik...” Egészen más volt a római katolikus felekezet híveinek állapota, akik bevándorlással és természetes szaporulattal is a legerősebben gyarapodtak, csakúgy, mint az izraeliták, akiket a kereskedelem és az ipar fejlődése is „szaporított”. A *Losoncz és Vidékéből*, illetve a polgármesteri jelentésekből az alábbi adatokat sikerült összesítenem:

	Római katolikus	Evangélikus	Református	Izraelita	Összesen	Forrás
Év	szül / halt	szül / halt	szül / halt	szül / halt	szül / halt	
1879	101 / 83	56 / 47	22 / 27	26 / 10	205 / 167	LV 1880. Január 11.
1881	173 / 155	95 / 69	15 / 15	n.a	n.a	LV 1882. Január 14.
1887	128 / n.a	95 / n.a	12 / n.a	32 / n.a	267 / 143	LV 1888. Március 25.
1891	147 / 126	94 / 68	13 / 19	62 / 39	316 / 252	LV 1892. Február 14.
1893	182 / 143	60 / 47	16 / 15	69 / 33	327 / 238	LV 1894. Április 8.
1898	142 / 120	64 / 52	9 / 11	59 / 29	293 / 216	LV 1899. Január 29.
1900	170 / 111	50 / 51	13 / 9	58 / 35	292 / 206	LV 1901. Február 24.
1905	176 / 163	53 / 64	9 / 12	48 / 28	296 / 272	LV 1906. Augusztus 5.
1913	218 / 162	62 / 59	15 / 13	45 / 27	341 / 262	Polgármesteri Jelentések 1914
Összesen	1309	534	112	367	2337	szül
	1063	457	121	201	1756	elhunyt
Vitalitás	123.14%	116.85%	92.56%	182.59%	133.09%	

17. Táblázat: A Losonci felekezetek vitalitása 1879-1913 között

Ebből látszik, hogy az izraeliták vitalitása valóban kimagasló eredményt volt, hiszen minden elhalálózásra 1,8 új születés jutott. A losonci római katolikusok és evangélikusok mintegy 1,2 születési rátával messze elmaradtak a zsidó közösség gyermekáldásától. A reformátusok a rendelkezésre álló adatok szerint, negatív születési rátát produkáltak a dualizmus kori Losoncon. Ezt követően lássuk, hogyan alakult a hivatalos népszámlálások szerint a város felekezeti és nemzetiségi képe:

Forrás	Év	Összes népesség	Magyar	%	Szlovák	%	Német	%
Fényes Elek	1837	4308	-		-		-	
Osztrák Népsz.	1869	3934	-		-		-	
Magyar Népsz.	1880	5027	3609	71.79%	856	17.03%	333	6.62%
Magyar Népsz.	1890	7460	6360	85.25%	844	11.31%	202	2.71%
Magyar Népsz.	1900	9530	8187	85.91%	1000	10.49%	249	2.61%
Magyar Népsz.	1910	12939	10634	82.19%	1675	12.95%	428	3.31%
CsehSzl. Népsz.	1921	12417	5256	42.33%	5612	45.20%	538	4.33%
CsehSzl. Népsz.	1930	15459	4007	25.92%	8725	56.44%	889	5.75%
Magyar Népsz.	1941	14987	13231	88.28%	1243	8.29%	314	2.10%

18. Táblázat: Losonc anyanyelvi-nemzetiségi adatai 1880-1941 között

Forrás	Római kat	Görög kat	Reform-helvét	Evang-ág.hit	Izraelita
Fényes Elek	1324	-	1549	1435	-
Osztrák Népsz.	2262	0	439	1648	821
Magyar Népsz.	2317	1	405	1441	860
Magyar Népsz.	3393	3	474	2008	1578
Magyar Népsz.	4691	6	539	2260	1990
Magyar Népsz.	7260	36	724	2713	2135
CsehSzl. Népsz.	7240	17	527	2250	2168
CsehSzl. Népsz.	9250	26	437	2789	2278
Magyar Népsz.	9524	62	956	2382	1747

19. Táblázat: Losonc felekezeti adatai 1880-1941 között

A táblázatokból leolvasható, hogy a kiegyezés idejében mintegy négyezer lakosú városka lélekszáma a korszak végére több mint háromszorosára nőtt. A magukat magyarnak vallók aránya 72%-ról 82%-ra emelkedett, a szlovákoké pedig 17%-ról 13%-ra csökkent. A csökkenés azonban nem lineáris jellegű volt, sőt az 1900-as 10,5%-os mélypontot követően emelkedés tapasztalható, melyhez minden bizonnyal Bazovszky Lajos aktív szerepvállalása is hozzájárult.⁷⁹³ Bár az 1900-as évektől megjelenő szociáldemokrata eszmék és munkássztrájkok is bonyolították a helyzetet, mégis inkább arra következtethetünk, hogy a nemzetiségi probléma mintegy öntudatra ébreszthette az etnikai kisebbségek egy részét.⁷⁹⁴ Ennek megfelelően egyébként a magukat németnek vallók aránya és száma is nagyobb mértékben nőtt a századfordulót követően. Történt ez annak ellenére, hogy Losonc városa mind a köztereken, mind pedig a kultúra és a hivatalok révén 1910-re már egy hosszú, egyirányú magyarosítási folyamaton volt túl.

⁷⁹³ A bevándorlás a környékbeli magyar és szlovák falvakból egyaránt magas volt már 1870-es évek elejétől. A kutatás során kialakult véleményem szerint a két bevándorló elem arányának drasztikus változása éppen az 1900-tól 1910-ig terjedő időszakban nem valószínű.

⁷⁹⁴ A katonai és polgári népességgel együtt 1910-ben a népszámlálásban 3451 magyarként szereplő tudott szlováku, míg összesen 5350 fő beszélte a városban a szlovák nyelvet. (MOL. XXXII-23-h. 735. doboz)

IV. 3. A tér nemzetiesítése

A városban hamar, már 1863-ban, díszpolgárrá választották Kossuth Lajost. Az első nagyobb emlékmű, amely bár az országos, nemzeti narratívájú szabadságharc eseményeire utalt, mégis helyi jelentőségű is volt. A városban csupán negyvennyolcas emlékműnek nevezett szoborcsoportot az 1849. március 24-i győztes csata emlékére emelték.⁷⁹⁵ A városi tanács és a városi köztisztviselők 1877. március 24-én állíttatta fel a Debrődy Jánost és honvédtársait ábrázoló szoborcsoportot a református templom előtti (1891-ben elnevezett) Kubinyi téren.⁷⁹⁶ A közgyűlési jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a majd 15 oldalon leírt és megtervezett esemény valóban komolyan foglalkoztatta a helyi adminisztrációt. Ezt az első nagyobb nemzeti jellegű eseményt pontról pontra gondosan megtervezték.⁷⁹⁷ Egy kijelölt szoborbizottság tervezte meg az ünnepély lefolyását: „úgy hogy miután a felállítandó szobor nemzetünk, városunk történetének egyazon lapját örökíti meg.” Ebből is látszik, hogy a helyi magyar elit tisztában volt az országos és lokális események szimbiózisának fontosságával. Miután meghatározták a meghívottak névsorát, a lehetséges időjárástól függő programváltozatokat, a felszólalók névsorát és sorrendjét, a polgármestert bízta meg az ünnepélyes nyitóbeszéd megtartására. A szobor felavatásához Vörösmarty „Szózatát” választották kíséretül a helyi dalárda előadásában. A szobor talpazatán a következő felirat volt olvasható: „Ide hozd óh hű magyarnép szívedet. Itt tanuld meg, mi a hazaszeretet!”⁷⁹⁸ A szobor keleti oldalán a csata hivatalos adatai és a résztvevő magyar alakulatok, a 300-as gyalog és 33-as huszár zászlóalj felirat (sic!)⁷⁹⁹ szerepelt, míg az északi oldalon „csak törpe nép felejthet ős nagyságot...”⁸⁰⁰ Az emlékművet 1908-ban áthelyezték a Kossuth Lajos utca tengelyébe, és Kossuth Lajos szobrának 1910-es felavatásáig a márciusi ünnepek legfőbb helyszíne volt.

A Kossuth-szoborra egyébként már 1900-tól gyűjtött a város polgársága, melynek legaktívabb résztvevője a magyar asztaltársaság, a losonci önálló iparosok műkedvelő társasága, Kossuth Lajos asztaltársaság és Szaklay Lajos színigazgató és társulata voltak. A gyűjtés azonban lassan haladt, ezért 1907-ben Wagner Sándor polgármester vezetésével

⁷⁹⁵ 1877 Kj. 48-54 sz.

⁷⁹⁶ Debrődy János, Sükey Károly író (1824-1854) és Ráday Pál (1677-1733) a losonci temetőben megtalálható sírjait folyamatosan gondozzák a korszakban. Bővebben I: Puntigán József: *Losonc emlékhelyek és személyiségek*. 2014. Vagy. 1892 jun 19 Ráday Pálról vezércikk, kinek sírja Lc-n, felhívás az ujság felől h a sirt nehegyjék elpusztulni. Ráday F. II rákóczy diplomatája és belső titkára volt. (1677-1733)

⁷⁹⁷ 1877 Kj. 3-23 sz.

⁷⁹⁸ 1877 Kj. 3-23 sz.

⁷⁹⁹ Beniczky Lajos őrnagy alig négyszázötven fős „szárguldó különítményének” gyalogságát a pozsonyi 15. honvédszászlóalj három százada és a Beniczky-féle önkéntes csapat két század vadásza alkotta. Kevés számú lovasságai huszárszakasza a felvidéki Vilmos- és jászskun Nádor-huszárokból állott. In: Babucs 2017.

⁸⁰⁰ 1877 Kj. 3-23 sz.

szoborbizottság alakult.⁸⁰¹ Azután a város a hiányzó 15 000 koronányi összeget átvállalta, s így minden akadály elhárult. Kossuth két és félméteres szobrát 1910. szeptember 19-én avatták fel.⁸⁰² A szobor négy méteres talpazaton állt, felavatásán több prominens személyiség, köztük Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter is jelen volt.

Madách Imre szobrának ügye 1877-től volt napirenden. A helyi elit azonban megosztott volt ebben az ügyben, hiszen egyes vélemények szerint inkább a fővárosban kellett volna szobrot állíttatni az országos híró költőnek, mások szerint pedig Nógrádban. Végül a népkönyvtár alapítását támogatók győzedelmeskedtek 1888-ban a szoborpártiakkal szemben. Így született meg a helyi Madách Imre Alapítvány. A Madách Imrét ábrázoló festmények a helyi főgimnáziumban az 1880-as, a helyi tanítóképzőben pedig az 1890-es években jelentek meg. Az alapítvány a balassagyarmati polgári iskola, a losonci állami főgimnázium és az állami tanítóképző diákjainak pályaműveit támogatta.⁸⁰³ A bizottság, úgy látszik elérte, egy kis hírlapi segítséggel célját –, rajta keresztül indult be az a mozgalom, amely Kármán József helyi kötődésű író szélésebb köztudatba helyezte. Kármán József emlékműve felállításának mozgalmát egy helybeli főgimnáziumi tanuló, Kovács Ernő indította a *Losoncz és Vidéke* hetilap segítségével, 1890-ben.⁸⁰⁴ A diák a Madách emlékbizottság pályázatára írott dolgozata fődíját, a három aranyat ajánlott fel erre a célra. 1891-ben Kármán-bizottság is alakult. Öt évre rá felavatták az emlékoszlopot, majd 1897-ben a Kármán-emlékműről is lerántották a leplet. Kármán József nevére neveztek el a ligetet is, ahol a szobrot felállították. 1899-ben Petőfi Sándor emléktáblát avattak, ugyanis Petőfi 1845-ban és 1847-ben is a városban járt.

A losonci elit már a korszak elején sikeresen összekapcsolta lokális történelmét a nagy nemzeti narratívával.⁸⁰⁵ A losonci városi közönség az 1880-évek elején nevezte át legtöbb utcáját. Az első ilyen jellegű névváltozást az 1870-es években a gimnázium előtt álló park átnevezése jelentette Teleki sétányra. Az 1880-as évek eleji utcaelnevezések többsége azonban még nem tükrözte a magyar nemzeti identitást, ennek jobbra gyakorlati okai voltak. Összesen 34 „utca” nevét módosították vagy neveztek át a városi által kiküldött bizottsági

⁸⁰¹ Wagner Sándor karrierjét aljegyzőként (1882 Kj. 84 sz.) kezdte, majd 1885 őszén (1885 Kj. 218 sz.) városi rendőrkapitány lett az eredetileg felsőbányai (Partium) születésű közalkalmazottból. Wagner 1912-ben ünnepelte 30 éves közügyi szolgálatát (1912 Kj. 145-152. szám) Sőt, a fordulat után is elismerik érdemeit, 1921-ben megfestették és a festményt kihelyezték a városi díszteremben. (1921 Kj. 55-176 sz.)

⁸⁰² A szobor összköltsége 24 000 korona volt. A talpazat sötétebb haraszi mészkőből, a szobor pedig a legfinomabb bronzból készült Csordás József helybeli szobrászművész tervei alapján. (1908 Kj. 33 sz.)

⁸⁰³ *Losoncz és Vidéke* 1883. március 11., 1888. február 10., 1888. április 8. stb.

⁸⁰⁴ Kármán József magyar író (1769-1795). Pozsonyban ügyvédi oklevelet szerzett. Az első magyar budai színház igazgatója (Ráday Pál mellett) 1792-től, 1794-ben megindította az Uránia nevezetű negyedéves folyóiratot. Valószínűleg bohém életmódját követően nemi betegségben hunyt el 1795 végén.

⁸⁰⁵ A Pozsonnyal való összehasonlítás érdekében lásd: Varga 2011.

tagok, ezt aztán a közgyűlés kis módosítással el is fogadta.⁸⁰⁶ Ezeknek majd kétharmada főleg új, a város által eddig el nem nevezett utcát érintette. Az elnevezések legtöbbször maximálisan gyakorlatias (Temető, Iskola, Raktár, Torna, Lovagló, Laktanya, Vásártér utca...) volt. A Kossuth Lajosról elnevezett utcát követte a Jókai utca⁸⁰⁷ majd a Damjanich János⁸⁰⁸ utca. 1906-ban két további utcát neveztek el Búsbak Ádám és Farkas Károly városi tanácsnokok után.⁸⁰⁹ 1909-ben II. Rákóczi Ferencről és Petőfi Sándorról, míg 1910-ben Czóbel Károlyról neveztek el utcát.⁸¹⁰ 1911-ben Erzsébet királyné ligetre nevezték át a városi parkot, és az egyik utcát. Összesen tehát kilenc utca elnevezés és számos szobor köthető a nemzeti–lokális identitás kérdéséhez.

A helyi adminisztráció saját elődeinek és a főispánnak a munkáját nagyra becsülve, Pokorny Sándor, Pokorny Gusztáv és az akkori alispán Török Zoltán életnagyságú mellképeinek megszerzését és a városháza dísztermében leendő elhelyezését határozták el 1896-ban. Ekkor választották meg egyhangúlag Török Zoltánt losonci díszpolgárrá Losonc és Tugár egyesülésének emlékére.⁸¹¹

Ami a vármegyei múzeumot illeti, a *Losonc és Vidéke* már az 1880-as évek elején cikkezett egy bizonyos vármegyei múzeum társulatról, melyből végül is a magisztrátus hathatós segítségével városi múzeum lett. Wagner Sándor polgármester személyesen gyűjtötte az emléktárgyakat a múzeum részére. 1911-ben pedig Nógrád megye monográfiája is elkészült.⁸¹² Bár a városi közgyűlés is aktívan foglalkozott az ügygel, mégsem születhetett egy önálló, városmonográfia,⁸¹³ és magát a Borovszky-féle monográfiát is érték sajtótámadások.⁸¹⁴ 1911 tavaszán a *Nógrádi Hírlap* cikke után a *Losonc és Vidéke* is élesen kikelt az „országos monographiai társaság üzérkedése” ellen.⁸¹⁵ A lap szerint Losonc és Balassagyarmat városa is szót emelt a rosszul szerkesztett, „vidéki balekok” számára eladott, adathalmaznak nevezett mű ellen. A *Losonc és Vidéke* szerint, annak ellenére, hogy az alispán elmarasztalta a lapot, „több felvidéki sajtóorgánium is helyeselte felszólalását, melyet

⁸⁰⁶ 1883 Kj. 9 sz. és *Losonc és Vidéke* 1883. január 14.

⁸⁰⁷ *Losonc és Vidéke* 1894. augusztus 19.

⁸⁰⁸ Puntigán 2014: 169.

⁸⁰⁹ 1906 Kj. 20 sz.

⁸¹⁰ Borovszky 1911: 680.

⁸¹¹ 1896. Kj. 124 sz. Sántha Zsigmond és társai indítványa

⁸¹² A *Losonc és Vidéke* szerkesztősége azonban már 1880-tól cikkezett ennek érdekében.

⁸¹³ Holott már 1880-as évek elejétől foglalkoztak az ügygel a városi tanácsban, a helyi kaszinó egyesületben és a városi közgyűléseken is. Dokumentálták a régi városházát, gyűjtötték a forrásokat, a *Losonc és Vidéke* is több cikket közölt, megőrkítették a régi Kármán házat a Sükey-, Ráday- és Kármán-féle síremlékeket, a honvéd és Kármán emlékoszlopokat is, a városi monográfia terve azonban zátonyra futott.

⁸¹⁴ Borovszky 1911.

⁸¹⁵ *Losonc és Vidéke* 1911. március 12.

a *Losonc és Vidéke* illetve a *Nógrádi Hírlap* cikkei indítottak.”⁸¹⁶ A megjelenés után a helyi lapok arról panaszkodtak, hogy Losonc nincs méltóan képviselve a műben.⁸¹⁷ A Borovszky-féle Nógrád megye monográfia 1988-as reprint kiadásának előszavából az is kiderült, hogy az 1909-es őszi megyei rendkívüli törvényhatósági közgyűlés az Országos Monographiai Társaság ajánlatát bár elfogadta, a kért 10 000 korona összeget nem szavazta meg. A vármegyei közgyűlés csak 8 800 koronát szavazott meg, és azt is kikötötte, hogy 150 díszkötésű kötetet szállítva, a monográfia jelenjen meg még 1911 folyamán (!) úgy, hogy azt előzőleg az 1907-ben alakult vármegyei monográfiai bizottság kiadása előtt jóváhagyja.⁸¹⁸ Ebből is látható, hogy a megyemonográfia rendkívül rövid idő alatt született meg.

A felfebb említett példákban is látható, hogy a város és környékének magyar szülöttei, és tevékenységük – már életük és lefolyásuk során – teljes mértékben integrálódtak a magyar nemzetállami eszmébe. A kiegyezést követően tehát rendkívüli könnyedséggel és sikeresen hajtotta végre a losonci magyar elit a lokális identitás nemzetállami integrációját.

IV. 4. Losonc és a szabadságharc évfordulói

Losonc városának egyik legfontosabb és legemlékezetesebb ünnepe az 1848-49-es szabadságharc márciusi évfordulója volt. A város, elsőként, már 1877-ben gondoskodott a Debrődy-féle szoborcsoport felállításáról. Az ünnepek során évről évre szerepet kapott a fönix metafora, azaz a teljesen leégett város hamvaiból való megújításának sikertörténete. Az alábbiakban mintegy egy évtizednyi különbséggel mutatom be a városi ünnepélyeket.

Az ünnepek bemutatását a *Losonc és Vidéke* lap cikkei alapján állítottam össze. 1884-ben fellobogózták a középületeket, mely példát már néhány magánház is követte. Délelőtt megkoszorúzták az ércoszlopot, délután pedig a helyi tanítóképzőben a Gönczy Kör tartott díszközgyűlést, hazafias szellemben, a válogatott és nagyszámú közönség előtt. Ezt követték különböző ének- és zenedarabok, felolvasások, körülbelül két és fél óra terjedelemben. A lap tudósítása szerint a közönség sűrű tapssal és éljenzéssel fogadta a műsorszámokat. Este fél hatkor a városháza előtt megtartott gyülekezőn testületileg részt vett a közgyűlés, az önkéntes tűzoltó egységgel, az iparos ifjúsági egységgel és a tanítóképezde növendékeivel együtt. Hozzájuk számos egyéb testület és a losonci dalegylet is csatlakozott, majd a többezres tömeg zászlót lengetve, fáklyás menettel vonult végig a fényárban úszó városban.⁸¹⁹ A dalegylet elénekelte a Szózatot, majd a Szabadság dalát, a Rákóczi indulóra

⁸¹⁶ *Losonc és Vidéke* 1911. március 12. és április 2.

⁸¹⁷ *Losonc és Vidéke* 1911. június 4.

⁸¹⁸ Borovszky 1988 (reprint): 8.

⁸¹⁹ A losonci dalegylet 1882-ben Debrecenben megrendezett országos dalosünnepély második helyezetteje volt, lásd: Kövi Pál 1930: *A dalegylet 70. éves fennállása*.

pedig megmozdult a tömeg. Ezután a Gönczy Kör énekkara is énekelt, majd a Debrődy 48-as honvéd emlékműhöz érve Búsbak Ádám városi tanácsnok mondott hosszas és lelkesítő beszédet. Az ünnepély ezután a főutcán, majd a sörházban folytatódott. Az este folyamán az agg írónak, Táncsics Mihálynak rendeztek gyűjtést.⁸²⁰ Az ünnepség, ha hitelt adunk a *Losoncz és Vidéke* lap tudósításának, valóban megmozgatta a város színe-javát.

Egy évtizedre rá még emlékezetesebben ünnepelt a város. Már az ünnepségek előtt hírül adták a cikkek, hogy mi lesz a program.⁸²¹ Az ünnepség menetében már az állami főgimnázium is tevékenyebben részt vett, ahol 11-től indult a műsor. A zenekart szavaltatok követték (Szózat és a Nemzeti dal), illetve a zenekar a Rákóczy indulót és a Marseillet is előadta. Az állami tanítóképzőben hasonló műsor zajlott, ott többek között a Nemzeti Dalt szavalták, majd ezt követte a zenekör előadása. Délután 7-kor volt az általános gyülekező a Városházánál, majd a Gácsai utcán keresztül a Honvéd Emlékműhöz vonult zenei kísérettel a tömeg. Az oszlopot körbeállták és a Rákóczy indulót, majd pedig a Himnuszt adta elő a Polgári Dalárda. A szónoklatot a Gönczy Kör tartotta, majd pedig a dalárda előadta a Szózatot. Ezután a fáklyás menet a városháza elé vonult, majd este 8 után a Vigadóban folytatták az ünneplést. A polgári leányiskola is tiszteletét tette a szabadságharc emléke előtt. A lap következő számából kiderült, hogy az összes középületen, de sok magánházon is nemzeti színű zászló volt, a felvonulás útvonalán, a Gácsai utcán pedig szinte az összes ház fel volt lobogózva.⁸²² Bár az ünnepségeket megzavarták a Kossuth Lajos haláláról szóló rémhírek. Mivel azt cáfolták, az ünnepség a tervek szerint zajlott le. Délelőtt az iskolákban terv szerint folytak a megemlékezések, az esti mentet azonban az eső kicsit lehűtötte, „de a hazafias érzést nem.”⁸²³ A legtöbb intézet, egyesület, társulat jelen volt az ünnepségen. A lap betekintést nyújtott a Vigadóban lezajlott pohárköszöntőkbe is: A számos nagy ívű köszöntőt főleg Kossuthnak, a 48-as honvédeknek, Damjanichnak, vagy az ünnep szónokának, Búsbak Ádámnak szenteltek.

A rá következő március 15-i ünnepség, melyet ismertetek 1904-ben zajlott. A *Losoncz és Vidéke* az előző évtizedhez hasonlóan előre ismertette az ünnepségek tervét, természetesen vezércikkben tette ezt.⁸²⁴ A cikkíró már kissé belefáradva az ünnepségek magasztalásába, néhol elejtett egy-két „szokásos hazafias beszédek”-szerű passzust.⁸²⁵ Az ünnepségek valóban a szokásos mederben folytak, a lakosság a „szokott lelkeséssel” vett részt azokon, trikolórok

⁸²⁰ *Losoncz és Vidéke* 1884. március 16.

⁸²¹ *Losoncz és Vidéke* 1894. március 11.

⁸²² *Losoncz és Vidéke* 1894. március 18.

⁸²³ *Losoncz és Vidéke* 1894. március 18.

⁸²⁴ *Losoncz és Vidéke* 1904. március 20.

⁸²⁵ *Losoncz és Vidéke* 1904. március 13.

voltak a házakon, díszruhás rendőrök biztosították a rendezvény akadálymentes menetét, és ezúttal a 48-as honvédeknek szóló felekezeti istentiszteletekről is hírt adott a lap. A városi testület is részt vett az evangélikus templomban megtartott istentiszteleten. A tanintézményekben mindenütt nagyszámú közönség hallgatta meg az ünnepi műsorokat. Az oktatási intézmények műsorai az előző évekével megegyeztek, szavalás, és ének formájában zajlottak. A koraesti fáklyás felvonulást azonban délutáni körmenet váltotta fel, a kiindulópont azonban maradt a régi, a Városházához közeli Kubinyi tér. A négy órakor kezdődő rendezvényen a helyi dalegylet által előadott Himnusz után Paty István tanítóképezős tanár lelkesítő beszéde következett. A dalegylet Szózat előadását ezúttal egy közös, a tanítóképezős dalegylettel együtt előadott Rákóczy induló követte. A körmenet – a helyi zenekarok hazafias jellegű dalainak kíséretében – a Gácsi, a Kis és a Karsa utcákon át vonult, és úgy érkezett vissza a Kubinyi térre. Ezt követően a városi Vigadóban egy társas vacsora volt, amelyen a dalegylet is részt vett. Az est folyamán hangzottak el a már említett „szokásos hazafias beszédek.” A résztvevők este üdvözlő táviratokat is megfogalmaztak és küldtek Damjanich özvegyének, és Kossuth Ferencnek.

A következő betekintő már 1912-ből való, amikor a Bazovszky-ügy és az ezzel kapcsolatos agitáció a tetőfokára hágott. Az ügy alig három éve pattant ki, és mint látni fogjuk, korántsem volt kifulladásban. Bár a *Losoncz és Vidékének* érdeklődése már túl volt a csúcson – a műsort előre nem is közölte – lássuk, hogyan tudósított a szabadságharc ünnepéről.⁸²⁶ A „szabadságünnep ez évben is a szokott mederben folyt, bár a részvét szemmel láthatólag sokkal csekélyebb volt, mint az előző években.”⁸²⁷ Iskolák és egyesületek megtartották a megemlékezéseket, a felekezeti istentiszteletek is lezajlottak, majd a résztvevők a Kubinyi térről a Kossuth szoborhoz vonultak. Az egybegyűltek meghallgatták a Himnuszt, majd a Patak Károly főgimnáziumi tanár által tartott ünnepi beszédet. A tanítóképző dalárdája a Nemzeti Dalt énekelte, majd a körmenet a Gácsi utcán át visszatért a Városházához. Aztán a társasvacsora következett a Vigadóban. A lap szerint „Hiába, a lelkesedés patinája ma már lekopik az emberek lelkéről, legalábbis a külsőségek kimutatásában ezt tapasztalhatjuk minden téren.”⁸²⁸ Valóban, ekkor már csak egy relatív rövid cikkben számolnak be az eseményről, pedig korábban hosszas, oldalakon keresztül idézték a tóosztokat és egyéb beszédeket.

⁸²⁶ A *Losoncz és Vidéke* 1912-ben már láthatóan letűnt, erősen degradált lap. Széles szedés, kevesebb lapszám szembetűnő, lásd jellemzés. *Losoncz és Vidéke* 1912. március 10. (amely már csak négy oldalas és egy szó sincs az ünnepségekről!) és 17.

⁸²⁷ *Losoncz és Vidéke* 1912. március 17.

⁸²⁸ *Losoncz és Vidéke* 1912. március 17.

A város a magyar ünnepek, a közterület reprezentációja, a gazdasági központ jellege, a katonaság és a hivatalai révén közvetítette az etnikai kontaktzóna északi régióinak a magyar nyelvet és kultúrát. Mind közül a legmeghatározóbb szerepet azonban az iskola vitte.

IV. 5. A losonci iskolák nemzetiségi viszonyai

A „Felvidék Debrecenében”, a líceum nevet 1832-ben felvevő protestáns uniójú gimnáziumban már 1835-ben megalakult az ifjúsági „nyelvművelő Társaság” melyet Homokay Pál tanár vezetett.⁸²⁹ Ezt a társaságot tekintette a dualizmus kori Kármán József önképző kör saját ősének.⁸³⁰ A dualizmus korára Losonc városában már minden felekezetnek volt ifjúsági egyesülete, azonkívül a kereskedő és az iparos ifjaknak is voltak hasonló egyletei.

A legaktívabb a helyi tanítóképzőben 1881 őszén alapított Gönczy Kör volt. Az igen aktív ifjúsági kör magyar iparvédelmi, pedagógiai és szépirodalmi célokkal alakult. A magyar nyelv ápolására és terjesztésére azonban az alapító okiratban nem találunk hivatkozást.⁸³¹ Az évente körülbelül 20 gyűlést tartó kör előadásokat, szavakat tartott, továbbá vasárnap délutáni felolvasásokat, előadásokat szervezett.⁸³² Az ifjúsági zenekarral és saját, több mint ezer kötetet tartalmazó, és folyamatosan bővülő poétikai könyvtárral is rendelkező gimnáziumi kör már annyira magyar környezetben érezte magát, hogy a magyar nyelv terjesztését – az alapító okirat alapján legalábbis – már nem is tekintette hivatalos feladatának. Sokkal valószínűbb azonban, hogy nem akart utalni a megalakulása előtti eseményekre. Az egyetlen pánszláv jellegű iskola kizárási ügy a dualizmus kori Losoncon – legalábbis amiről tudomásom van – éppen 1881 tavaszán zajlott a helyi tanítóképzőben. Ennek oka az volt, hogy Denk, Čajak, Gröner, Matúška, Sochaň, Šimkovič és Zgút nevű diákok szlovák dalokat énekeltek lakásukban, illetve pánszláv jellegű tevékenységet folytattak. Ők adták ki az első losonci szlovák nyelvű folyóiratot „Žiara” néven.⁸³³ A tanítóképzőben a losonci, illetve nógrádi diákok aránya minimális volt, de az eset fogadtatása a helyi sajtóban annál hangosabb volt.⁸³⁴ 1881. március 16-án az intézet igazgatósága megtudta, hogy két nappal korábban a közvacsora során néhány növendék hangosan éltette az orosz cárt. Még aznap lefoglalták a diákok gyanús „tót” nyelvű könyveit. Azt már korábban is gyanították, hogy a diákok valamiféle titkos dolgon törnek a fejüket. Hamarosan az egész tanári kar előtt kihallgatták őket, illetve egy kijelölt bizottság olvasta el a lefoglalt köteteket. A nyomozás során kiderült, hogy

⁸²⁹ A losonci tanítóképző Eötvös József közoktatási miniszter és a protestáns egyházzal kötött 1869. Szeptember 9-én kelt szerződés értelmében az egyház átadta az ágoston hitvallású gimnázium épületét, melyben az állam magyar nyelvű tanítóképzőt szervezett. (Borovszky 1988 (reprint): 244.)

⁸³⁰ Schrer 1943: 42.

⁸³¹ Brunowszky 1908: 22.

⁸³² Brunowszky 1908: 22.

⁸³³ Drenko 2015: 31.

⁸³⁴ Legalábbis például a késmárki hasonló jellegű iskolakizáráshoz képest. Szlovák részről lásd: Polívka 1928:

a hét növendék titkos olvasókört alapított és könyvtárt szervezett, és „valamiféle alapszabályféléjük” is volt. Kitűnt továbbá, hogy másokat is rá akartak venni a könyvek elolvasására. A vallomásokból, magaviseletükből kiderült, hogy „az ifjú emberek veszélyes úton jártak s hogy őket az intézet keblében továbbra is megtűrni egy lett volna a tanítóképezde hírnevének eljátszásával.”⁸³⁵ Az újságban megjelent terjedelmes cikk után is foglalkoznak a kizárt, illetve eltiltott diákok sorsával. Az újság tudomása szerint egy nagylibercsei lakos és egy helyben foglalkoztatott patikárius segéd állt csak összeköttetésben a csoporttal. A *Losoncz és Vidéke* következő számában a városi közgyűlés április 6-i üléséről is tudósított, melyen Kováts Sándor tanácsnok a rendőrkapitányhoz intézett kérdésére – a városi lakosok közül van-e valaki ez ügyben érdekelve? – a következő válasz érkezett: A legszigorúbb nyomozás történt az ügyben, de a városi lakosokkal és polgárokkal szemben a legcsekélyebb gyanú sem merült fel. „A jelentés örvendetes tudomásul vétetvén, a város jó hírnevének fenntartása érdekében a vizsgálat ezen eredménye a helyi lapban közölni rendeltetik.”⁸³⁶

Ezután az eset után alakult meg a már említett Gönczy Kör is, amelyet több mint valószínű, hogy a tanítóképző tanárai istápoltak, az iskola jó hírnevén esett szégyenfolt ellensúlyozásának érdekében. Az 1880-as és 1890-es években a helyi tanítóképző volt a környék és a szélesebb „Felvidék” egyik meghatározó magyar nyelvtanfolyamot lebonyolító központja is. A hathetes nyári magyar nyelvtanfolyamokat 1881-ben indították két tanítóképzős tanár vezetése alatt. A képzésben résztvevőknek a képzés ideje alatt a szállásról és az étkezéstről is igazolást kellett bemutatniuk az intézet igazgatósága felé. Piacról élni vagy koplalni nem illett egy tanítónak.⁸³⁷ Szigorúan tiltották a korcsmázást, és a szivarozást, illetve a pipázást sem nézték jó szemmel. Az intézet továbbá arról is gondoskodott, hogy a tanítók magyar családnál legyenek elhelyezve. A képzésekre átlagosan száz tanító jelentkezett, 17 éves kortól 70-ig. A jelentkezőket eleinte két, majd három csoportra osztották: teljesen kezdők, valamit tudók és haladók csoportjába. A képzéseket átlagosan a jelentkezők fele végezte el sikeresen. 1883-ban például 108 jelentkezőből 50-en szereztek oklevelet. Az osztályzás még jobban mutatja a tanfolyam komolyságát: 1 kitűnő, 5 jeles, 17 jó és 27 elégséges oklevelet osztottak ki. Tovább növelte Szováthy Lajos tanítóképzői igazgató örömét az a tény, hogy a résztvevők közül 27-en bejelentették nevük megmagyarosítását.⁸³⁸ A képzéseken résztvevőknek napi 70 krajcár járt, melyből a *Losoncz és Vidéke* számításai szerint

⁸³⁵ *Losoncz és Vidéke* 1881. április 10.

⁸³⁶ 1881 Kj. 84 sz. és *Losoncz és Vidéke*, 1881. április 17.

⁸³⁷ *Losoncz és Vidéke*, 1882. augusztus 13.

⁸³⁸ *Losoncz és Vidéke* 1883. augusztus 27. Szováthy Lajos egyébként a Nógrádi Nemzeti Intézet aktív tagja is volt.

még a hazaútra is tellett. Természetesen akadt olyan cikk is, mely szerint a magyar nyelvi póttanfolyamra jött „tót ajkú tanítók egész napon át hangosan és hűségesen gyakorolják anyanyelvüket.” Ráadásul ezt az „ország zsebéből” tették.⁸³⁹ Pár évre rá ismét panaszkodtak a *Losoncz és Vidékében* a nyelvtanfolyamra érkező tanítókra, hiszen a lefolyt képesítési vizsgák után egy 50 év körüli árvamegyei tanító szállásadóját és élelmezőjét távozáskor „muszka ezüst rubelekkel” fizette ki. A lap szerint Árva megyében gyakran juthattak ilyenhez, hiszen annak értéke felől nagyon jól volt az illető tájékozódva, mivel „egy szegény öreg tanító alig tanulná meg az azzal való számolást...”⁸⁴⁰ Hatósági vizsgálatot, illetve az Árva megyei tanfelügyelő felőli felvilágosítást kért a lap, hiszen ezek a muszka rubelek „itt nálunk városszerte feltűnést keltettek.”⁸⁴¹

A dualizmus kori város másik fő kulturális központja a helyi líceum, később az állami főgimnázium nevet viselő intézmény volt. A helyi líceum értesítői fennmaradtak, ám hiába tekintetem át azokat egyenként, „pánszláv” vagy egyéb nemzetiségi agitáció líceumi nyomát nem találtam bennük. Ugyanez vonatkozik a *Losoncz és Vidékére* is. 1892-ben volt ugyan egy kizárás, az indokot azonban nem részletezték. 1897-ben egy diákot erkölcsstelennek nyilvánított iratok terjesztéséért zártak ki. 1902-ben hat diákot bocsátottak el, egy bizonyos újságra hivatkozva, mindennemű bővebb információ nélkül.

Megvizsgáltam a főgimnázium alapítványainak kritériumait is.⁸⁴² 1876-ban tizenegy ösztöndíjat osztottak ki a diákoknak. Ebből egy losonci vagy Nógrád megyei diáknak, egy elsősorban az adományozó család ivadékainak, egy csak családtagoknak lett kiosztva. Egyetlen alapítvány követelményei között azonban szerepelt a magyar nyelvet legjobban elsajátító szláv eredetű diák kikötés.⁸⁴³ A többi hét alapítványi alapítólevél nem rendelkezett hasonló kitételrel. 1894-ben további három alapítványi támogatás került kiosztásra a líceumi diákság körében hasonló felosztásban, ekkora viszont már két, a magyar nyelvben legjobb eredményt elérő diákot részesítettek pénzjutalomban.⁸⁴⁴

Gresits Miksa líceumi igazgató azt is elárulta, hogy a tanárok jó része az irodalom és hírlapírás terén is munkálkodott, „így legnagyobb részük állandó munkatársa a *Losoncz s Vidéke* [...] lapnak.”⁸⁴⁵

⁸³⁹ *Losoncz és Vidéke* 1883. július 15.

⁸⁴⁰ *Losoncz és Vidéke* 1888. június 24.

⁸⁴¹ *Losoncz és Vidéke* 1888. június 24.

⁸⁴² Ezek a preferenciák jelentősen eltérnek az általam vizsgált Késmárkon és Besztercebányán is.

⁸⁴³ *A Losonczy magy. Kir. Államgymnasium* 1876: 31.

⁸⁴⁴ Líceumi értesítő, Gresits 1890: 43.

⁸⁴⁵ Líceumi értesítő, Gresits 1890: 59.

A helyi iskolák értesítőiben számos részletes, felekezeti és anyanyelvi adatsor is fennmaradt. Már magában az is informatív, hogy melyik iskola mikortól és milyen formában jegyezte ezen adatokat. A városi kutatás szempontjából azonban csupán azon iskolák adatai mérvadóak, ahol a diákok mind nagyobb aránya származott, illetve élt magán a településen.⁸⁴⁶

Iskola neve	Római katolikus elemi fiú és leányiskola	Állami elemi iskola	Ágostai evangélikus elemi leányiskola	Községi polgári leányiskola	Izraelita népiskola
Mintavétel ideje	1897-1916	1876-1907	1908-1909	1897-1918	1897-1913
Mintavétel száma	4+1	5	1	4+2 (elsősök nélkül)	4
Összes diákszám	1630	800	175	1052	866
Anyanyelv					
Magyar	90.06%	92.38%	89.71%	95.72%	91.11%
Német	1.84%	1.38%	0.57%	1.52%	2.77%
Szlovák (tót)	8.10%	6.25%	9.71%	2.66%	5.08%
Magyarok 1914 után	97.14%	-	-	96.42%	-
Vallás					csak 1 adat 1906-ból
Római Kat.	99.34%	19.42%	4.57%	39.16%	0.00%
Görög Kat.	0.00%	0.30%	0.00%	0.57%	0.00%
Ág. H. Ev.	0.09%	40.92%	91.43%	18.73%	0.93%
Evang. Ref.	0.02%	2.22%	0.00%	5.04%	0.00%
Izraelita	0.00%	37.31%	0.57%	36.22%	95.37%
Görög Keleti	0.00%	0.01%		0.26%	
					teljes adat
Városi	97.06%	81.97%	85.71%	71.67%	80.97%
Nógrádi	na	na	12.57%	23.38%	18.48%
Vidéki	2.94%	18.03%	1.71%	4.94%	na

20. Táblázat: Egyes kiválasztott losonci iskolák nemzetiségi és felekezeti adatai⁸⁴⁷

Az adatok csupán kissé térnek el a hivatalos népszámlálási statisztikáktól, Besztercebányához és Késmárkhoz hasonlóan a fiatal generáció magasabb arányban mutatkozik magyar anyanyelvűnek. Sajnos a nyelvismereti adatokat csak ritkán jegyezték fel. Az 1910 nyelvismereti adatok azonban rendelkezésünkre állnak:

⁸⁴⁶ A helyi gimnázium és tanítóképző helyi diákjainak száma összesítésben 40% körül mozgott.

⁸⁴⁷ A táblázat a késmárkihoz hasonlóan összesített arányokat mutat az iskolák diákjainak etnikai és felekezeti arányszázalékával. Mintavétel mindig az adott iskola diákjainak tanulási ciklusának figyelembe vételével történt. Például egy nyolc osztályos gimnáziumnál nyolc évente. A mintavétel x+y jelentése x a béke évekbeli minták számát, míg y a háborús évek mintavételi számát jelenti. Két tizedes jegynyi pontossággal dolgoztam. Némely adatnál az 1–2%-os eltérés vagy az adatok pontatlanságából, vagy pl. az egyéb etnikumok (lengyel, román) fel nem tüntetéséből adódik. Források: Főképp az iskolai értesítők, és a *Losoncz és Vidéke* hetilap.

Anyanyelve	Magyar	Német	Szlovák	Cseh és Morva	Szerb	Lengyel	Összesen
Beszél				25+20	13+4	9+1	
magyarul	5621+5013	147+135	599+543				6428+5722
németül	1231+1036	251+177	42+24				1584+1259
szlovákul	2093+1358	97+84	932+743				3151+2199
csehül és morvául	23+18	31+4	2+1				127+77
szerbül	37+11	4+1					
olaszul	12+3	4+3	1+0				
franciául	64+114	8+14	0+0				76+130
angolul	39+26	8+9	3+0				51+35
czigányul	4+0		0 0+0				
románul	58+19	4+3	6+0				

21. Táblázat: Losonc lakosságának nyelvismerete 1910-ben⁸⁴⁸

Az adatokból szembetűnő, hogy a helyi lakosságnak majd 95%-os a magyar nyelvismerete, ám a szlovák nyelvet is a lakosság több mint 45% bírta.

A helyi közművelődési egyesületek már az 1880-as években támogatták a magyarosodó diákokat. A gimnázium igazgatója írta, hogy Rudnay Béla FEMKE titkár és Fesztoráczy Gyula jegyző „ismét segítettek, most 7 db díszkötésű könyvet küldtek azon tanulóknak, akik nem magyar anyanyelvű létükre a magyar nyelvben szép előmenetelt értek el.”⁸⁴⁹ A losonci közművelődésügyi egyesületek külön figyelmet is érdemelnek.

IV. 6. FMKE és a hasonló közművelődési egyesületek tevékenysége

Amíg a Szepességben, a helyi viszonyokat figyelembe véve, kiemelt szerepet szántak a magyar nyelvű színügynek, és ez Besztercebányán is gyakran napirenden volt, addig Losoncon és környékén kevésbé foglalkoztak vele. Bár a *Losoncz és Vidéke* már 1882-ben egy állandó színház eszméje mellett kardoskodott, ez azonban nem talált visszhangra. 1885-ben újra a hetilap látókörébe került a kérdés, ám pár cikk után – a támogatás elmaradása híján – elsorvadt a kezdeményezés. Így tehát csupán vándorszínházak, illetve vándorszínészek látogattak Losoncra. Egy 1909-ben napvilágot látott cikk szerint kevesen pártolták a magyar színügyet. Hiszen ha cirkusz jött az meg volt tömve – panaszkodott a cikk –, úgy látszik, arra nagyobb az igény. Az írás szerint a bérletesek is elégedetlenek voltak, hiszen a bérlet vásárlásakor fűt-fát ígérő társulatok nem azt adták, amit ígértek. Legtöbbször csak drámát és az új darabok helyett régi, sokszor látott műveket adtak elő. A színügyet a helyi közművelődésügyi egyesületek sosem karolták fel, ezek ugyanis más jellegű tevékenységre koncentráltak.

⁸⁴⁸ A katonai és polgári népességgel együtt. A 10 alatti nyelvismeretet és nyelveket nem tüntettem fel. In: MOL. XXXII-23-h. 735.

⁸⁴⁹ Iskolai értesítő, Gresits: Losonczy magy. Kir. Áll. Főgimnázium 1888: 52.

A Felvidéki Magyar Közművelődés-ügyi Egylet helyi tevékenysége egyébként különlegesnek mondható a többi felvidéki fiókegylethez képest.⁸⁵⁰ Nógrádban ugyanis már az 1830-as években megalakult a Nógrád megyei Nemzeti Intézet, mely 1882-ben tevékenységét új alapokra helyezte.⁸⁵¹ Ekkor a reformkori alapító tagok örököszeit is felkérték a csatlakozásra, közölték velük, hogy az elmaradt tagdíjakat nem fogják visszamenőleg követelni. A NNI 1884. év folyamán már aktív volt, és olyan környékbeli tanítóknak adott jutalmat, akiknek a tanítványai sikeresnek bizonyultak a magyar nyelv előmenetelében.⁸⁵² A FMKE felhívása először 1883-ban jelent meg a helyi lapokban, melyet számos támogató cikk követett. Az egyesület 1884. március 9-én tartotta alakuló közgyűlését Balassagyarmaton, Török Zoltán elnöklete alatt.⁸⁵³ 1886 elején már aktív volt az egyesület, és észak nógrádi tanítókat jutalmazott.⁸⁵⁴

Bár a helyi FMKE fiókegyletbe még 1883-ban Losonc városa is belépett, 100 forintnyi alapítványt hozva létre a tagdíjak fizetése céljából, ennek ellenére 1885 nyarán egy újabb, a losonci köz-művelődésügyi egyesület felhívását és a támogató cikkeket olvashatunk a helyi lapokban. A cikkírók, köztük Török Sándor, Kosztka Tivadar és mások, Losonc missziós szerepét hangoztatták a magyarosítás terén.⁸⁵⁵ 1885 végén a városi tanácssteremben tartott értekezlet elfogadta a *Felső Nógrád megyei Közművelődési Egyesület* megalapításának tervét.⁸⁵⁶ Bár a helyi sajtó az eseményt úgy állította be, mint a teljes városi adminisztráció által kezdeményezett mozgalmat, a közgyűlési jegyzőkönyvekben az egyesület természetesen külön szervezetként jelent meg, sőt a város ide is belépett 100 forintnyi alapítvánnyal.⁸⁵⁷ A résztvevők nevei alapján egyértelmű, hogy a lap sokkal közelebb járt a valósághoz. 1886 tavaszán a kaszinó nagytermében megtartott alapítógyűlésen elnöknek (szintén) Török Zoltánt (Losonc akkori országgyűlési képviselőjét, későbbi polgármestert és főispánt), jegyzővé

⁸⁵⁰ A továbbiakban FMKE.

⁸⁵¹ *Losonc és Vidéke* 1882. május 14. A továbbiakban NNI. Az egyesületet Huszár László elnök 1886-ban a FMKE Balassagyarmati nagygyűlésén mutatta be: Az egyesület 1831-ben alakult 15969 forint tőkével, melynek kamataiból az évek során iskolakönyvek vásároltak, tanítókat jutalmazták egészen 1849-ig. Az alkotmány visszaállítása után 42 ezer forintból 25 ezret a balassagyarmati polgári iskola alapjába fektettek, a többiből pedig az egyesület elnöke szerint „tovább folytatták a munkát.” Huszár László azt kérte a FMKE-től, hogy Nógrádban a kisdédvók ügyét karolja fel. In: *Losonc és Vidéke*. 1886. június 13. Hasonló egyesület Gömörben is működött lásd. Tibenský 1971: 457.

⁸⁵² *Losonc és Vidéke*. 1884. szeptember 21.

⁸⁵³ *Losonc és Vidéke*. 1884. február 24.

⁸⁵⁴ Az Észak Nógrád, Felső Nógrád fogalmak határainak definiálása nem találtam támpontokat a korabeli iratokban, ám általánosan a szlovák nyelvű lakosságra, tehát a Losonctól északra fekvő falvakra utalt a kifejezés.

⁸⁵⁵ Kosztka Tivadar 1892-ben Nógrád vármegye tanfelügyelője lett.

⁸⁵⁶ *Losonc és Vidéke* 1885. december 27. A továbbiakban FNMKE.

⁸⁵⁷ 1886 Kj. 40 sz.

Szondy Jánost, pénztárosnak pedig Belágh Lajos választották.⁸⁵⁸ A város nagyon aktívan tevékenykedett a FNMKE anyagi hátterének megalapozásában. A helyi vadásztársulat, a helyi dalegylet adakozása mellett, Losoncon és Füleken is bálákat rendeztek az egylet támogatásának a céljából.⁸⁵⁹

A három közművelődés ügyi egylet tevékenységének követése a helyi sajtó segítségével nagyon nehéz, hiszen gyakran maguk a cikkírók sem fogalmazznak tisztán, így a FMKE és a FNMKE tevékenységének követése és elkülönítése igen nehézkes. A tagsági díjakkal, és a tagok toborzásával itt is akadtak problémák, volt mikor a „mindent megölő közöny” mellett „tüntetve duzzogó visszavonulásról” cikkeztek a lapok.⁸⁶⁰ A három egylet tevékenysége az 1880-as évek végétől – nem csak az éves közgyűlések álmos, semmitmondó adminisztratív jelentéseit olvashatjuk – egészen 1908-as egyesülésükig dokumentálható.⁸⁶¹ Az egyesülés folyamata Török Zoltán 1904-es NNI elnökének való megválasztása után indul el és 1908 tavaszán emelkedik jogerőre.⁸⁶² Ez volt az az időszak, amikor a Bazovszky-ügy is egyre jobban a középpontba került. Nem volt tehát véletlen, hogy a Nógrád megyei Nemzeti Intézet nevet felvevő egylet taggyűjtő felhívása így ekképp kezdődött: „Megtámadtak bennünket! Megtámadtak azon az oldalon, amelynek védelme minden magyar embernek szent és hazafias kötelessége.”⁸⁶³ A tudósító szerint az érdeklődés osztatlan volt, a városháza nagyterme az NNI újraalapító gyűlésén zsúfolásig megtelt. Egy 1908 végi cikk szerint a tagok száma rohamosan gyűlt, a korabeli prognózis szerint elérhette akár az 1700 főt is.⁸⁶⁴ A helyi lap csupán csendesen jegyezte meg, hogy a helyi FMKE vagyonát 1908 végén – amely a korábbi hírek szerint eredetileg a NNI vagyonát gyarapította volna – mintegy 9000 koronát, Balassagyarmaton Clair Vilmos főtitkár átvette.⁸⁶⁵ Ez azt jelenti, hogy az országos egyesület nem kívánta vagyonát a helyi NNI kezelésében hagyni – mely a FMKE nevet is levette magáról –, és ezáltal támogatni a helyi magyarosító egylet önállósodását.

Az egyesülés utáni Nógrádi Nemzeti Intézet 1911-ben fennállásának nyolcvan éves évfordulóját ünnepelte. Csak az 1910-es évben kulturális célokra 8982 koronát, az iskolák és

⁸⁵⁸ *Losoncz és Vidéke* 1886. április 4., a közgyűlés március 29 „...a közügyek elő oszlopai, Nógrád [Gyürky Ábrahám] és Nyitra megye főispánjai is megjelentek.”

⁸⁵⁹ A felülfizetők névsorát természetesen leközltek *Losoncz és Vidéke*. 1886. március 2. és április 4.

⁸⁶⁰ *Losoncz és Vidéke* 1887. február 27.

⁸⁶¹ A legnehezebben a FMKE helyi fiókja tudott megfelelni céljainak, 1887-ben a *Losoncz és Vidéke* vezércikke szerint „eddiggi céljához közeledő életjelet még nem adott magáról” 1887. augusztus 28. Az 1888-ban viszont már az egylet konkrét tevékenységével is találkozunk a lapokban, sőt a *Losoncz és Vidéke* lesz a helyi FMKE hivatalos közlönye. *Losoncz és Vidéke*. 1888. május 27. A legaktívabb az NNI volt „a három egyesület közül emez első felel meg legjobban feladatának.” *Losoncz és Vidéke*. 1897. február 28.

⁸⁶² *Losoncz és Vidéke* 1904. augusztus 14., és 1908. április 5., és 1908. június 14.

⁸⁶³ *Losoncz és Vidéke* 1908. május 31.

⁸⁶⁴ NNI közgyűlésén hangzott el, *Losoncz és Vidéke* 1908. december 13.

⁸⁶⁵ *Losoncz és Vidéke* 1911. november 8.

tanítók segélyezésére 2360, a balassagyarmati és losonci helyi választmányok ellátására 1550, ifjúsági és népkönyvtárak felállításra 1159, hazafias sajtótermékekre 854, ifjúsági és hazafias egyletek segélyezésére 901, intézeti naptárra 1275 koronát fordítottak.⁸⁶⁶ Az intézet összvagyonra 151 238 korona volt. 175 alapító, 176 örökös, 679 évdíjas és 626 pártoló taggal rendelkezett.⁸⁶⁷ Összességében elmondható, hogy a kultúregyletek a felső– avagy észak–nógrádi falvakra, ezen belül is Gácsra és a lónyabányai völgy falvaira koncentráltak.⁸⁶⁸ Ezen térség a 18. század végén a *Losoncz és Vidéke* szerint még magyarnak számított, „hiszen nincs még annak 70 esztendeje sem, mikor Gács egész vidékével s az egész lónyabányai völgy magyar nyelven beszélt.”⁸⁶⁹ Észak–Nógrádban nemcsak a helyi tanítókat, hanem a lelkészeket is pénzbeli segéllyel támogatták, abban az esetben, ha növendékeik a magyar nyelvben sikereket értek el, vagy magyar nyelvű miséket (is) tartottak. E mellett megszervezték és tűzifával, pénzzel, könyvekkel és kiadványokkal támogatták a gácsi és a málnapataki kisdédóvót. A közművelődési egyletek taggyűjtő és névmagyarosító bizottságokat, falusi könyvtárakat, falusi olvasóköroket is alapítottak. A pozitív példákat a *Losoncz és Vidéke* mindig készséggel és látványosan találta a város lakosságának. Az egyik cikk szerint – melyet a málnapataki óvoda tanítója írt – éppen a szülők azok, akik gyermekeiket annak reményében adják be az óvodába, hogy magyarul megtanuljanak: „A szülők a legnagyobb kézséggel, szives örömmel küldik, s nagy részben hordják szeretett piczikéiket a kezdődő magyar nemzeti művelődés szent csarnokába [...] s nem egy öröm [...] köny csordúl, midőn alig dadogni kezdő ajkacskák az édes magyar nyelv megcsendül [...] kincse magyar nemzet tagja lett, bánatköny, mert a szülő maga több évtizeden át sem juthatott egészen idáig.”⁸⁷⁰

A Felső Nógrád Megyei Nemzeti Intézet 16. évi rendes közgyűlésén, 1903-ban már azon tanítók támogatását helyezte előtérbe, akik a gyakorlati gazdasági oktatásban, illetve ifjúsági szervezetek szervezésében és vezetésében segítkeztek.⁸⁷¹ Ez újdonságként hatott, hiszen korábban jobbára a magyar nyelv oktatásáért kaptak tetemes, akár a 400 koronát is elérő jutalmat. Volt még egy eredeti kezdeményezés, amit az 1890-es évek elején kezdtek alkalmazni a közművelődési egyesületek pályázataira pályázó észak nógrádi falusi tanítók és lelkészek. A „Haladás tényekben” című cikkből kiderült, hogy Janko Sámuel maskovai evangélikus tanító kezdeményezésére elemi iskolájának tanulói magyarul kezdtek levelezni

⁸⁶⁶ A naptár 2500 példányban jött ki 1729 korona hasznat hozva, így a jövő évben 5000 darabot nyomtattak.

⁸⁶⁷ *Losoncz és Vidéke* 1911. június 25.

⁸⁶⁸ Vesd össze: Bóna 2013.

⁸⁶⁹ *Losoncz és Vidéke* 1885. március 8.

⁸⁷⁰ *Losoncz és Vidéke* 1902. december 21-i levél.

⁸⁷¹ *Losoncz és Vidéke* 1903. augusztus 16.

más felső–nógrádi iskolákkal. Minden diák egy levelet írt, melyből a legjobbat kiválasztották és azt küldték tovább először Csehbrezóba. Sem alaki, sem pedig tartalmi korlátok nem voltak megszabva, a tanító szlovákul magyarázott a magyarul feltett kérdésekre.⁸⁷² A lap az egekig magasztalta az ötletet, egy hónapra rá pedig már a helyi FMKE 50 forintos jutalmáról adott hírt, melyet a két iskola tanítója kapott.⁸⁷³

Abban a kérdésben azonban, hogy a magyar nemzeti eszmét milyen nyelven terjesszék, megoszlottak a vélemények. Egyesek szerint ez községfüggő, a legelfogadottabb módszer szerint a gyerekeknek ahhoz, hogy biztosan megértsék az anyagot „tótul” kell elmondani, majd magyarra fordítani.⁸⁷⁴ A helyi sajtó azonban az 1880-as és 1890-es években is hangos a „germanizáció” és a „tótosodás” rémképétől: „Losonczon is mindennapos a tót beszéd s korántsem kizárólag a cselédség s katonaság egy része között, hanem Losonc polgárságának egy része körében is.”⁸⁷⁵ Ez részben természetesnek vehető, hiszen a cselédség és az iparos lakosság egy jó része is szlovák volt, de hogy magyar családok a cselédek végett szlovákul beszéljenek, az már nem volt elfogadható a lap szerint. Ha társaságban volt egy katona, „bármilyen hadilábon is állunk a der, die, das-al máris németül beszélünk. Losonc tetőtől talpig magyar város? Ugyan menjünk végig az utcán. Csakúgy hemzseg a német czég, sőt szégyennel kell bevallanunk, még tót feliratra is találunk.”⁸⁷⁶

A millennium után a nemzeti érzelmű sajtócikkek figyelme egyre inkább már az észak–nógrádi falvak felé irányult. Az 1908 januárjában a fővárosi és helyi sajtóban is megjelenő nemzetiségi izgatásokkal – Nógráddal kapcsolatos „Szlovenszki Tizdennik” cikkei miatt – Nógrád vármegye közigazgatási bizottsága is foglalkozott. Ahogy az alispán, Nagy Mihály válaszából kiderült, a lapok tudósításai „sajnos megfelelnek a valóságnak [...] a jóindulatú tót nép felizgatására alkalmas közlemények jelentek meg [...] ha törvényellenes az izgatás, átadja a sajtóügyi közvádlónak...”⁸⁷⁷ A Nógrád Megyei Nemzeti Intézet (pár hónappal megalakulásának jogerőre emelkedése előtt) gyűlést hívott össze, melyben megpróbált válaszolni a „pánszav kihívásokra.” Először is megsürgette a nemzeti jellegű szolgabírói felterjesztéseket, és az alispáni hivatalt a gyors elintézésre és kiderített bujtogatás megtorlására szólította fel. A „hazafiatlan tót lapokban” megjelent „államellenes” cikkeket a bizottság egy szlovákul tudó tagja kivonatban fordította, így ismerte meg az egyesület választmánya a szlovák nemzeti sajtó helyi jellegű cikkeinek tartalmait. Harmadsorban a

⁸⁷² *Losonc és Vidéke* 1892. június 5. Haladás tényekben c. cikk

⁸⁷³ *Losonc és Vidéke* 1892. július 17.

⁸⁷⁴ *Losonc és Vidéke* 1903. augusztus 23. De a cikkíró szerint ez attól is függött, melyik faluról volt szó.

⁸⁷⁵ *Losonc és Vidéke* 1885. március 8.

⁸⁷⁶ *Losonc és Vidéke* 1886. május 2.

⁸⁷⁷ *Losonc és Vidéke* 1908. január 19.

„hazafiatlan” lapok ellensúlyozására (*Slovenský Týždenník, Ludové noviny*) feliratot intéztek a minisztériumba, hogy az a „hazafias” *Vlast’ a Svet, Krajan* és *Slovenské Noviny*t nagyobb számban és mérsékelt árban küldje meg, mert a hazafiatlan lapokat potom áron, csaknem ingyen terjesztették. Negyedszerre a vidéki körök elnökeinek meghagyták, hogy haladéktalanul közöljék a káros törekvéseket.⁸⁷⁸ A gyűlésen elhangzott az is, hogy a losonci és a gácsi járás, köztük Losonc városa erősen „métélyezve” van. A következő hónapokban észak–nógrádi falvak tanítói, a korábbi, „pánszláv” esetekhez hasonlóan, nyilatkoztak a vádak ellen.⁸⁷⁹

IV. 7. Egy losonci értelmiségi asszimilációs életpályája

Egy ilyen magyar dominanciájú, ám szlovák falusi háttérrel is rendelkező környezetben lépett a színre egy bizonyos Bazovský Ludovít (Bazovszky Lajos) nevű fiatal ügyvéd, aki megpróbálta megszervezni a helyi szlovák társadalmat a környék „magyar darázs-fészkében”, Losoncon. Mint láthattuk, Losonc nemcsak gazdaságilag, de magyarosodás tekintetében is valódi bástyája volt Nógrádnak. Ebbe a környezetbe érkezett meg tehát Bazovszky Lajos, a nagykürtösi járásbeli Érújfalu szülőtte.⁸⁸⁰ Bazovszky Lajos életét és losonci tevékenységét a szlovák szakirodalom jól feltárta.⁸⁸¹ A város és a sajtó reakciója Bazovszky Lajos tevékenységére viszont fontos adalék Losonc dualizmus kori nemzetiség-történetének.

Bazovszky Lajos elemi iskoláját az apja tanítása alatt, Érújfalun végezte, majd Rimaszombatba és Késmárkra járt gimnáziumba. 1899-ben szerezte ügyvédi diplomáját Budapesten. Ezt követően Sopronban, Turócszentmártonban (Matúš Dulánál a Szlovák Nemzeti Párt elnökénél) és Szencen is dolgozott, majd 1900 elején visszatért hazájába, Nógrádba. Felesége annak a szenci ügyvédnek, Štefan Fajnornak volt a lánya, akit szoros családi kötelék fűzött Milan Rastislav Štefánikhoz (Csehszlovákia első háborús minisztere volt). Bazovszky 1900 áprilisában nyitotta meg ügyvédi irodáját.⁸⁸² A 1901 végétől a királyi járásbírószágon szlovák tolmácsként tevékenykedett.⁸⁸³ A fiatal, jó modorú és mindig

⁸⁷⁸ *Losonc és Vidéke* 1908. február 9. „Vigyázzunk, Védekezzünk” c. vezércikk.

⁸⁷⁹ *Losonc és Vidéke* 1908. március-Június.

⁸⁸⁰ Az eredetileg lengyel származású család a 14. században katonaként érkezett Magyarországra. Apja Daniel Bazovský (1814-1899) és annak nagybátyja (1819-1898) is evangélikus népiskolákban tanítók voltak a losonci és nagykürtösi járás falvaiban. Bazovszky Lajos életpályájának vizsgálata ezúttal elmaradt. Két okból, egyrészt Bazovszky Lajos nem vezetett semmilyen naplót, hagyatéka pedig vontatott, gyakorlatilag állandó opposzióban lévő személyiségre utal. A két háború alatt szembefordult a cseh integrációs kísérletekkel, a második világháború alatt pedig Magyarországgal tartotta fent kapcsolatait, saját autobiográfiáját pedig a háború után írta, mikor is megpróbálta rehabilitálni magát. Angelika Šrámková (születési nevén Dončová) szerint ebben a történetek torzulnak, némely fontos időpontok és események pedig teljesen hiányoznak. Ezért életének és iskoláinak ismertetésétől eltekintek. Lásd Šrámková 2014:

⁸⁸¹ Lásd: Marta Kamasová, Angelika Dončová, Roman Holec, Michal Potemra vagy a magyar Tilkovszky Lóránt munkáit.

⁸⁸² *Losonc és Vidéke* 1900. április 29.

⁸⁸³ *Losonc és Vidéke* 1901. december 8.

kézpénzzel fizető ügyvéd úgy tűnt, hogy hamar megtalálta a helyét a losonci polgárság körében.⁸⁸⁴ Bazovszky Lajos virilista jogon a városi képviselő testület tagja is volt. A jogügyi bizottságban tevékenykedett, a képviselő testületi gyűlésekre 1906 végéig ritkán ugyan, de eljárt.

1907 elején, a Korponai Takarékpénztár alapszabályainak módosítása ügyében jelent meg először a helyi sajtóban pánszláv minőségben.⁸⁸⁵ A *Losoncz és Vidéke* ekkor megkereste és megszólaltatta Bazovszky Lajost: „...kijelentem, hogy engem ezen alapszabályok módosításánál kizárólag merkantil célok vezetnek, ettől mindennemű pánszláviztikus tendencia távol áll, s hogy ezt a tényt valaki politikai vonatkozásúvá akarja tenni, az bizonyára csak valamely fogást rejthet magában!” Bazovszky kérte a lapot, hogy hozza le az alapszabály módosításokat, amelyek majd tisztázzák őt. A helyi fiskális 1907 vége felé ismét egy hasonló ügybe keveredett, ezúttal egy zólyomi népgyűlésen kellett volna felszólalnia, amit a helyi rendőrkapitány nem engedélyezett.⁸⁸⁶ A *Losoncz és Vidéke* ekkor már „gyanúsnak” tartotta Bazovszky tevékenységét, mert bár az ügyvéd ismét magyarázkodó levelet küldött, a lap megjegyezte, hogy „elvártuk volna tőle, hogy a nemzetiségek hazafiatlan törekvéseivel való rokonszenvezést a leghatározottabban megtagadja.”⁸⁸⁷ A lap megjegyezte, hogy az ügyvéd kilépett a 48-as Függetlenségi Pártból és úgy értesült, hogy sorra lépett ki a helyi egyletekből. A szlovák ügyvéd 1908 elején még nyilatkozott a felmerült pánszláv vádakkal kapcsolatban, ekkor beismerte, hogy ő tót anyanyelvű, de az egész ügyet csak hatásvadász hazugságnak titulálta. „...Én, mint szociáldemokrata ember magára a nemzetiségi elvre éppenséggel nem bázírozok...”⁸⁸⁸ Ekkora már összeült a losonci ügyvédi kamara, hogy megvitassák a tagtársukat, Bazovszky Lajost ért támadásokat. Az összes ügyvéd jelenlétében született döntés értelmében felkérték tagtársukat, indítson sajtópert az őt ért rágalmak tisztázása érdekében. A *Losoncz és Vidéke* így kommentálta az eseményt: Losonc társadalma „a helyesebb módon megválasztott állásfoglalást általános elismeréssel...” fogadta.⁸⁸⁹ A lap hozzátette azonban, hogy azt javasolja a fiskálisnak, hogy országos porondon tisztázza magát, és a Týzdeník újságot támadja meg egy országos lapban. Bazovszky már februárban megindította sajtóperét

⁸⁸⁴ *Losonc és Vidéke* 1909. március 4.

⁸⁸⁵ *Losoncz és Vidéke* 1907. február 24.: „Pánszláv mozgalom” c. cikk a korponai takarékpénztárnál pánszláv jellegű alapszabály módosítást kíséreltek meg, hogy a helyi igazgatót megbuktassák.

⁸⁸⁶ *Losoncz és Vidéke* 1907. november 3. lehozta a *Zólyomvármegyei Hírlap* tudósítását, miszerint eredetileg Bazovszky magyarul akart volna beszélni, de a lap szerint a zólyomi rendőrkapitány valószínűleg Bazovszkyban sem látott garanciát a magyar állameszme védelmére. Ha ez így van „jó lesz Bazovszky úrnak vigyázni a bőrére [...] mert könnyen megtörténhet, hogy a nógrádiak rövidesen elverik rajta a port.”

⁸⁸⁷ *Losoncz és Vidéke* 1907. november 3.

⁸⁸⁸ *Losoncz és Vidéke* 1908. január 12.

⁸⁸⁹ *Losoncz és Vidéke* 1908. január 19.

a Nógrádvármegye, később pedig a *Zólyomvármegyei Hírlap* ellen Kadosa Marcel budapesti ügyvéd útján.⁸⁹⁰

Ettől kezdve ügyek ügyeket követtek, 1908 őszén Bazovszky Lajost a *Népjog*⁸⁹¹ szociáldemokrata lapban írt cikkeiért jelentették fel az ügyvédi kamaránál, amely megszakította az érintkezést a losonci szlovák ügyvéddel és Gyikós Mihállyal, a *Népjog* szerkesztőjével.⁸⁹² A cikkekkel a városi tanács is foglalkozott.⁸⁹³ 1909 januárjában a sajtóperek összütésében jelent meg az a meg nem erősített hír, hogy Losoncon szlovák bankot terveznek nyitni.⁸⁹⁴ A *Losonc és Vidéke* a közigazgatási hatóság figyelmét is felhívta az ügyre, februárban pedig a Nógrádmegyei Nemzeti Intézet hathatós ellenmozgalmára volt kíváncsi.⁸⁹⁵ Február végére a *Všeobecná banka účastnínná spoločnosť* nevű bank alapítását kész tényként kezelték. A *Losonc és Vidéke* „egy újabb seb a magyarság testén” című hisztérikus vezércikkben hevesen reagált a 200 000 korona alaptőkével alakult bankra.⁸⁹⁶ A lap tudósítása szerint a hatóságok hiába kobozták el az izgató újságpéldányokat, naptárakat, röpiratokat. Azokat zárt borítékokban Csehországból, Amerikából adatták fel, majd hamis bevallással, ládákból csomagolva küldték szét. A lap szerint a közigazgatási hatóság ezt

⁸⁹⁰ *Losonc és Vidéke* 1908. február 23.

⁸⁹¹ *Népjog*, (1908) A nógrádi szociáldemokrata munkásság politikai és gazdasági közlönye / szerk. Gyikós Mihály, megjelenés: 1908. március 15. – 1909. március 14. között jelent meg. Az első számban a párt programjánál Bazovszky Lajos azt írta: „...bármely társadalmi állás, bármely nemzetiségű [...] igyekszünk szolgálatot tenni.” Bazovszky már az első számban az antiszemitizmust ostromozta, és ingyenes jogvédelmet kínált a helyi munkásoknak. Az *Ázsiai állapotok* című állandó rovat már az első számtól indult. Itt *Nógrádi sötétség* címen panaszkodott, hogy Losoncon hónapokig nem volt szabad nyomda, amely kinyomtatta volna ezt a lapot „nincs [...] egy szabad gondokozású, socialis haladást hirdető lapnak [...] nem akad ilyen nyomda, mert saját piszkos önérdéküket, már eddig jól kihizlalt potrohukat féltő városi, és megyei uraságok, meg nem engedhetik azt, hogy olyan lap jelenjék meg [...] mely az ő üzelmeikről, nép nyúzásaikról és butaságaikról a leplet minden teketória nélkül lerántja [...] sötét de közbecsülésben álló koponyájuk ki lesz téve a mosásnak...” Bazovszky a március 15-i ünnepségek kapcsán Petőfit élteti, aki bár kibontotta a zászlót, azt most olyanok hordják, akik a zászlósrúddal verik a népet, és hogy az ünnepet csak „díszmagyarjának fitogtatására [...] használja.” A lap az általános választó jogért is harcra száll, konkrét eseményeket és vádakokat is megfogalmazva, a kisemberek védelmét hangoztatva. Az első nemzetiségi jellegű cikk a 8. számban, 1908. június 23-án megjelent vezércikk volt a pánszlávizmus terjedése kapcsán. „...ami azonban Nógrádban abszurdum és pusztán a klerikusok által ügyesen felkeltett gyanú s költött rémmese...” A *Népjog* megszűnte után a jelent meg 1909-ben a *Népakarat* (Gyikós Mihály) majd a *Nógrádi Munkás* havilap is.

⁸⁹² *Losonc és Vidéke* 1908. november 22. Bazovszky Ázsiai állapotok nevű cikksorozatában ismét a vármegye és a város közigazgatási állapotait szidta, illetve kijelentette, hogy ő tót szívvvel lélekkel és azon semmi sem változtat.

⁸⁹³ 1908 Kj. 161 sz.

⁸⁹⁴ *Losonc és Vidéke* 1909. január 31. A szlovák tőkés bankok alapításának virágkorát élték az 1907–1912-es konjunktúra idején. 16 szlovák tőkés bankot nyitottak, mintegy 25.30 fiókkal. In: Kol. 1986 Dejiny Slovenska..., 167.

⁸⁹⁵ *Losonc és Vidéke* 1909. február 14.

⁸⁹⁶ A 2074 részvényvel bejegyzett „Losonci általános bank részvénytársaság” alaptőkéje 200.000 korona volt. Alapítók: Bazovszky Lajos, Fingyó András, Hanó János, Ondrejovics Mihály, Bodicky Sámuel, Gyúros Márton, Labáth Pál, dr. Fajnor Vladimir, Paulinyi Vilmos, dr. Medveczky Lajos és Vesel János. Igazgató Bazovszky Lajos, helyettes Fajnor István ügyvéd, igazgatósági rendes tagok: Dula Máté és más nem losonci kötődésű szlovák nemzetépítők, helyiek: Nosály József losonci, Gyúros Márton felsősztrégovai, Ondrejovics Mihály etrefalvai lakos.

tényként állapította meg.⁸⁹⁷ Ugyancsak a cikkíró írta, hogy a néppel való érdekkapcsolat leghathatósabb eszköze a népbank, „a nógrádi tót parasztság a törvény által szentesített jogok alapján egy oly gazdasági intézmény alá jutott, amelynek védőszárnyai a magyarság egén egy meg nem mozdítható árnyékfoltot rögzítettek meg.”⁸⁹⁸ A bank egyébként sértette a helyi bankok érdekeit, hiszen alacsonyabb kamattal kölcsönzött a helyi és észak–nógrádi szlovákoknak.⁸⁹⁹ Bazovszky ekkor még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy a lapban tisztázza magát. A helyi sajtó és a társadalom híresztelése, mely szerint a bank a nemzetiségi politikai érdekek szolgálatára alakult volna, „nem egyéb tendenciózus megtévesztésnél [...] a bank a mi közös hazánk, édes hazánk közgazdasági életének egyik elősegítője lesz, politikai tekintetek nélkül...” De a *Losoncz és Vidéke* szerint az alapítók névsora mutatta, hogy a „pánszláv vezérfiak ilyen jellegű erkölcsi és számbeli képviselője mellett a pánszláv törekvések tagadhatatlanok.”⁹⁰⁰

Ettől kezdve a korszak végéig heti vagy havi rendszeresével, de Bazovszky Lajosról mindig akadt egy-egy cikk az újságban, és gyakran téma lehetett a Vasúti utca sarkán álló FMKE kávéházban. Az ügyről szóló újságcikkek gyakorisága az első világháború kitöréséhez hasonlítható: semmilyen más téma nem mozgatta meg ennyire a dualizmus kori losonci sajtót. A cikket, melyben bejelentették az ügyvéd városi közgyűlés által megszavazott bojkottját, Török Zoltán főispán írta.⁹⁰¹ Ebben saját elmondása szerint dióhéjban közölte Bazovszky Lajos életrajzát, melyet így ismertetett: „Ide jött ez az ember, bevetette magát a 48-as függetlenségi pártba és alamuszi módon annyira behizelegte magát, hogy ott [...] bizalmi állást is foglalt el. [...] Amint meggyőződött, hogy a koalíció nemzetiségi céljaira ki nem használható, [...] hátat fordított és szocialista lett.” Török szerint az „országosztó terveivel” vagyontalan ifjúként érkezett ide Bazovszky, Losonc közönsége felkarolta, vagyont szerzett, mégis a tevékenysége „vérmérgezéshez” hasonlítható. A főispán lejáratozó cikke azonban nem volt egyedülálló, mondhatni az egész szám Bazovszkyval foglalkozott. További cikkírók így írtak róla: amióta megtelepedett, megtérést színlelt, a 48-as párt főkortese volt, sőt titkára is, ez időben Losonc legforgalmasabb ügyvédi irodáját mondhatta magáénak. Iparkodott jó viszonyban lenni mindenkivel, udvarias, szíves volt érintkezési modorában, sok jó barátot szerzett magának s e város és vidéke polgárainak háromnegyed részével tegeződő viszonyban állott. Népszerűsége törekedett: iparost, kereskedőt gavallérosan és mindig készpénzzel

⁸⁹⁷ *Losoncz és Vidéke* 1909. február 28.

⁸⁹⁸ *Losoncz és Vidéke*, 1909. február 28.

⁸⁹⁹ Dončová 2007: 28.

⁹⁰⁰ *Losoncz és Vidéke* 1909. február 21.

⁹⁰¹ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 7.

fizetett, sokan igen szerették és kedvelték őt. Ezután átmenetképpen a pánszlávizmushoz nemzetközi szocialistává vált, ekkor már sajtóorgánumról is gondoskodott *Népjog* néven, hű társa dr. Gyikos Mihály szerkesztése alatt, ahol nemcsak országos, hanem városi intézmények ellen is „undort keltő stílusban” írt, melyek inkább csak förmedvények és üvöltésekhez hasonlíthatóak. Ekkor aztán végre levetette álcáját a „pánszláv agitátor.”⁹⁰² Azt is kiplakátozták, hogy a város kétnyelvű polgárai közé „mételyként beékelődő” Bazovszky Lajossal mindennemű társadalmi érintkezést meg kell szakítani.⁹⁰³

Azon a közgyűlésen, amelyen megbélyegezték Bazovszkyt, 63 képviselő vett részt, amely egy jobb átlagosnak számító jelenlét volt.⁹⁰⁴ Kizárták az egyesületekből, a kereskedők elutasították a kiszolgálását, és „vessük meg azokat is, kik Dr. Bazovszky Lajossal érintkeznek, hogy ezt a szégyent városunk és vidéke hírnevéről lemossuk!” – hangzott a felszólítás.⁹⁰⁵ Az újságok a *Národnie Noviny* és más nemzeti szlovák lapok erről szóló cikkeit fordításban közölték, hogy a hangulatot tüzesebbé tegyék. „12 alapító közül 6 paraszt, ez tetszik nekünk, az igazgatóságban is, és Bazovszky ígéretet tett, hogy e nyár folyamán több tót gazdát von be az igazgatóságban Tamasiból, Udornyáról és Poltárról. A könyvekben tót vezetés is lesz, így minden részvényes betekinthet azokba jól mennek-e a dolgok, így kell ennek lennie, hisz a paraszt minden fillérjét nehezen szerzi meg... A többi csahos [értsd a bankot ellenzők] [...] kabátos nem közénk való [...] ugathatnak, az nekik nem segít.”⁹⁰⁶ A városban ettől kezdve folyamatosan plakátok és rágalmazó röpiratok terjengtek.⁹⁰⁷ Az első Török Zoltánt, Wágner Sándort és dr. Honti Rezsőt is nyomdafestéket nem tűrő szavakkal rágalmazó plakátokat már márciusban kihelyezték. A falragaszokat kihelyezőket, egy nyomdászsegédet, köztük Bazovszky Lajos „selyemfiúját”, Gyikos Mihályt is tetten érték.⁹⁰⁸ A feljelentések megtörténtek, továbbá kiderült, hogy a betűtípus és a papíros a szakértő szerint azonos a Kármán nyomda felszerelési anyagával. Az újság utánajárt a dolognak, Kármán Zsigmond nyomdatulajdonos szerint nem lehetetlen, hogy két nyomdászsegédje titokban

⁹⁰² *Losoncz és Vidéke* 1909. március 7.

⁹⁰³ Történt mindez a városi tanács indítványából: A képviselőtestület dr. Bazovszky Lajos képviselő testületileg megbélyegzése ügyében „egyhangúlag elhatározta [...] nevezett magyar hazánknak e nyíltan szemérmetlenül föllépő ellenségét, a hírhedt pánszláv agitátort nemzetellenes cselekedetért elítéli, a testület kebléből törvényes rendelkezés hiányában (beszúrá- legnagyobb sajnálatára ki nem zárhatván, ez úton megbélyegzi) [...] Bazovszky Lajos viselkedésével egész város szégyenére vált [...] megkímélheti a testületet attól, hogy megjelenik[...] így véve elejét „az iránta érzett gyűlölet szenvedély megnyilvánulásának” B.L. értesítendő. In: 1909 Kj. 88 sz.

⁹⁰⁴ Az extrémek 16-22 főtől kezdődően egészen a maximális létszám, 80 felé mutatnak.

⁹⁰⁵ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 7. Török Zoltán vezércikke.

⁹⁰⁶ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 14. vezércikk Slovensky Tyzdennik, „A mi losonci tót bankunkról” egyik cikkének fordítása.

⁹⁰⁷ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 14. „Bazovszky & Co.”

⁹⁰⁸ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 14. „Bazovszky & Co.”

nyomta ki az ő tudta nélkül. A nyomdatulajdonos még ugyanannak a számnak a nyíltterében egy külön, elhatárolódását igazoló–magyarázó iratot jelentetett meg. Mivel a röpiraton „a többi kisiparos” aláírás is szerepelt, Kármán Zsigmondhoz hasonlóan az Országos Kisiparosok Szövetségének losonci fiókjának elnöke, Zsigmond Elek is elítélő és elhatárolódó nyilatkozatot hozott le.

Bazovszky Lajos házának és bankjának az ablakait több ízben kővel zúzták be, Gyikos Mihály feleségét gyalázkodó szavakkal inzultálták.⁹⁰⁹ A városi közgyűlés a vármegyei hatósághoz is felterjesztett egy javaslatot a pénzügyintézetek alapításának törvényi korlátozása tárgyában.⁹¹⁰ A szlovák identitását nyíltan felvállaló ügyvéd ellen számos pert és eljárást indítottak: hűtlen kezelés, csalás, sikkasztás, ügyvédi fegyelmi eljárás, cégtábla helytelen elhelyezésének szabálysértése, ügyvédi fogalmazvány formai hibái miatt stb.⁹¹¹

A város magyar társadalmát megosztotta az eset. Egy részük igyekezett elhatárolódnival a szlovák körtől, voltak azonban, akik továbbra is tartották vele kapcsolataikat. A *Losoncz és Vidéke* szerint a bojkott ívet aláírta majdnem minden losonci polgár. Volt azonban olyan, aki nem így tett. „Sajnálattal konstatáljuk, akadtak [...] a magyarság zsírján felnevelődött iparosok, kereskedők, akik magukat magyar embernek vallották idáig [...] s csörgőpénzért [...] érdekeikhez lapulva szembe mernek szállni Losonc város hazafias érzésű nagy tömegével.”⁹¹² A lap ekkor elhatározza, hogy minden Bazovszkyval „egy követ fűjő gyászmagyarnak” közli majd a nevét, erre azonban nem került sor. Mivel a városi képviselőtestület és a sajtó is sajnálkozva írta, hogy törvényes keretek között az ügyvédet nem lehet eltávolítani a városból, az életét igyekeztek megnehezíteni.⁹¹³ A sajtó felháborodva adott hírt a következő, éréjfalui és később a rimaszombati „tót” bank megalapításáról is, melyek a Bazovszky-féle bank fiókjai voltak.⁹¹⁴ Mikor már kifogyni látszottak az ötletekből, 1913-ban egy új, szlovák nyelvű havilap jelent meg *Ipeľ a Rimava* néven.⁹¹⁵ A lap úgy látszik egyetlen,

⁹⁰⁹ *Losoncz és Vidéke* 1909. március 14. A lap íróniával tarkított örömmel fogadja, a feleség inzultálását azonban megvetendő cselekedetnek tartja. „ebben az áldatlan harcban a feleség, az anya és a gyermek immuniasak.”

⁹¹⁰ 1909 Kj. 162 sz.

⁹¹¹ Az *Ipeľ a Rimava* havilapból kiderül, hogy csak az ügyvédi kamara 1913-ra kilenc ízben ítélte pénzbüntetésre Bazovszkyt, később fél évre ügyvédi hivatásának gyakorlásától is eltiltották.

⁹¹² *Losoncz és vidéke* 1909. április 17.

⁹¹³ *Losoncz és vidéke* 1909. április 11.

⁹¹⁴ *Losoncz és Vidéke* 1911. július 13. és 1912. január 7. Rimaszombatban.

⁹¹⁵ *Ipeľ a Rimava*. Slovenský socialný mesačný časopis. Losonc. A lap és nyomdája Losoncon székelt, Štefan Engel nyomdájában nyomták 1913 folyamán. Főszerkesztője ifj. Ján Sirotko majd Ján Virošek volt. A lap első vezércikkében úgy definiálta magát, mint a „Nógrádi és Gömöri szlovák nép védelmezője az őt támadó barátságatlan támadásoktól [...] illetve, hogy növelje az érdeklődést a gazdasági és nemzeti ügyek felé.” A lapok az erdő és föld parcellák felosztásánál, és a Losonci bankkal kapcsolatos sikkasztással, és Bazovszky Lajos *Slovensky Tizdennik* c. lapban írt cikkeinek kiforgatásával foglalkozik. A cikkeket különböző monogramok, illetve „falusi emberek” írják. Egy két szociális és földműveseknek szóló cikket írt a lapba Gyikos Mihály, Bazovszky Lajos volt szociáldemokrata párttagja, a *Népjog* valamikor főszerkesztője, akiket Bazovszky Lajos

nehezen titkolható feladata az volt, hogy Bazovszky Lajos és társainak ócsárolásával foglalkozzon. A cikkek mintegy kétharmada „a szlovák nép legnagyobb ellenségével Bazovszkyval” foglalkozott, akit az ördöghöz hasonlít! Hogy ez mit jelentett a mélyen vallásos szlovák nép számára a 20. század elején, nem szorul magyarázatra.⁹¹⁶ A lap írásmódja, a felmerült nevek és a *Slovenský Robotnícký Noviny*-ra hivatkozó reklámok alapján úgy néz ki, hogy az a helyi szociáldemokrata párt bosszújaként születhetett meg, valószínűleg a helyi adminisztráció rosszhiszemű támogatása mellett.

IV. 8. „Nemzetiségi izgatás”, a Losonc és Vidékének sovinizmusa

A *Losonc és Vidéke* hetilap, amint az már a rövid jellemzésben is ismertettem, a *Szepesi Lapok* és a *Besztercebánya és Vidéke* olvasása után kiemelkedően kisebbségellenesnek hat. A lap néhol már egyenesen uszító hangnemben értekezett megjelenésétől egészen a dualizmus végéig. Az újság nyíltan hangoztatta Losonc városának nemzeti misszióját, a magyarság védőbástyájának szerepét.⁹¹⁷ Már megjelenésének legelején a nemzetiségi tematika képezte a hetilap sarokkövét, már az 1880-as népszámlálás lefolyását, illetve az eredmények közzétételét is gondosan követte.⁹¹⁸ 1881 nyarán és őszén egy hosszan elnyúló cikksorozatban foglalkozott a hetilap a Losonc név eredetét illetően. A közölt elméletek rendkívül színesek és szerteágazóak voltak, a szláv és orosz eredettől egészen a szkítáig terjedtek. A végső konklúzió öt névváltozatot tartott valószínűnek, ezek közül három szláv, (Lucsenecz, mint elválasztó, rét vagy a Lucsanacz és névváltozatai), kettő a Lutetia latin, egy, a Lósáncz pedig magyar eredetet sugallt. A kérdéshez többen hozzászólnak, a főszerkesztőnek nem okozott gondot a legszélesebb skálát képviselő hozzászólók cikkeit leközölni.

Korántsem volt ilyen pártatlan az a szintén 1881-es vezércikk, amely a városi közkönyvtárról így értekezett: „Tagadhatatlan, hogy városunk közkönyvtárának kellene lennie a magyarság megvédésére és terjesztésére szolgáló legkiválóbb” eszköznek.⁹¹⁹ Ezután az is kiderült, hogy a tudósító szerint a közkönyvtár helységeiben annyi volt a német könyv, mint a magyar, ha nem több. Problémaként szól arról, hogy az olvasó közönség „nyalábszámra” hordja ki a német könyveket, melyeket ezután a gyermekeknek is továbbadnak. „Czélunk

oly hirtelen otthagyt. Megszólal továbbá egy bizonyos Dr. Július Markovič is. A lap nem pro szlovák irányultságú, ez kiderül azokból a cikkekből, melyekben a szlováksággal kapcsolatos egyéb eseményekkel foglalkozik. Pl. megtámadja a felvidéki szlovák diákok cseh és Morvaországban való oktatását.

⁹¹⁶ *Ipeľ a Rimava*, 1913. február 16.

⁹¹⁷ Emellett az önállóságot is erősebben hangoztatta, kevésbé volt kormánypárti, mint a nem magyar többségű Besztercebányai és Késmárki sajtó. Pl. „Édes magyar haznánk [...] mely nemzeti jellegét nem tudta semmi se letörölni, magyar maradtál s osztrák előneved lekívánkozik czimeredről...” *Losonc és Vidéke* 1880. január 1.

⁹¹⁸ *Losonc és Vidéke* 1881. január 30. Néma az anyanyelve kis cikk: valami azt írta be az népszámlálási anyanyelv rovatba hogy „néma”. „Mindön egy helybeli ügyvéd által megkérdetett, hogy miért írta azt úgy be... anyja süket néma.”

⁹¹⁹ *Losonc és Vidéke* 1881. február 27. vezércikk

az, hogy városunknak elnémetesedését csirájában elfojtsuk.”⁹²⁰ Ezután azt ecsetelte a lap, hogy módot kellene biztosítani az idegen ajkúak elmagyarosodására, növelni kéne a magyar, lehetőleg csak tudományos és közerkölcsiséget nem sértő könyvek számát, és a könyvtárban uralkodó „ázsiai állapotok” megszüntetése mellett is apellált. Ezt a vezércikket több, hasonló hangvételű cikk követte, mígnem 1884 tavaszán közölték az új könyvtári szabályokat. Ezek szerint kategorizálták az addig jobbra rendezetlen köteteket, számos régi, főképp idegen nyelvű kötetet kisoroltak az állományból, és helyükbe magyar kötetek rendelték. Az új kategorizálás után elmondható, hogy a cikk célba ért, ugyanis az új rendszer mellett gyakorlatilag megszűnt az idegen nyelvű irodalom beszerzése.

Ami Besztercebányán, és a Szepességéről nem is beszélve teljesen normális volt, azt Losoncon a főbenjáró bűnhöz hasonlóan kezelték. Történt ugyanis, hogy egy visszaemlékezésben német szavakat használtak egy-egy irományban, és rögtön „bocsánat ezért a germanizmusért...” szavakkal és diákkori élményekkel mentegetőzött a szerző, aki egy levelező diák jelisével írt pár cikket a sovinszta *Losoncz és Vidékébe*.⁹²¹ A *Losoncz és Vidékében* 1881-ben egy német vándorbűvész előadásáról is olvashatunk, melyből a lap valóságos paródiát kerekített: mikor a bizonyos Bosko nevű bűvész Losoncra érkezett, élénk érdeklődés középpontjába került, de „mikor németül kezdett Bosko úr „tárgyalni” hát zúgás támadt s követelték tőle, hogy magyarul beszéljen.”⁹²² A lap szerint ezt azonban a bűvész elfelejtette, majd gúnyosan hozzátette, hogy a losonciak mikor felejtik már el a vándor német hősöket pártolni? 1888-ban Kirchner Dániel gondnoksági jegyző mégis felemelte a hangját az új könyvtári viszonyok ellen, ugyanis azt panaszolta, hogy 1881-óta német nyelvű szépirodalmi művet nem szereztek be „s ezért volt is már [...] megokolt zúgolódás” hiszen nem hogy csak németül olvasni vágyó közönség van Losoncon, hanem sok francia és angol műnek még nem jelent meg magyar fordítása, és ezért jó lenne legalább német fordításban megszereznie a városi könyvtárnak.⁹²³ Úgy látszik tehát, a túlzott és erőltetett nemzetiesítés e téren a lakosság nyílt ellenszenvével találkozott. Sajnos a kölcsönzésre vonatkozóan nem találtam nyelvi bontású adatokat, az azonban kiderült a sajtóban év elején leközölt polgármesteri jelentésekből, hogy pl. 1887-ben 88 olvasója 7625 kivett kötetel, míg 1888-ban 92 olvasója volt a könyvtárnak 8296 kölcsönzött kötetel.⁹²⁴

⁹²⁰ *Losoncz és Vidéke* 1881. február 27. vezércikk

⁹²¹ *Losoncz és Vidéke* 1881. február 27. vezércikk.

⁹²² *Losoncz és Vidéke* 1881. február 27.

⁹²³ *Losoncz és Vidéke* 1888. február 5.

⁹²⁴ *Losoncz és Vidéke* 1888. február 5. és 1889. március 25.

A *Losonc és Vidékének* egy-két cég német számviteli könyve elegendő volt ahhoz, hogy egy egész szomszédos várost a pángermanizáció fészkeinek tituláljon: Itt a „legeredetibb faja palóctság között mintegy [...] kényelmesen terjeszti a germanizációt.”⁹²⁵ A cikkíró úgy vélte, erre nincs joguk, hiszen a magyar nyelv elég fejlett üzleti nyelv. Ez azonban messze eltörpül azoktól a cikkektől, sőt vezércikkektől, melyek arról szólnak, hogy „gyászmagyarkák” csak akkor beszélnek Losoncon ha muszáj, mintha isten csak szlovákul és németül hallgatná az imát stb.⁹²⁶ Egy másik cikk arról panaszkodott, hogy hiába hirdették a nemzetesítés igéjét, „honleány-é az az anya ki csacsogó gyermekét szláv szavakkal tanítja az „anya” megnevezésre, nagyobb gyermekével az úton szlávul beszél?! [...] Sajnos, hogy olyanok sem akarják ezt megérteni, kik, ha már egyebért nem költöztek városunkba, legalább azért tehették volna, hogy magyarul megtanuljanak. Elszomorító tény az, ha a leghosszabb utcánkon végig haladva [...] több bolthelyiségből német szót hallunk [...] a haza édes nyelvét beszélni kötelesség.”⁹²⁷ Több ízben gyászmagyarkákról is olvashatunk a lapban, akik szégyellnek a német és a szláv (!) ellenében magyarul beszélni, utalva a helyi katonaságra és tisztjeire, akik a helyi elit számára rendkívül vonzó társadalmi kört testesítettek meg. A lap előszeretettel közölt feltűnően hibás, magyar nyelven írt sorokat, melyek valamilyen, a városban megjelent hirdetésből vagy szállóigévé vált szólásból eredeztethetőek, majd végtelenségig szapulja azokat és messzemenő negatív prognózisoktól terhes, nemzeti jellegű gyászos mondatokat csavargatott köréjük. A lap valóságos nyelvőrségeként működött a városban, a magánhirdetésekre, cégtáblákra is azonnal reagált, nyomást gyakorolva azokra, akik megsértették Losonc városának magyar demagógiáját: Ezúttal „még nem mondjuk meg melyik házban” és ehhez hasonló mondatokkal igyekeztek nyomást gyakorolni azokra, akik fölött elaludt a korszellem és „nem tért időben észhez” hisz Losoncon „hála légyen az istennek, édes mindnyájan megértették a magyar szót.”⁹²⁸ Többször tréfát űztek az etnikumból, pl. „Hogyan kell tótot vallatni, avagy egy recept a szolgabírák javára”: Két nap éheztetés után, mikor már erősen rágja az illető a levegőt, nagy tányér keserű túrós haluskát kell adni víz nélkül, hamarosan mindent bevall.⁹²⁹

Csetepatéknál, verekedéseknél, lopásoknál is igen fontos volt az elkövetők etnikuma, illetve „ajka”. Ilyen és ehhez hasonló, hisztérikus, legtöbbször konkrétum nélküli irományok ezerszámra megtalálhatóak a lapban megjelenésének négy évtizedében. A teljesen irreális, az

⁹²⁵ *Losonc és Vidéke* 1885. január 18. A salgótarjáni köszénbánya társulat.

⁹²⁶ *Losonc és Vidéke* 1881 őszi és 1882 tavasza közötti kiscikkek.

⁹²⁷ *Losonc és Vidéke* 1881. augusztus 7.

⁹²⁸ *Losonc és Vidéke*, 1896. szeptember 6.

⁹²⁹ *Losonc és Vidéke*, 1880. április 11.

elnémetesedéstől illetve eltótosodástól rémétől hangos cikkek az 1880-as években szinte egymást érik a lap hasábjain. Számos, a környékbeli északi falvakban előforduló, legtöbbször tanítókat, vagy lelkészeket ért pánszláv vádakkal most nem foglalkozom, mert bár az újságok hevesen támadták őket, néha hat-nyolc forduló sajtóvitát generálva, ők azonban nem közvetlenül Losonc városához köthetőek.⁹³⁰

Az 1890-es évek második felére már szép magyarosodásról cikkezett a lap, a vádaskodó, elutasító stílusán azonban nem változtatott. 1892-ben található először pozitív, a magyarosodással kapcsolatos értékelést: „S valljuk meg, hogy nem is történik annyi, a mennyi történhetnék, Losoncz vidéke a legrohamosabban magyarosodó vidékek közé tartozik.”⁹³¹ A lap szerint ez a tanítóknak és a lelkészeknek köszönhető, akik a környékbeli falvakban áldásos munkát végeznek a magyarosodás terén. Egy a losonci gimnáziumban előadott műsor volt a cikk apropója, ahol az előadók néhai tót voltára „csupán az „e” engedett következtetni.”⁹³²

1905-ben például egyenesen bűnnek nevezte azt, ha családi nyelvként nem a magyart, hanem valami idegen nyelvet használtak. 1908-ban magyar feleségek toborzását javasolta a helyi Nógrádi Nemzeti Intézet figyelmébe, mint követendő asszimilációs taktikát.⁹³³ A hetilap rendszeresen reagált a turócszentmártoni pánszlávnak titulált szlovák nemzetépítők, vagy egyes szlovák nemzeti lapok megnyilvánulásaira. 1901-ben Losoncon az a hír járta, hogy pánszláv gyűlést szerveztek a városban. „Nosza let erre a gymnasiumi ifjúság között nagy forrongás. Nagy tömegekben vonultak ki a vasúti indulóházhoz, hogy a kellemetlen és ellenszenves vendégeket méltóan fogadják.” De azok vagy valahogy neszét vették, vagy nem is akartak jönni „No hát Losoncra ne is jöjjenek, mert itten ilyen gyűlésekre nem alkalmas sem a talaj sem pediglen a levegő” írták.⁹³⁴

Ellenben a cigány – az akkoriban fáraók népének nevezett – kisebbséggel sokkal kevésbé törődött a lap. Ha foglalkozott is, akkor azt „annak rendje és módja szerint” pejoratív, szitkozódó hangnemben. „A közrenden kívül állók” című vezércikk a cigányok nomád életmódját, és az ezzel járó nyilvántartás hiányát támadta, melynek következtében „a legtöbbje céltalanul csatangol az országban, koldul, lop, csal, rabol és gyilkol.” A lap támogatta a romák helyi jellegű regisztrációját, ezzel vélte megelőzhetőnek a különböző

⁹³⁰ Különösképpen az 1882-es pánszláv röpirat, az 1905-ös gácsi postai ügy, a kálnógarábi és szenna lelkészválasztások stb.

⁹³¹ *Losoncz és Vidéke*, 1892. június 19.

⁹³² *Losoncz és Vidéke*, 1892. június 19.

⁹³³ *Losoncz és Vidéke* 1908. június 28.

⁹³⁴ *Losoncz és Vidéke* 1901. március 26.

vagyon és szemérem elleni büntetteket.⁹³⁵ Losoncon egyébként a korszakban mintegy 150 – 200 cigány élt állandó jelleggel.⁹³⁶

A *Losoncz és Vidéke* és helyi lapok nemzeti–etnikai érzékenységét tovább növelte, még látványosabban felszínre hozta a Bazovszky Lajos féle „nemzetiségi merénylet”. A *Losonci Újság* Germanizáló ipari és kereskedelmi r.t címmel az egyik helyi bankot támadta, mert egyik nyomtatványán csak kisbetűs magyar feliratot talált, holott minden más nagyobb betűvel németül volt rajta. A *Losoncz és Vidéke* megkereste a banktulajdonost, Rottmann Hermannt, aki elmondta, hogy az a bizonyos irat a régi tulajdonos idejéből maradt, és csak belső forgalomban használják. A *Losoncz és Vidéke* azt írta, ne támadjuk a hazafias vállalatot, amely egy tót bank mellett működik.⁹³⁷ Egy évvel korábban még kikelt, sőt ismét pángermánista nemzetiségi merényletnek nevezte a „színmagyar” város legforgalmasabb helyén a Kubinyi téren kihelyezett német feliratot a Várady-féle drogéria kirakatában. Nyomatékosan remélte a cikkíró, hogy a felszólalás után a kirakatot megtisztítják.⁹³⁸

Ezekben az években a helyi sajtó különösen hisztérikus volt, szó szerint „Losonc meggyalázásaként” értékelte a helyi szlovák nemzeti mozgalom törekvésének a csúcását, a Bazovszky-féle bank megalapítását. „A város legforgalmasabb utcájába, a Rákóczi utcába a bank épületén méteres betűkkel ékeskedik a tót felirat a magyar ellen „Vseobecna banka ucastinny spolok” „magyarság szégyenére...”⁹³⁹

A helyi sajtó, azonban rendkívül szelektív volt a kisebbségekkel szemben. Amíg a helyi izraelita közösség integrációját célirányosan támogatta, sőt példaként állította be a helyi elitnek, a lengyel–magyar barátság jegyében is pozitívan tudósított a lengyelekről. Ilyen volt például 1885-ben az országos kiállításra érkező 200 lengyel átutazása Losonc városán. Annak ellenére, hogy a vonat hajnali háromkor, pár perces megállás után tovarobogott, a helyi tűzoltóegylet Rudi zenekara és a lakosság frissítőkkal, koszorúkkal és zászlókkal tette tiszteletét az állomáson.⁹⁴⁰ A *Losoncz és Vidéke* következő száma szerint sajnálatos, hogy nem volt megfelelően előkészítve a lengyelek fogadása, hiszen akkor a városi előljáróság is kiment volna. A Monarchia érdekeltsége ellenére minden probléma nélkül leközltek „a szabad hazánkat add vissza uram” kezdetű lengyel imát.⁹⁴¹

⁹³⁵ *Losoncz és Vidéke* 1908. január 12.

⁹³⁶ 1893 Kj. 24 sz. polgálmesteri jelentés, összesen 132 cigány van a városban a belügyminisztériumi összeírás szerint.

⁹³⁷ *Losoncz és Vidéke* 1910. május 1.

⁹³⁸ *Losoncz és Vidéke* 1909. június 9.

⁹³⁹ *Losoncz és Vidéke* 1909. szeptember 26.

⁹⁴⁰ *Losoncz és Vidéke* 1885. június 14.

⁹⁴¹ *Losoncz és Vidéke* 1885. június 21.

Figyelemre méltó az is, ahogy az 1910. évi népszámlálási adatokat értékelték a helyi lapok. A 30 milliós magyar országot már csak a költő ábrándjaként jellemezték a cikkek, a magyar elem pusztulásáról, kivándorlásáról, magyarok fogyásáról, tehát egyenesen nemzethalálról írtak.⁹⁴² Nem határozták meg azonban világosan, hogy az országos vagy – mint akkor az sokkal inkább valószínű – a helyi adatokra utaltak-e. Szomorú tapasztalatként írták le még a nemzetiségek aránytalanul nagy szaporulatát a magyarsággal szemben.⁹⁴³

Az első helyi lap, mely – bár megtépzott példányszámban – a korszak végéig fennmaradt, a kezdetektől támogatta a neológ izraelita lakosság integrálását. A nyelvi kontaktzóna határán elhelyezkedő város magyar többségének biztos háttéréből adódóan azonban fölényes, sovíniszta hangnemben írt a helyi kisebbségekről. Ez az elutasító álláspont a helyi szlovák közösség önszerveződésének nyilvános jeleire a gyűlölködésig fajult, mely véleményem szerint a lap piacvezető pozíciójának elvesztéséhez vezetett.

IV. 9. Gazdaság

Losonc városa, a Gácsi postaállomás ide helyezésével, már 1842-ben az alföldi gabona és a felföldi faeszközök cseréjének és eladásának egyik központja lett. Négy évvel a salgótarjáni vonal kiépülése után, 1871-ben már megnyitották a budapesti vasutat, így kapcsolva be a várost az országos gazdasági vérkeringésbe. 1868-tól telegráf, 1869-től pedig posztógyár és gőzmalom is működött a városban. A mai Józsefvárosi pályaudvart ekkor még Losonci pályaudvarnak nevezték. 1866-ban megalakult a Losonci Takarékpénztár, 1872-ben a Losonci Tartalék és Hitelbank⁹⁴⁴, illetve a Nógrád megyei Népbank is. A dualizmus második felére a lakosságszám rohamos növekedése és a gazdasági mutatók szárnyalása további bankok alapítását tette lehetővé. 1904-ben a Losonci Kereskedelmi és Iparbank, 1909-ben pedig az Általános Hitelbank kezdte meg működését Losoncon. A várost ekkor már egy másik néven is illették a dualizmusban, a Budapest elővárosának nevezett Losonc aktív üzleti életének kiváló mutatója a hatalmas postaforgalom és annak jövedéki bevétele.⁹⁴⁵ Az 1889-óta Budapesttel közvetett telefonösszeköttetésben lévő városban 1900-ra egy lakosra 14 korona 93 fillérenyi postaforgalmi bevételt jelentettek, mellyel a negyedik (!) volt Magyarországon és

⁹⁴² *Losoncz és Vidéke* 1910. február 6. és 1911. február 5. 1911. március 26. stb.

⁹⁴³ *Losoncz és Vidéke* 1911. február 5. „népszámlálás és a nemzetiségek.”

⁹⁴⁴ Losonc városa is részvényese volt (1908 Kj. 113 sz.).

⁹⁴⁵ Elmúltak már azok az évek, mikor a polgármesteri jelentések és a városi tanács jegyzőkönyvei általános szegénységről, éhség és nyomor által motivált lopásoktól hangosak. mint pl. ”alig van a népnek falat kenyere, melylyel maga s gyermekének életét fentartani képes lenne.” *Losoncz és Vidéke* 1880. január 11.

tizenegyedik a Monarchiában.⁹⁴⁶ A városnak tehát volt elég ereje és befolyása ahhoz, hogy számos helyiérdekű vasutat meg tudjon építtetni. A vasútvonalak átadása az egész dualizmus alatt a legnagyobb gazdasági eseménynek számítottak a városban. A vonalak többek között 1896-tól Balassagyarmatra, majd 1901-ben Szinóányára, Poltárra és Rimakokavára, 1906-ban pedig Gácsra vezettek, valamint három kisebb iparvágányt is telepítettek a helyi gyártelepekre.

A városban a haszonbérleti rendszer az első világháború végéig fennmaradt. Az 1869-ben alapított Apátfalvai Posztógyár a korszak végére már a Losonczy Egyesült Textilművek nevet vette fel, és több mint 500 munkást foglalkoztatott. A városi gőzmalom a Borsod-Miskolczy Gőzmalom tulajdona lett, mintegy 280 állandó munkással. Az 1884-ben alapított Sternlicht S. és Fiai cég 680 állandó munkással, az 1892-ben létrejött Rakottyay György és Társai Bádogy és Vasadény Zománczó Gyár pedig 950 állandó munkással működött. Az Első Losonczy Mezőgazdasági Gépgyárban 400 állandó munkást foglalkoztattak.⁹⁴⁷ A Borovszky-féle megyemonográfia szerint e nagy cégek és kisebb műhelyek összesen 3800 gyári munkást dolgoztattak Losonczy városában 1910-ben.⁹⁴⁸

Ez a nagy munkáskoncentráció, a környező falvakból bejárók és a frissen betelepült nem tősgyökeres losonczy rétegek, számos feszültség forrásai voltak. Amíg az 1870-es években a rendkívül gyakori lopást, sőt rablást, az általános szegénység számlájára írták a hatóságok, a korszak végére a lakosság szám hirtelen növekedése és a környékbeli falusi ingázók és katonák okozták a feszültséget és erőszakos cselekményeket.

A város oktatási központ is volt, több mint 2000 diák látogatta a losonczy iskolákat. A *Losonczy és Vidéke* azonban nem csak a szociáldemokrata mozgalmak színhelyének titulálta a helyi üzemeket, hanem a helyi gyárak olvasztótégely-szerű, nemzeti szempontból előnyös szerepét is boldogan kiemelik: „Hisz ha a városban lévő [...] gyárakat nézzük meg, azt látjuk hogy míg ott is munkások nagy része idegen volt, ma már örömmel konstatáljuk, hogy azok nagy része megmagyarosodott, sőt a színmagyar palóczg is beletanult a gyáir munkába”...⁹⁴⁹ Arról azonban már nem szóltak a híradások, hogy a gyárakban az ipartörvényi rendelkezéseket rendre megszegték, és gyermekmunkásokat alkalmaztak nem megfelelő óraszámokban.⁹⁵⁰ Csúpan a városi tanács irataiból szerzünk tudomást az esetekről. 1902-ben

⁹⁴⁶ Polgármesteri jelentések Wagner 1901: 163. Budapest kb. 24 korona, Fiume 19 kr, Zágráb 17 kr, Losonczy 15kr, míg az ötödik szombathely is csak 13 kr forgalmat produkált (a felvidéki Kassa is csak tizenegyedik ebben a listában)

⁹⁴⁷ Borovszky 1988 (reprint): 677.

⁹⁴⁸ Borovszky 1988 (reprint): 691.

⁹⁴⁹ *Losonczy és Vidéke* 1905. május 7.

⁹⁵⁰ Lásd: 1884 XVII- 115. § <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6141>

például rendőri jelentések érkeztek a városi tanácshoz, hogy a helyi Sternlich és Rakottyai gyárban is gyermekek dolgoztak.⁹⁵¹ A tanács a közgyűlés elé vitte a Rakottyai ügyet, ahol virilisként a gyár képviselője is jelen volt. Ő azzal védekezett, hogy ezen gyermekek csak igen könnyű, kiségitő jellegű munkát végeznek napi 9,5 órában, sőt kérte ezt meghagyni, különben a szegény gyermekek és szüleik lesznek keresményükben megrövidítve.⁹⁵² A Sternlich gyár 40 korona büntetést kapott, amit a helyi ipariskola javára fordítottak.⁹⁵³ Az ilyen esetek nem szűntek meg, például 1904-ből olyan jelentést is találtam, amely szerint 12 éven aluliakat dolgoztattak több mint napi 10 órában.⁹⁵⁴ A tanács iratai között megtalálhatóak olyan jelentések, hogy a felmondás nélküli munkásokat a tanács a rendőrséggel hozta haza a gyárakba.⁹⁵⁵ A városi tanács, megelégedve a kisebb cégek kis létszámú barakkjait, – illetve a nagyobb cégek munkáslakás negyed felépítésére tett sikertelenségét – a közgyűlésnek javasolta egy egységes munkásnegyed felépítését.⁹⁵⁶ A közgyűlés 1911-ben a minisztériumtól kért anyagi támogatást, ám azzal az indokkal, hogy a lehetséges telkek mind távol esnek a gyáraktól és drágaság állt fent, mégsem sikerült a kezdeményezés.⁹⁵⁷

Az 1900-as évben a közvilágítást villamosították. 1908-ban pedig a csatornázás és az aszfaltozást és a burkolást végezték el a „fontosabb utcákon”.⁹⁵⁸ A távbeszélőt 1902-ben vezették be a városban, mely már közvetlen csatlakozott Budapesthez. Losoncon ekkor 35 magán és 5 nyilvános állomást regisztráltak. Három-három telefontalállomással Fülek és Gács is csatlakozott. A város vízvezetékeit azonban akkor még nem tudták megoldani, ugyanis állandó vízhiánnyal küzdött a lakosság, melyet a több mint 300 méteres fúrt artézi kutak sem tudtak lényegileg megváltoztatni. Losoncot kevésbé, ám annak környékét annál inkább sújtotta a filoxéra, amely első megjelenéséről 1883 november 25-én tudósított először a *Losoncz és Vidéke*.

IV. 10. Losonc harca a megyeszékhelyi pozícióért

A Budapesttel közvetlen vasúti összeköttetésben lévő Losonc már az 1880-as években Nógrád gazdasági és kereskedelmi központjává vált. Ez megfelelő muníciót szolgáltatott a losonci és a környékbeli érdekelteknek a geográfiailag amúgy is félreeső Balassagyarmat (legalábbis Nógrád vármegyéhez képest) székhelyi pozíciójának a támadására.

⁹⁵¹ Štátny Archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Lučenec. (A továbbiakban Losonci leváltár) Városi tanács – Zápisnice Mestkej Rady 87 (MR ZMR) 1902 XVI. (14)

⁹⁵² 1902 Kj. 326 sz.

⁹⁵³ Losonci leváltár, Városi tanács 87. 1902 XVI. (24)

Losonci leváltár, Városi tanács 89. rendőri jelentés 1904 XVII.

⁹⁵⁵ Pl. Városi tanács – zápisnice mestkej rady 1899 MR ZMR 1899 82 sz.

⁹⁵⁶ 1905-ben például a Rakottyai cég próbálkozott

⁹⁵⁷ 1911 Kj. 6 sz. és Borovszky 1911 (reprint): 687.

⁹⁵⁸ 1907 Kj. 126 sz.

A *Losoncz és Vidéke* már az 1884-es „Gyarmat, mint székhely” című vezércikkében, gyakorlatias okokra hivatkozva, megindította a vármegyeszékhely áthelyezésének kérdését, a cikk⁹⁵⁹ szerint: Régen jobb volt mikor Szécsény volt a székhely, hiszen a gyarmatiak „pincéje már Hont megyébe esik.” A város a vasútvonalaktól távol feküdt, ezért a megye távol lakó bizottsági tagjai alig jártak el a gyűlésekre. „Párisból Losoncra gyorsabban érkezik meg a levél mint Gyarmatról” élcelődött a lap, és 16-24 órában adta meg a megye többi községbeli lakosának oda – és visszaútját Balassagyarmatra. A törvénykezés és az igazságszolgáltatás így igen lassú volt, az igazságot kereső tanúk és polgárok számára költségekkel és kényelmetlenséggel járt az utazás. Az újság szerint a losonci központ a megye két-három járásának életét könnyítette volna meg. Balassagyarmatot egy hanyatló, devalválódó, kereskedelmet, komfortot, kultúrát (!) felmutatni nem tudó, fogyó lakosságú „úrbéri” városként mutatta be, melynek jövedelme a földesurat illeti, aki azonban ezért képtelen áldozni szellemi és anyagi javakra. Bár a gyarmati sajtó lelkesen támogatta a vasutat, azt mindig csak a választások előtt tette. A vasút persze amúgy is csak végpontként funkcionálhat, ami a kereskedőket csak elijesztené. Ilyen indokokkal tiporta sárba a *Losoncz és Vidéke* Balassagyarmat városát. „Kijelentjük, hogy ezen cikkünk közzétételére a gácsi, losonci, füleki, sziráki és szécsény járásoknak több tekintetes megyei bizottsági tagjai által hívtunk fel.” A tudósítások segítségével a vasút korabeli szerepe jól érzékelhető. A Balassagyarmatról mintegy 40 kilométerre fekvő, ám onnan azt közúton megközelíthető, Szirák és környékének lakossága inkább választotta a 80 kilométerre lévő, ám vasúton sokkal hamarabb és kényelmesebben megközelíthető Losoncot. Az akkoriban folyó vitát Losonc és Balassagyarmat csak „Kanapé pernek” nevezték. A gyarmatiak védekeztek, ahogy tudtak:⁹⁶⁰ Egy nyílt levél szerint Losoncnak nem volt joga a megyeszékhelyre, csak Szécsénynek lett volna, de amaz csak nagyközség, sem középiskolája, sem pedig ipara nem volt. De úgy látta, hogy számos nagy államnak is, az ország szélén van a fővárosa, ami gyakran nem gazdasági központ. A levélíró feltette azt a kérdést is, vajon a losonciak belegondoltak-e abba, hogy 377 560 forintba kerülne új fogház és királyi törvényszék építése, és „volna-e lelkük a különben is sokszorosan szerencsés, boldog losonciaknak a szegény balassagyarmatiaktól még azon kevés jót, vagyonosodási alapot is elvonni, amivel jár a székhelyi állapot!?”⁹⁶¹

⁹⁵⁹ *Losoncz és Vidéke*, 1884. április 6. 14 sz.

⁹⁶⁰ *Losoncz és Vidéke* 1887. június 12. Nyílt levél Besztercebányáról, (Kelt: 1887. június 8-án)

⁹⁶¹ *Losoncz és Vidéke* 1887. június 12. Nyílt levél Besztercebányáról, (Kelt: 1887. június 8-án)

Az adminisztráció eleinte próbálta a feleket csitítani, ám újabb és újabb cikkek jelentek meg a témában.⁹⁶² 1890-ben a losonci városi közgyűlés már azt tervezte, hogy melyik épület hová kerüljön, és 150 000 forintnyi kölcsön felvételét helyezték kilátásba, ha a vármegye közönsége jogerőssé emelné a székhelycserét.⁹⁶³ Végül is a vármegyei közgyűlés szoros szavazáson, de úgy döntött, hogy Balassagyarmat marad Nógrád székhelye. A vasút kérdésében is érdekellentétek merültek fel, ugyanis amíg a megyeszékhelységében megerősített Balassagyarmat a fővárossal szeretett volna vasúti kapcsolatba kerülni Aszódon keresztül, míg a megyeszékhelyi rangra törekvő, már vasúttal is rendelkező Losonc a Duna, illetve Bécs irányába építkezett volna. A megyei közgyűlés végül 1890-ben tartott ülésén az aszódi tervet támogatta. Az érdekellentét is hozzájárult ahhoz, hogy a balassagyarmati vasutat csak 1896-ban sikerült átadni, így a két város csak ekkor került közvetlen vasúti összeköttetésbe.

IV. 11. A közösség, és az erkölcsi normák

Losonc városa a szepesi és a kora újkori bányavárosi német szabályrendeletektől teljesen eltérő fejlődési utat járt be. Bár pontos bűnügyi statisztikát nem készíthettem, így csupán szubjektívan jelenthetem ki, hogy a rablások, lopások, és a gyilkosságba torkollott verekedések száma itt volt a legmagasabb a három város közül. A *Losoncz és Vidéke* még az 1890-es években is hangos volt az útonállóktól, az éjszaka belopódzó rablógyilkosoktól. Ami pedig a helyi katonaság és civilek viszonyát illeti, a katonák által okozott rendbontások számát tekintve nem sokban maradt el a törvényt nem tisztelő polgárokétól.⁹⁶⁴

Az első losonci társadalmi önszervező csoport természetesen a helyi Kaszinó volt, amely 1834-ben 30 taggal alakult. Első igazgatója Fatovich István, titkára pedig Farkas Károly volt. A kaszinó országos lapokat járatott, fenntartotta az érdeklődést a közügyek iránt, és nem utolsó sorban a környéken híres bálakat szervezett.⁹⁶⁵ Az 1880-as években mintegy 200 állandó és mintegy egy-három tucatnyi ideiglenes tagja volt, ide tartozott például a 25. számú cs. és kir. ezred teljes tisztikara is. A kaszinó 1882-ben 21 magyar és 5 német lapot járatott, éves bevétele 2004 forint, kiadása pedig 1949 forint volt. A tagdíjhátralékosok kimutatása azonban állandó vitát generált „mely évről évre „tengeri kígyóként” kísért kaszinói

⁹⁶² *Losoncz és Vidéke* 1887. június 19. Reményi Károly Balassagyarmat város bírása szerint nem pör ez, van Losoncnak elég dolga, az egyetértés a legfontosabb, inkább legyen harc a fejlődése terén, és aki ott győztes lesz, bizonyára megyeszékhely dolgában is az lesz.

⁹⁶³ 1890 Kj. 97 sz.

⁹⁶⁴ Lásd következő alfejezet.

⁹⁶⁵ Losonc városában a bálók gyakorlatilag egymást érték, olyannyira hogy 1882 elején már bizottság foglalkozott azokkal, „arczátlan erkölcstelenség-re” hivatkozva.

életünkben...”⁹⁶⁶ 1897-re az állandó tagok száma 237-re, az ideigleneseké 7-re változott 31 magyar, 7 német és 1 francia lapot járatott ekkor. Az 1896-os évi bevétel 4944 forintra, míg a kiadás 4658 forintra növekedett. A tagdíjhátralék ekkor 391 forint volt.⁹⁶⁷ 1898-ban a Losonci Kaszinó megalapította a helyi történelmi és régészeti szakosztályát, ez lett a mintegy egy évtizeddel később megalakult városi múzeum alapja is.

Losoncon 1844-ben jött létre a kiseddóvó. A dualizmusra számos jótékony egyesület alakult és működött a városban, mint például a felekezeti – és nőegyletek, illetve ifjúsági segélyegyletek. 1911-ben a város 40 000 korona alaptőkéjű szegényházának 22 bentlakója, és 32 kint lakó segélyezettje volt. Ők együttesen 2 664 koronányi segélyt kaptak abban az évben.⁹⁶⁸

A sajtót talán a cselédügy foglalkoztatta leginkább – Bazovszky Lajoson kívül – a dualizmus kori Losoncon.⁹⁶⁹ 1897-ben Búsbak Ádám néhai városi tanácsos nevével fémjelzett alapítványt hoztak létre, amely a leghosszabb, leghűségesebb szolgálatért járó pénzjutalmat osztott szét a cselédek között.⁹⁷⁰ Számos írás és cikk jelent meg a cselédek, vagy épp az őket alkalmazók rovására: 1899 februárjában szabályos vita indult az egy „Néhány komoly szó cselédeinkről” című cikk után, amely egy közmondással minősítette a losonci cselédeket, miszerint „ritka mint a jó cseléd.”⁹⁷¹ A cikk szerint alig volt a városban olyan ház, ahol ne lett volna új cseléd minden négy-öt hónapban, hiszen a gazdasszonyok szerint a cselédek gorombák, pontatlanok, tisztátalanok, lusták és ügyetlenek, mígnem a cselédek szerint a gazdasszonyok fukarok, kíméletlenek és gorombák. Ezáltal egy sajátos ördögi kör alakult ki, melyben sem a cselédek, sem pedig a gazdasszonyok nem voltak elégedettek. A cikk végül is a „modern” gazdasszonyokat szidta jobban, miszerint azok gondolatai csupán a mulatságon jártak, hiszen a cseléd csak olyan gazdasszonytól tudna tanulni, akik jó példát mutatnak. Ezzel a módszerrel a cselédmizériák két-hármada megszűnne, sőt egy tanácsot is kiosztott a cikk a derék nőülendő losonci ifjúságnak: „onnan ne vegyenek feleséget, ahol gyakori a cselédváltás...”⁹⁷² A válasz nem váratott sokáig magára, a „Reflexio” szerint ilyen kevés tapasztalattal megírt cikk még nem volt e lapokban.⁹⁷³ A reflexio című válaszcikk szerzője azt tanácsolta, onnan házasodjon a fiatalember, ahol a cseléd a ház gazdasszonyát szidja és fél

⁹⁶⁶ *Losoncz és Vidéke* 1883. február 11.

⁹⁶⁷ *Losoncz és Vidéke* 1897. február 14.

⁹⁶⁸ Borovszky 1911 (reprint): 688.

⁹⁶⁹ Az erkölcsstelenség bélyegét is rásütötték Bazovszky Lajosra, mint pánszláv agitátorra, aki a hazát „erkölcstelenül bomlasztani” próbálta.

⁹⁷⁰ Erre a célra 1897-ben összesen 27 forintot osztottak szét a Búsbak alapítványi alapból.

⁹⁷¹ *Losoncz és Vidéke* 1899-es februári cikksorozata.

⁹⁷² *Losoncz és Vidéke* 1899. február 23.

⁹⁷³ *Losoncz és Vidéke* 1899. március 2.

tőle. Ezt még további „reflexiók” követték, amelyek tartóssága és a Búsbak alapítvány léte azt jelzi, valóban érzékeny témáról volt szó.

Losonc gazdasági jóléte lehetővé tette, hogy egyre több család alkalmazzon cselédeket. Másrészt a nagyarányú betelepülés és a munkásság bővülése olyan méreteket öltött, hogy 1896-ban már a negyedik városi bordélyházat engedélyezte a városi közgyűlés a lakosság szaporodása és a közegészségügy érdekében.⁹⁷⁴ A városban többször előfordult az is, hogy a vándorcigányok vagy a diákok szerencsejátékot űztek, amely ellen a városi adminisztráció megpróbált erélyesen fellépni.⁹⁷⁵

A *Losonc és Vidéke* minden sovinizmusa ellenére valóban jól tükrözi a város Budapest – közelségét és a modern áramlatok hatását, hiszen már 1882-ben a magyar nők emancipációról, 1885-ben pedig már a salgótarjáni bányalovak sanyarú életéről írtak a lapban⁹⁷⁶ 1887-ben egy durva kocsisról cikkezett a lap, aki olyan durván verte meg a lovait, hogy egyenesen a rendőrkapitány figyelmébe ajánlották, miszerint pár napi hűvösre tételt megérdemelne az állat kínzó. Ugyanebben az évben a durva tyúkvágást ítélte el a lap. 1897-ben a város állatvédelmi szabályrendeletet is alkotott.⁹⁷⁷ 1907-ben már szexuális felvilágosításról, a betegségek megelőzéséről szolt az egyik vezércikk, a cikkíró azonban több alkalommal szabadkozott, hogy nem oldódott meg az a bizonyos kerék.

Ami a nemzetiségi élű személyes csetepatékat illeti, egy tettlegességig fajult vitáról is tudomást szerzünk a losonci sajtó hasábjairól. Az eset 1882-ben történt a Zólyomba tartó vonaton. Egy helybeli iparos egy kupéban foglalt magának helyet, ahol egy zólyomi kéményseprő inas és egy 15-16 év körüli ifjú ült. Mivel a gyerek nagyon sápadt volt, az iparos kérdezgetni kezdte, hogy jól érzi-e magát, mire az azt válaszolta, hogy meghűlt, és most Liptó megyébe utazik haza, de a kommunikáció nehezen haladt, mire az iparos szabadkozni kezdett, hogy hát nem nagyon tud ő tótul, mivel hogy nem tót. „Erre felpattan a kéményseprő és dühösen kérdi, hogy: ha nem tót, hát mi? „Magyar”⁹⁷⁸ Ezután a kéményseprő dühösen elorzott Nógrád megyéről beszélt, mire az iparos szerint nem kellett volna azt eladni Szvatopluknak egy szürke lóért. Erre a kéményseprő kaparójával esett neki az iparosnak, aki revolverét elővéve akadályozta meg a helyzet súlyosbodását. Az újság által csak D. úrnak nevezett iparos kiszállt Kriványban, hogy a dühöngő letartóztatását kieszközölje, mire a vonat tovarohant. A cikkíró nyomozást javasolt „a magyar nemzeti becsület becsmérése és

⁹⁷⁴ 1896 Kj. 351 sz.

⁹⁷⁵ 1909 Kj. 342 sz.

⁹⁷⁶ *Losonc és Vidéke* 1885. november 17.

⁹⁷⁷ *Losonc és Vidéke* 1897. január 17.

⁹⁷⁸ *Losonc és Vidéke* 1882. május 7.

megkísérelni szándékolt testi sértés...” ellen.⁹⁷⁹ Az esetről több információt már nem sikerült találnom.

Az 1880-as években még nem volt elég nagy Losoncz ahhoz, hogy az egyéni szegény sorsokkal ne foglalkozzon a lap. Például az „Egy czélt tévesztett elzüllött élet” című cikkben egy szegény városi koldusról értekezett.⁹⁸⁰ Ez az egyén valamikor jó tanuló volt, azonban egyre inkább lezüllött, és a törvény szerint a város, végső soron pedig a megye hivatott eltartani az ilyen embert. A cikkíró azonban rámutatott arra, hogy az illető jómódú apja „mindennap eljár a templomba s összetett kézzel imádkozik istenhez, hogy lássák is, milyen vallásos.”⁹⁸¹ Több vezércikket találunk az uzsorások ellen, a parasztság és a dolgozók védelmében, illetve gyakran szidalmazták a fényűzést és rangkórságot is. Más cikkben viszont épp a felső társadalmi körök nyitottságát dicsérték. Egy bizonyos Fóthi Béla 1880-ban kelt levelét is közlik. Fóthi idegenként érkezett Losoncra. A levél szerint „Losonczon a társadalmi élet olyan, aminőnek lennie kell [...] nem olyan tehát, mint sok vidéken [...] hol a rangfokozat, születés, az aristokratia tagjai elszigetleten élnek [...] nem Losoczon a békés, józan egyetértés culminál [...] nincsenek utálatos sorompók, melyek polgárt a polgártól elválastják, itt az emberek egymásban embert látnak...” A cikkből nem derült ki, ki ez a bizonyos Fóthi Béla, annyi azonban bizonyos, hogy a *Losoncz és Vidéke* büszke, támogató körítéssel közölte le levelét.⁹⁸²

A kaszinó tagok eltérő anyagi helyzetét is meg tudták oldani 1903-ban Losoncon. A Kaszinó igazgatói jelentése szerint a tagok egy része a tagdíj emelését szorgalmazta az anyagi romlás megelőzendő, de a szerényebb jövedelmű tagtársak érdekében „hogy így el nem veszítsük őket s társadalmi egységünket ne daraboljuk fel: bizony, bizony nem tudom eléggé méltányolni elődeim [...] takarékoskodását.”⁹⁸³ A helyi lapok – legalábbis amíg a város lakosságának hatványszerű növekedése megengedte – a társadalom legalsó elemeivel is foglalkoztak. A helyi lapok érzékelték a gazdasági fejlődést, a pozitív előrehaladást dicsérték, panaszkodnak viszont a piacokon tapasztalt „nagyvárosi lelketlenség”-re.⁹⁸⁴ A cikk szerint ugyanis éretlen gyümölcsöt, vizes tejet árulnak, a súlyokkal spekulálnak, rendőri felügyeletet illetve vizsgálatokat kért a hetilap.⁹⁸⁵ 1891-ben például nagy felhajtást kavartak a városi tűzörök által vétetett erkölcsstelen ügyletek, melyeket az evangélikus egyház által átengedett

⁹⁷⁹ *Losoncz és Vidéke* 1882. május 7.

⁹⁸⁰ *Losoncz és Vidéke* 1884. március 23.

⁹⁸¹ *Losoncz és Vidéke* 1884. március 23.

⁹⁸² *Losoncz és Vidéke* 1880. október 10.

⁹⁸³ *Losoncz és Vidéke* 1903. február 5.

⁹⁸⁴ *Losoncz és Vidéke* 1883. augusztus 19.

⁹⁸⁵ *Losoncz és Vidéke* 1883. augusztus 19.

tűzfigyelő toronyban vétettek. A lap szerint a szexuális jellegű eseteket még a város csak csak elnézheti, az egyház azonban aligha.⁹⁸⁶

IV. 12. A katonaság és az adminisztráció

A losonci városi előljáróság a korszak végére 28 főt tett ki.⁹⁸⁷ Ami a béreket illeti, külön vették a községi és a közigazgatási tisztviselőket.⁹⁸⁸ Közigazgatási tisztviselők közé tartozott a polgármester (évi 1200 Ft), a főjegyző és levéltárnok (1100 Ft), a rendőrkapitány és az ügyész (900 Ft), az aljegyző az árvaszéki jegyző és az adószedő pénztárnok (600 Ft), a kézbesítő és a végrehajtó (500 Ft) kapott. Szintén a közigazgatási tisztviselő közgyám évi 100, a számvevő 300, a második árvaszéki ülnök 480, községi bíraskodásért további 200, az orvos 200, az állatorvos 50, és a bábaasszony 40 forintos fizetést kapott. A községi tisztviselők közé a városi pénztárnok és a városi gazda tartozott évi 800, a községi írnok évi 400, városi közkönyvtárnok évi 200, az órás évi 93, a kéményseprő évi 50 forint fizetéssel.

Az 1870-es években a szavazásra jogosult 52 fő közül mintegy 22-32 fő járt rendszeresen a közgyűlésekre. A városi lakosság növekedésével fokozatosan növelték a képviselők számát, és a korszak végére az érdeklődés, illetve részvételi arány is magasabb lett. 1908-ban például már 37 választott és 37 virilis képviselője volt a városnak, illetve további 14 szavazati joggal bíró tisztviselő, és 14 tanácsnok adta a város vezetését. Ami a közgyűlés által tárgyalt ügyeket jelenti, 1885-re maguk a jegyzőkönyvek másfélszeresére nőttek az 1870-es évekhez képest, a korszak végére pedig az eredeti terjedelem méret dupláját érték el. A város egyre több szakbizottságot alapított, hogy az ügyek számát a közgyűlés előtt csökkentse.

Pokorny Gusztáv még városi tanácsnok korában javasolta, hogy helyeztessenek katonaságot Losoncra. A törekvés 1869-ben sikerrel járt, hiszen a 25. gyalogezredet és 1905-ben pedig a 16. tábori ágyúezredet egy zászlóalját is ide telepítették. A *Losoncz és Vidéke* a katonai laktanya című vezércikkben indokolta meg a katonaság idehelyezését, miszerint „Közvetlen és közvetett anyagi hasznot ígér városunknak.”⁹⁸⁹ A gyalogsági laktanya 1879-ben kezdett épülni, a tüzérlaktanya pedig 1 millió 300 ezer korona költséggel épült fel. 1910-ben 1445 katona tartózkodott Losoncon a Borovszky-féle megyemonográfia szerint. A helyi elit társadalmi életében a helyi tisztikar rendkívül fontos helyet foglalt el, és a katonaság jelenléte valóban számos gazdasági előnnyel járt. „Hagyományos szokás szerint a sylverster estét

⁹⁸⁶ *Losoncz és Vidéke* 1891. augusztus 7.

⁹⁸⁷ 1912 Kj. 484 sz.

⁹⁸⁸ 1886 Kj. 4-5 sz.

⁹⁸⁹ *Losoncz és Vidéke* 1880. június 3.

inteligens közönségünk most is a Casinó helységében töltötte el [...] majd 50 éve szokás már, a 25. gyalogezred tisztikara, a polgáráság színe java...”⁹⁹⁰

Az érem másik oldalán számtalan verekedés, vita, késelés, illetve gyilkosságba torkolló verekedés állt, mely a helyi „hadfiak” és a „czibilek” között tört ki. 1881-ben például három civilt „szuronyoztak” le részeg katonák, akik mindhárman súlyosan megsérültek.⁹⁹¹ „Úgy látszik lapunkban már állandó rovatot kell fenntartanunk a katonai kihágások közlésére nézve, alig múlik el hét, hogy katonáink hol egymás között, hol békés polgárokkal szemben kihágást el ne követnének.”⁹⁹² Természetesen a *Losoncz és Vidéke* a túlzásairól ismert, de valóban két havonta általában valami előfordult, sőt néha még fegyveres rablást is elkövettek a katonák. 1905-ben például puskával rabolták ki egy paraszt szekerét a várostól nem messze, és elvették egy káposzta árus asszony napi keresetét, 80 koronáját.⁹⁹³ Összességében ezek az atrocitások azonban a helyi elitet kevésbé érintették, gazdaságilag és társadalmilag pedig vitathatatlan előnyt jelentett egy házi ezred jelenléte. Tűzeseteknél, választási atrocitásoknál és nagyobb csetepaték esetén azonban sokat segített a katonaság. Az 1905-os kormányválság idején a *Losoncz és Vidéke* szerint a házi ezredtől sokan mennek majd el, csak az volt a kérdés a lap szerint, hogy lesz-e annyi magyar nyelvű tiszt, hogy ezeket pótolja.⁹⁹⁴ Tehát még ekkor is szúrta a lap szerkesztőinek a szemét a német tisztek jelenléte.

IV. 13. Az izraelita lakosság

Már a 18. század végén élt pár izraelita család Losoncon, maga a hitközség pedig 1814-ben alakult meg Losonctugáron. A település ekkor nyert mezővárosi jogokat, és Szilassy József földbirtokos kijelentette, valláskülönbség nélkül mindenkinek kész telket és építkezési jogot adni. 1830-ban már a rabbi állást is betöltötték. Az 1851-től fennálló magániskola 1863-ban felekezeti népiskolává vált. Ettől az időtől kezdve az összes losonci rabbi egyetemi fokozattal rendelkezett.⁹⁹⁵ A losonci izraelita lakosság a kiegyezésre már tekintélyes számú közösségé gyarapodott, és erejét tovább növelték a kedvező gazdasági feltételek és a magas gyermekáldás. Már 1871-ben a temető kibővítését kérik a várostól, mely egy bizottságot utalt ki a kérdés eldöntésére. A bizottság 1375 öl szabályos alakú földterület átadását helyezte kilátásba a Tugári kertek és a régi losonci temetővel határos birtokokból, a város azonban csak 600 ölt engedett át azzal a kikötéssel, hogy csupán a Losoncon lakó izraelitáknak szolgálhat

⁹⁹⁰ *Losoncz és Vidéke* 1880. január 1.

⁹⁹¹ *Losoncz és Vidéke* 1881. június 19.

⁹⁹² *Losoncz és Vidéke* 1886. január 17.

⁹⁹³ *Losoncz és Vidéke* 1905. november 5.

⁹⁹⁴ *Losoncz és Vidéke* 1905. május 7.

⁹⁹⁵ Borovszky 1911 (reprint): 655.

végző nyughelyéül.⁹⁹⁶ Ez a mintegy 2300 négyzetméternyi terület azonban nagyon hamar „benépesült”, ugyanis már 1878-ban a város felhívta a helyi izraelita hitközség figyelmét arra, hogy csak losonci izraelita lakosok számára van fenntartva a terület, és szüntessék meg az idegen községbeli izraeliták temetéseit, illetve a városi hatóság engedélye nélküli halott szállításokat.⁹⁹⁷

Ekkortáj hozták rendbe a helyi református temetőt is, amíg a római katolikus és az evangélikus temetők a *Losoncz és Vidéke* szerint siralmas állapotban voltak.⁹⁹⁸ A *Losoncz és Vidéke* felkarolta a zsidóság integrálását.⁹⁹⁹ Már ez egyik legelső számban közölték azt a hírt, hogy a losonci izraeliták is haladnak a korrallal: Schönfeld Mór helybeli cipész mester fia ugyanis a beiktatásához katolikus komát kért fel „...ez az első eset Losonczon, hogy izraelita keresztény komát hitt meg.”¹⁰⁰⁰ A cikk kiemelte az izraelita hitközség szociális érzékét, miszerint az 250 forintnyi összeget gyűjtött saját szegény sorsú hittársainak, és rámutatott arra, hogy a példa követendő lehetne más felekezeteknél is. Kishalmy Ferencz főszerkesztő nem a levegőbe beszélt, ő is felajánlott évenként 25 forintot az árvaszék javára.¹⁰⁰¹

Egy 1882-es vezércikk a zsidókérdésről értekezett, hogy amíg Oroszországban emberéletekbe, Németországban pedig üldözésekre kerül sor, Magyarországon ennek nincs táptalaja. „De nem titkolhatjuk, hogy a zsidók elleni neheztelés minden osztálynál észlehető” a cikk a zsidóság megértése mellett foglalt állást, magyarázva a különbségek történeti okait, ám óva intette azon „tudatlan rabbikat” is, akik régi százéves sebeket szakítanak fel.¹⁰⁰² A helyi lapok tehát célirányosan támogatta a neológ zsidó törekvéseket, illetve a helyi társadalom közeledését.¹⁰⁰³ A régi elitnek bizonyára évekbe tellett elfogadni a növekvő társadalmi befolyású közösség térnyerését, mégsem találtam ellentétekre utaló nyomokat. A helyi izraelita hitközség elemi iskola építésnek tervét 1881-ben például a város azzal támogatta, hogy a Lovarda téren lévő városi telkeket az egyházközség Serház utcai telkéért a különözeti értéket elfogadva elcserélte.¹⁰⁰⁴ A közgyűlés az 1882-ben megépült izraelita elemi iskola segélyezését is megszavazta, de a Balassagyarmati székhelyű megyei törvényhatóság

⁹⁹⁶ 1871. Kj. 94 sz.

⁹⁹⁷ 1878. Kj. 54-55 sz.

⁹⁹⁸ *Losoncz és Vidéke* 1885. október 14.

⁹⁹⁹ Lásd *Besztece és Vidéke* illetve a *Szepesi Lapok* jellemzését.

¹⁰⁰⁰ *Losoncz és Vidéke* 1879. november 25. (A lap főszerkesztőjét)

¹⁰⁰¹ *Losoncz és Vidéke* 1879. december 21.

¹⁰⁰² *Losoncz és Vidéke* 1882. február 12.

¹⁰⁰³ A tiszesszlári eset viszhangja Losoncon kimerült pár röpiratban (Besztercebányán például zavargások voltak): Kuliffay Ferencz, helybeli könyvkötőnél a rendőrség két példány, zsidóellenes röpirat-félet kobozott el. Állítólag nevezett könyvkötő a röpiratból vásár és a hetivásárok alkalmával több példányt árusított el. *Losoncz és Vidéke* 1882. július 9.

¹⁰⁰⁴ 1881 Kj. 69 sz.

ezt eljárási hibára hivatkozva elutasította.¹⁰⁰⁵ A hitközség ekkor újra beadta kérvényét, de a város a felsőbb elutasítás végett már nem foglalkozott az ügygel.¹⁰⁰⁶ Csupán találgatni lehet, hogy a balassagyarmati keresztény – zsidó társadalmi ellentétek álltak-e az ügy hátterében.

Ami a losonci zsidó közösség nyelvhasználatát és nyelvismeretét illeti, erre is fény derült egy 1881-ben kelt panaszkodó laptudósításból, mely szerint „a helybeli izraelita egyházközség tagjai kivétel nélkül jól beszélnek magyarul, annál feltűnőbb hát, hogy községi jegyzőkönyveiket németül vezetik [...] Szeretnék, ha másképp volna [...]”¹⁰⁰⁷ A válasz nem sokáig váratott magára, a hitközség érzékelve a „felkérést” 1882 elején elhatározta, hogy felváltva magyarul és németül tartassanak az egyházi beszédek. A sajtó ezt üdvözölte, hangsúlyozva azt a tényt, hogy „a hitközség legnagyobb része úgyszólván jól érti s beszél a magyar nyelvet...”¹⁰⁰⁸ Egy 1881-es tudósítás szerint a távozó rabbi neológ szellemiségű volt. A cikk szerint távozása egyrészt örvendetes, hiszen külföldön is öregbíti majd a rabbi a magyarságot. Diamant Mór végül is 1883 végéig maradt. Ekkor a hitközségben felmerült a kérdés, hogy a rajeci Seneckendorf rabbit alkalmazzák-e, vagy várjanak két-három évet a magyar rabbi szemináriumban nevelkedett alkalmasabb jelöltre. Végül is „a jelenért a jövőt nem áldozván fel nagyon helyesen minden igénynek megfelelő magyar rabbi szemináriumban növekedett” rabbi mellett döntöttek. A *Losoncz és Vidéke* tudósítója pozitívan értékelte ezt a haladó szellemiséget.¹⁰⁰⁹ A hitközség addig a szükséges vallásoktatásra tanítót alkalmazott.

Sajnos arról nincs tudomásom, hogy az 1868–69-es es Budapesti zsidó kongresszuson történtek milyen arányban osztották meg a losonci zsidó hitközösséget. A helyi sajtó illetve az egyéb általam ismert forrásokból nem derült ki, hogy a közösségen belül milyen feszültségek voltak a neológ és az ortodox szárny között. Az izraelita hitközség címére azonban eleinte negatív kritikákat is megfogalmazott a helyi lap. A Losonci tűzoltóbál árnyoldaláról szóló tudósításból például kiderült, hogy: „A bál legsötétebb hátterét izraelita polgártársaink tüntető kimaradása képezi...” jelen volt ugyan hat-nyolc aligha számba vehető tag, „valóban szomorú jelenség, hogy ők mindig külön kasztot képezve, társas életünk nyilvános multságaitól visszahúzzák magokat, sehogy sem akarnak társulni [...] pedig annyi derék és jómódú izraelita van nálunk és haladónak számítanak...”¹⁰¹⁰ Ennél azonban sokkal lényegesebb egy harmadik, egy izraelita helyi pénzügyi intézet megalakításának kísérlete, és az arra érkező reakciók. 1884 tavaszán vezércikkben harangozták be egy harmadik losonci pénzügyi intézet

¹⁰⁰⁵ 1882 Kj. 36 sz.

¹⁰⁰⁶ 1882 Kj. 178 sz.

¹⁰⁰⁷ *Losoncz és Vidéke* 1881. április 3.

¹⁰⁰⁸ *Losoncz és Vidéke* 1882. január 22.

¹⁰⁰⁹ *Losoncz és Vidéke* 1883. november 11.

¹⁰¹⁰ *Losoncz és Vidéke* 1880. február 5.

megalakításának tervét, melyet mélyen elítélt a lap.¹⁰¹¹ A tudósítás szerint egyenesen szeparatizmusról volt szó, mely a helyi érdekeknek nem szolgálhatott, hiszen csak sértett hiúság, harag (?), szereplési viszketegség és nemzetietlen tisztátalan indulatok állhattak mögötte. „Éppen izraelita polgártársainknak sine ira et studio figyelmükbe kell ajánlanunk. Ezen csaknem kizárólag közöttük megindult mozgalom a felekezeti és fajkülönbség választó falainak körszerű lebontása helyett felemelését, megerősítését célozza. Olyan szellem becsempészése ez, melyet Losonc társadalma eddig nem ismert.”¹⁰¹² A titokzatos cikkíró jelét, egy egyenlő szárú háromszöget ugyanúgy meglelhetünk Losonc egyéb, kulturális misszióját, illetve a város nemzeti védelmi – hódító küldetését hirdető cikkek alatt.¹⁰¹³ A már fennálló két városi pénzügyintézetet is részletesen bemutató cikkből kiderült, hogy a Takarékos és Hitelbank és a Népbank együttesen már mintegy nyolc millió forgalommal és másfél millió betétnyi összeggel bírt. A következő lapszámmal azonnal érkezett a válasz, mely nagy egyetértésben kezdte a cikket, legalábbis ami a már fennálló két pénzügyintézetet illeti.¹⁰¹⁴ A válaszból kiderült, hogy csakugyan volt olyan frakció, amely egy harmadik losonci pénzügyintézet alapításával komolyan foglalkozott, „...de ezek után bizonyára abba fogja hagyni tervét...”¹⁰¹⁵ A válaszcikk támadta viszont a sértő hangnemet, illetve azt, hogy néhány zsidó terve végett az egész felekezetet támadja. „Mert legtöbbje becsületes szorgalmas honpolgár [...] egyes zsidók hibáit ne felekezeti és faj hibául deklarálja, úgy legyen!”¹⁰¹⁶ A befejezés találó volt, hiszen a vitaindító cikk is hasonlóan végződött. Rögtön az első válaszcikk után a *Losonc és Vidéke* szerkesztője is megszólalt, méghozzá a vitaindítót támogatva. Szerinte a válasz írója kicsit túllőtt a célon, és a főszerkesztő a szólásszabadság leple mögé burkolva, „lesve keresve antiszemitát találónak” nevezte Auslader Vilmos reakcióját. Ilyen és ehhez hasonló jelek utalnak arra, hogy a cikkeket vagy ő maga, vagy a szerkesztőbizottság valamely igen aktív tagja írta. Az akkoriban a város lakosságának mintegy ötödét kitevő, gazdaságilag azonban számarányához képest jóval erősebb izraelita közösséghez tartozó személyek felhagytak a tervvel. A *Losonc és Vidéke* ezt elégedetten, a társadalmi összetartozás jegyében megtett döntésként nyugtázta.

¹⁰¹¹ *Losonc és Vidéke* 1884. április 27. Vezércikk.

¹⁰¹² *Losonc és Vidéke* 1884. április 27. Vezércikk.

¹⁰¹³ *Losonc és Vidéke* 1884. november 2. Vezércikk.

¹⁰¹⁴ *Losonc és Vidéke* 1884. május 4. Auslader Vilmos válaszcikke.

¹⁰¹⁵ *Losonc és Vidéke* 1884. május 4. Auslader Vilmos válaszcikke.

¹⁰¹⁶ *Losonc és Vidéke* 1884. május 4. Auslader Vilmos válaszcikke.

Az izraelita közösség gyermekek tették ki az 1880-as években a helyi óvodában a diákok felét.¹⁰¹⁷ A magyar nyelvnek a hitközségen belüli egyre erősebb térnyerésével, illetve a banki tervektől való elhatárolódás utáni évtizedekben egyenesen minta közösséggé fejlődő izraelitákat egyre másra dicsérte a *Losoncz és Vidéke*. E szerint a közösség korszerű és okszerűen haladó, viszonyai rendezettek és a tanítóknak öt éves fizetési pótlékot bevezető közösség példát mutat a többi városi hitközségnek.¹⁰¹⁸ A hitközség rendkívüli vitalitását a bevándorlás is segítette, 1899-ben ismét temető nagyobbítási kérelemmel kellett, hogy forduljanak a városhoz.¹⁰¹⁹ A helyi közösség – amely a Borovszky-féle monográfia szerint a korszak végére a legnagyobb felvidék izraelita közösségé nőtte ki magát – gyakran adományozott a közös intézmények javára.¹⁰²⁰ A közkórházi alapra például 1395 korona mellé Wohl Aladár 605 koronát adott és apjának Wohl Hermannak a főgimnázium javára tett 15 500 koronás adományát 4500 koronával egészítette ki.¹⁰²¹ A gazdasági és társadalmi életben is élre törő közösség akkora befolyást szerzett a korszak végére, hogy 1907-ben például egy izraelita ünnepre eső városi közgyűlést is el kellett napolni, hiszen csupán 13 képviselő jelent meg a polgármestert leszámítva. „A mai napon kitűzött közgyűlés az izraelita polgártársaknak közbejött nagy ünnepére való tekintettel és az általuk beterjesztett kérelem alapján meg nem tartható...”¹⁰²² Az izraelita közösség a dualizmus kori Losoncz városának szerves részét képezte, mint ahogy a visszaemlékezésekből is kiderült: „Nagyapám [...] a zsidó vallás hagyományait tisztelte, de családunk tagjait társadalmi állásuk és üzleti sikerei kötelezték, hogy embertársaikkal korszerű szellemben érintkezzenek.”¹⁰²³ A gettószerű elszigetelődés, a szigorú vallásos kötődés már ártott az üzleti életnek, így tehát „Béla nagyapám [...] az aktuális Habsburg Birodalom büszke polgárának és magyarnak érezte magát...”¹⁰²⁴

IV. 14. Összegzés

Losonc városa a stabil etnikai adatokkal bíró városok csoportját volt hivatott fémjelezni, ezért a kutatás elején arra számítottam, hogy egy nemzetiségileg relatíve békés, kiegyensúlyozott társadalmi életet fogok találni. Losonc városának dualizmus kori nemzeti, illetve kisebbségtörténeti szempontból való megvizsgálása után azonban arra a

¹⁰¹⁷ *Losoncz és Vidéke* 1888. március 25. 185 gyermekből 51 katolikus, 31 evangélikus, 12 református és 91 izraelita.

¹⁰¹⁸ *Losoncz és Vidéke* 1892. március 6.

¹⁰¹⁹ 1899 Kj. 44 sz.

¹⁰²⁰ Borovszky 1911 (reprint): 694.

¹⁰²¹ 1906 Kj. 15-16 sz.

¹⁰²² 1907 Kj. szeptember 10-i közgyűlés, szám nélkül.

¹⁰²³ Hidas 2008: 18.

¹⁰²⁴ Hidas 2008: 21.

következtetésre jutottam, hogy a nemzetiségi kérdéssel nagyon aktívan foglalkoztak mind a sajtóban, mind a pedig az adminisztráció berkein belül. A sajtó azonban sovíniszta, támadó hangot ütött meg a nyelvi kisebbségekkel szemben, mely az általam vizsgált városokban, ahol kisebbségi helyzetben volt a magyarság, egyáltalán nem volt jellemző. Amíg Besztercebányán és Késmárkon a sajtó a magyar nemzeti eszmét támogató hangnemet választotta, nyitva hagyva az utat az esetleges kettős kötődésű szláv és német elemeknek, Losoncon ez nem így volt. Felekezeti tekintetben nem voltak kimutatható viták a városban, a helyi izraelita lakosság magyarrá válását és integrálását a helyi elit támogatta. A minden tekintetben magyar kultúrájú és múltú város nem engedett teret a környékbeli, észak vagy felső nógrádi szlovák értelmiségnek, hogy a pánszlávság vádja nélkül érvényesüljön. Bazovszky Lúdvít kisebbségi szerepvállalása viszont nemcsak a helyi elit, hanem a lakosság szélesebb rétegét is bevonta a nemzetiségi perpatvarba, előhozva a lappangó feszültséget. Az adminisztráció, az ügyvédi kamara és főképp a helyi sajtó illetve a Nógrád Megyei Nemzeti Intézet heves reakciója a visszájára sült el. Az 1880-tól egyre növekvő számarányt felmutató magyarság, növekedése az 1900. évi adatok és 1910. évi adatok szerint megtorpant. A kettős kötődésű lakosság egy része, aki addig valószínűleg a magyart jelölte be a népszámlálásoknál, a nemzetiségi harc elmérgesedése, és a helyi szlovák értelmiség önszervező erejének köszönhetően vállalhatta szlovák identitását. Bár csupán néhány száz főről volt szó, ez a magukat magyarnak vallók arányának a visszaeséséhez elegendő volt.

VI. Következtetések, összehasonlítások

A városok egyéni bemutatását követően, általános összegzésként elmondható, hogy a települések eltérő asszimilációs mintájának okai között szerepel a jogállás, a megyei közeg és a népességszám növekedésének eltérése is. Ha továbbra is szigorúan ragaszkodnák a csupán táblázatos összehasonlításokhoz, nem engedve teret e hároméves kutatás részben szubjektív észrevételihez, megrövidítve érezném a munkát. Mondhatni kevesebb, alig fele került bele ebbe a disszertációba azon forrásokból, melyek valamilyen szinten relevánsak a vizsgált téma szempontjából.

Az egyik ilyen kikívánczó észrevételem a nyilvános beszédekhez kapcsolódik. A három vizsgált városban ugyanis kettőben, Besztercebányán és Késmárkon is feltűnt az, hogy a legkülönbözőbb nemzeti ünnepélyeken felszólalók örök hűséget esküsznek a magyar államnak és a magyarságnak.¹⁰²⁵ Önmagában ez a tény semmitmondó, hiszen a polgármesterek, és a főkapitányok, illetve más hivatalos tisztviselők legtöbbször nemzeti

¹⁰²⁵ Késmárkon a közgyűlési jegyzőkönyvbe is beiktatják a magyar hazához való határtalan ragaszkodást.

jelentőségű ünnepély kapcsán beszéltek erről, ám több ízben előfordult egy olyan passzus vagy forma is, amely egy katasztrófális eseményt vetített elő. A felszólaló ekkor vagy egyes szám első személyben nyíltan kinyilvánította, vagy arra kérte a hallgatóságot, hogy a magyar hazát minden áron védje meg, vagy tartson ki mellette. Ilyen például Draskóczy Ede losonci városi főjegyző és honvédegyleti alelnök beszéde 1898-ból: „egyúttal felkérjük utódainkat, hogy semmiféle körülmények között, még a legnagyobb, legnehezebb megpróbáltatások súlya alatt sem térjenek el a hazaszeretet szent oltárától [...] igyekezzenek [...] Magyarországnak állami és önrendelkezési jogát és alkotmányos szabadságát...[megvédeni].”¹⁰²⁶ A beszédben egyértelműen dominál a katonai és nemzeti szempont, és a beszéd szerint teljesen nyilvánvaló a hallgatóság magyarsághoz való tartozása, így annak közös értékeire, alkotmányos szabadságának megvédésére buzdít egy esetleges kihívás esetén.¹⁰²⁷

Besztercebányán és főképp Késmárkon azonban több ízben előfordult, hogy inkább a magyarság mellett emeltek szót, ebből következtethető, hogy a szónok érezhetően nem definiálta a hallgatóságot egyértelműen magyarként. A két városban tehát, ahol a magyarság nem képezett többséget, a nagy nemzeti ünnepeken a felszólásokban nyíltan megígérték, kérték vagy kinyilvánították, hogy örökké hűségesek maradnak a Magyarországhoz, bármi jöjjön is. Sőt, a felszólalók egy része kijelentette, hogy nincs szükség ilyen ígéretekre, mert eleve úgy érzik nem kell „ígérgetni”, mert evidens a magyar hazához való hűség. Úgy vélem, hasonlóan vélekedhetett a losonci elit is, mikor őshonos, stabil és egyre gyarapodó magyar háttér mellett szóba sem hozták a Besztercebányán és Késmárkon elhangzott passzusokat. Pedig a közigazgatásban Losoncon is számos második, sőt első generációs, az asszimilációs út „delején” már túljutott ember töltött be előkelő hivatali pozíciót. Más tekintetben is eltérőek a Losoncon elhangzott beszédek, ez viszont már nagyon szubjektív elem, de úgy tűnt, mintha ezek a beszédek távolabbi múltba nyúltak volna vissza, hivatkoztak például Werbőczyre is, amíg a két északabbi városban „a reformkor előtti elnyomás”-ként megnevezett korszakról kevésbé volt szó a szónoklatokban.

Nézzünk meg tehát egy ilyen beszédrészletet Késmárkról, amely 1898-ban a március 15-i ünnepségeken hangzott el Kéler Pál városi képviselő és egyben a város ügyésze ajkáról:¹⁰²⁸ „Ez az a zászló, mely körül csoportosodnunk kell [...] ha ezt hűtlenül, gyáván elhagyjuk, elvesztettük nemcsak az önbecsülést és önbizalmat, hanem elvesztettük a magyar

¹⁰²⁶ Losonci polgármesteri jelentések 1898. 50.

¹⁰²⁷ Losoncon 7, körülbelül 100 oldalas polgármesteri jelentést olvastam el, illetve a közgyűlési beszédeket jelentős események idején, illetve a helyi sajtóban leközölt, nemzeti jellegű beszédeket. Besztercebányán és Késmárkon hasonlóan jártam el.

¹⁰²⁸ Késmárk városi közgyűlés 1898. március 15-i díszközgyűlés.

nép becsültét és bizamát teljesen” [Afféle zárszóként még hozzátette, hogy] ...ne romboljon, de forrassa össze e nemzetnek minden ajkú fiát hogy naggyá legyen a nemzet.” A késmárki beszédekben egyébként dominált a szabadság, a vallás, és a törvényes út hangsúlyozása is.

A városi iskolákban megvizsgált nemzetiségi adatok összehasonlításának módjáról rendkívül sokat tűnődtem. A középiskolai jellegű magasabb iskolákban az összehasonlítások teljességgel értelmetlenek minősültek munkám szempontjából, hiszen az egyes iskolákban a helyi, tehát városi lakosság arányszáma alig érte el a 30%-ot. Ugyanez mondható el a zsidó modernizációs mutatókról, valamint a helyi elit fejlettségi szintjének meghatározásáról is, hiszen a jelenlegi kutatásban nem volt arra lehetőség, hogy ilyen részletekbe menően összehasonlítsam ezen mutatókat. Egyedül a helyi elemi iskolák nemzetiségi adatait tekinthetjük mérvadónak, illetve olyanokét, melyekben a helyi lakosság aránya elérte a 75–80%-ot.

Sokkal jobban összehasonlíthatók a három város és közvetlen környezetének lokális nemzetépítési törekvései. Ezen törekvések által mérhetőek, és vizsgálhatóak hogy integrálódnak a közösségek a nagy nemzeti történetírás narratívájába. Peter Burke szerint „történeti élményekhez sokan amatőr történészek (férfiakon és nőkön egyaránt), regényeken, színdarabokon, színházi előadásokon, enciklopédiákon, múzeumokon és emlékműveken keresztül jutottak. Ez a megállapítás, különösen helytálló az úgynevezett historizmus korában.”¹⁰²⁹ Mindhárom városban találkozhatunk hasonlókkal. Korántsem azonosak azonban a tevékenységek típusai, és azok kezdeti ideje. Nem azonosak az elért, tehát a mérhető eredmények sem. Nézzük meg először ezen eredmények összehasonlítását, a helyi múzeumot, a megyei vagy városi monográfiát és a helytörténeti vagy honismereti társaságokat. A múzeum egy könnyen feldolgozható áttekintést tudott adni egy megye vagy város történetéről, de csak egy szűkebb réteg számára. A múzeumi tárlat során bemutatott ismeretanyag, ha úgy tetszik tudás önmagába az országos történelemtudományi diskurzusba többnyire nem került bele, csupán helyi jellegű eseményekkel vagy tárgyakkal került kapcsolatban. A megyei monográfiával már más a helyzet, hiszen az inkább az országos közönséghez szólt, elkészítése sok időbe telt, és általában csupán egyszer jelent meg, kerülte a túl specifikus történeti tematikákat. A monográfiával ellentétben a tudományos társaságok folyamatos, részletes tudományos munkát végeztek, például forrásokat gyűjtöttek, fordításokat közöltek, gyűjteményeket kategorizáltak stb. Az egyesületek kiadványai szűkebb

¹⁰²⁹ Peter Burke: Lay History. Official and Unofficial Representations, 1800–1914. In: The Oxford History of Historical Writing. Eds. Stuart Macintyre–Juan Maignushca–Pók Attila. Oxford University Press, Oxford, 2011. 115.

témaválasztásuk és szerényebb kivitelük miatt a nagyközönség felé kisebb reprezentativitással bírtak.¹⁰³⁰

Mi volt tehát a helyzet a három vizsgált várossal és a vármegyével? Zólyom megyében és Besztercebányán a fentiek közül csupán a Besztercebányai Városi Múzeum valósult meg. Megyei monográfia – sem korai, sem millenniumi, sem pedig „kései” – nem született. Született viszont egy városi monográfia, ám az csupán 1922-ben látott napvilágot. Ez a monográfia azonban a szerző, Emil Jurkovich (többek között városi levéltárnok) életművének tekinthető, és megírását a városi magisztrátus az államfordulat előtt és után is támogatta. Szepesben, Késmárk vármegyéjében 1911-ben megalakult a Szepesi Múzeum, a monográfia terve azonban elbukott. Sem városi, sem pedig megyei monográfiát nem sikerült kiadni az itt működő egyik legaktívabb történeti társaságnak. A Szepesmegyei Történeti Társulat azonban oly aktívan működött, majd két tucat évkönyvet kiadott, tagjai kutatásokat, ásatásokat végeztek. Bár a millenniumra megpróbálták a Szepes megyei monográfiát elkészíteni, ez a törekvés nem járt sikerrel. Ennek az lehetett az oka, hogy a magyarországi viszonylatban kiemelkedően gazdagnak számító forrásadottság teljes körű feldolgozása egyszerűen meghaladta a helytörténeti kutatók kapacitását, és így az előtanulmányokat nem tudták koherens, reprezentatív szöveggé alakítani. Varga Bálint szerint a szomszédos északnyugati vármegyéken a modernizációban való csekély részvétel, az alacsony fokú városiasodás, és ennek következtében az értelmiség hiánya lehetetlenné tette a helytörténeti irodalom kialakulását és annak reprezentációját, ahol egyébként források rendelkezésre álltak volna. Turóc megye például összefüggő iratokkal rendelkezett a 16. századtól, de értelmiség híján ezt a múltat nem dolgozták fel. Liptó, Trencsén, Ung megyék hasonló forrásadottságokkal rendelkeztek, de a területükön levő néhány középiskola tanári kara szintén kevésnek bizonyult átfogó történeti munka megírásához.¹⁰³¹ Véleményem szerint nem az értelmiség hiánya miatt, hanem inkább a magyar érzelmű értelmiség kisebb száma végett nem születtek a feljebb említett megyékben hasonló munkák. Nógrád vármegyében nem volt hiány sem magyar értelmiségből, sem pedig magyar érzelmű, legtöbbször szlovák származású értelmiségből. A vármegyei múzeum már a millenniumot megelőző években, 1891-ben megnyitotta kapuit Balassagyarmaton, a Borovszky Samu féle megyemonográfia pedig – számos kritikával illetve – 1911-ben jelent meg. A vármegye történetét reprezentáló múzeum egyébként a magyarországi vármegyék körülbelül kétharmadában jött létre. A múzeumot nem alapító megyéket három típusba lehet osztani. Az első csoportot a periféria többnyire kicsi, szellemi

¹⁰³⁰ Varga 2011: 122.

¹⁰³¹ Varga 2014: 196.

központoktól távol eső megyéi alkották, a másodikat a gazdag, intézményesült megyék alkották, míg a harmadikat a vármegyei rendszerbe kényszerűen integrálódott korábbi kiváltságos területek képezték.¹⁰³² Monográfia szintén a vármegyéek mintegy kétharmadában született.

A három vizsgált városban eltérő a sajtó retorikája, az utca hangja és a diákság szerepe is. Amíg Késmárkon a diákság az egyik mozgatórugója a nemzeti ünnepeknek, addig Besztercebányán és Losoncon csak részesei ezen ünnepélyeknek. Késmárkon a vallási kérdés erőteljesebb, hiszen a legtöbb iskolában rendszeres, testületi istentisztelet volt előírva, míg Besztercebányán és Losoncon megelégedtek azzal, hogy a diákok saját maguk járjanak el a templomokba. Az észak-magyarországi városokban még az 1890⁷-években is voltak fegyveres párbajok, és mindhárom városban előfordult, hogy egyes városi képviselők éppen hogy csak aláírni tudták a nevüket, írástudatlanok voltak. Losonc, amely három nemzeti közművelődési egyletet tartott el, nem tartott például olyan március 15-i díszközgyűléseket mint a másik két város. Viszont Losonc az, amely a legmodernebb társadalommal rendelkezett. Itt jelentek meg legkorábban a reklámozott gyarmatárak, az állatvédelmi cikkek, de felmerültek a nők egyenjogúsítását kérdéseit és a szexuális felvilágosítást taglaló cikkek is. És, mint ahogyan az alfejezetekben is kiemeltem, amíg a losonci sajtó valóságos hadjáratot indított a városi iskolai pánszláv ügyben, addig a késmárki esetről csak egy kis cikket közölnek, míg Besztercebányán mélyen hallgattak az ilyen ügyekről az elemzett lapok.

Sokkal inkább hasonló a vármegyéek eljárása, hiszen közvetlenül a budapesti központi kormány és a belügyminisztérium igényeit közvetítette a városok felé, legtöbbször az alispán, ritkábban a főispán által. Ennek köszönhetően nincs jelentős eltérés a nemzetiségi iratok illetve ügyek, főképp a sajtó, a pánszláv agitátorok és mozgalmak kivizsgálását sürgető leiratok között. Az alispánok – legalábbis az általam vizsgált iratanyag alapján – hasonló buzgalommal továbbították a polgármesterek felé a leiratokat. Természetesen, itt már jelentkeztek az eltérő lakossággal rendelkező városok közötti különbségek: Amíg például Losoncon nagy volt átfedés és egyetértés az alispán és polgármesterek között, addig Besztercebányán eleinte érdektelenséggel, később pedig (Csesznák Gyula) hozzáértő elodázással viseltettek a nemzetiségi jellegű jelentésekkel. Késmárkon, véleményem szerint (nagy általánosságban), inkább csak a szepességi hűség külső képének megőrzése érdekében, igyekeztek a vármegye és ezáltal Budapest igényeiknek megfelelni, hiszen csak nagy vontatottan ismerték fel a FMKE működése iránti igények megerősödést is.

¹⁰³² Varga 2014: 183.

A helyi „magyarosító egyletek” a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyletek eltérő hatékonysággal és célokkal működtek. A három vizsgált város közül egyértelmű a Losonci székhelyű egyletek fölénye, hiszen itt három FMKE jellegű társulat is sikeresen működött. Ezek később egyesültek, igaz a Nyitra székhelyű országos FMKE kissé tüntetőleg kivonult Losoncra. Az egyesülés után a Nógrádi Nemzeti Intézet tudta felmutatni a legnagyobb vagyont és taglétszámot, illetve legszélesebb spektrumú tevékenységet. Besztercebánya esetében is viszonylag aktív, de mindenképpen sikeres volt a helyi FMKE működése, még ha a magyarosodási folyamat véleményem szerint az egylet működésétől aligha volt befolyásolva. A szepességi FMKE mutatta ki a legcsekélyebb tevékenységet és taglétszámot, ereje gyakorlatilag kimerült önmaga megszervezésében, néhány tanító jutalmazásában és legnagyobb célja, a magyar nyelvű színegylet megalakításának segítésében.

Hasonlóan eltérő szerepe volt a helyi honvédségi és cs. kir. alakulatoknak a közösség, illetve a szélesebb környék magyarosításában. Amíg Besztercebányán helyi FMKE tevékenysége végig összefonódott a honvéd alakulat életével – könyvtárak és a nem magyar nyelvű beszéd tiltásában – addig a rövid életű késmárki székhelyű alakulat inkább a városi elit presztízsét növelte. Sőt, Losoncon eleinte a német vezénylési nyelvű alakulatok képezték a német nyelvű városi kultúrafogyasztás alapját, később azonban a városi elit és a helyi sajtó nyomására ez mérséklődött, a helyi cs. kir. alakulatok azonban a korszak végéig nem szolgálták a magyar nemzetiesítés célját.

Igyekeztem tucatnyi egyházi, egyesületi, sajtó és iskolai példával bemutatni azt az folyamatot, mely során a magyar egynyelvűség kialakult. Ez gyakran csupán öngerjesztőnek látszik, valójában azonban oktatási és egyházi vonalon felülről is elvárt volt. Elvben ugyan engedélyezték a hasábos kétnyelvűséget (Besztercebányánál viszonylag sokáig alkalmazták a hivatalok) ám lassanként kiszorította ezt a hivatali egynyelvűség. Ez az egynyelvűség egyre inkább összefüggött az öntudatos szlovákok stigmatizálásával. Ezek a folyamatok azonban időben és amplitúdóban is egyaránt eltérő módon jelentek meg a három városban. Legkevesebb és legkésőbb Késmárkon, majd Besztercebányán és Losoncon találok a hivatali egynyelvűség bevezetésével. Késmárkon azonban ez a folyamat 1914-ig nem fejeződött be. Az izraelita lakossághoz fűződő viszonyban is jelentős volt az eltérés. Amíg Losoncon, a közeli Losonctugárnak köszönhetően, már a 19. század elejétől erősödhetett az izraelita közösség és konszolidálódhatott a helyi közösséggel való kapcsolata, addig a másik két városban majd fél évszázaddal később kezdtek betelepülni az izraelita családok. Losoncon a helyi, egyébként rendkívül sovíniszta sajtó a kezdetektől támogatta az egyre erősebb közösség integrálását, és a Tiszaeszlári ügy is – legalábbis a talált források szerint – kimerült néhány

röpirat árusításával a helyi könyvkereskedésben. Késmárkon nem találtam nyomát különösebb eseménynek, csupán a hatóságoknak a téma iránti fokozottabb érdeklődése volt tapasztalható. A feszültség ugyan végig megmaradt, de jobbára a gazdasági térfélen zajlott. Besztercebányán a Tiszaeszlári dráma idején a katonaságot is ki kellett rendelni az utcára, mivel pár napra zavargások törtek ki a városban. Ezek a megmozdulások hamar a felszín alá süllyedtek, és komolyabb visszhangot már nem sikerült felderítenem. Sajnos forráshiány miatt Besztercebánya és Késmárk esetében az egyházközségek gyors magyar nyelvűvé válásának, a német nyelvhasználat „elkopásának”, gyakorlatilag egyedüli mutatója az izraelita szertartás magyarrá válása volt.

Mégis, mennyire tekinthető relevánsnak tehát a dolgozat elején felvázolt csoportok közötti eltérés? A lehetőségekhez mérten igyekeztem olyan esettanulmányi alanyokat választani, ahol ez az eltérés nem túl nagy.

Losonc	Késmárk	Besztercebánya	Átlag	Medián
6.135	6.434	14.376	8.038	6.806

22. Táblázat: Az esettanulmányok csoportközépponttól való távolsága¹⁰³³

Az öt csoportos felosztás esetén az átlagos csoport központtól való távolság mintegy nyolc egység, a medián pedig 6,8 pont. Besztercebánya esetén a csoportátlagtól való markánsabb eltérés még kedvezőnek is mondható, hiszen az első, a „rendkívül gyorsan magyarosodó” csoporthoz közelít, ám értékei alapján a „magyarosodó” csoportba tartozik. A három város, de különösen Losonc és Késmárk adatai tehát teljességgel megfelelnek a kritériumoknak, ezek szerint kijelenthető, hogy az esettanulmányok között tapasztalt markáns eltérések több mint valószínű, hogy megfelelnek a csoportok karakterének. A kutatás elején, csupán a számadatokat ismerve valószínűsíthető volt, hogy a vizsgált városok majd kétharmados többségében stabil etnikai viszonyok uralkodtak, csupán néhány tucat településen volt megfigyelhető az etnikai viszonyok markáns változása. Ez alapján a legtöbb városban, a második csoport 157 darab településén „kisebbségi béke honolt”, tehát nem módosult jelentősen az etnikai arány a dualizmus második felében. A kutatás eredménye azonban az volt, hogy a „stagnáló vagy állandó etnikai viszonyú” második csoport esettanulmányában, éppen Losoncon volt tapasztalható a kisebbség és a többség egymásnak feszülése, ami azt eredményezte, hogy az etnikai viszonyok nem mozdultak el jelentősen. A másik két városban tapasztaltak alapján valószínűsíthető, hogy éppen ez a sovinizta, kitzasztó magatartás volt az általános a vizsgált régió városainak többségében, hiszen a települések zöme a Losonc által reprezentált körbe került. Ezt a felvetést azonban további kutatások segítségével lehetne

¹⁰³³ A maximális eltérés csoporton belül meghaladja a 40 egységet, az átlagos felső érték mintegy 20 egység.

igazolni, melynek a tervezett monográfia adhatna keretet számos más, itt nem megoldott problémára is. A keret ehhez azonban, a dolgozatom által adottnak minősíthető.

A három város közötti asszimilációs különbségek azonban csak részben magyarázhatóak a környezettel, az adminisztráció, az iskolák és a katonaság jelenlétével. Úgy vélem, a városi társadalom összetétele, a környékbeli kisebbségi-többségi háttér, a múltbéli tapasztalatok és ezáltal kialakult alkalmazkodási stratégiák is szerepet játszottak a három város eltérő nemzeti fejlődéséhez. Ezt bizonyította a kutatásom is, mely a három városban eltérő hozzáállást talált a nemzetiségekhez. Egy mondattal jellemezve az eredményeket, a sematikus és egyszerűsítő nemzetiségi adatok helyett, a lokális kutatások során inkább a kisebbségek államhatalomhoz fűződő lojalitás növekedéséről vagy csökkenésének vizsgálatáról helyesebb beszélni a régióban. Ennek a problémakörnek a forrásai azonban természetesen sokkal nehezebben határolhatók körül és ezáltal sokkal nehezebben vizsgálhatók.

FORRÁSOK

A Besztercebánya-Egyházmegyei Róm. Kath. Népiskola És Néptanítók Történeti Névtára.

Szerkesztve Az Ezredéves Országos Kiállítás Alkalmából. MDCCCXCVI. [=1896]

Besztercebánya, Machold F. könyvnyomdája, 1896.

Besztercebányai Levéltár. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB),

Magistrát mesta Fasc. 20, 23, 26, 30, 31, 34, 37, 38, 105, 150, 285, 875, 906.

Besztercebánya szabad királyi és bányaváros szervezeti szabályrendelete. Besztercebánya:

Machold Ny., 1906. alapján.

Besztercebánya szab. kir. és bánya város törvényhatóságának szervezete. Besztercebánya:

Machold ny., 1872 [1873] Alapján.

Ezer év törvényei. <http://www.1000ev.hu/> – Letöltés: 2014.11.18.)

Jegyzőkönyv, felvétel a Besztercebányán 1918. évi május hó 18-án a városi képviselőtestületnek Csesznák Gyula polgármester úrnak 25 éves polgármesteri

évfordulója alkalmából tartatott díszközgyűléséről. Havelka Nyomda, Besztercebánya. 1918.

Horák, Václav (szerk.) :1927: *Statistický lexikon obcí v republice Československé. [A Csehszlovák köztársaság településeinek statisztikai lexikona]* Vydán Ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921 ; [úvod napsali Antonín Boháč, František Havrda a Ladislav Prokop] h.n

Iskolai értesítők, Losonc. (1865-1919)

Iskolai értesítők, Besztercebánya. (1894(1852)-1919)

Iskolai értesítők, Késmárk. (1866-1919)

Johannes Lipszky: *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae[...]*,https://books.google.sk/books?id=3JDRAAAAMAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában VII. (1914–1916) Szerk. Kemény G. Gábor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

KSH Könyvtár, magyar statisztikai évkönyvek

http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=kb_statisztika - Letöltés: 2014. október 2.

Losonci Levéltár. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB) pracovisko Archív Lučenec. Mestské Zastupiteľstvo 1875-1914, Mestská Rada 1875-1914.

Közgyűlési jegyzőkönyvek, Városi Tanács jegyzőkönyvei

Losoncz R. T. Város Polgármesterének évi jelentései Losoncz-Losonc (1898-1918)

Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum* = *Dictionnaire des communes de la Hongrie composé officiellement en 1773* = *Topographical lexikon of the communities of Hungary compiled officially in 1773* / kiad. a Magyar Békeküldöttség. - Budapest : Hornyánszky, 1920.Ungarn

Magyar Országos Levéltár (Óbuda) XXXII-23-h, 520, 522, 524, 735.

Mezei István 2008: *Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA RKK, Somorja – Pécs.

<http://mek.oszk.hu/06300/06389/06389.pdf>

Mocsáry Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése I-II, és III-IV Kötet.* Petőfi Nyomda, Kecskemét, 1982. (reprint eredeti 1826 Pesten)

Népszámlálási digitális adattár, (<http://konyvtar.ksh.hu/neda> – Letöltés: 2014. május 14.)

<http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D%28beszterczeb%C3%A1nya%29&s=SORT&m=294&a=rec#pg=397&zoom=f&l=s>

<http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D%28%22BESZTERCzEB%C3%81NYA%22%29&s=SORT&m=1&a=rec#pg=94&zoom=f&l=s>

http://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/ - Letöltés: 2016. május 2.

Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről 1600–1850.

(<http://www.arcanum.hu/> – Letöltve: 2014. Március. 11.)

Szlovák Nemzeti Levéltár. Slovenský Národný Archív – Bratislava (SNA-B), FEMKE 8, 9, 24, 63. csomó.

Szlovák Állami Tudományos Könyvtár. Štátná Vedecká Knižnica Banská Bystrica, (ŠVKBB)

Literárny a hudobný múzeum, VFB II./4 Životopis – Viliam Figuš Bystrý. Gépirat. 89.

Szlovák Nemzeti Könyvtár Túrócszentmárton. Slovenská Národná Knižnica Martin, (SNKM)

Literárny archív, Signatúra A XIV/4, 59 napló. 1889 – 1936.

SNKM, Literárny archív, Figusch, V. B. levelei Gallovi, Paulovi, 16 levél. 3A23.

Vályi András: *Magyar Országnek leírása*. Buda, 1799. Google könyvek,

http://books.google.hu/books?id=00dDAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=V%C3%81LYI+ANDR%C3%81S:+Magyar+Orsz%C3%A1gnak+le%C3%ADr%C3%A1sa&hl=hu&ei=8onhTLy8GZHNswbfqoH6Cw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, Letöltve 2010. Szeptember.15.

SAJTÓ

Népjog. 1908

Losonczi Újság. 1909

Ipeľa Rimava. 1913

Losoncz és Vidéke. 1879-1912

Besztercebánya és Vidéke 1888-1919

Figyelő 1913-1919

Szepesi Lapok 1885-1914

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorjáni Anna 2008: *Nemzetfogalom az erdélyi magyar reformkori sajtóban.* MagyarKisebbség.(http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cime&ci kk=2007_3-4_009Studium_Adorjani.htm – Letöltés: 2014.03.11.)
- Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter 2010: *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok.* Atelier könyvtár, Budapest.
- Alberty, Július – Sloboda, Ján: *Novohrad (Regionálná Vlastivedná Monografia.) [Nógrád (Regionális honismereti monográfia)]* II.Diel, Sloboda, [é.n], [h.n].

- Andersen, Benedict 1983: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* [Elképzelt közösségek: Megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről] Verso, London, 1983.
- Andrej Fidor 2011: *Začiatky národných dejín [A nemzeti történelem kezdetei]*. Kalligram, Pozsony, 2011.
- Alberty, Július 2006: Banskomešťský seniorát a Banská Bystrica. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 2006.
- Andreas, Christian Zipser 1842: *Neusohl und umgebung [Besztercze és vidéke – emlékirat]*. Buda. (<https://books.google.sk/books?id=ChRUAAAACAAJ&pg=PA4&dq=christian+andreas+z%C3%B3lyom++1842&hl=en&sa=X&ei=eIMU-eTMJ Cp7Ab-0oGwDQ#v=onepage&q=christian%20andreas%20z%C3%B3lyom%20201842&f=false> – Letöltve: 2014. április 15.)
- Babucs Zoltán 2017: *A losonci rajtaütés*. In: Felvidék.ma. (<http://felvidek.ma/2017/03/a-losonci-rajtautes/> – Letöltve: 2017. március 26.)
- Balogh Sándor et.al.: *Nógrád megye története 896-1849*. Kiadja a Nógrád megyei tanács végrehajtó bizottsága. [h.n], [é.n].
- Baráthová, Nora a kol.: *Život v Kežmarku v 13. až 20. storočí. [Élet Késmárkban a 13. századtól a 20. százig]* Jadro 2014. H.N.
- Barth, Fredrik 1969 (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences. [Etnikai csoportok és kötődések. A szociális szerveződéskulturális különbségei]* Boston : Little, Brown and Company, 1969.
- Bascha Miksa: *Losonc jövője*. Losonc, 1912.
- Bárdová, Marianna a kol. 2002: *Viliam Figuš Bystrý život a dielo (1875-1937). [Figusch Vilmos élete és életműve]* Vydavateľ: Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici – Literárne a hudobné múzeum v spolupráci s Parkom Kultúry a oddychu v Banskej Bystrici, Banská Bystrica.
- Belóczy Sándor 1917 (szerk): *A késmárki állami felső kereskedelmi iskola értesítője (1916/17-iki tanévéről)*. Sauter Pál nyomdája, Késmárk.
- Bitušíková, Alexandra: Pohostinské zariadenia a zábavné podniky ako miesta spoločenskej komunikácie. 9-25. In: Darulová, Jolana: *Banská Bystrica Sociokultúrne obrazy a portréty*. Vydavateľ: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 1996. 20.

- Bothár Emil 1904,: *A Besztercebányai M. Kir. Polgári. Fiu-Iskola értesítője azn1903- 1904-ik tanévről*. Machold Fülöp Könyvnyomdája, Besztercebánya. Uő (1905,1907, 1911)
- Bokeš, František 1944: *Vývin prestáv o slovenskom území v 19. storočí. [A szlovák területi elképzelés fejlődése a 19. században]* In: Historický zborník. 2. r.(1944), č. 2. 65–127.
- Bokeš, František (szerk.) 1962: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. [Dokumentumok a szlovák nemzeti mozgalomból 1848-1914]* SAV, Bratislava. 1962.
- Bourdieu, Pierre 1985: *Az Identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez*. In: Szociológiai Figyelő. 1985/1. 7–21.
- Borguľová, Jana 1996: *Osobnosť Izidora Žiaka Somolického v kultúrno-spoločenskom živote Banskej Bystrice. [Izidor Somolicky személyiségének szerepe Besztercebánya kulturális-társadalmi életében]* In: Darulová, Jolana: *Banská Bystrica Sociokultúrne obrazy a portréty. [Besztercebánya szociokulturális képe és portréjai]* Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystricy, Banská Bystrica, 55–60.
- Borovszky Samu 1911: *Nógrád Vármegye*. 360 képpel. Ezek között 23 egész oldalas autotipia, továbbá két térképpel és 70 czimerrajzzal. Országos Monografia Társaság, Budapest (és Reprint 1988)
- Bóna László 2013: *Nógrád megye változó nemzetiségi szerkezete a népszámlálások és az etnikai térképek tükrében*. In: *Tér, Idő, Közösség a felföldi magyarság a társadalomtudományok tükrében*. Kiadó: Puskó Gábor, Tornalja.
- Böszörményi István 2012: *Losonc utcái, házai és lakosai a XVIII. század végén*. A szerző kiadása, Losonc.
- Buzinkay Géza 1993: *Kis magyar sajtótörténet*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm> Letöltve: 2013. április 13
- Brubaker, Rogers 2006: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan-Atelier Kiadó, Budapest.
- Brubaker, Rogers 2004: *Ethnicity without Groups. [Enticitás csoportok nélkül]*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2004.
- Brunowszky, Rezső 1908: *A Losonci magyar királyi tanítóképezde 1906/1907-es tanévről*. Losonc.
- Dr. Bruckner Győző 1926: *A Szepesség múltja és mai lakói*. Királyi magyar egyetemi nyomda, Budapest.
- Dr. Bruckner Győző – Bruckner Károly 1912: *Késmárki Kalauz*. Késmárk.

- Čaban, Peter 2005: *Banskobystrická diecéza a boj proti alkoholizmu a spolkoch striezlivosti. [A Besztercebányai egyházmegye és az alkoholizmus elleni küzdelem és az egyesületek szerepe]* Vydal Kňazský seminár sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici-Badíne, Banská Bystrica-Badín.
- Dr. Bruckner Győző 1941: *A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége*. Miskolc.
- Chorvát Peter 2003: Banskobystrický 16. vlastibranecský peší pluk v rokoch 1. svetovej vojny, in: *Vojenská história* 3/2003, s. 75-86, HRONSKÝ, M., ČAPLOVIČ, A. KRIVÁ: Vojenské dejiny Slovenska, IV. diel.
- Csallóközi Jenő 1913: *A Beszterczebányai Kir. Kath. Főgymnasium Értesítője Az 1912-1913. Tanévről*. Havelka József könyvnyomdája, Beszterczebánya. Uő. (1915.)
- Csallóközi Jenő 1916: *A Beszterczebányai Kir. Kath. Főgymnasium Értesítője Az 1915-1916. Tanévről*. Machold F. könyvnyomdája, Beszterczebánya.
- Čičaj, Viliam 1993: *Bányavárosi könyvkultúra a XVII-XVIII. században* (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) Szeged. (<http://mek.oszk.hu/03100/03158/index.phtml> – Letöltve 2014. február 12.)
- Chromeková, Valéria 2006: Spriemyselňovanie Banskej Bystrice, stav a vývoj malovýroby v druhej polovici 19. storočia. [*Besztercebánya iparosodása, a kisipar állapota és fejlődése a 19. század második felében*] In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II. [Besztercebánya múltja és jelene II.]* Katedra história FHV UMB – Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 43–64.
- Clair Vilmos Főtitkár (szerk.)1917: *FEMKE évkönyve az 1916-1917-ik évről*. Előterjesztette az elnökség a F.M.K.E 1917. december 30-án, Nyitra rendezett tanácsú városban megtartott XXXV. éves rendes közgyűlésén. Budapest.
- Chalupecky, Ivan 1970: *Pramene k dejinám slovenského národného hnutia v r. 1860-1918 v archíve Spišskej župy. [A szepes vármegyei levéltár forrásai a szlovák nemzeti mozgalomoz 1860-1918]* Slovenská archivistika, 3. 1968, c. 2. 240-241.
- Chndra, Kanchan 2012: *Constructivist Theories of Ethnic Politics. [Konstruktivistika teóriák az etnikai politikában]*. New York : OUP, 2012.
- Ctibor, Tahy (zodpovedný redaktor a kol.) 1971: *Národnobuditeľské tradície Kežmarku /Pavol Jozef Šafárik/. [Késmárk nemzetébresztő tradíciói]* Osvetový ústav, Bratislava.
- Dangl, Vojtech 2006: *Armáda a spoločnosť na prelome 19. a 20. storočia*, Veda, Bratislava.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787) története*. Budapest.

- Darulová, Jolana 1996: Vzťahy medzi mestom a vidiekom na príklade Banskej Bystrice. [*A város és a vidék kapcsolata Besztercebánya példáján*] In: Darulová, Jolana: *Banská Bystrica Sociokultúrne obrazy a portréty. [Besztercebánya szociokulturális képe és portéjai]* Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystricy, Banská Bystrica, 27–46.
- Darulová, Jolana 1997: Význam diela Emila Jurkovicha z etnologického hľadiska. [Jurkovich Emil művének etnológiai jelentősége] In: Šovčíková, Darina: *História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkovicha. (Zborník prác) [Besztercebánya története. Emil Jurkovich műve és jelentősége. (Tanulmány gyűjtemény)]* Vydala Štátná vedecká knižnica Banská Bystrica, Banská Bystrica, 73–77.
- Demeter Gábor – Bagdi Róbert et.al.: *Migráció és asszimiláció északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715-1992)*. Kiadja a Debreceni egyetem Kossuth egyetemi kiadója, Debrecen, 2007.
- Demkő Kálmán (szerk.) 1889: *A Szepesmegyei történelmi társulat évkönyve*. Ötödik évfolyam, Lőcse.
- Demkő Kálmán 1895: *Bevezetés A Szepesmegyei történelmi társulat 12 évi működésének ismertetése*. I.kötet, Lőcse.
- Dončová, Angelika 2007: *Osobnosť a aktivity JUDr. Ludovíta Bazovského (1872-1958)*. [Dr. Bazovszky Lajos személyisége és tevékenysége] In: Marta Kamasová (szerk.): *Rod Bazovských v Novohrade*. Veľký Krtíš, Spoločnosť A. H. Škultétyho, Veľký Krtíš.
- Dončová, Angelika: *Bazovský Lajos (1872-1958) Pillanatképek egy különös életű politikus életútjáról*. In: *Gömörország*. 2009, 2. szám (X. Évfolyam), Az északi magyar peremvidék fóruma.
- Dončová, (Šrámková) Angelika 2014: *Ludovít Bazovský nezlomný rodák slovenský? [Bazovský Lajos megtörhetetlen szlovák?]* Universum Prešov, Prešov.
- Drenko, Jozef 1994: *Z histórie Radnice v Lučenci. [A losonci városháza történetéből]* Mestský úrad v Lučenci. Lučenec,
- Drenko, Jozef 2015: *Hriešni ľudia Novohradu. [Nógrád bűnös emberei]*. Lučenec.
- Ďurica, Milan S. 2003: *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*. 1993-2003. január 1. (A szlovák államiság 10. évfordulójára) Lúč,
- Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism [Etnicitás és Nacionalizmus]*, Pluto Press, London, 1993.
- Etnologické štúdie I. [Etnológiai tanulmányok I.]* Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystricy, Banská Bystrica, 2000.

- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába. I. kötet.* Budapest.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba.pdf
- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása.* II. Pest. 1847.
 (<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/> – Letöltés: 2014. Április 14.)
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára. I.* Pest.
- Fényes Elek 1867: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.* Pest.
- Franková, Libuša 1995: *Národný vývin na Spiši v 19. storočí. (K niektorým osobnostiam).* [A Szepességi nemzeti fejlődés a 19. században] 117-125. In: zost. Peter Štvorc: *Spiš v kontinuite času - Zips in der kontinuierat der zeit.* [Szepesség az idő kontinuitásban] Presov-Bratislava-Wien, Universum 1995.
- Fremal, Karol 2000: Vplyv politických strán v Banskej Bystrici základe výsledkov volieb v rokoch 1918-1938. [A politikai pártok befolyása Besztercebányán az 1918-1938-as választások tükrében] In: Bitušková, Alexandra a kol.: *Banská Bystrica Historicko Etnologické štúdie I. [Besztercebánya, történelmi – etnológiai tanulmányok I.]* Vydavateľ: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 124–137.
- Gajdoš, Vladimír 1998: Chrámová hudobná produkcia v Banskej Bystrici v časoch Štefana Moyses. . [Templomi énekek Besztercebányán Moyses István tevékenysége idején] In: *Hudba v Banskej Bystrici v období pôsobenia biskupa Štefana Moyses. [Besztercebánya és a zene Moyses István püspök tevékenysége idején]* Hudobný odbor Matice slovenskej, Banská Bystrica, 27-30.
- Gergely András 1991: *1848 hagyománya.* In: *Vigilia* 1991 12. szám.
<http://vigilia.hu/regihonlap/1998/10/9810ger.html> (2016.10.21.)
- Gerhard Péter 2008: *Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban (Fest Imre és Edmund Steinacker esete).* In: *AETAS* 23. évf. 3. szám, 2008.
- Graus, Igor 2000: Banská Bystrica a obrana jej výsad v 15–16. storočí. [Besztercebánya kiváltságainak védelme a 15-16.században] In: Bitušková, Alexandra a kol.: *Banská Bystrica Historicko – Etnologické štúdie I. [Besztercebánya, történelmi –*

- etnológiai tanulmányok*] Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií – Fakulta humanitných vied – Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystricy, Banská Bystrica, 23-47.
- Güntner Péter 2000: *A vagyon kutatásának nominális forrásai*. Aetas. 1-2 sz. http://www.aetas.hu/2000_1-2/2000-1-2-13.htm, Letöltve: 2014
- Gyarmati, György 1998: *Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*. Paginarum, Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gyáni Gábor 1995: *Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*. Regio – Kisebbség, politika, társadalom 6. évf. 1-2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00021/pdf/06.pdf>
- Gyáni Gábor 2010: *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás*. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. http://www.mome.hu/images/publications/gyani_gabor.pdf (2016.5.25.)
- Gordon M. Milton 1964: *Assimilation in American life: the role of race, religion, and national origins*. New York, Oxford University Press.
- Györffy György 1991: *Történelmi Atlasz készítésének kérdéséhez*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hanák Péter 1997: *A nemzeti identitás konstrukciója és problémái*. (http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/918/ – Letöltés:2014.06.05.)
- Halmos Andor 1913: *Dr. Hajnóci R. József kir. tanácsosnak: Szepes-vármegyében huszonöt évig: kir. tanf.*
- Hidasi József 2008: *Losonctól – Losoncig, Egy város, egy család és egy túlélő története*. Múlt és jövő. Budapest
- Hergott Adolf 1908: *A Besztercebányai Városi Róm. Kath. elemi fiúiskola értesítője az 1907-1908-ik tanévről*. Machold Fülöp Könyvnyomdája, Besztercebánya.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.). 1983: *The Invention of Tradition. [A tradíció feltalálása]*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hrivíková, Tatiana 2010: *Jazyk a identita v európskom kontexte. [Nyelv és identitás európai kontextusban]* Ekonóm, Bratislava.
- Hroch, Miroslav 2009: *Národy nejsou dílem Náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národu. [A nemzetek nem a véletlenek műve. Okok és előfeltételek a modern európai nemzetek kialakításához]* Sociologické nakladatelství, Praha.

- Hulková, Marta 2000: Príspevok k hudobnej kultúre Banskej Bystrice v druhej polovici 16. storočia. [*Tanulmány Besztercebánya zenei kultúrájáról a 16. század második felében*] In: Bitušková, Alexandra a kol.: *Banská Bystrica Historicko – Etnologické štúdie I.* [*Besztercebánya, történelmi – etnológiai tanulmányok I.*] Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií – Fakulta humanitných vied – Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 48-60.
- Identita ve vztahu k národnostním menšinám. mezinárodní konference 5. setkání národnostných menšin 24. setkání Hnutí R 10.-11. listopadu 2005.* I. díl. Praha, 2006.
- Ivan Halász 2011: *Uhorsko a podoby Slovenskej identity v dlhom 19. storocí.* [*Magyarország és a szlovák identitás formái a hosszú 19. században*] Kalligram, Pozsony 2011.
- Ivanič, Peter 2004: Slovanské osídlenie Pohronia v stredoveku. [*Középkori szláv lakosság a Garam mentén*] In: Letavajová, Silvia (szerk.): *Globalizácia verus identita v stredoeurópskom priestore.* [*Globalizáció vs. identitás a közép európai térben*] Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Trnava, 41–45.
- Jankovič, Vendelín 1974: *Spišská Historiografia.* [*Szepességi historiográfia*] Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, N. P. Košice pre odbory kultúry ONV Poprad, Spišská Nová Ves a Stará Ľubovňa.
- Javor, Martin 2006: Slobodomurárske hnutie v Banskej Bystrici. [*Szabaddkőműves mozgalom Besztercebányán*] In: *Minulost' a prítomnost' Banskej Bystrice I.* [*Besztercebánya múltja és jelene I.*] Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 206–216.
- Nadežda Jurčišinová 2004: *Slovenská ústredná tlač o živote a dianí v šarišskej a spisšskej župe začiatkom 20. storočia.* [*A szlovák központi sajtó szepes és sáros életéről a 20. elején.*] 84-92 In: Ročenka katedry dejín FHPV PU 2004, *Regionálne Dejiny a Dejiny regiónov.* [*Regionális történelem és régiótörténet*] Universum, Prešov.
- Jurkovičková, Martina 1997: Epitafy a erby v mestskom hrade. [*Sírfeliratok és címerek a városi váron*] In: Šovčíková, Darina: *História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkovicha.* (Zborník prác) [*Besztercebánya története. Emil Jurkovich műve és jelentősége. (Tanulmány gyűjtemény)*] Vydala Štátna vedecká knižnica Banská Bystrica, 41–54.
- Jurkovich Emil 1906: *A Besztercebányai Kir. Kath. Főgymnasium Értesítője Az 1905-1906. Tanévről.* Hungária könyvnyomda, Besztercebánya.

- Jurkovich Emil 2005: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica. [Besztercebánya szabad királyi város története.]* Na základe poverenia predstavitel'ov mesta napísal v rokoch 1896-1922 Emil Jurkovič. Občianske združenie Pribicer, Banská Bystrica.
- Dr. Kolozsvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen (ford.) 1900: *Magyar Törvénytar 1608-1657. évi Törvénycikkek.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Kaľavský, Michal 1993: *Národnostné pomery na Spiši v 18. storočí a v polovici 19. storočia.* [Szepes vármegye nemzetiségi viszonyai a 18. és 19. század első felében] Bratislava.
- Kalmár Elek (szerk.) 1909: *Emlékkönyv. A szepesmegyei történelmi társulat fennállásának huszonötödik évéről. 1883-1908.* szerk. ezidei titkár. Lőcse.
- Kamenský, Miroslav 1990: *Banskobystrický biskup a prvý predseda Matice Slovenskej Dr. Štefan Moyses 1797–1869. [Dr. Moyses István 1797–1869 Besztercebányai püspök és a Matica Slovenská első elnöke]* Banskobystrický biskupný úrad, Banská Bystrica.
- Katus László 2009: *A modern Magyarország születése.* Pécsi Történelemtudományokért Kulturális Egyesület Kiadó, Pécs.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, moderenizáció, polgárosodás.* Cserépfalvy kiadása. 1997.
- Karátsony Zsigmond 1908: *A késmárki ág. Hitv. evang. kerületi Liceum 1907-08-ik tanévi értesítője.* Késmárk.
- Keményfi Róbert 2002: *A gömöri etnikai térmozaik. A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására.* Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom-Dunaszerdahely.
- Keményfi Róbert 2006: *A magyar nemzeti tér megszerkesztése, Térképzetek, térképek: Fogalomtár.* Kiadta a Bölcsész Konzorzium, Debrecen.
- Keményfi Róbert 2010: *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái.* MTA doktori értekezés, Debrecen.(http://real-d.mtak.hu/318/1/Kem%C3%A9nyfi_R%C3%B3bert_dc_29_10_tezisek%5B1%5D.pdf – Letöltés: 2012.03.07.)
- Keményfi Róbert 1997: *Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése a történelmi Gömör és Kis-hont megyében (kutatási célkitűzések).* In: Viga Gyula (et.al.): *Néprajzi látóhatár,* Györffi István egyesület folyóirata. 6.évf. (1997), 1–4. sz. 309–311.
- Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva 2009: *My a tí druhí v modernej spoločnosti: konštrukcie a transformácie kolektívnych identít. [Mi és ők a modern társadalomban: a kollektív identitások konstrukciója és transformációja].* Bratislava, Veda, 2009.
- Kiss László: *Magyarellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben.* In: AETAS

21. évf. 2006. 2–3. szám.

Kirsch Jenő 1928: *Késmárki Diáktalálkozó Emlékkönyve*. Budapest.

Klimó von Árpád 2003: *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860-1948)*. München: Oldenbourg, 2003. P. 72.

Kmet, Miroslav 2008: *Školstvo v Uhorsku a jeho vplyv na zmeny jazykových a národnostných pomerov vo vybraných regiónoch v 2. polovici 19. a na začiatku 20. storočia [Az iskolaügy Magyarországon és annak hatása a nyelvi nemzetiségi arányokra a kiválasztott térségeken a 19. század második és a 20. század első felében]* In: *Historický zborník 19*. Matica Slovenská, Martin.

Kniezsa István 2000: *Magyarország népei a XI. században*. Lucidus Kiadó, Budapest.

Kocsis Károly 1996: *A Magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig* (Changing face of the Hungarian ethnic territory from the Hungarian conquest till today). In: *Tér és Társadalom*. (10). évf. 1. sz. 79–94.

Kol. 1986: *Dejiny Slovenska IV. (od konca 19. storočia do roku 1918) [Szlovákia Története IV. (a 19. század végétől az 1918-as évig)]* 1 vyd. Bratislava, Veda, 1986.

Kovács Imre – Hlaváts Andor 1896: *Ifjak Zsengéi: A Késmárki Evang. Lyceum Önképzőkörének Emlékkönyve*. Késmárk.

Korabinsky, Johann [Korabinszky János Mátyás]: *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. 1786.

Kovács Alajos: *A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban (Térképekkel)*. In: *Századok*, 1938, pótfüzet. 561.

Kozári Mónika 2005: *A dualista rendszer. Modern magyar politikai rendszer (1867-1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Kurhajcová, Alica 2015: *Verejně oslavy a historická památ' v Uhorsku (1867 - 1914). Na príklade Banskej Bystrice, Zvolena, Lučenca a Rimavskej Soboty. [Nyilvános ünnepségek és a történeti emlékezet Magyarországon Bersztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat alapján (1867 - 1914)]*. Vydavateľstvo Belianum, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica.

Kurhajcová, Alica 2012: *Kossuth, Alžbeta, Belo IV., Tompa ...: Pomenovanie verejných priestranstiev*

BOJKOVÁ, 2012: *Spoločnosť, kultúra a každodennosť v dejinách Slovenska. [Társadalom, kultúra és a mindennapok Szlovákia történetében.]* Košice 112-120.

Lesfalvi Tibor 2004: *Szlovák egyesületek az Alföldön a dualizmus korában (1867–1918) I*. In: *Öt kontinensen*. 2. évfolyam, 2004.

- Lévay István 1895: *A Besztercebányai Kir. Kath. Főgymnasium Értesítője Az 1894–1895. Tanévről*. Siger és Sonnenfeld, Besztercebánya. Uő. (1897,1900)
- Lisková, Henrieta 2006: Mesto Banská Bystrica a jeho okolo obyvatelia na základe záznamov v najstaršej mestkej knihe. [*Besztercebánya és a környék lakosai a legrégebbi városi könyv alapján*] In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 53–69.
- Marčeková, Katarína 2006: *Možnosti iného využitia novovekých archívnych prameňov na príklade tovarištva tisíc bratov v Banskej Bystrici. [Az újkori levéltári források más jellegű felhasználásának lehetőségei az ezer testvér besztercebányai egylet példáján]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 273–277.
- Markov, Jozef 1973: *Odraz politických zápasov v obecnej správe banskej bystrice v 16.-19. storočí. [A politikai csatározások képe a besztercebányai városi hivatalokban a 16. 19 században]* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- Martuliak, Pavol 2006: Peripetie vývoja banskobystrických gymnázií do roku 1848. [*A besztercebányai gimnáziumok fejlődési sorsa 1848-ig*] In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II. [Besztercebánya múltja és jelene II.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 3–23.
- Máté Gábor 2007: *Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata*. In: *Földrajzi Értesítő 2007. LVI. évf. 3–4. füzet*, 181–204.
- Milton, J. Yinger 1994: *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict? [Etnicitás: Erő vagy konfliktus forrása?]* State University of New York Press, New York, 1994.
- Milton, J. Yinger 2002: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*. 24-44. In: *Regio: kisebbség, politika, társadalom* 13. évf. 1. sz.
- Miskolczy Ambrus 2004: *Mítoszképzés és történetírás a Duna-Tájon*. PolgArt, Budapest.
- Mlinárik, Ján 2005: *Ďejiny Židů na Slovensku. [A Szlovákiai zsidók története]* Academia Praha.
- Kovačka, Miloš – Ján Levoslav Bella – Kolo – Andrej Sládkovič 1998 In: Michalová, Eva: *Hudba v Banskej Bystrici v časoch pôsobenia biskupa Štefana Moyses*. [*Besztercebánya és a zene Moyses István püspök tevékenysége idején*] Hudobný odbor Matice slovenskej, Martin.
- Mokrý, Ladislav 1998: *Obdobie Štefan Moyses a počiatky národnej hudby. Hudba v Banskej Bystrici v období pôsobenia biskupa Štefana Moyses*. [*Moyses István ideje és a*

- nemzeti zene kezdetei. Besztercebányai zene Moyses István püspök hivatala idején]*
Hudobný odbor Matice slovenskej, Martin.
- Muntág, Emanuel 2002: Viliam Figuš-Bystrý v premenách času. [Figusch Vilmos Bystry az idők átmenetében] In: Bárdová, Marianna a kol.: *Viliam Figuš Bystrý život a dielo (1875–1937)*. [Figusch Vilmos élete és életműve (1875–1937)] Vydavatel: Štátná vedecká knižnicav Banskej Bystrici – Literárne a hudobné múzeum v spolupráci s Parkom Kultúry a oddychu v Banskej Bystrici. Banská Bystrica, 5–14.
- Nagy Emilné Vass Éva 1943: *Besztercebánya és a német szellemi élet*. Danubia könyvkiadó, Budapest.
- Niederhauser Emil 1987: *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalom Kelet-Európában*. MTA Történettudományi Intézet - Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- Oravec Ödön 1916: *A Beszterczebányai Ág. Hitv. Ev. gymnasium Értesítője Az 1915-1916. Tanévről*. Havelka József Könyvnyomdája, Beszterczebánya.
- Oszvald György 1944: *Késmárki Diákok*. Budapest.
- Palcsó István 1867: *Értesítvény a Késmárki Ág. Hitv. Evang. Egyházkerületi Lyceumról az 1866/7/iki tanévben*. Kassa.
- Palcsó István 1893: *A Késmárki Ág. Hitv. Ev. kerületi Lyceum története*. Késmárk.
- Paulinyi Oszkár 1993: *Ipar, kereskedelem*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. II. köt. Budapest, Reprint kiadás, Babits Kiadó, Budapest. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis 2003:
<http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html>, Letöltve: 2015.05.8.
- Paulinyi Oszkár 2005: A Garam vidéki bányavárosok lélekszáma a 16. század derekán. In: Búza János és Draskóczy István (szerk.) Pauliny Oszkár: *Gazdag föld, szegény ország. Tanulmányok a Magyarországi bányaművelés múltjából*. Kiadja a Corvinus egyetem és a Miskolci egyetem, Budapest.
- Pap József 2014: Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov. In: *Acta Historica Neosoliensia*, 16. 38–54.
<http://oaji.net/articles/2014/629-1394954853.pdf>, Letöltve: 2015.02.24.
- Pálmány Béla: *Losonc városiasodása az újkorban*. In: Vígh Károly (szerk.): *Fejezetek Losonc történetéből*. Losonc, Kalligram, 2000.
- Pichler, T. 1999: Hľadanie stratenej pamäti. K politike spomínania v strednej Európe / T. Pichler, M. Csáky. In: E. Mannová (ed.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. [Kollektív identitások Közép Európában a modern korban] Bratislava, 1999.

- Polívka, Vladimír 1928: *Lučenec a kraj Novohradský. Nákladom telocvičnej jednoty „Sokol“ v Lučenci v prospech stavby Sokolovne. [Losonc és a Nógrádi körzet. A losonci „Sokol“ kiadása a Sokol helység felállításáért.]* Lučenec. ű
- Pongrácz Elemér é.n: *Honti naptár 1901. évre.* Neumann Jakab könyvnyomdája, Ipolyság.
- Potemra, Michal 1958: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918. [A szlovák újságok és folyóiratok bibliográfiája 1918-ig]* Matica Slovenská, Martin. 1958.
- Pók Attila 1991: *Nemzet és nemzetiség Grünwald Béla gondolkodásában.* In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában.* Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Budapest.
- Pukánszky Béla 1940: *Német polgárság magyar földön.* Franklin-Társulat kiadása. h.n.
- Puntigán József 2014: *Losonc Emlékhelyek és személyiségek.* Losonc, Phoenix Lutetia.
- Réthy Endre – Takács László: Aradi Vértanúink. <http://mek.oszk.hu/03700/03749/03749.pdf>, Letöltve: 2016. május 17.)
- Richter, Oldrich a kol. 1983: *Banskobystrické Gymnázium. [A Besztercebányai gimnázium]* Vydavateľstvo Osveta, Martin.
- Ring Éva 2004: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján. A modern nemzetek születése Kelet- -Közép-Európában.* ELTE Eötvös Kiadó, [kh.n.]
- Robinson, Peter Wiliam 1996: *Social Groups & Identities. Developing the Legacy of Henry Teufel. [Szociális csoportok és Identitások. Henry Teufel örökségének fejlődése]* Oxford, Butterworth-Heinemann, 1996. 75.
- Romsics Ignác 2004: *Múltról a mának.* Osiris könyvkiadó, Budapest.
- Rosenauer Károly 1876: *A Besztercebányai Ág. ev. Gimnázium története.* Machold Fülöp Nyomdája, Besztercebánya.
- Rónai András 1989: *Térképezet történelem.* Magvető könyvkiadó, Budapest.
- Sklenka, Vladimír 2006: *Symboly spravodlivosti slobodného kráľovského mesta Mesto Banská Bystrica. [Az igazság szimbólumai Besztercebánya szabad királyi városában]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 138–152.
- Škvarna, Dušan 2006: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. [A nemzeti mozgalom városi központjának kérdéséről a 19. században és Besztercebánya]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Banská Bystrica, Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 278–291.

- Smith, Anthony D. 1999: *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism. [Történeti diskurzusok az etnicitásról és nacionalizmusról]*. Hanover: University Press of New England.
- Sólyom László 2000: *A losonci sajtó története*. In: Vigh Károly: *Fejezetek Losonc történetéből*. Kalligram. Pozsony.
- Soós István 2007: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat*. In: Štefan Šutaj – Szarka László: *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben*. Univerzum, Eperjes, 10–20.
- Štilla, Miloš 2005: *Martin Čulen v dejinách Banskej Bystrice: katolícky kňaz významný pedagóg a národný buditeľ' Banská Bystrica. [Rendkívüli tanár, katolikus pap és nemzetébresztő Besztercebányán. Csulen Márton Besztercebánya történetében]* Rímskokatolicka cirkev, Biskupstvo Banská Bystrica, Banská Bystrica.
- Sváby Frigyes 1889: *Szepes megye*. Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottságában 1889. Április 29-én. Budapest 1891.
- Sváby Frigyes (vármegyei levéltárnok) 1895: *A lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. II. kötet. A szepesmegye történelmi társulat kiadása. Lőcse.
- Sváby Frigyes 1901: *A Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. Szepesi történelmi társulat kiadása, Lőcse.
- Škvarna, Dušan 2006: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. [A városi nemzeti központ kérdése a 19. században és Besztercebánya]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 278–291.
- Špies Anton 1972: *Remeslá na Slovensku v období existencie cechov. [Kézműves szakmák Szlovákiában a céhek korszakában]* Bratislava, VSAV.
- Schrer Lajos 1943: *Losonc – egy magyar város rövid története*. Losonc, Kármán József Irodalmi és Művészeti Társaság kiadása.
- Szarka László 2005: *Identitás és lojalitás nemzetállami konfliktushelyzetei*. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Szerk: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László: Balassi, Budapest 2005.
- Szarka, László 1991: *Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában*. In: *Polgárosodás közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70.születésnapjára. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70.Geburstag*. 35-46. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

- Tátrai Patrik 2010: *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban.* http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/TP_Szatmar.pdf – Letöltés: 2012.03.09.)
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II József korában.* Sylveszter Irodalmi és Nyomdai Intézet R.T, Budapest.
- Tibenský, Ján 1971: *Slovensko-Dejiny. [Szlovákia Története]* 1. vyd. Bratislava, Obzor, 1971.
- Uličný, Ferdinand 2006: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255. . *[Besztercebánya városa 1255 körül]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. [Besztercebánya múltja és jelene I.]* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 5–15.
- Urbancová, Viera 1970: *Počiatky slovenskej etnografie. [A szlovák etnográfia kezdetei]* SAV – Neografia, Martin.
- Varga Bálint 2011: *Árpád és Mária Terézia között Pozsony város identitásai és emlékművei a 19. század végén.* In: Cieger András (szerk.): *Terek, Tervek, Történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2.* Budapest.
- Varga Bálint 2014: *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon.* In: *Történelmi Szemle LVI 2:179-202.*
- Varga Mihály 1908: *A Besztercebányai Ág. Hitv. Ev. gymnasium Értesítője Az 1907–1908. Tanévről.* Machold Fülöp Könyvnyomdája, Besztercebánya. Uő 1910, 1913, 1914.
- Varga Pál S. 2007: *A nemzetfogalom változatai a 19. századi magyar irodalomban.* In: Štefan Šutaj – Szarka László: *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben.* Univerzum. Eperjes, 40–47.
- Vesztrőczy Zsolt 2006: *Činnosť Hornouhorskeho vzdelávacieho spolku (FEMKE) v Banskej Bystrici a vo Zvolenskej župe (1884–1919).* *[A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) tevékenysége Besztercebányán és Zólyom vármegyében (1884–1919)]* In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II. [Besztercebánya múltja és jelene II.]* Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 24–42.
- Vörös, Ladislav 2010: *Analytická historiografia versus národné dejiny. [Analitikus historiográfia versus nemzeti történelem]* Plus-Pisa University Press. Pisa.
- Wenzel Gusztáv 1880: *Magyarország bányászatának kritikai története.* A M. Tud. Akadémia könyvkiadója, Budapest. (<http://www.mek.oszk.hu/07100/07138/index.phtml> Letöltés: 2014. február. 12.)

Zemko, Milan 2010: *Občan, Spoločnosť, Národ v pohybe Slovenských Dejín*. [Polgár, Társadalom, Nemzet a szlovák történelem mozgásában] Vydal Historický Ústav SAV vo vydavateľstve Prodana, spol. s. r. o. Bratislava, 2010.

Zmátlo, Peter 2005: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*.

[*Kulturális és társadalmi élet a kétháború közötti Szepességben*] Chronos, Bratislava.

MELLÉKLETEK

22. Táblázat: Az esettanulmányok csoportközponttól való távolsága

Cluster Membership			
Case Number	TelepMegn1913	Cluster	Distance
1	Forró	1	45.129
2	Vágsellye	1	31.548
3	Nógrád	1	12.204
4	Pólyi	1	4.525
5	Töketerebes	1	2.681
6	Bártfa	1	21.706
7	Nagyróce	1	4.385
8	Jolsva	1	6.168
9	Szob	1	1.837
10	Újvároska	1	2.461
11	Nagymihály	1	6.852
12	Gács	1	8.677

13	Zboró	2	41.193
14	Zólyom	1	10.408
15	Szerednye	1	15.678
16	Varannó	1	14.667
17	Héthárs	5	16.232
18	Aranyosmarót	1	16.244
19	Girált	5	15.860
20	Kisszeben	5	13.157
21	Szirák	5	13.236
22	Sempte	5	11.538
23	Szkacsány	5	10.913
24	Besztercebánya	5	14.376
25	Sztropkó	2	40.165
26	Bodzásújlak	5	8.956
27	Homonna	5	5.647
28	Eperjes	5	9.820
29	Abaújlak	5	7.697
30	Breznóbánya	5	6.911
31	Zsolna	5	6.859
32	Szepesófalú	5	13.451
33	Illava	5	10.398
34	Ratkó	5	11.524
35	Tapolyhanusfalva	5	6.484
36	Gálszécs	5	11.306
37	Zemplén	5	9.472
38	Pöstyén	5	6.244
39	Rimabrézó	2	11.465
40	Garamszentbenedek	5	4.376
41	Nagysáros	5	6.290
42	Lőcse	5	7.999
43	Butka	5	9.897
44	Turócszentmárton	5	4.199
45	Igló	5	8.290
46	Nagybiccse	2	10.108
47	Nyitra	5	17.703
48	Sátoraljaújhely	5	4.089
49	Ólubló	2	9.246
50	Balassagyarmat	2	9.450
51	Szepesváralja	5	7.480
52	Trencsén	5	9.833
53	Érsekújvár	5	5.947
54	Zólyomlipcse	2	7.593
55	Galánta	5	6.057
56	Szinna	2	7.513
57	Trsztena	2	8.223
58	Oszlány	5	7.259
59	Nagytapolcsány	5	8.042
60	Liptóújvár	5	6.972
61	Tardoskedd	2	7.768
62	Ungvár	2	6.831
63	Palocsa	2	6.571
64	Nagyida	5	7.035
65	Felsővízköz	2	19.394
66	Tiszolc	2	7.103

67	Mocsonok	2	5.760
68	Alsócsitár	2	5.639
69	Boldogkőváralja	2	7.137
70	Kékkő	2	7.126
71	Jászó	2	9.341
72	Nagyberezna	2	24.724
73	Szered	5	15.058
74	Komját	2	6.365
75	Berzevice	2	5.513
76	Hontnémeti	2	4.582
77	Újbánya	2	5.002
78	Tállya	2	7.963
79	Léva	2	8.028
80	Szakolca	2	4.947
81	Mád	2	7.771
82	Korpona	2	4.331
83	Tornóc	2	5.995
84	Zseliz	2	4.114
85	Rimaszécs	2	6.477
86	Pelsőc	2	4.362
87	Várna	2	4.808
88	Zsarnóca	2	7.773
89	Bodrogkeresztúr	2	8.110
90	Tokaj	2	7.563
91	Radvány	2	6.423
92	Znióváralja	2	4.377
93	Divény	2	3.546
94	Olaszliszka	2	3.927
95	Jablánc	2	3.599
96	Alsósebes	2	3.447
97	Privigye	2	6.971
98	Nyitrazsámbokrét	4	13.482
99	Nagyszombat	5	11.339
100	Kistapolcsány	2	10.193
101	Torna	2	5.124
102	Sajógömör	2	2.354
103	Szepsi	2	2.469
104	Tolcsva	2	2.270
105	Nagysurány	5	11.477
106	Rimaszombat	2	1.617
107	Szenc	2	3.870
108	Pozsonypüspöki	2	5.196
109	Rozsnyó	2	2.989
110	Tarcal	2	2.092
111	Mezőzombor	2	1.652
112	Récse	2	8.968
113	Szepestapolca	2	4.114
114	Nagyszalatna	2	1.603
115	Fulókércs	2	3.406
116	Bős	2	1.904
117	Szomolány	2	2.279
118	Fülek	2	1.137
119	Szécsény	2	2.068
120	Szerencs	2	0.810

121	Ipolyság	2	1.992
122	Somos	2	4.272
123	Óbeszterce	2	4.941
124	Putnok	2	1.558
125	Csütörtök	2	4.500
126	Dunaszerdahely	2	11.140
127	Nagybörzsöny	2	1.776
128	Tornalja	2	1.957
129	Erdőbénye	2	2.433
130	Szikszó	2	0.933
131	Vásárut	2	7.038
132	Nagysalló	2	1.550
133	Királyhelme	2	1.651
134	Galgóc	2	9.369
135	Nagymagyar	2	3.034
136	Libetbánya	2	2.450
137	Ipolyszalka	2	1.851
138	Gönc	2	1.180
139	Deregyő	2	7.472
140	Aszaló	2	2.105
141	Lelesz	2	2.590
142	Érsekvadkert	2	1.701
143	Námesztó	2	3.898
144	Szászpelsőc	2	4.520
145	Nagymaros	5	13.266
146	Vágfarkasd	2	2.361
147	Klenóc	2	3.727
148	Egbell	2	3.562
149	Svedlér	2	2.488
150	Peszternye	2	6.866
151	Kasza	2	3.147
152	Nagykapos	2	3.353
153	Bakabánya	2	4.470
154	Ghymes	2	1.342
155	Pálosnagymező	2	4.749
156	Szebelléb	2	3.465
157	Somorja	2	4.972
158	Nagyturány	2	2.731
159	Csaca	2	2.242
160	Mecenzéf	3	13.870
161	Nagyfalu	2	5.026
162	Gyetva	2	4.752
163	Galbató	2	4.517
164	Peredmér	2	2.801
165	Kiszucaújhely	2	3.067
166	Radosna	2	5.534
167	Szentantal	2	3.530
168	Ótura	2	5.206
169	Szielnic	2	5.424
170	Bellus	2	3.554
171	Turdossin	2	6.576
172	Nyitrabánya	2	4.588
173	Sasvár	2	6.182
174	Máriatölgyes	2	3.909

175	Újbeszterce	2	6.506
176	Szucsány	2	5.359
177	Szénás	2	5.324
178	Szomolnok	3	13.209
179	Hybbe	2	5.394
180	Káposztafalva	2	4.615
181	Vittenc	2	5.499
182	Sándorfa	2	5.907
183	Szentgyörgy	3	12.525
184	Berezó	2	6.132
185	Mosóc	2	6.350
186	Zayugróc	2	8.274
187	Liptótepla	2	7.198
188	Modor	2	6.795
189	Kurima	2	10.895
190	Bazin	2	9.048
191	Szobránc	3	9.528
192	Gajar	2	7.528
193	Dévény	2	8.606
194	Papháza	2	8.683
195	Nagykosztolány	2	8.985
196	Nagyszalánc	2	8.264
197	Beckó	2	8.405
198	Lassupatak	2	8.626
199	Rajec	2	8.964
200	Felsőrados	2	8.817
201	Poprád	4	5.503
202	Holics	2	9.648
203	Nagyszalók	3	8.431
204	Németpróna	2	9.809
205	Nyitrabajna	2	9.492
206	Ürmény	2	9.808
207	Cifer	2	9.502
208	Bozók	2	15.191
209	Ubrezs	2	11.068
210	Stomfa	3	10.385
211	Dobsina	4	1.377
212	Tótpróna	2	10.336
213	Mateóc	3	5.591
214	Verbó	3	9.482
215	Verebély	2	12.379
216	Gölnicbánya	3	4.934
217	Cseszte	2	11.283
218	Vágújhely	3	4.629
219	Ószombat	3	10.040
220	Tapolymeggyes	3	13.128
221	Késmárk	3	6.434
222	Felsőmecenéz	4	24.187
223	Szepesolaszi	3	5.148
224	Gnézda	3	8.199
225	Nagyőr	3	5.418
226	Körmöcbánya	4	7.315
227	Újbars	2	15.385
228	Podolin	3	3.518

229	Garamszőlős	2	17.148
230	Szepesszombat	4	12.915
231	Szepesbéla	3	15.720
232	Leibic	3	17.459
233	Duránd	3	22.068
234	Ménhárd	3	27.962
235	Felka	3	28.285
236	Losoncz rtv.	2	6.135
237	Párkány	2	1.039
238	Puhó	5	10.014
239	Miava	2	3.618
240	Szinyér	2	6.150
241	Malacka	2	3.417
242	Szenice	2	13.554
243	Alsókubiny	5	0.866
244	Rózsahegy	2	11.721
245	Selmec-Bélab tjt	5	14.088
246	Liptószentmiklós	4	11.842
247	Komárom	2	5.116
248	Kassa	1	15.606
249	Pozsony	4	14.164

7. *Ábra: A városok elhelyezkedése és csoporttagsága*

